

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

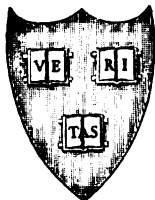
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

3 2044 103 247 292

1.40

Bd. May 1936

HARVARD LAW SCHOOL
LIBRARY

Received **APR 17 1933**

Dr. Raffmann Lajos

X A

MAGYARORSZÁGI KIVÁNDORLÁS

ÉS

A KÜLFÖLDI MAGYARSÁG.

IRTA

Dr. THIRRING, GUSZTÁV ADOLF

107

egyetemi magántanár, a székesfővárosi statisztikai hivatal aligazgatója, a m. tud.
akadémia levelező tagja, a nemzetközi statisztikai intézet tagja.

2 TÉRKÉPPEL ÉS 11 GRAPHIKUS RAJZZAL.

PRINTED IN HUNGARY

BUDAPEST,

Kilián Frigyes utóda magy. kir. egyetemi könyvkereskedő bizománya.

1904.

APR 17 1933

Előszó.

Ez a munka a *magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság* kérdésével foglalkozik.

A kivándorlás kérdése a legújabb időben állandóan napirenden volt. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Magyar Közgazdasági Társaság, a Magyar Földrajzi Társaság és az Országos Nemzeti Szövetség közös célú és részben együttes mozgalma immár meghozta gyümölcsét: rámutatva arra, hogy a kivándorlás nemzeti államunknak egyik legsúlyosabb baja, felrázta a társadalmat és a kormányt eddigi tétlenségéből és az országgyűlést a kivándorlás ügyét szabályozó 1903. évi IV-ik törvényczikk megalkotására indította.

Kérdés, ezek után volt-e még szükség e munka megírására?

Azt hiszem, volt; mert a társadalom és a kormány eddigi actiója sok tekintetben tisztázta ugyan a kivándorlás szövevényes kérdését és elősegítette a helyes megoldását célzó intézkedések életbeléptetését, de világos, hogy a kérdés végleges megoldásától még nagyon messze vagyunk; a kivándorlás kérdése tehát még soká lesz aktuális. Mindaddig pedig, a mig ez a kérdés — mint idejétmúlt — a napirendről végleg le nem kerül, foglalkoznunk kell vele s igyekeznünk kell, hogy minden oldalról megvilágítsuk.

Ez a munka a kivándorlás kérdését különösen *egy* oldalról igyekszik megvilágítani: ki akarja deríteni — a mennyire lehetséges — a kivándorlás fejlődésének phasisait, mostani nagyságát és mérveit, hogy ezáltal lehetővé tegye jelentőségének kellő felismerését és súlyának helyes mérlegelését. A kivándorlás kérdésének megítélésében ugyanis *kétféle* iránynyal találkozunk: az egyik (az eddigi felfogás) kicsinyli a jelentőségét; a másik az ellenkező hibába esik: túlozva mértékét (legutóbb már másfél millió kivándorlóról beszélve) természetszerűleg jelentőségét is téves alapon itéli meg. Mivel pedig minden baj csak úgy orvosolható, ha nagyságát és ebből eredőleg természetét is kellőleg felismerjük: szükséges, hogy a kivándorlás nagy mozgalmanak mértékét is szilárd alapon nyugvó statisztikai

adatok segélyével állapítsuk meg. Ez a feladat nem könnyű, mert a hivatalos statisztikának éppen az a része áll leggyengébb alapon, mely a vándorlásokkal foglalkozik; de a többrendbeli (hazai és külföldi) adatgyűjtés kritikai egybevetése mégis lehetővé teszi, hogy a kérdéshez az eddiginél nagyobb pontossággal szólhassunk hozzá, s így a kérdés taglalásában a pusztá találgatások ingatag süppedékéből a pozitív tények szilárdabb talajára lépjünk át.

Ez a munkának egyik célja s ez határozza meg egyúttal jellegét is: statisztikai alapon igyekezvén a kérdés megoldásához hozzájárulni, felhasználja az egész statisztikai anyagot, mely úgy a hazai, mint a külföldi hivatalos forrásmunkákban rendelkezésre áll. Ezt az anyagot eddig csak kis mértékben aknázták ki íróink, ezért úgy gondolom, hogy a kérdés tanulmányozását elősegíthetem azzal, hogy ezen — különböző külföldi forrásmunkákban szétszórótt és nehezen hozzáférhető, de a kérdés tüzetesebb méltatására felette becses — anyagot lehetőleg bő kivonatban bemutatom s megismertetem a hazai közönséggel s azokkal, kik a kivándorlás kérdésével hivatásszerűen foglalkoznak.

De munkám csonka maradt volna, ha ennél tovább nem megyek. Hiszen világos, hogy nem annyira a külföldre kivándorlott honfitársaink mennyiségén, mint inkább a künnmaradt s jelenleg is ott tartózkodó néprétegek életviszonyain s helyzetén fekszik a főszűly, s ezért a kivándorlás mozgalmának tárgyalása el nem választható a külföldi magyarság statisztikájától. Ezzel a témával eddig tudtommal nem foglalkoztak irodalmunkban, járatlan útra lépek tehát, a midőn a külföldi magyarság statisztikáját összeállítani törekszem. Ez magyarázhatja ki és szolgálhat egyúttal mentségül is, ha a munkának ez a része — mint első kísérlet — sem nem teljes, sem nem elég kimerítő. A külföldi irodalom egyes forrásmunkái ugyan bő anyagot tartalmaznak, mely idegenbe szakadt honfitársaink életviszonyainak tanulmányozására szolgálhat (utalunk p. o. az osztrák, a német és a szerb statisztikának eddig jóformán figyelemre sem méltatott gazdag anyagára), de több ország hivatalos forrásmunkái cserben hagynak, a midőn ezekben kivándorlott honfitársaink felől felvilágosítást keresünk. Ily esetekben a külföldi statisztikai hivatalok igazgatói a hézagok pótlására ugyan szíves előzékenységgel bocsátották rendelkezésemre a kívánt adatokat, de mivel nem minden állam dolgoztatta fel népszámlálásai alkalmával a magyar honosokat külön kimutatásokban, a kép, melyet a külföldi magyarságról nyújtanom sikerült, bizonyos fokig mégis héza-

gos maradt. Nézetem szerint a külföldi magyarság megbízható és kimerítő statisztikáját nem is állíthatja össze más, mint a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, melynek a külföldi honosok számlálólapjainak kölcsönös kicserélésére vonatkozólag létrejött nemzetközi egyezmény alapján módjában leendő a külföldön élő magyar honosok demographiai, társadalmi és művelődési viszonyait minden részleteiben feltárni s mely ily irányú feldolgozással és közléssel valóban nagyfontosságú, hazafias munkát végezne.

Ezekben vázolván a könyv célját, még csak azt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy a kivándorlás kérdésének tárgyalásában egyrészt azon szempontokra fektettem a főszűlyt, melyek a viszonyok konkrét megismerését teszik lehetővé, másrészt olyanokra, melyekkel irodalmunkban eddig kevésbé foglalkoztak. Innen van, hogy p. o. a romániai kivándorlást, melynek immár nagy irodalma van, csak vázlatosan tárgyaltam s az amerikai kivándorlásról szólva is lehetőleg mellőztem a már közismeretű tényeket. Ugyanez okból nem bocsátkoztam a kivándorlás okainak fürkészésébe sem, melyekről a kivándorlási congressusoknak eléggé ismeretes bő tárgyalásai után újat már alig lehet mondani. Általában kerültem a theoretikus fejtegetéseket s mindenütt inkább a viszonyok konkrét megismertetésére helyeztem a főszűlyt, célom lévén a kivándorlást valódi nagyságában bemutatni s a figyelmet a kivándorlás nagy mérveiben rejlő veszedelemre ráirányítani.

Végűl meg kell okolnom a munka elkésett megjelenését. A külföldi magyarságról szóló második rész megírásához be kellett várnom a külföldi államok új népszámlálásairól készűlő hivatalos munkák megjelenését, melyeknek hiányában ez a rész hézagosa maradt volna. Az ezen okból beállott késedelem magyarázhatja meg azt is, hogy a munkának még az 1902. év végén a Magyar Földrajzi Társaság támogatásával a Földrajzi Közleményekben közzétett első fejezeteiben a statisztikai adatok nincsenek a legűjabb időig továbbvezetve s hogy a kivándorlás ügyének több fontos mozzanata ott még csak mint kűszöbön álló jeleztetik, holott az — mint p. o. a kivándorlási törvény — azóta immár testet öltött és életbe lépett.

Budapest, 1904. február hó elején.

Dr. Thirring Gusztáv.

Tartalma.

Első rész: A magyarországi kivándorlás.

	Oldal
Bevezetés	1
Első szakasz. A kivándorlás ügyének jelentősége és történelmi fejlődése ...	5
1. A kivándorlás kérdése általában, jelentősége társadalmi s állami szempontból	5
2. Kivándorlások a történelmi múltban	9
3. A modern kivándorlás megindulása, történelmi fejlődése	12
Második szakasz. A kivándorlás statisztikája	19
4. A kivándorlás megállapításának módszerei és a kivándorlás statisztikájának forrásai	19
5. A kivándorlás okozta népvesztesség	30
6. A kivándorlás nagysága és irányai	46
1. Horvát-Szlavonország	47
2. Ausztria	49
3. Bosznia-Hercegovina	53
4. Románia	54
5. Egyéb európai államok	61
6. Amerika	64
a) Általában	64
b) Topographiai eloszlás	68
c) A kivándorlás megoszlása egyes államok szerint	76
Egyesült-Államok 79, Kanada 87, Közép-Amerika 88, Dél-Amerika...	88
7. Az állam kötelékéből kilépettek	93
8. A visszavándorlás	99
Harmadik szakasz. A kivándorlás topographikus eloszlása	103
9. A felvidéki kivándorlási terület	103
Sáros 103, Szepes 106, Zemplén 107, Abauj-Torna 109, Árva 110, Liptó, Túróc, Gömör 111, Borsod 112, Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa...	113
10. Az osztrák-morva határmenti kivándorlási terület	114
Trencsén 115, Nyitra, Pozsony	116
11. A dunántúli kivándorlás	117
Moson 118, Sopron 119, Győr 120, Vas, Veszprém 121, Fejér és a többi vármegyék	122
12. Kivándorlás az Alföldről	123
13. Az erdélyi, különösen a székely kivándorlási terület	128
Csik 130, Háromszek 131, Udvarhely, Maros-Torda, Brassó 132, Fogaras, Szeben, Nagyküküllő	133
14. Kivándorlás Horvát-Szlavonországból	135

	Oldal.
Negyedik szakasz. A kivándorló néptömegek demographiája	138
15. A kivándorlók neme és korviszonyai	138
16. A kivándorlók nemzetisége	149
17. A kivándorlók művelődési állapota	158
18. A kivándorlók társadalmi osztályok és foglalkozás szerint	161
19. A kivándorlók vagyoni állapota	177
Ötödik szakasz. A kivándorlás visszahatása	182
20. A kivándorlás hatása népesedésünkre	182
21. A kivándorlás gazdasági, erkölcsi és nemzeti hatása	193
22. Az elnéptelenedés	200

Második rész: A külföldi magyarság.

Hatodik szakasz. Magyarok Ausztriában	215
23. Általános áttekintés	215
24. Az Ausztriában élő magyar honosok demographiai és társadalmi viszonyai	224
25. A bukovinai csángó-magyarok	232
Hetedik szakasz. Magyarok a Német birodalomban	245
26. Általános áttekintés	245
27. A Németországban élő magyarok demographiai viszonyai	252
Nyolczadik szakasz. Magyarok a Balkánfélszigeten	272
28. Magyar honosok Bosznia-Hercegovinában	272
29. Magyarok Szerbiában	288
30. A romániai magyarság	304
31. Magyarok a Balkánfélsziget egyéb részeiben	313
Kilenczedik szakasz. Magyarok Európa egyéb részeiben	316
32. Közép- és Dél-Európa	316
Svájc 316, Olaszország 317, Spanyolország 318, Portugal, Franciaország 322	322
33. Éjszaki Európa	324
Belgium 324, Németalföld, Dánia 325, Nagy-Britannia 326, Svédország, Norvégia 329, Finnország, Oroszország	330
Tizedik szakasz. Az amerikai magyarság	331
34. Az Egyesült-Államokban élő magyarok száma és nemzetiségi viszonyai	331
35. Az Egyesült-Államokban élő magyarok társadalmi és kulturális helyzete	344
36. A kanadai magyarság	356
37. A délamerikai magyarok helyzete	359
Befejezés	364

Táblázatok.

1. A vándormozgalom eredménye 1881–1900. években, törvényhatóságokként kimutatva	41
2. Tengerentúli kivándorlás a Magyar birodalomból 1861–1901. években	65
3. A német birodalom kikötőin át kivándorolt magyar honosok részletezése rendeltetési országok szerint, 1871-től 1901-ig	78
4. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyarok kimutatása partaszállásuk helye szerint 1874–1895.	83

	Oldal
5. A Hamburgban hajóra szállt magyarországi kivándorlók havonkénti kimutatása 1871—1901. években	85
6. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosoknak havonkénti kimutatása 1889—1898.	87
7. Osztrákok és magyarok kivándorlása Dél-Amerikába 1870 -1900.	89
8. A magyar állam kötelékéből történt elbocsátások 1881—1901. években	96
9. A magyar állam kötelékéből elbocsátottak kor, családi állapot és foglalkozás szerint 1880—1886. években	97
10. Az elbocsátások részletezése országok szerint, ahova az elbocsátás történt	97
11. Az Ausztriában honosított magyaroknak megoszlása, tartományok szerint	98
12. Zemplén vármegye területéről Amerikába kivándorolt s onnan visszatért egyének kimutatása 1879—1901. évekről	108
13. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyaroknak nem és kor szerinti kimutatása az 1871/2—1893/4. évekről	141
14. Az Egyesült-Államokba 1898/99—1901/02. években bevándorlott magyarok, tótok, ruthének és horvátok kimutatása nem és kor szerint	142
15. A magyarországi kivándorlók megoszlása nemzetiségek szerint 1899—1901. évben, a magyar adatgyűjtés eredményei szerint	152
16. A new-yorki kikötőben 1900—1902. években partraszállt magyar, tót, ruthén és horvát kivándorlók kimutatása nem és kor szerint	157
17. A Brémában hajóra szállott magyar kivándorlók foglalkozása 1890—1898. években	165
18. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosok kimutatása foglalkozási főcsoportok szerint 1876—1902. években	168
19. Jelentékenyebb foglalkozási ágak az Egyesült-Államokba 1876/7—1893/4. és 1896/7—1901/02. években bevándorlott magyar honosok körében, tekintettel az utolsó négy évben bevándorlottak nemzetiségére	169
20. Az Egyesült-Államokba bevándorlott magyar honosok körében leggyakoribb foglalkozási ágaknak évenként való kimutatása	170
21. A foglalkozási főcsoportoknak nemzetiségek szerinti megoszlása az 1898/9—1901/02. évekről	176
22. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosok vagyoni viszonyai az 1898/99—1901/02. években, nemzetiségük szerint	180
23. Magyar honosok Ausztriában 1857—1900. években	222
24. Az Ausztriában élő magyar honosok megoszlása a királyság alkotó részei szerint, 1857—1900.	223
25. Az Ausztriában élő magyarországi születésű lakosság az 1890. évi népszámlálás szerint	224
26. Az Ausztriában tartózkodott magyar honosok részletezése származási helyük szerint, az 1890. évi népszámlálás alapján	225
27. Magyar honosok Ausztriában 1900 évben, kerületi kapitányságok szerint kimutatva	226
28. A bukovinai csángók kora és családi állapota 1900-ban	242
29. A bukovinai csángó gyermekek műveltségi foka 1900-ban	243
30. A bukovinai csángók műveltségi foka 1900-ban. (Százalékokban)	243
31. A Német birodalomban élő magyar születésű lakosság 1880—1900. években	260
32. A Német birodalomban élő magyar honosok 1880—1900. években	261

33. Poroszország magyar honosságú és születésű népessége kormányzósági kerületek szerint 1880—1900. években	262
34. Poroszországnak 20.000-nél több lakóval bíró városaiban élő magyar honosok és magyarországi születésű egyének az 1895. és 1900. évi népszámlálás szerint	263
az osztrák birodalom magyarországi születésű népessége 1900-ban nem kor szerint	265
az osztrák birodalom magyarországi születésű népessége 1900. évben, nem és kor szerint	266
az osztrák birodalomnak magyar anyanyelvű lakossága 1900-ban	267
Poroszország magyar honosságú népessége anyanyelve szerint 1900. december 1.	268
Magyar honosok Bosznia-Hercegovinában 1895-ben	282
Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok illetőségük szerint, 1895-ben	284
Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok kora és családi állapota 1895-ben	285
Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok vallása 1895-ben	285
Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok foglalkozásuk szerint (1895.)	286
Bosznia-Hercegovinában magyarországi születésű lakossága 1890-ben és 1895-ben	298
Bosznia-Hercegovinában magyarországi születésű lakossága 1895-ben, járásek szerint	299
Bosznia-Hercegovinában magyar honosságú lakossága 1890-ben és 1895-ben	300
Bosznia-Hercegovinában magyar, tót és horvátajkú lakossága 1895-ben	300
Bosznia-Hercegovinában magyar lakossága 1890-ben és 1895-ben	301
Magyar honosok és magyarok Bulgáriában, 1888. és 1893. években	315
Magyar honosok és magyarok Olaszországban, 1870—1900. években	318
Magyar honosok Olaszországban, 1901. évben	319
Magyar honosok Spanyolországban, 1900. évben	320
Magyar honosok Franciaországban, 1890. és 1896. években	323
Magyar honosok magyarországi születésű lakossága 1881—1901. években	328
Magyar honosok magyarországi születésű lakossága 1870—1900. években	341
Magyar honosok magyarországi születésű lakossága 1870—1900. években	342
Magyar honosok magyarországi születésű lakossága 1896/7—1901/2. években bevándorlott magyar honosok részletezése államok szerint	343
Magyar honosok magyarországi születésű lakossága 1900. évben	364

Graphikus rajzok.

1. A kivándorlás okozta népvesztesség az 1881—1890. években, az 1881. évi népszám százalékaiban kifejezve	35
2. A kivándorlás okozta népvesztesség az 1891—1900. években, az 1891. évi népszám százalékaiban kifejezve	35
3. A Romániába szóló útlevéllel utazásra jogosított személyeknek havonkénti kimutatása 1899—1902. évekről	59

	Oldal.
4. Az 1902. évben Romániába kiadott útlevelekkel utazásra jogosított személyeknek földrajzi eloszlása	60
5. Tengerentúli kivándorlás az 1871—1901. években, az európai kikötők feljegyzései szerint	66
6. Az 1899—1901. években Amerikába kivándorolt egyének földrajzi eloszlása, a magyar adatgyűjtés eredményei szerint	73
7. Az 1899—1902. években Amerikába szülő útlevelekkel utazásra jogosult személyeknek havonkénti létszáma	75
8. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosoknak havonkénti kimutatása az 1889—1898. évekről	86
9. A bukovinai csángó-falvak átnézeti térképe	237
10. Németországnak magyarországi származású lakossága 1900. évben	248
11. Az Egyesült-Államokban élő magyarországi születésű népesség 1900-ban...	337

Külön térképmelléletek.

Az 1881—1900. évek vándormozgalmának végeredménye, az 1881. évi népszám százalékaiban kifejezve	40—41
Bosznia-Hercegovina és Szerbia magyar lakossága 1895-ben...	272—273

ELSŐ RÉSZ.

A MAGYARORSZÁGI
KIVÁNDORLÁS.

A magyarországi kivándorlás.

Bevezetés.

Hazánk jelenlegi népesedési és társadalmi fejlődésének alig van nevezetesebb s nagyobb horderejű mozzanata, mint az a nagyarányú népmozgalom, melyet, bár különböző jellegű jelenségeket ölel fel magában, röviden csak *kivándorlás* név alatt szoktunk összefoglalni. Ez a mozgalom nem új, ide s tova immár három évtized óta folyik, de csak mintegy 15 éve öltött oly arányokat, melyeknél fogva hazánkra nézve végzetessé válható csapást kell benne látnunk. De még néhány évvel ezelőtt úgy beszéltek róla, mint valami olyas jelenségről, mely inkább érdekes, mintsem veszélyes, mely csak hazánk éjszaki részéből szedi áldozatait, anélkül azonban, hogy neki valami nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítanunk. Sőt akadtak olyanok is, kik egyenesen üdvösnek, kíváncsnak mondták a kivándorlást, mely keresethez, vagyonhoz juttatja a hazánkban a tönk szélére jutott népelemeket. Ily felfogás mellett nem csoda, hogy kormányunk úgy, mint társadalmunk alig törődött a kivándorlókkal. Néha ugyan az irodalomban felhangzott egy-egy jajkiáltás, de ez visszhangra nem talált sehol s csakhamar ismét teljes közönyt nyel fordultunk el a mindinkább elharapódzó bajtól. Ma már másként beszélünk a kivándorlásról. Amióta a kivándorlás a felvidékről átragadt az ország egyéb részeire s immár *mindenütt* szedi áldozatait, tehát már nem helyi bajjal, hanem országos kórral van dolgunk, amióta a nép közönlése szinte ijesztő mérveket

ölt; mert negyven ezernél több útlevelet adnak ki évenként Amerikába, amióta egyes vidékek a kivándorlás folytán annyira elnéptelenedtek, hogy a mezői gazdálkodás sok helyütt lehetetlenné vált, mert nincs munkás, aki a földet felszántsa vagy a termést learassa, amióta sok helyen nincs kit ujonczozni a politikai hatóságnak és nincs kitől adót behajtani: azóta a kivándorlás megszűnt érdekes jelenség lenni: lett belőle nemzetünk jövőjét, hazánk gazdasági s sociális fejlődését fenyegető veszedelem. Megrémülve látjuk most hova vezetett vétkes mulasztásunk, mely tétlenül nézte a mindjobban terjedő kórt s még csak meg sem kísérelte, hogy valami óvszerről gondoskodjék annak enyhítésére. De amidőn társadalmunkat vádoljuk, hogy a bajt annyira engedte elmérgesedni, még nagyobb vád illeti államférfiainkat, kiknek nem volt érzékük ama nyomor iránt, mely népünk százezreinek a kezébe nyomta a vándorbotot s kik közönyösek maradtak e szomorú jelenség láttára, bár időről-időre felhangzott egy-egy intő szó, mely a fenyegető veszedelem nagyságát feltárta s óvatosságra intett.

A kivándorlás kérdésével nem első ízben foglalkozom; már 1893-ban hangsúlyoztam egyik dolgozatomban,¹⁾ hogy „a baj igen nagy és komoly, méltó államférfiaink figyelmére“. Két évvel reá (1895. december 9-én) a magyar tudományos akadémia II. osztályában tartott felolvasásomban²⁾ egész nagyságában tártam fel a bajt, kimutatva, hogy 23 év alatt 237,000, a német kikötők statisztikája szerint épen 249,000 honfitársunk vándorolt ki az amerikai Egyesült-Államokba, kiknek legnagyobb része „veszve van hazájára nézve s ezt a veszteséget egykönnyen nem pótolhatja semmi.“ Ismét két évvel reá a magyar orvosok és természetvizsgálók tencsényi vándorgyűlésében tartott s a Budapesti Szemlében is közzétett munkámban³⁾ kifejtettem azon vészes következményeket, melyekkel a kivándorlás nemzetünk népesedési viszonyaira jár s kimutattam a népmozgalom erős degenerációját a kivándorló vármegyék területén; azzal végeztem tanulmányomat, hogy „az a veszteség, melyet hazánk ez irányban szenved, megmérhetetlen káros következményekkel fog járni, hacsak idejében gátat nem vethetünk neki.“

¹⁾ A természetes népmozgalom és a vándorlások szerepe népességünk gyarapodásában.. (Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, XVII. évf. 591. lap).

²⁾ A magyarok kivándorlása Amerikába. (Közgazdasági Szemle, XX. évf. 1896. 30—52. lap.)

³⁾ A felvidéki kivándorlás hatása népesedésünkre. (Budapesti Szemle, 1898. januári szám.)

Mindezek és más közlemények, közöttük *Hegedűs Loránt* becses munkája is, ⁴⁾ mely a magyar kivándorlást a helyszínén, Amerikában és a felföldön szerzett tapasztalatok alapján ismertette, sokáig nyomtalanul hangzottak el a pusztaságban s talán ma is ugyanazzal a vétkes nemtörődomséggel néznők népünk folytonos pusztulását, ha a legutóbbi években ijesztő magasra felduzzadt kivándorlási ár végre öntudatra nem ébreszti első sorban a leginkább érdekelt gazdaköröket s ezek mozgalma folytán a kormányt is. *Balás Árpád* adta meg a lökést ahhoz a mozgalomhoz, mely az Országos Magyar Gazdasági Egyesület útján létrehozta a felvidéki, dunántúli, délvidéki és székelyföldi (miskolczi, siófoki, temesvári és tusnádi) országrészi, továbbá a pozsonyi országos kivándorlási congressusokat, melyeknek beható tanácskozásai után végre a kormány is szükségét látta annak, hogy jelezze a kivándorlás ügyével szemben elfoglalt álláspontját s azon intézkedéseket, melyeket a törvényhozás útján a kivándorlással szemben életbe léptetni szándékozik. A folyó évben tehát a kivándorlás kérdése állandóan szőnyegén volt s a lehető legtűzetesebb tárgyalásban, minden oldal felől való megvilágításban részesült.

Ezek után méltán felvethetjük azt a kérdést: szükséges-e vagy czélszerű-e hogy a kérdést itt újra napirendre tűzzük s várható-e, hogy mindazok után, mik e kérdés körül a legközelebb lefolyt időben elhangzottak, általában még valami újat, eddig még nem ismerttet, mondhassak? Nem ringatom magamat abban a hitben, hogy ez nekem sikerüljön, de nem is ilyen intentió indított engem ezen munka megírására. Midőn a Magyar Földrajzi Társaságban *Gerster Béla* alelnök felolvasása ⁵⁾ a kivándorlás kérdését szőnyegre hozta, a társaság válaszmánya helyesen felismerte, hogy e kérdésnek sok oly vonatkozása van, mely a földrajz körébe vág s melyeknek vizsgálata, kiderítése egyenesen a földrajzi szakközégek kötelessége. E célból megalakította Gerster Béla elnöklete alatt a *kivándorlási bizottságot*, mely a Magyar Közgazdasági Társaság hasonló célú bizottságával egyetemben rendezte *Hegedűs Loránt*nak a székely kivándorlást tárgyaló felolvasásainak sorozatát egyúttal azonban engem is megbízott, hogy a kivándorlás ügyének földrajzi vonatkozásait a társaság kebelében fejtegessem. Kezdetből fogva csak úgy foghattam fel e megbízást: célom csak az lehet, hogy az e kér-

⁴⁾ A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapest, 1899.

⁵⁾ A kivándorlásról. (Földrajzi Közlemények. XXIX. kötet. 1901. 149—156. l.)

désről való ismereteket egységes képpé foglaljam össze s így megcsináljam azt, amit eddig sajnosan nélkülöztünk: a magyarországi kivándorlási mozgalmak földrajzi alakulásának és statistikájának áttekintő képét, mely a kérdést történeti fejlődésében úgy mint mai alakulatában, okainak s következményeinek kifejtésével feldolgozza, az eddig csak széttagoltan, részleteiben tárgyalt kérdést a maga egész nagyságában, horderejének egész súlyával világítsa meg. Jól tudom, hogy a kérdésnek ilyenén tárgyalása nem könnyű, de bízom a mélyen tisztelt olvasó jóindulatában és reménylem, hogy a munka nehézségeit mérlegelve, elnéző leend a dolgozat hiányaival, fogyatékosságával szemben. És ha e munkának más eredménye nem is lenne, mint hogy a kivándorlás mérveinek óriási voltát kiderítse: máris elérte célját; mert ha állami életünk és társadalmunk minden tényezője megismerte a baj nagyságát: az orvoslását célzó intézkedések többé el nem maradhatnak.

Első szakasz.

A kivándorlás ügyének jelentősége és történelmi fejlődése.

ELSŐ FEJEZET.

A kivándorlás kérdése általában, jelentősége társadalmi és állami szempontból.

A kivándorlás irodalma immár óriásira nőtt s hazai irodalmunkban is számot tesznek az ezen kérdést tárgyaló munkák. Elméleti és gyakorlati szempontok vezérelték íróinkat, kik e nehéz és szövevényes kérdéssel foglalkoztak. E sorok írója is ismételve szolt hozzá és bár nézetei ekként nem ismeretlenek, mégis szükségesnek véli, hogy álláspontját, melyet a kivándorlás kérdésében elfoglal, röviden jelezze.

Akármilyen álláspontra helyezkedjünk a kivándorlás kérdésével szemben, azt talán senki sem fogja tagadni, hogy a kérdésnek rendkívüli fontossága van. Mert a kivándorlás által lényeges változások állanak be hazánk népének számában és elhelyezkedésében s e változások okvetlenül nyomokat hagynak úgy népünk demographiai állapotában, mint társadalmi s gazdasági viszonyaiban; még pedig oly nyomokat, melyek nagyobbára kedvezőtlenül befolyásolják népünk anyagi s erkölcsi fejlődését. A kivándorlás ekként a népesség természetes s egészséges fejlődését megakasztja s így magára a népességre nézve nem előnyös jelenség. Amennyiben pedig a népességben rejlik az állam fő- és alapereje, a kivándorlás által tehát az állam alaperejében csökken: ezért a kivándorlást az állam szempontjából, az államra nézve is kedvezőtlen jelenségnek tekintjük. Nézetünk tehát, röviden összefoglalva az, hogy a kivándorlás úgy a népesség fejlődésére, mint az állami életre nézve kedvezőtlen, káros tünetny, mely — ha idejében ellen nem súlyozható — alapjában is megátadhatja az állam létét, s veszedelmet rejt magában az állam további egészséges fejlődése, hatalmi állása tekintetében.

Amilyen üdvös lehet az államra s az államot alkotó népességre nézve, ha egyes néprétegek időről-időre lakóhelyüket az ország

határain belül megváltoztatják, mivel ez az esetleg kedvezőtlen népsűrűségi viszonyoknak előnyösebbre fordulására, a munkaerőknek és a kereseti ágaknak a szükségletehez alkalmazkodó megfelelőbb elhelyezkedésére vezethet és új elemek beolvadása által felfrissül, mintegy megifjodik a régi törzslakosság: épen annyira káros a vándorlás, ha hullámai az ország határainál nem törnek meg, hanem a népáradat idegen államok felé hömpölyög. Abban az esetben, ha ez a kivándorlás gyarmatosításra vezet, az anyaországra nézve nem jelent veszteséget, sőt inkább nyereséget, mert az országon belül fönnálló népfölösleget levezeti és emellett mégis az államnak tartja meg. Az ilyen fajta mozgalmakat ez okból az állam maga tervszerűleg elő szokta készíteni s mindenképen támogatja is. Hazánk soha sem volt gyarmatosító állam, nincsenek tehát colóniáink, melyeken elkíváncozó honfiaink biztos jövőt találhatnának s a nemzet testétől még sem szakadnának el. Kivándorlóink szétszóródnak a szélrózsa minden irányában s még ott is, a hová tömegesen mennek, mint a homokszemek szétfúvódnak s olyképen telepednek le, hogy a számra nézve túlnyomó idegen törzslakosság körében még külön telepeket sem igen alkotnak, hanem közéje vegyülve, mindenütt annak elenyészőleg kicsiny részét alkotják, s ennél fogva nemzeti jellegüknek, nyelvüknek s faji önérzetüknek megvédésére érvényesíteni sem bírják ama különben jelentékeny erőt, melyet intenzívebb tömörülés esetén márcsak jelentékeny számuknál fogva is képviselnének. Hozzájárul még ehhez, hogy a külföldre kivándorlott véreink sehol sem — még a hazánkhoz legközelebb eső Bukovinában s Romániában sem — részesülvén az anyaország részéről bárminő támogatásban, az anyaállammal s a magyarsággal való érintkezés hiányában teljesen ki vannak szolgáltatva az idegen államnak rájuk nézve ellenséges, beolvasztó vagy egyenesen irtó nemzetiségi politikájának; s ha ennek szomorú következményeit a magyarság évszázados nagy temetőjében — Romániában — tehát olyan helyen is felismerjük, a hol a magyar a bennszülött fajnál értelmileg magasabbrendű: még súlyosabbak lesznek a következmények ott, ahol — mint az Egyesült-Államokban — véreink gazdaságilag és értelmileg sokkal előrehaladottabb államba kerülnek, melynek erős assimiláló képessége és kivándorlóink előtt ismeretlen és érthetetlen állami és társadalmi rendje a rájuk leső pánszlávismus és cosmopolitismus eszméivel egyetemben mindenütt elsorvasztják honfiainkat, ahová csak lábukat beteszik. A kivándorlásnak egyik legsúlyosabb következménye tehát népünk százezreinek a nemzet

testétől való elszakadása s nemzetiségükből való kivetkőzése, mely előbb-utóbb mindenütt beáll, a kivándorlott népelemeknek hazánkra s nemzetünkre nézve teljes elvesztését vonva maga után.

De a veszteség súlya nemcsak abban van, hogy a nemzet számát apasztja, tehát erejét csökkenti, hanem a nemzeti élet számos más megnyilvánulásában is érezhetővé válik. Az elvándorlott néptömegek után nagy űr marad hátra, mely — miként a testből kivágott tag — a szervezet működését megakasztja s életnyilvánulásaira rányomja a beteges állapot bélyegét. A kivándorlás legkövetlenebb következménye, hogy százezrével hiányzik a munkáskéz, minek folytán úgy a mezői gazdálkodás, mint az ipari működés fennakad. Ez a munkáshiány csak messziről hozott napszámosokkal pótolható annyira-amennyire, de még ott is, ahol ez teljesen sikerül, nagy a kalamitás, mert a drága munkaerő a válság szélére sodorja a mezőgazdaságot, az ipar s bányászat pedig ugyanezen okból teljesen pang. A kivándorlottak háza s földbirtoka vagy gazdátlanná válik vagy csak hiányos gondozásban részesül a kivándorlottak hátramaradt hozzátartozói részéről, az amúgy is primitív módon űzött gazdálkodás tehát még alább hanyatlik. Az elhanyagolt s kellőleg sem meg nem művelt, sem ki nem használt föld, alig termi meg a reá fordított költség és munka értékét s a népesség elszegényedése nőttön nő, a nyomor mindjobban fokozódik. Az elhagyatottság, a pusztulás képét mutatják a népükben megfogyott, mezői kulturájukban alásüllyedt községek, melyekben gyermekeken s öregeken kívül alig akad férfi, melyekben a családi élet s a társas együttlét teljesen fel van dűlve. Mily irtózatossá válnak ezen természetellenes állapotok, egyik későbbi fejezetben tüzetesen fogjuk kimutatni. Itt elég legyen arra utalni, hogy az elnéptelenedett falvakban a társasélet áldásait hiába keressük, a családi tűzhely szentsége meg van fertőztetve, a hátrahagyott asszonyok körében az erkölcstelenség ragályos nyavalya módjára harapódzik el, s amidőn a házasságok s a születések száma folyton csökken, a törvénytelen gyermekek száma óriási módon emelkedik. A társadalmi élet teljes elzűlése s a családi erkölcsök elaljasodása oly súlyos következményei a kivándorlásnak, melyeknek hatása nemzetünk jövő fejlődésében gyászos nyomokat fog hátrahagyni.

Idáig a kivándorlás káros hatásait csak abban az irányban vizsgáltuk, amint azok közvetlenül a kivándorló néprétegeken és a kivándorlás sújtotta vidékeken jutnak kifejezésre. Ámde a hatások nemcsak helyiek, hanem a legáltalánosabb természetűek, s közlől

érintik az állami élet legvitalisabb érdekeit. Ha súlyos az állam alaperejét képező népesség számának csökkenése, még sokkal érzékenyebb az a veszteség, melyet a kivándorlás folytán az állam védereje szenved, mivel a kivándorlók túlnyomó része fegyverfogható s harczképes férfiakból áll, kiknek hiánya háború esetén érezhetően esnék latba. Ez a hiány az általános hadkötelezettségnek még eleget nem tett fiatalság számában is érezhető, mely a felvidék akárhány helyén messze mögötte marad a kivetett újonczjutalék törvényes száma mögött. Hasonlóképen jelentékeny az a csökkenés, melyet a kivándorlás az adóbevételekben előidéz; mert habár a kivándorlók nagy része oly munkás és napszámos, kinek adóképesége nem magas, mégis különösen újabb időben mindinkább emelkedik a kivándorló földművesek és kisbirtokosok contingense, kik után elég magas adójövedelemtől esik el az állam. A kivándorlás tehát az állami háztartás egyensúlyára is kedvezőtlen hatást gyakorol. Ez a hatás azonban nemcsak az adózás csökkenésében áll, de — és talán nagyobb mértékben — azokban az anyagi áldozatokban is rejlik, melyeket állam és társadalom a kivándorlott egyéneknek különféle javakban való részesítése céljából éveken keresztül hoztak s mely áldozatok a hazájukból való távozás következtében teljesen kárbaveszetteknek tekinthetők. Nehány százezer embernek iskoláztatása, lelki életének és egészségének ápolása, katonai kiképzése nagy áldozatokat igényel és hasonlóképen nagyok az administratív költségei, melyek természetesen minden egyes állampolgár után felmerülnek s így a kivándorlottak után is viseltettek. Ezen jelentékeny költségek gyümölcsozásától teljesen elesik a haza s a társadalom, melyekre ekként csak az emberanyag előteremtésének terhe nehezedik, míg fáradozásuk gyümölcset idegen államok szedik le.

Bár a fentebbiekkel koránt sincsenek kimerítve a kivándorlás káros hatásai, mégis — úgy hiszszük — eléggé érthetővé teszik miért tekintjük a kivándorlást hazánkra nézve káros tényezőnek. E károkkal szemben a kivándorlás nyújtotta előnyök, mint a munkabéreknek helyenként való emelkedése, a kivándorlottak pénzküldeményei s egy részüknek vagyonosodása, oly csekélyek, hogy alig jöhetnek számba az okozott károk mérhetetlen nagysága mellett. Joggal fenntarthatjuk tehát azon állításunkat, hogy a kivándorlás hazánkban kedvezőtlen, sőt egyenesen káros tünetény, melynek romboló és bontó hatását társadalmi, gazdasági s állami életünkben máris felismerhetjük s a jövőben még fokozott mértékben fogjuk érezni.

MÁSODIK FEJEZET.

Kivándorlások a történelmi múltban.

A magyar nemzet nem tartozik azon nemzetek közé, melyek könnyen elhagyják hazájukat. A mióta új hazáját Európában elfoglalta, azóta mindig ragaszkodott a röghez s a történelem csak kevés esetet ismer, a midőn magyar rajok szülőföldüktől elszakadtak, hogy új hazát keressenek. Politikai okok ismételve emigrációra bírták a hazájuk sorsával elégedetlen néprétegeket, de tömeges kivándorlás — a mai mintájára — ismeretlen volt azelőtt, s mivel a magyar soha sem volt szülőföldén annyi, hogy telepítésekre, gyarmatok létesítésére kellett volna gondolnia, a kivándorlásnak ez a fajtája sem fejlődött ki soha.

A történelmi múltban mindössze két jelentékenyebb tömegvándorlást ismerünk; egyik a *Romániába* való kivándorlás, melynek nagy történeti háttere és múltja van, a másik a vele kapcsolatos csángó-kivándorlás *Bukovinába*. Mind a kettőről röviden meg kell emlékeznünk.

A Moldvában s Romániában élő magyarság történelme visszanyúlik legalább a tizenötödik századig. Az erdélyi vajdák zsarnokkodásai már akkor is kivándorlásra készítették a székelységet s II. Ulászló idejében Báthori István alatt a székely szabadság lábbal tiprása sok nemes családot kergetett Oláhországba. Moldvába irányult — úgy látszik — a hussziták kivándorlása is s az első magyar biblia-fordítást, az úgynevezett müncheni codexet, 1466-ban Tatroson (Moldvában) írták. A későbbi századokban sem szűnt meg a kivándorlás a székelyföldről, különösen Csikból és Udvarhelyből, a termékeny és gyér népségű aldunai lapályokra. Ezekhez a kivándorlókhoz, kiket utóbb *csángóknak* (csatangolóknak) neveztek, a 18-dik század elején II. Rákóczy Ferencz hadainak töredékei csatlakoztak. De sokkal nagyobb mértékben indult meg a kiszállingózás Mária Terézia idejében, midőn a székely határezredek felállították s báró Bukow Adolf Miklós, az osztrák haditanács elnöke az örökös katonáskodástól idegenkedő székelyekkel oly zsarnokilag bánt, hogy kegyetlenkedései elől több ezer család menekült Moldvába, hol különösen a Tatros és Tászló partjain telepedtek meg, a fejvesztésre ítélték pedig Moldva belsejében kerestek menedéket.⁹⁾ Azóta szün-

⁹⁾ László Mihály: Keleti testvéreink. Budapest, 1882. 6—7. lap.

telenül tart a székely kivándorlás, de a politikai okok helyett utóbb gazdasági válságok, éhségek, rossz termések s a nagy nyomor idézték elő a nagy néparadatot, mely Romániában munkát és kenyeret talált, — de nemzetisége s nyelve árán!

A Moldvába kivándorolt székely szökevényeknek egy része 1776-ban és 1777-ben teljes amnesztia biztosítása mellett *Bukovinába* kelt át s ott *Fogadjisten* és *Istensegits* falukat alapította; a rákövetkező években még néhány ezer erdélyi kivándorló telepedett át Bukovinába, megalapítva a többi öt magyar falut is, u. m.: *Andrásfalvát*, *Boldogfalvát*, *Hadikfalvát*, *Józseffalvát* és *Magyarfalvát*. Kettő ezek közül, Boldogfalva és Magyarfalva elpusztult s így ma csak öt magyar falú van Bukovinában.

A moldvai és romániai magyarság az évszázadok óta tartó kivándorlások következtében számban nagyon megszorodva, igen nagy területet árasztott el. De bár számban folyton gyarapszik, java-része immár elveszett a magyar hazára és nemzetre nézve s félő, hogy az a része is, mely eddig megővta magyarságát, előbb-utóbb veszendőbe fog menni. Eloláhosodásának nem utolsó oka társadalmunk közönye s kormányunk tehetetlensége, mely teljesen magára hagyva a hazától elszakadt kivándorlókat, a romániai székely-magyarságot az oláhság martalékául dobta oda.

A romániai székely- s csángó-kivándorlás tehát évszázados kiszivárgás jellegével bíró tűnemény, mely idők folyamán erősebb-gyengébb hullámokat vert, de teljesen soha sem szűnt meg. Más állam alig ismer ily természetű s ily hosszú múltú vándor-mozgalmat, melynek nem csak gazdasági, de akkora történelmi jelentősége is volna, mint a székely-kivándorlásnak. A mozgalom történeti jelentőségének méltatása nem tartozik feladataink közé; gazdasági s népesezési vonatkozásait alább fogjuk szemügyre venni.

A moldva-román kivándorláson kívül még az amerikai kivándorlás számai is visszanyúlnak a múltba, habár korántsem oly messzire, mint amazéi.

Politikai jellegű kivándorlások, *emigrációk*, ismételten történtek hazánkban. Ilyen volt II. Rákóczy Ferencznek és híveinek keletre való elbujdosása s ezzel kapcsolatban kisebb számú harcosoknak Moldvába való kitelepedése. De ily emigrációk soha sem fokozódtak a nemzet számbeli erejét érezhetően gyengítő mozgalmakká. Még az 1849-iki szabadságharcot követő politikai emigráció sem tesz e tekintetben kivételt, bár politikai jelentősége rendkívül nagy volt. Ez az emigráció először keletnek irányult, de midőn helyzete

— az európai diplomátia kétszínűsége következtében — ott tűrhetlenné vált, az Egyesült-Államok védő szárnyai alá helyezkedett.

Amerika sokkal régebb idő óta foglalkoztatta már a magyar közvéleményt s vonzotta vállalkozó szellemű honfitársainkat, mint sem azt gondolnók. *Márki Sándor* becses munkájából ⁷⁾ tudjuk, hogy magyar hittérítők már a 18-ik század első felében jártak Amerika déli részében, Mária Terézia idejében pedig már az iránt is folytak tárgyalások, miként lehetne a magyar árucikkeknek Amerikában piacot teremteni. A 19-dik században nagyobb számmal keresik fel Amerikát magyar útasok és telepesek s az Amerikáról szóló magyar irodalomnak jeles termékei jönnek létre *Bölöni Farkas Sándor* és *Haraszty Ágoston* munkáiban. Bölöni Farkas csak Amerika intézményeinek tanulmányozására ment Amerikába, de Harasztyt már a letelepedés vágya vezérelte. 1841-ben néhány társával együtt Wisconsinba vándorolt ki s a Wisconsin-folyó mellett a gyönyörű Sauk Prairie területén Haraszty-falút alapította. A falú virágzó várossá lett, de mivel idegen telepesek kerültek túlsúlyra, nevét Sauk-City-re változtatták. A magyar telepesek közül már senki sem él, gyermekeik házasság által idegen nemzetekkel keverődtek össze. Maga Haraszty a falu megalapítása után Kaliforniába ment, a hol a bortermelést — még pedig magyar szőlőtőkékkel — meghonosította (a Tokai-Toké szőlő ma is a legjobb egész Amerikában), majd a san-franciscoi pénzverő igazgatója volt. Utóbb Nicaraguába ment, a hol 1869. július 22-ikén az alligátorok fürdés közben szétmarczangolták. Fia Haraszty Árpád ma is nagy borkereskedésnek a tulajdonosa.

Sokkal nagyobbá vált az Amerikába való kivándorlás az 1849-iki eseményeket követő *emigráció* időszakában. A hontalanná vált politikai menekülők az Egyesült-Államok védelme alá helyezkedtek s 1851 november 10-én mintegy 50 kivándorló New-Yorkban kötött ki. Kossuth Lajos maga és kísérei december 4-én érkeztek a Staten Islandra. Kossuthot uralkodóhoz méltó pompával és díszszel fogadták s útja Amerikán keresztül diadalút volt; a congressus nyílt ülésben fogadta és üdvözölte vendégének s a városok egymással versenyeztek, hogy vendégül fogadhassák. Kossuth 1852 július havában tért vissza Angolországba, de kísérintek legnagyobb része Amerikában maradt s az Európa többi államaiban élő magyar

⁷⁾ Amerika és a magyarság. (Földrajzi Közlemények. XXI. kötet, 1893. 49—94 lap.)

honfiak is nagy számmal vándoroltak az Egyesült-Államokba. E kivándorlók közt oly kiváló férfiak voltak, mint Perczel Miklós ezredes, Berzenczey László, Asbóth Sándor alezredes, Pulszky Ferencz, Ihász Dániel, László Károly, Utassy György tábornok, stb. 1853-ban már két egyesületük volt a magyaroknak s megindult a Magyar Száműzöttek Lapja, Kornis Károly szerkesztésében. A magyarok lassanként foglalkozáshoz jutottak s egy részük új telepeket létesített. Újházy László, Komárom városának polgári kormányzója, Sárosmegye volt főispánja, néhány társával együtt 1849-ben a vár feladása után Amerikába vándorolt ki s Jowa állam Decatur megyéjében, a Grand River tájékán, hol ma a kis Davis City van, megtelepülve *Új-Budát* alapította, hová 1852-ben még többen telepedtek meg. Újházy 1852 őszén Texasba telepedett le, ott St. Antonio közelében *Sírmező* nevű új gyarmatot alapított s czukornád és gyapottermeléssel tartotta fenn magát. De Új-Budára 1856-ig újabb jövevények telepedtek le s még most is él a magyar gyarmatnak néhány tagja. A kivándorlók hosszú sorát említi Márki, kik kiváló jellemöknél, s tevékenységüknél fogva mind becsületére váltak a magyar névnek. Ez az első magyar kivándorlás tehát ismertté s tiszteltté tette a magyar nevet Amerikában, de az emigráció néhány év múlva véget ért s azután a hatvanas évek közepéig Amerika felé nem történtek újabb kivándorlások. Ebbe az időbe esnek a modern kivándorlás első hullámcsapásai.

HARMADIK FEJEZET.

A modern kivándorlás megindulása, történelmi fejlődése.

Magyarországból több irányban észlelhető jelentékeny kivándorlás. Az előzőekben említettük az erdélyi székelységnek *Romániába* való kivándorlását, mely immár egy fél évezred óta szüntelenül tart. A hazánk nyugati részéből *Ausztriába* való szivárogas is régi jelenség már; a *Szlavónia* felé irányuló mozgalom ugyan újabb, de szorosán véve nem tekinthető kivándorlásnak. Mindezek a mozgalmak más jellegűek, mint a három évtized óta hullámzó ama áradat, mely az Atlanti-oczeánon túlra, *Amerika* földére hőmpölygeti népünket.

Keletkezése szerint legújabb, természeténél fogva legmodernebb, arányánál fogva legjelentősebb, hatását véve legveszesebb ez a mozgalom. Elkerülhetetlen tehát, hogy e modern kivándorlás természetével s történelmi fejlődésével eleve is tüzetesebben foglalkoz-

zunk, még mielőtt annak statisztikai ecsetelésére áttérnénk; vázolnunk kell azt a helyzetet, melyet e mozgalom egyrészt hazánkra nézve, másrészt magukra a kivándorlókra nézve teremtett. De hogy ezt sikerrel tehessük, ki kell indulnunk a kivándorlás célpontját képező Egyesült-Államok bevándorlási politikájából, mely népünket a tengeren túlra csalogatta.

Nem mondunk új dolgot, midőn azt hangoztatjuk, hogy az éjszak-amerikai Egyesült-Államok rendkívüli emelkedésüket s felvirágzásukat jó részben a nagymérvű bevándorlásnak köszönhetik; az Unió elnökei éles szemmel felismerték, hogy az új köztársaság csak akként fog rövid idő alatt hatalmas kulturállammá fejlődni, ha erejét Európa népeinek jelentékeny rajaival képes gyarapítani és ez okból arra törekedtek, hogy az európaiak bevándorlását lehetőleg megkönnyítsék. Az elért siker talán legvérmesebb reményeiket is túlhaladta. 1820-tól 1890-ig az angol és német faj egymaga több mint tíz millió bevándorlóval növelte az Unio népességét s ezen néptömegnek az eredeti lakossággal való teljes összeforrása szilárd alapját vetette meg az új nagyhatomnak. De a vándormozgalom abban a mértékben, amint mindig nagyobb arányúvá fejlődött, lassanként elvesztette eredeti jellegét és más eredményekre vezetett, mint a mit vele előmozdítói czéloztak. Abban a mértékben, amint a szabad föld kevesbedett, majd teljesen elfogyott, a bevándorlók helyzete is súlyosabbá, jövőjük bizonytalanabbá vált. A hirtelen és biztos meggazdagodás kora elmúlt, a munka-kinálat csökkent s a bevándorlók nagy része, mely teljesen pénz nélkül vagy csak néhány fillérrel zsebében lépett az ígért földjére, kereset hiányában a végső nyomorba sodortatott. De maguk a bevándorló néprétegek is megváltoztak és pedig korántsem előnyösen. Évi-ól-évre nagyobb számmal kezdtek beözönlenni oly idegen elemek, melyeknek fenn tartását csakis a szegényházak biztosíthatták vagy amelyek a legjobb esetben is egyedül a hirtelen meggazdagodás vágyától vezéreltetve, az Egyesült-Államok népességével egybeolvadni még csak nem is igyekeztek. A bevándorlás, melyet előbb a kormány maga óhajtott és támogatott, élelmes ügynökök jövedelmező üzletévé alacsonyodott le; az angolokon és németeken kívül mindig nagyobb arányokat öltött az olaszok, oroszok, lengyelek, csehek és magyarok bevándorlása, a kik túlnyomó számban nem saját elhatározásukból, hanem a kivándorlási ügynökök csábításainak engedve szálltak hajóra. „Ezen újabb bevándorlók közt nagyon sok az olyan idegen elem, mely az amerikaiakkal vegyülni nem képes. Ez ele-

mek az amerikai élet szabadságát megérteni nem tudják s akaratlanul állnak vele szemben; a társadalmi érintkezés folyamata nem képes őket assimilálni vagy az amerikai polgáriasodás tudatára ébreszteni. Nyelvöket, szokásaikat, nevelésüket, műveltségüket, politikai képességüket, szóval egész szellemi és társadalmi lényöket mély űr választja el az amerikai élet alapfeltételeitől. E bevándorlók legnagyobb részének óhaja és gondolkozása nem megy túl az életfenntartás szükségletein. Hogy ezeket kielégítsék és ha lehet valamivel jobban kielégítsék mint otthon, ez az egyedüli rugó, mely őket a dollárok hazájába űzte s ha ábrándképeik megvalósulnak, legfőbb céljukat elérték. Legtöbbjének eszébe sem jut, hogy az Egyesült-Államok polgárjogát is megszerezhetné; az állam törvényeivel megismerkedni, nyelvét elsajátítani szükségtelennek tartja. Sokan évekig élnek az Unióban s lakóhelyük legközelebbi környékét is alig ismerik, hazai nyelvükön kívül más nyelvet nem beszélnek. Nincs is rá okuk, hogy hazai szokásaiktól megváljanak és sajátos életmódjuk ellenére cselekednének, ha az amerikai népek magasabb életigényeit elsajátítani igyekeznének. A legrosszabbul fizetett európai munkás igénytelenségével és soká elhanyagolt s kevésbé képzett népek műveletlenségével lépnek be az amerikai szabadságba. Csoda-e, ha ahelyett, hogy e szabadság őket felemelné, inkább annak áldozataivá válnak? Az amerikai állami és társadalmi rend megszilárdításának ők nem öntudatos és tevékeny munkásai, ellenkezőleg tehetetlen eszköz gyanánt kíméletlenül kihasználhatja őket bárki, aki őket az út mellől felszedni akarja.“⁸⁾

E sötét színekben ecsetelt kép híven tükrözi vissza azt a helyzetet, melyet a legújabbkori bevándorlók az Egyesült-Államokra nézve teremtettek. Az Unió államférfiainak figyelmét nem kerülhette ki a viszonyoknak illetően kedvezőtlen alakulása s immár oda irányult törekvésük, hogy a bevándorlást lehetőleg bizonyos határok közé szorítsák. Első kísérleteik azon népelemek távoltartását célozták, melyek önnön erejükből megélni képtelenek lévén, az állam terhére esnek; a kívánt eredmény azonban elmaradt. Szigorúbb intézkedések csak 1887 óta történtek, amidőn a törvényhozás az előzetesen szerződött munkások, majd a testi és szellemi fogyatkozásokban szenvedők, a fegyenczek, a teljesen keresetképtelen egyének, a 16 éven felüli analfabeták s az élet vagy a vagyon biztonságát

⁸⁾ *Eugen von Philippovich*: Die Vereinigten Staaten und die europäische Auswanderung (Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik, VI. kötet, 263. lap).

veszélyeztető szövetkezetek tagjainak partraszállását megtiltotta. E tilalmat a kormány 1892-ben az összes harmadosztályú utasok bevándorlására terjesztette ki, de bár ezzel — úgy látszott eleinte — megtalálta a legeslegszegényebb népelemek távoltartásának sikeres módját, a következmények azt tanusították, hogy az óhajtott célt ezzel sem sikerült elérni.

A mindinkább fokozódó kivándorlási mozgalom első nagyobb hullámverése a hetvenes években jutott el hazánkig, de nagyobb arányokat e mozgalom nálunk csak a nyolczvanas évek óta öltött, tehát abban az időben, amidőn a kivándorlás aranykora már tűnedezni kezdett és az Egyesült-Államok immár védekezni igyekeztek a mindinkább elfajuló bevándorlás ellen. És nem tagadhatni, hogy az ezt célzó rendszabályok létrejöttében a magyarországi kivándorlásnak is volt némi része. Hazai kivándorlóink nagyobbbrészt oly néposztályokból kerültek ki, melyeknek elköltözését idehaza — ahol népfőlöségünk sehol sincs — súlyosan éreztük és fájlalhattuk ugyan, de melyek az annyival fejlettebb amerikai viszonyok mellett az oceánon túl nem tartoztak a szívesen látott elemek közé. Amerikai lapokban és hivatalos jelentésekben gyakoriak a panaszok, hogy a magyarok (kik alatt túlnyomó számban felföldi tótjaink értendők) a legkezdetlegesebb igényű emberek, kik az amerikai viszonyokhoz képest rendkívül alacsony munkabérrel érik be s ezért a nagyobb igényekhez szokott amerikai munkások kereseti viszonyait tetemesen megrontják. Magyar munkásoknak Amerikába való tömeges szállítására az Egyesült-Államok egyes részein kiűtött sztrájkok adták meg az alkalmat; élelmes ügynökök olcsóbb munkáskéz megszerzésére törekedtek s ez okból figyelmüket oly vidékekre fordították, ahonnan bár műveletlenebb, de éppen ezért kevesebb igényű népet remélhettek a kivándorlás ügyének megnyerni. Így vonták be először Csehországot, azután Magyar- és Lengyelországot, majd Orosz- és Olaszországot a kivándorlás hálózatába. A magyarokat (kiknek első tömeges szállitmánya 1877-ben érkezett az Egyesült-Államokba), 1882-ben és 1883-ban ugyan sok helyről kiszorították az orosz zsidók, kik még olcsóbban álltak munkába; 1888-ban viszont honfitársaink szorították ki a szivargyárakban alkalmazott szlávokat, mert négy dollárral kisebb heti bérrel érték be, mint amazok. Pennsylvánia szénterületeiből is a magyar munkások elől voltak kénytelenek a bennszülött amerikaiak hátrálni. Érthető, hogy az amerikaiak ilyen jövevényeket, kik őket előbbi kedvező kereseti viszonyaiktól megfosztják, nem

látnak szívesen s. hogy a *hungarian* név az Unió sok helyén gyűlött. Szemökre vetik, hogy e jövevények a népesség legműveltelebb elemei, melyeknek harmadrésze, sokszor fele írni-olvasni nem tud; hogy a bányáknál és vasutaknál az olaszok után a magyarországi tótok a legolcsóbb munkások, kik 45 cent napszámmal is beérik, nyomorúságos, túlszűfolt lakásokban tengődnek s ocsmány elegekkel táplálkoznak. „Afrikába hittérítőket küldünk — kiáltott fel a bevándorlások egyik ellenese — ide pedig ezrével szállítjuk ezeket a pogányokat.“ Pittsburg környékén a koksz-kemenczékben többnyire ők dolgoznak s nem ismernek munkaszünetet, miért sztrájk alkalmával a magyarok és amerikaiak közt harczra is került a dolog, amint korábban az olaszok és amerikaiak közt is nem egyszer folyt már vér.⁹⁾ Növeli az elkeseredést még az, hogy a beözönlő magyarok legnagyobb része olyan földhez tapadt szegény, ki alig néhány forinttal zsebében lép Amerika földjére. A felföldön még mindig az a hit van elterjedve, hogy az Egyesült-Államok ingyen szállítják át a kivándorlókat és ez a balga hit épen a legszegényebbeket serkenti kivándorlásra s kergeti az ügynökök karjaiba, kik e hitet természetesen a maguk hasznára zsákmányolják ki. A bécsi amerikai főconsul írja hivatalos jelentésében, hogy egy ízben négy magyar földműves jelent meg nála s tőle nemcsak szabad hajózási jegyet, hanem egyúttal utalványt is kért mezőgazdasági berendezkedésükre azon darab földön, melyet az Egyesült-Államok kormánya ingyen fog nekik átengedni, mielőtt partra lépnek. Alig volt annyi pénzük, hogy hazájukba visszautazhassanak és nagyon csudálkoztak, midőn a főconsul arról értesítette, hogy valamely lelketlen ügynök rászedte őket; azt mondták, hogy hazájukban mindenki azt hiszi, hogy az Egyesült-Államok kormánya ingyen szállít át mindenkit, aki oda kivándorolni akar.¹⁰⁾ Az amerikai jelentésekből kitűnik, hogy valamennyi bevándorló közt a magyarok hoznak magukkal legkevesebb pénzt; New-Yorkban 1892. év első felében 13.149 magyar kötött ki, ezek közül csak 150-nek volt több mint száz dollárja, tizenháromezer ennél kevesebb pénzzel érkezett Amerikába és mert soknak semmije sem volt, a fejenkénti átlagos pénzmennyiség nem rúgott többre 11.42 dollárnál, míg a francia kivándorlók átlag 56, a né-

⁹⁾ Dr. Márki Sándor: Amerika s a magyarság. (Földrajzi Közlemények XXI. kötet, 91. lap.)

¹⁰⁾ Reports of Diplomatic and Consular Officers concerning Emigration from Europe the United States. Washington 1889, p. 95. — Philippovich, id. m. 286 lap.

metek 35, az angolok 26 dollárral rendelkeznek kikötéskor s tizedrészők száz dollárnál nagyobb vagyont hoz magával.¹¹⁾ Nem egy magyar kivándorlóknak hónapokon keresztül kell keserves munkát végeznie, hogy a nagy tengeri út költségeit ledolgozza s a zsaroló ügynököket kielégítse. A kivándorlóknak ez a része jár legrosszabbul, mert az ügynök minden képzelhető módon csalja és zsarolja a szegény tudatlan népet, mely elhagyatva, tájékoztatlanul áll új, előtte idegen és érthetetlen világban, ahol a létérti küzdelem a legerősebb akaratot és tudást is próbára teszi. Valóban bámulatra méltó az a tudatlanságában merész elszántság, melylyel a felvidéki tót neki mer indulni az ismeretlen világnak, azt sem tudva, hogy Amerika mely részébe viszik őt. Némelyeknek sikerül a merész vállalkozás és példájuk másokat is oda vonz; de sokan elmerülnek a nagy küzdelemben, mások csalódva térnek vissza vagy vándorolnak tovább Dél-Amerikába, a legtöbb pedig csak véghetetlen nélkülözések és fáradalmak közt, erejének végső megfeszítésével bírja lételét biztosítani vagy jobb életre szert tenni, mint a milyen neki hazájában osztályrészült jutott. Felvethetők persze a kérdést, hogy ennyi erőmegfeszítés mellett nem lettek volna-e képesek idehaza is megélni? Amott érvényesíteniök *kellett* akaraterejüket és tehetségöket, hogy nyomorult módon el ne pusztuljanak, míg otthon, családjuk s barátaik körében mégis csak tovább tengethették valahogy életüket, anélkül, hogy szokott indolentiájukból fel kellett volna magukat rázatni. Az amerikai élet kétségtelenül megszilárdítja akaratukat s megállapítja önállóságukat; akik hazájokat még viszontlátják, gazdag tapasztalatokkal térnek oda vissza és sokan meg nem vetendő vagyont is hoznak magukkal. De a kivándorlók nagy része mégis veszve van hazájára nézve s ezt a veszteséget egykönnyen nem pótolhatja semmi.

Ha tehát ezek után hazánkra nézve veszteségnek kell tekintenünk már az Egyesült-Államokba irányuló kivándorlást is, bár az a kivándorlók egy részére nézve előnyös, mert keresetet, sőt jólétet biztosít nekik: mennyivel szomorúbb és sajnálatosabb, ha a kivándorlás újabb időben oly tájak felé fordult, melyeken a kivándorlóknak nemcsak boldogulása kétséges, de még lételük sincs biztosítva. Ezek a tájak Dél-Amerikának különböző államai, kivált Brazília, ahova az utóbbi években úzerkedő hajózási vállalatok lelketlen s

¹¹⁾ Quarterly Report relative to the Imports, Exports, Immigration and Navigation of the United States. 1892-93. No. 2. Washington 1893. 410. lap.

kufár ügynökei csalták jobb jövő reményében útrakelt kívándorlóinkat, — oly tájakra szállítva őket, ahol nemcsak a csalárd módon kilátásba helyezett kecsegtető földbirtokot nem találták meg, de a rájuk zúditott rabszolgai munka mellett még csak annyi keresethez sem juthattak, amennyit odahaza rég megszokott normális életmódjuk mellett könnyen megszerezhettek. A kívándorlási üzérkedés legszemérmetlenebb elfajulásával állunk itt szemben, mely immár ezrével csalta lépre a hiszékeny s gyanutlan földműves népet — s sajnos, épen a magyar elemet — s ha idejében végképen meg nem akadályozzuk, népünknek még jelentékeny részét fogja a biztos pusztulás örvényébe sodorni. Bármennyire fájjaljuk is az Egyesült-Államokba tóduló honfiainkat és bármennyire súlyosan érezzük e néptömeg hiányát közéletünk egészséges fejlődésében: mégis némi megnyugvást nyerhetünk abban a tudatban, hogy kívándorló honfitársaink magasabb művelődési fokon álló államba kerülve, azok, akik magukat a szokatlan viszonyok között fenntartani képesek itteni primitív viszonyaikból fejlettebb, magasabb kultúrába kerülnek s ennek áldásaiban fognak részesülni. De felháborodással s írtózat-tal kell arra gondolnunk, hogy drága véreinket a dél-amerikai civilizálatlan államok vadonába hurczolják, ahol nálánál alsóbbbrangú közegek embertelenségének vetik oda martalékul s a szabadulás reménye is alig áll fönn. A kívándorlási üzérkedésnek ez az elfajulása egyenesen a rabszolgatartás gyászos korát idézi fel újból, s minden szónál hangosabban hirdeti, hogy a néppel úzótt család üzelmeknek immár a legerélyesebb s legkíméletlenebb módon nyakukra kell hágni. Minden más bizonyítéknál hangosabban szól amellet, hogy — ha már a kívándorlást megszüntetni nem lehet — a hazájukat elhagyó kívándorlókat legalább oly országok felé irányítsák, ahol nem rohannak bele biztos pusztulásukba, hanem a hazainál jobb s biztosabb megélhetést találhatnak.

Második szakasz.

A kivándorlás statistikája.

NEGYEDIK FEJEZET.

A kivándorlás megállapításának módszerei és a kivándorlás statistikájának forrásai.

Mint a népesség mozgalmának része, a kivándorlás statisztikája a statistika azon fejezetei közé tartozik, melyeknek technikája korántsem nevezhető még tökéletesnek. A népesség költözésének s keverődésének vizsgálata a népesedéstan legújabb s épen azért még fejletlen szakaszai közé tartozik és sok állam népének vándormozgalma még ma is csak közvetett úton, a népszámlálások eredményei közt mutatkozó különbség alapján állapítható meg. A nehézség abban rejlik, hogy a közigazgatás még máig sem bírt oly eszközöket és módokat teremteni, melyek alapján a népesség vándorlásait pontosan meg lehetne figyelni és szabatosan nyilvántartani. A külföld és elsősorban a külföld nagyvárosai hazánknál e tekintetben jóval előbbre állanak: amidőn még Budapesten sem vagyunk képesek a beköltöző és elvándorló egyéneket számon tartani, dacára annak, hogy itt nagy költséggel s hivatalos apparátussal fenntartott bejelentő hivatal létezik, nem szabad csudálkoznunk, ha az ország egyéb részei e tekintetben hátramaradtak. Mindaddig, amíg a bejelentési kényszer a vándorlásokra nézve mindenütt nemcsak elrendelik, de egyúttal szigorúan végre is hajtják: e téren javulást nem lehet remélni s statistikánknak ezen fontos, mondhatnók épen életbevágó kérdéseket felölelő fejezete csakis közvetett megfigyelési módszerekre lesz utalva.

A vándorlás statistikájában két mozzanat szerepel: egyik az eddigi lakóhelyről való elköltözés (a *kivándorlás*), a másik az új hazában való megállapodás, esetleg letelepedés (a *bevándorlás*). Szorosan véve mindkét mozzanat csak *egy* ténybeli cselekedetnek kétféle fázisa, végpontja egy és ugyanazon egyéni akaratnyilvánu-

lásnak. Teljes s tökéletes vándorlási statistika létezésének esetében eszerint a két mozzanat összeségének egymást fedeznie kellene. Egy országon belül azonban ez már nem lehetséges, mivel a vándorló egyének egy része az ország határain túl is mehet, ahol a hazai nyilvántartás alól — ha ilyen léteznék is — kikerülne. De ha a Föld minden részére kiterjedő és egyöntetű vándormozgalmi statistika léteznék, az egy helyről elvándorlott egyéneket valahol másutt okvetlenül meg kellene találni mint beköltözőket. Ámde még ez esetben sem volna a vándorlások statistikája oly egyszerű s az egyénenkénti számbavétel korántsem oly könnyű, mint sejtenők; mert a pontos vándorstatistika a vándorlót annyiszor s annyi helyen venné számba, ahányszor s ahol megállapodott s így a kivándorlók kimutatott száma messze túlhaladná a tényleg vándorló egyének számát. Itt előáll a *vándorló egyének és a vándorlás ténye* közti complicáció, mely oly nagyfokú lehet, hogy az egész statistikát illuszióriussá teheti.¹⁹⁾ A szabatos vándormozgalmi statistikának eszerint külön kellene választania a csak mulékony időtartamú megállapodásoktól megszakított *átvándorlást* s figyelemmel kellene lennie az esetleg ismétlődő, tehát *többszörös vándorlásokra*, ámde ez egyéni nyilvántartást igényelne, amely ismét lényegesen megnehezítené az egész műveletet. De még ezzel sem lehetne a nehézségeket eltüntetni, mert az átvándorlásban egy és ugyanazon egyén több országban szerepelne külön egyén gyanánt, tehát oly

¹⁹⁾ Ugyanezen nehézségek a városi bejelentő hivatalok anyagának a vándorlások megállapítására való felhasználásánál is tekintetbe veendőek. *Brückner* (Die Entwicklung der grossstädtischen Bevölkerung im Gebiete des Deutschen Reiches, Allg. Stat. Archiv, I. évf. 1890) találóan utal arra, hogy amidőn a bejelentő hivatal minden be- és kilépő egyén után egy-egy bárczát állít ki, voltaképen nem a vándorló egyének, hanem a vándorlások számát nyeri s az előálló complicáció annál súlyosabban nyom a latban, mivel más népesedési felvételeknél ily többszörös számbavételnek nem szabad előállania. A népszámlálás p. o. minden egyént csak egyszer vesz számba, hasonlóképen a születések és a halálozások statisztikája is, míg a bejelentő hivatal annyiszor, ahányszor az egyén a városba belép s azt újra elhagyja. A vándorlások ténye csakis a népesség mozgékonyágát jellemezheti, a jelenlevő népességgel ellenben csakis a vándorló egyének száma állítható szembe. Ámde ennek megállapítása is nehézségekbe ütközik, mivel a többszörös ki nem kerülhető bejelentések folytán a tényleg be- vagy kivándorolt egyének számánál sokszorta nagyobb összeg kerül kimutatásra. E körülmények leginkább a városok felé irányuló vándormozgalomban játszanak szerepet, azonban határszéli vármegyékben, ahonnan a népesség az év bizonyos szakában külföldre (p. o. Bécsbe, vagy Romániába) özönlik, szintén érvényesítik befolyásukat s így az ország kivándorlásának megállapításában is zavarólag működhetnek közre.

viszonyok közt, melyek az egyén azonosságának megállapítását teljesen kizárják. Még ez esetben sem mutatkoznék tehát lehetségesnek a tényleges kivándorlás szabatos szemmeltartása, mivel az egyik országból kivándorlott s a másutt bevándorlott egyének közti azonosítás lehetősége ki van zárva. Csakis ennek alapján volna pedig lehetséges a vándorlások tényleges számának mindenkéltét kizáró módon való megállapítása.

Látható tehát, hogy a vándormozgalmi statistikának két mozzanatához, az elvándorláshoz és a beköltözéshez, még mint átmeneti stádium harmadik is csatlakozik, az *átvándorlás*, mely ismét annyiszor jöhet számba, a hányszor az illető egyén más ország területére lépett vagy útjában — esetleg csak rövid időre — megállapodott. Ennek megfelelőleg a vándormozgalmi statisztika is háromféle forrást szolgáltat. Például hozván fel a hazai kivándorlást: az első forrást hazai közigazgatási hatóságaink szolgáltatják, amidőn — bár hézagosan — kimutatják, hogy az egyes vármegyékből és községekből hány egyén vándorolt ki. Az átmeneti vándorlási statisztikára becses adalékokat nyújtanak azon kikötő városok feljegyzései, melyekben a tengerentúli kivándorlók hajóra szállanak (így Hamburg, Bréma stb.). A harmadik forrást azon állam nyújtja, melybe a kivándorlók letelepednek; ezek közül legszabatosabb statisztikája van az Egyesült-Államoknak, melyben a magyar kivándorlókról igen becses adatok foglaltatnak.

Ezen három statistika adatainak egybevetése azonban korántsem vezethet a tényleges kivándorlás szabatos megállapítására, mivel — mint látni fogjuk — eredményeik egymással korántsem vágnak össze. Már maga az a körülmény, hogy ezen adatok teljesen különböző hatóságoktól, egészen eltérő alapon és módon és különböző időben gyűjtetnek, világossá teszi, hogy az adatok nem egyezhetnek meg. Figyelembe veendő ugyanis, hogy a kivándorlás ténye (amidőn p. o. Magyarországból Amerikába való kivándorlás forog szóban) hetekig, sőt hónapokig húzódhatik, amely hosszú időben a kivándorlók tömege sem marad azonos; egy része elhalhat, de ez lényeges eltérést alig okoz, más része azonban — s ez különösen azon esetben fontos, amidőn a kivándorlás nem közvetlenül, hanem más államok érintésével történik — kivándorlási szándékát elejtve, útközben visszatérésre határozhatja el magát és tényleg vissza is fordulhat. Ez esetben már kisebb néptömeg érkezik Amerikába, mint amely Németországban hajóra szállt, s még kisebb, mint mely hazánkat kivándorló gyanánt elhagyta.

Az adatok eltérésének azonban lehetnek más okai is; első sorban áll az az eshetőség, hogy a ki-, illetve bevándorlók egy része, leginkább olyanok, kik a kivándorlási ügynökök csábításai folytán szánták el magukat az útra, kikerüli a hivatalos számbavételt; a másik — és minden valószínűség szerint lényegesebb ok — hogy a gyakran anyanyelvükön (p. o. a tóton) kívül semmiféle más nyelvet nem értő műveletlen kivándorlók honosságának megállapítása nem történik a kellő szabatossággal s valószínű, hogy a magyarországi kivándorlók egy részét az amerikai bevándorlási statisztikában osztrák gyanánt veszik számba.

A tényleges kivándorlás megállapítása különféle nehézségekkel jár. Tekintve azt, hogy bejelentésére kényszer nem áll fenn vagy ha igen, azt csak lanyhán hajtják végre, s így a tényleges állapotokat híven feltűntető kivándorlási statistika sok helyen nem is létezik, megállapítása csakis másodlagosan, t. i. a tudomásra jutott esetek feljegyzése alapján történhetik. Természetes azonban, hogy a hatóság tudomására jutott esetek korántsem ölelik fel a teljes kivándorlást. Különösen hiányos volt a kivándorlási statistika 1899-ig, amely évig ugyanis az adatgyűjtésre vonatkozó általános kényszer nem állott fönn s így egyes vármegyék csak saját jószántukból foglalkoztak ily adatok gyűjtésével. Az erre vonatkozó adatok rendszerint a vármegyei közigazgatási bizottságok ülésein kerültek bemutatásra s az alispánok évi jelentéseiben is közzététettek. De az adatgyűjtés hiányos és rendszertelen volt. Rendszeresen vezetett adatok csak Zemplén vármegyéből állanak rendelkezésre, még pedig 1879. óta, de ezek sem teljesek s különösen a visszavándorlásra vonatkozó feljegyzések nagyon hézagosak, sőt némely járásból egészen hiányoznak.

1899. óta a belügyminisztérium elrendelte a kivándorlásokra vonatkozó adatoknak országszerte való gyűjtését, azon tervezet alapján, melyet a m. kir. központi statisztikai hivatal erre vonatkozólag készített; ezen idő óta tehát, ha nem is teljes, de legalább rendszeresen s egyöntetűleg gyűjtött adatokkal rendelkezünk. Az adatgyűjtés községenként, a községi előljárásságok útján történik, melyek a tudomásukra jutott kivándorlásokról nyilvántartót vezetnek s e nyilvántartás juxta-lapjait minden év végén a m. kir. központi statisztikai hivatalhoz beküldik. E nyilvántartást öt féle irányban vezetik. Az első és legfontosabb nyilvántartóban minden egyes kivándorlásról (kivándorló családról vagy magánosan kivándorolt egyénről) egy-egy lapot állítanak ki, mely a kivándorló (családfő) nevét,

nemét, életkorát, anyanyelvét, foglalkozását és vagyoni állapotát (vagyonnal bír-e vagy nem?) öleli fel; feljegyezik a családfővel együtt kivándorolt családtagok vagy más hozzátartozók számát is nem szerint és annak megjelölésével, hogy a családtagok 12 évnél fiatalabbak-e avagy idősebbek; továbbá a kivándorlás hónapját (esetleg napját), a kivándorlás célpontját (ország, tartomány, kerület stb.) és megjelölendő, vajon a kivándorlás útlevéllel, határátlépési igazolvánnyal vagy anélkül történt-e? Végül feljegyzendő, hogy a kivándorlottak közül az év folyamán a községi előjáróság biztos tudomása szerint hányan vándoroltak vissza a községbe vagy más községbe, hányan maradtak künn s hányról nincs e tekintetben biztos tudomás. A másik nyilvántartó hasonló adatokat gyűjt a vissza-vándorlottakról, kikkel szemben azt a kérdést is felvetik, hogy egészségesen és vagyonnal vagy vagyon nélkül tértek-e vissza? (A többi nyilvántartók a községben lakhatási engedélyt nyert vagy legalább 3 hónapon keresztül tényleg ott tartózkodó, valamint a telepítési engedélyt nyert külföldiekre, továbbá a külföldi munkásokra és napszámosokra vonatkoznak s így a bevándorlás megfigyelésére valók.)

Az ekként szervezett adatgyűjtés nagyon becses adalékokat hozott napfényre s így hézagossága daczára is — a mennyiben t. i. a községeknek nem jut tudomásukra minden kivándorlási eset — mély bepillantást enged a kivándorlás topographiai alakulásába és a kivándorló néprétegek demographiai és társadalmi viszonyaiba.

Más módszer az *állam kötelékéből való elbocsátások* számbavétele, mely azonban — tekintettel arra, hogy a kivándorlók túlnyomó része ilyenent nem kér — teljesen hasznavehetetlen. Ugyanily kevésbé értékesíthető a kiadott *útlevelek* száma, egyrészt, mivel a kivándorlók nagy része ilyen nélkül távozik, másrészt, mivel azon utazók is, kik nem kivándorlás céljából mennek a külföldre, szintén útlevelekre szorúlnak s egyáltalában nem állapítható meg, hogy az útlevelet nyert egyének közül hányan térnek vissza? Egyes országokban (mint p. o. Oroszországban) a vasúton érkezett és elutazott személyek számát is felhasználták a be- vagy kivándorlás becslésére. Ezt az eljárást, mely mellett egyébiránt a kivándorlás célpontja vagy a bevándorlók eredete ismeretlen marad, a mi határállomásainkon alkalmazzák a Romániával és Szerbiával való határforgalom kimutatására; de mivel ezen kimutatásokban a közönséges utazók is bennfoglaltatnak, kik minden kivándorlási szándék nélkül utaznak ki- és befelé, a kivándorlás megítélésében legfeljebb

a be- és kivándorlás közötti különbszet jöhet számításba, minek következtében két ellentétes mozgalom esetében csak az erősebb, s ennek is csak többlete jut kifejezésre. Emellett figyelembe veendő még, hogy a belépő-állomásokon csakis az útlevéllal bíró egyének vétetnek számba, míg azokról, kik útlevél nélkül igyekeznek tilos helyeken átmenni, csak annyiban nyerhetünk tudomást, a mennyiben a hatóság éberségének sikerült őket letartóztatni.

Mindezen eljárások a tényleg be- vagy kivándorló egyének számának megállapítását célozzák, tehát a tényleges vándormozgalomra vannak alapítva. Ahol azonban ezen eljárások nem vezetnek elégséges eredményre vagy épen nem alkalmazhatók, ott a statisztikának a vándormozgalom megközelítő megállapítására más módszerhez kell fordulnia. Ezen módszer, a népszámlálás eredményeinek e célra való felhasználása, a népesség pillanatnyi állapotából indulva ki, következtet a népességnek hullámzására. Itt ismét kétféle eljárás követhető, aszerint, amint a népszámlálást a népesedési mozgalom adataival hozzuk kapcsolatba vagy pedig a népesség származását vesszük vizsgálódásaink alapjául. A *népszámlálás eredményeinek a népesedési mozgalommal való egybevetését* újabban gyakran alkalmazzák. Ismeretes lévén, hogy két népszámlálás közti időszakban a lakosság természetes úton (a születéseknek a halálozások feletti többlete által) mennyire szaporodott, az ekként nyert összeg és az újabb népszámlálás eredményei közt mutatkozó különbszet, — melyet *nyers vándorlási hányadnak* lehetne nevezni — a vándorlások eredményét fogja adni. Ez a különbszet tevéleges vagy nemleges, aszerint, amint a természetes népmozgalom mellett bevándorlás vagy kivándorlás áll fenn. Ennek az eljárásnak is vannak előnyei; de meg vannak a maga hibái is. Előnye a többiekkel szemben, hogy a bevándorlás folyamatát minden egyéb különleges adatgyűjtés kikezülésével, és pedig minden újabb népszámlálás után újra és újra engedi kutatni s így a vándormozgalom tendenciájának felismerésére mindenesetre alkalmas; hiánya ellenben, hogy nem adja a vándormozgalom egész nagyságát, hanem csakis a számra nézve erősebb mozgalom többletét a gyengébb felett. Ennek folytán oly esetben, a mikor a bevándorlással kivándorlás is áll szemben, nem a két ellentétes irányú mozgalmat magát, hanem csakis a kettőnek különbszetét tünteti fel, a miből tehát következik, hogy azon esetben, a midőn a két ellentétes mozgalom nagysága egyenlő, s így a végeredményben egymást megsemmisíti, vándormozgalmat egyáltalában nem enged felismerni. Ehhez járul még,

hogy e módszer segítségével sem a bevándorlók provenienciája, sem a kivándorlás hová irányulása nem ismerhető fel, épen úgy, mint időpontjuk sem. Mindamellett meg van ezen nyers vándorlási különbözetnek az az előnye, hogy könnyen tájékoztat a vándormozgalom általános tendenciája felől s azért különösen ott alkalmazható haszonnal, ahol nagy bevándorlással csak jelentéktelen vagy semmi kivándorlás áll szemben, vagy fordítva. Az ekként nyert számok, mint *Rauchberg*¹⁸⁾ találóan megjegyzi, csak a vándorlások *mérlegét* (Bilanz) adják — és hozzátehetjük, a bevételi és kiadási tételek ismerete nélkül — amely azonban „kiválóan alkalmas arra, hogy tájékozódjunk azon viszony felől, melyben valamely vidék néptömegének és néperezének természetes kifejlődése gazdasági helyzetének szükségletéhez és befogadási képességéhez áll; továbbá az iránt, hogy hol és mily mértékben tart lépést a népszám alakulása a gazdasági intenzitás emelkedésével, hol vágott annak eléje s tudta az egyensúlyt csakis fölöslegének átadásával helyreállítani; végül hol nem tudja a bennszülöttek népszaporulata a gazdasági munkaerő szükségletét fedezni, minek folytán ott bevándorlást idézett elő.” Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a vándormozgalom ezen úton való megállapításának helyessége nagyrészt attól függ; megbízhatók-e a népszámlálás eredményei? Mindazon egyének, kiket a népszámlálás alkalmával nem írnak össze, módszerünk szerint hiányt jelentenek s a vándorlások mérlegében kivándorlók gyanánt jönnek számításba. Másik nehézség abban rejlik, hogy azok az egyének, kik azon módszer szerint mint elvándorlottak vétetnek számba, valahol másutt az országon belül telepedhettek le, miért is a kisebb területi egységekről (p. o. törvényhatóságokról, községekről) kitüntetett néphiány nem tekinthető absolute kivándorlásnak, hanem csakis az egész országra nézve állapítható meg azon contingens, melylyel a népesség tényleges kivándorlás által megcsökkent.

A népszámlálás eredményei még másként is felhasználhatók a népesség vándorlásának tanulmányozására. Amennyiben ugyanis a népszámlálás az egyén *szülőhelyét* és *illetőségét* (honosságát) is megállapítja, ezen alapon mély bepillantást nyerünk a népesség alakulásába, eredetének, származásának és vándorlásainak szövevényes hálójába. De e módszernek is vannak hiányai; megállapíthatja

¹⁸⁾ Dr. Heinrich Rauchberg: Dichtigkeit, Zunahme, natürliche und Wanderbewegung der Bevölkerung Oesterreichs in der Periode 1881—1890. (Statistische Monatschrift. XVIII. évfolyam, 1892. 216—246. lap.)

ugyan, hogy egy bizonyos időpontban hány idegen születésű vagy illetőségű egyént találtak valamely helyen, de nem tűntetheti fel a vándorlások teljes nagyságát, mivel természetesen nem vonhatja be vizsgálódásainak keretébe a be- vagy kivándorlottak azon tömegét, mely időközben elhalálozás vagy újabbi elköltözés által eltűnván, a népszámlálásokban egyáltalában nem szerepelhet; két népszámlálás eredményeinek összehasonlítása azonban mindenesetre a vándorlások mérvére is enged következtetni. Másik hiánya ezen módszernek abban rejlik, hogy a vándorlás időpontjára nézve teljesen tájékozatlanságban hagy. Felmerülnek ezenkívül még más nehézségek is. Ha mindenek előtt azon kérdést vetjük fel, hogy a vándorlások kimutatására a szülőhely vagy a honosság (illetőség) fogalmának adandó-e az előny, úgy tekintettel a vándormozgalom lényegére a *szülőhelynek* kell az előnyt adni, aminthogy a külföldön is nagyrészt erre helyezik a fősúlyt; mindazáltal van több állam, mely ebbeli kimutatásait az illetőségre alapította vagy az által, hogy az utolsó népszámlálás alkalmával az előzőktől eltérőleg járt el, az összehasonlítást lehetetlenné tette. Sajnos, hogy hazai népszámlálási munkáink is tüzetes részletezéssel csak az illetőséget mutatták ki (vármegyenként részletezve azt), ellenben a szülőhelyet csak sommásan dolgozták fel. Ez az adatok értékéből sokat von le, mert korántsem állítható, hogy az illetőség helye egyuttal összeesnék a születés vagy eredet helyével, ahonnan a bevándorlás történt. Míg ugyanis feltétlenül bizonyos, hogy p. o. a Budapesten élő árvavármegyei születésű egyének onnan költöztek a fővárosba (ha nem is mindig közvetlenül), addig ez az itt élő árvavármegyei illetőségűekre nézve nem állítható, mivel egyrészt az illetőség fogalmának bizonytalansága és eltérő magyarázata mellett az illetőség bevallása is többé-kevésbé bizonytalan, másrészt az illetőség nem állandó, hanem többszörösen is változhatik és a férjes nő és a gyermekek a férj, illetve atya illetőségét követvén, egész más helyre való illetőségűek lehetnek, mint ahonnan származnak vagy beköltöztek. Végül még megemlítendő, hogy a külföldön élő hazánkfiainak szülőhelye vagy illetősége a külföldi forrásmunkákban rendszerint tüzetesebben nem lévén részletezve, a kivándorlásnak vármegyenkénti vagy országrészenkénti eloszlása ezen úton nem mutatható ki.¹⁴⁾

A mondottakból kitűnik, hogy a szülőhely vagy a honosság

¹⁴⁾ Egyedül az Ausztriában élő magyar honosokról vannak vármegyei illetőség szerint részletezett adataink az 1890. évi népszámlálásból.

csak a népszámlálás pillanatában élő népességről lévén ismeretes, a vándormozgalom teljes nagyságát nem adhatja. Ez okból a nyers adatok összehasonlítása nagy hibákra vezetne. Ha 1880-ban 11.526, 1890-ben pedig 62.435 magyarországi születésű egyén élt az Egyesült-Államokban ebből nem következtethető, hogy a tíz év folyamában e két összeg különbözete, azaz 50.909 magyarországi egyén vándorolt oda be. Mert az 1880-ban ott élt egyének közül 1890-ig bizonyos, elég jelentékeny hányad elhalt, kisebb töredék visszavándorolhatott, továbbá elhalhatott vagy elköltözhettek a tíz év folyamában bevándorlottak egy része is. Mindezeket új bevándorlóknak kellett pótolniok, hogy a fentebb említett összeg előállhasson. Voltaképen tehát négyféle tényező nagyságát kellene ismernünk, hogy a bevándorlás valódi nagyságát megállapíthassuk. Amidőn tehát a származási statistikát a tényleges bevándorlás megállapítására akarjuk felhasználni, mindenekelőtt az említett négy körülményből eredő zavaró hibák kiküszöbölése válik szükségessé. E műveletek azonban pozitív ténybeli adatok hiányában csakis kombináció útján eszközölhetők¹⁵⁾, sok esetben azonban végrehajtásuk minden konkrét alapot nélkülöz. Világos e szerint, hogy ezen módszer a vándorlások irányát és tendenciáját megvilágítja ugyan, de azok számszerinti szabatos megállapítására korántsem alkalmas; benne nem a vándorlások folyamata, hanem azoknak a népszámlálás idejében megállapítható *eredménye* tükröződik vissza, melynek jelentőségét azonban kicsinyíteni semmiképen nem szabad.

A fentebbiekben láttuk, hogy a kivándorlás megállapítása többféle úton és módon történhetik, de hogy a kivándorló egyéneknek közvetlen számbavételén kívül, amely a bejelentési kényszer hiányában általánosan alig vihető keresztül, egyik módszer sem képes a vándorlások mozgalmát hiven visszatükrözni. Az egyes módszerek párhuzamos alkalmazása némileg csökkentheti a fennforgó hézagokat, de teljesen el nem tüntetheti. E módszerek felhasználásával és összefoglalásával igyekszünk mi is a magyarországi kivándorlások statistikáját hívebben és tüzetesebben összeállítani, mint ahogy az eddig történtett.

Ezek után immár jelezhetjük azon anyagot, melynek alapján úgy a kivándorlás időben s térben való fellépését, valamint mérveit

¹⁵⁾ Miként történhetik ez, ezt kifejtettem „A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására” című dolgozatomban (Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek, 1893. évi 246. számában.)

megállapítani igyekszünk, s azon forrásokat, melyekből az anyagot merítettük.

1. A kivándorlás okozta népvészteség nagyságát a népszámlálási anyagnak a népmozgalommal való összehasonlításából állapítjuk meg. Ez a módszer egy-egy évtized veszteségét tünteti fel, de nem engedi felismerni, hogy a hiányzó néptömeg hová lett.¹⁶⁾

2. A tényleges kivándorlás topographiai alakulásának felismerésére (tehát törvényhatóságokként, esetleg járásonként való jellemzésére) szolgálnak a hazai törvényhatóságok által eddig — különösen 1899 óta — közvetlenül gyűjtött adatok, valamint mindazon, egyes vándorlási mozgalmakra vonatkozó adatok, melyek szétszórtan találhatók az irodalomban. Kiegészítésül szolgálnak a kiadott útlevelekre vonatkozó kimutatások, amennyiben azok vármegyénként vannak közzétéve.¹⁷⁾

3. A kivándorlásnak hová való irányulása tekintetében első sorban azon államok statistikája mérvadó, melyekbe a kivándorlás történt, kiválóképen tehát az Egyesült-Államok hivatalos statisztikája; másodsorban azon európai kikötők feljegyzései, melyeken a tengerentúl menő kivándorlóink hajóra szállanak. Ezen felette becses adatok — a mi vizsgálódásaink szempontjából — két irányban hézagosak: egyrészt a magyarországi kivándorlók származását (provenientiáját) közelebbről (országrészek, törvényhatóságok szerint) nem részletezik, másrészt nem minden külföldi állam mutatja ki a magyar kivándorlókat az osztrákoktól elkülönítve.¹⁸⁾

¹⁶⁾ A népszámlálások eredményeit az 1880, 1890 és 1900. évi országos népszámlálásokról kiadott munkákból vesszük át; a népszámoknak az időközben előfordult területi változásokból előállott változásai a Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. évi VIII. folyamában vannak közölve. A népmozgalmi adatokat ugyanazon Évkönyv egyes folyamai közlik.

¹⁷⁾ A törvényhatóságok által gyűjtött adatok teljesen összeállítva nincsenek; a régebbiek *Láng Lajos* Magyarország statistikájának I. kötetében (454—461. lap), az újabbak az 1890. évi népszámlálási munka I. kötetében (Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam, I. kötet 79.* lap) vannak közölve. Zemplén vármegyének 1879—1901. évi kivándorlására s visszavándorlására vonatkozó járási adatait *Bodeczky Ede* vármegyei főlevéltáros szíveségének köszönöm. Az 1899-ben megindított új adatgyűjtés főbb eredményeit a Magyar Statisztikai Évkönyv évenként közli; ezen adatgyűjtés egyes — amott nem közölt — részleteit a m. kir. kormány jelentéseiből vettem át. A kiadott útlevelek számát a Magyar Statisztikai Évkönyv közli.

¹⁸⁾ A külföldi államok idevágó legfontosabb hivatalos kiadványai a következők: az *Egyesült-Államokra* vonatkozólag: Quarterly Report of the Chief of

4. Kiegészítésül szolgálnak a külföldi államok népszámlálási munkái, melyek az illető állam területén élő magyarországi népességet (akár szülőhely, akár honosság, akár nemzetiség szerint) kiűntetik.¹⁹⁾ Ugyancsak e célra szolgálnak népszámlálási munkáinknak ama rovatjai, melyek a háztartáshoz tartozó, de az ország határán kívül távollevő egyének számát adják.

5. Felhasználjuk végre azon adatokat, melyek magyar hon-

the bureau of Statistics, treasury department, relative to the Imports, Exports, Immigration and Navigation of United States.

Annual Report and Statements of the Chief of the bureau of Statistics, on the Commerce and Navigation of the United States. Washington.

Summary Statement of the Imports and Exports of the United States. Washington (havonként).

Immigration and Passenger Movement at ports of the United States (1892/3 és 1893/4. évekről).

Annual Report of the Commissioner-general of Immigration (1894/5—1898/9 évekről).

A *Németországon* keresztül menő magyar kivándorlást illetőleg: a Statistik des Deutschen Reichs cz. gyűjtemény évi összefoglaló táblázatai, továbbá a hamburgi és brémai kikötőre vonatkozólag: Tabellarische Übersichten des Hamburgischen Handels. Zusammengestellt vom Handelsstatistischen Bureau és Jahrbuch für Bremische Statistik. Herausgegeben vom Bureau für Bremische Statistik.

A *belga* kikötőkre, s különösen Antwerpenre vonatkozólag, továbbá a németalföldi kikötőkre és Genuára vonatkozólag a m. kir. központi statisztikai hivatal szerzi be néhány év óta a magyar kivándorlók számát s azt Évkönyvében közli.

A többi (francia, olasz, osztrák) kikötőkön át kivándorolt magyarokról nincsenek adatok. *Nemzetközi összehasonlítások* közül idevág: Statistica comparata dell' Emigrazione dall'Europa e dell'immigrazione in America e in Australia. Róma 1892; Statistica della emigrazione italiana (nemzetközi összehasonlításokkal, melyek a kérdés tanulmányozására nélkülözhetetlenek): Dr. W. Beukemann: Die Auswanderung über Hamburg in den Jahren 1887 bis 1894 nebst Beiträgen zur deutschen und internationalen Wanderung (Statistik des Hamburgischen Staates, Heft XVII. 73—214. lap). Statesman's Yearbook (évenként). A magyar kivándorlásra vonatkozó főbb adatokat a Magyar Statisztikai Évkönyv is közli évről-évre.

¹⁹⁾ A népszámlálási munkák közül csak azokat említjük fel, melyek a magyar eredetű népességgel tüzetesebben foglalkoznak; ezek a következők: Szerbia 1890. és 1895. évi népszámlálása; Boszniára vonatkozólag *Strauss János* munkája: Die österreichischen und ungarischen Staatsangehörigen in Bosnien und der Herzegovina (Bécs 1897); Ausztria népszámlálásai 1880 és 1890, továbbá *Rauchberg Henrik* munkája: Die Bevölkerung Oesterreichs (Bécs 1895). Németország összes népszámlálásai 1880 óta; (külön a porosz népszámlálásokról kiadott munkák); Svájc 1870 óta; Franciaország 1896; Anglia 1881 és 1891. Az éjszak-amerikai Egyesült-Államok 1870, 1880, 1890 és 1900.

polgároknak az állami kötelekből való elbocsátására, valamint azoknak külföldi államokban történt honosítására vonatkoznak.²⁰⁾

ÖTÖDIK FEJEZET.

A kivándorlás okozta népvészteség.

A hazai kivándorlásról rendelkezésre álló adatok ugyan hézagok és hiányosak, mégis a különféle forrásokban foglalt anyag oly terjedelmes, hogy az áttekintés megkönnyítése céljából széttagolva kell vizsgálat alá vennünk. Külön fogjuk vizsgálat alá venni azon hazai adatgyűjtésből eredő adatokat, melyek a kivándorlás topographiai eloszlását tüntetik fel, de nem mindig világosítanak fel a kivándorlás célpontja felől is; ez utóbbira vonatkozólag a külföldi államok bevándorlási statistikájának gazdag tárházából fogunk okulást meríteni, amely dús forrás egyúttal a kivándorló néptömegek demographiai viszonyainak tanulmányozását is lehetővé teszi. Arra azonban, hogy a kivándorlás okozta népcsökkenést legkönnyebben felismerjük, a népszámlálások eredményeinek a népmozgalommal való egybevetése a legalkalmasabb. Vizsgálódásainkat tehát ezzel kezdjük meg.

Az előző fejezetben kifejtettük volt, hogy ezen módszer miként állapítja meg a vándorlások mérlegét, vagyis a nyers vándorlási hányadot, mely a fennálló vándormozgalom végeredményét állítja eléünk. Ezen eljárás segélyével a vándormozgalom alakulását 1869-től kezdve vehetjük vizsgálat alá, még pedig olyformán, hogy a népszámlálások közé eső három időszak (1869—1880, 1881—1890 és 1891—1900) képét külön-külön rajzolhatjuk meg. Az ekként nyert képek nemcsak a vándorlások intensitásának országrészenként való eltéréseit érzékeltetik, de egyúttal az idő folyamán való változásuknak tendenciáját is felismerni engedik.²¹⁾ E tekintetben azonban arra kell utalnunk, hogy az 1869—1880. évi időszakra vonatkozó adatokat nem tekinthetjük megbízhatóknak. Az ezen időszak alatt pusztító

²⁰⁾ Az erre vonatkozó adatokat 1891 óta (1881-ig terjedő visszapiantással) a Magyar Statisztikai Évkönyv közli. Magyaroknak Ausztriában történt honosítására vonatkozó adatokat az Österreichisches Statistisches Handbuch közöl.

²¹⁾ A vándorlások mérlege, mint említők, a népmozgalommal való egybevetés alapján állítható fel. A természetes népmozgalom ugyan szorosan összefügg a vándorlások alakulásával is s azokat gyakran befolyásolja, irányítja. E munkában mégis kénytelenek vagyunk azt tárgyalásaink keretéből kihagyni s így csak utalunk az ezen tárgyról irt dolgozatunkra („A természetes népmozgalom és a vándorlások szerepe népességünk gyarapodásában“), mely a Közgazdasági és Közigazgatási Szemle XVII. évfolyamában (1893), az 570—591. lapon olvasható.

1872—73. évi kolera-járvány ugyanis valószínűleg jóval több áldozatot szedett, mint amennyit a hivatalos statistika kimutatott, az ekként a népmozgalmi statistikából hiányzó néptömeg tehát mérlegünkben egészen indokolatlanul a kivándorlók számát duzzasztaná. A kimutatható számtételek tehát javításra szorulnának, de mivel ily javításra semmiféle pozitív alappal nem bírunk,²²⁾ helyesebbnek látszik, ha ezen adatokat az 1870—80. évi időszak jellemzésére egyáltalában nem használjuk fel.

²²⁾ Hogy az 1869—80 évi idősakra vonatkozó adatok mennyire nem látszanak megbízhatóknak, az ki fog tűnni, ha főbb eredményeiket e helyen összeállítjuk. Végeredményben ugyanis ezen adatok szerint következőképen alakult volna a népmozgalom az 1870—1880. évek folyamán:

Elvándorolt				Beköltözött		
vármegyékben: városokban: együtt:				vármegyékbe: városokba: együtt:		
Duna balpartja	80.532	—	80.532	—	5.549	5.549
Duna jobbpartja	70.369	—	70.369	348	9.692	10.040
Duna-Tisza köze	40.587	2.805	43.392	9.705	93.565	103.270
Tisza jobbpartja	77.818	—	77.818	—	5.001	5.001
Tisza balpartja	64.449	—	64.449	—	14.515	14.515
Tisza-Maros szöge	48.071	—	48.071	8.147	10.934	19.081
Erdélyi rész	92.033	—	92.033	—	5.978	5.978
Magyarország:	473.859	2.805	476.664	18.200	145.234	163.434
Eredmény:				Százalékban:		
vármegyékben: városokban: együtt:				vármegyékben: városokban: együtt:		
Duna balpartja	— 80.532 +	5.549 —	74.983	— 4 ⁸⁴ +	9 ¹⁶ —	4 ⁸⁴
Duna jobbpartja	— 70.021 +	9.692 —	60.329	— 3 ⁰⁸ +	9 ⁷⁰ —	2 ³⁰
Duna-Tisza közt	— 30.882 +	90.780 +	59.878	— 1 ⁹⁴ +	16 ⁵⁸ +	2 ⁸⁰
Tisza jobbpartja	— 77.818 +	5.001 —	72.817	— 5 ³⁰ +	23 ⁰⁰ —	4 ⁹⁹
Tisza balpartja	— 64.449 +	14.515 —	49.934	— 3 ⁶⁹ +	15 ⁵⁸ —	2 ⁶⁴
Tisza-Maros szöge	— 39.924 +	10.934 —	28.990	— 2 ⁴² +	10 ⁴² —	1 ⁴⁵
Erdélyi rész	— 92.033 +	5.978 —	86.055	— 4 ³⁵ +	15 ³⁰ —	3 ⁹⁹
Magyarország:	— 455.659 +	142.429 —	313.230	— 3 ⁶¹ +	14 ⁴⁶ —	2 ³¹

Eszerint 300.000-nél több egyén vándorolt volna ki az országból. Ez az óriási szám nem tekinthető elfogadhatónak, mivel tudvalevőleg a hetvenes években semmiféle ily nagymérvű, a legutolsó évtizednél is sokkalta nagyobb kivándorlás nem állott fenn, azonkívül a külföldi államok statistikájában sehol nem is találjuk meg e rengeteg néptömeget, mint ott élő magyarországi eredetű népességet. Még valószínűlenebbé válnak ezen adatok, ha a részletekre megyünk át. Így az amerikai kivándorlásnak hódoló felvidéki vármegyékből, nevezetesen Sáros-, Abauj-Torna-, Szepes, Zemplén, Liptó és Árva vármegyékből, nem kevesebb mint 75.160 ember hiányzott volna 1880-ban, holott az amerikai statistika szerint ezen évtizedben csak 13.475, a német kikötők adatai szerint 16.323 magyarországi egyén vándorolt ki Amerikába s az Egyesült-Államok népszámlálása 1880-ban tényleg csak 11.526 magyarországi születésű lakót tüntetett ki az Unió egész területén. A magyar hatóságok által gyűjtött adatok is jelentéktelennek tüntetik fel az akkori kivándorlást.

Számszerűleg tehát a múlt század nyolczvanas éveitől (1880-tól) kezdve mutathatjuk ki a vándormozgalom fokát és a népességre gyakorolt hatását; ez a mozgalom majdnem mindenütt negatív, vagyis elvándorlásban jelentkezik, mert a városokat kivéve, hova beköltözés folyik, majdnem kivétel nélkül minden vármegye népe csökken elvándorlás által.²⁵⁾ A míg ez a mozgalom az ország határain belül maradvá helyi vándorlás gyanánt jelentkezik, nem nevezhető káros jelenségnek, amennyiben az ország egyik részét ért veszteség a másik javára szolgál; aggasztóvá válik azonban, ha az ország határain túllépve, attól végkép elvonja a népességet. Sajnos, hogy hazai vándormozgalmunk leginkább az utóbbi kategóriába esik.

Amennyire a rendelkezésre álló népmozgalmi adatok és a népszámlálás eredményei alapján megejtett számításunkból megítélhető, az 1881—1890. évek alatt a vándorhajlam hazánkban (Horvát-Szlavonországgal együtt) 468.037 egyént készített arra, hogy előbbi lakóhelyének hátat fordítva, új otthont keressen. A megmozduló néptömegnek jelentékeny része azonban hazánk határain belül talált új otthont, még pedig 95.417 a vármegyékben és 177.411 a törvényhatósági városokban, úgy, hogy csak az ezen felül maradó

Semmi valószínűsége nincsen tehát a 75.180 főnyi néphiánynak. Épen úgy vagyunk az ország többi részével is. P. o. a Horvát-Szlavonországgal határos négy vármegye (Torontál, Bács-Bodrog, Baranya és Somogy) népvesztesége az 1870—1880. időszakban 64.274 lélek volna, holott az 1880. évi népszámlálás adatai szerint egész Horvát-Szlavonországban, (a volt határörvidéki területtel együtt) nem több, mint 83.673 magyarországi születésű (tehát Magyarország egész területéről való) egyén élt, és világos, hogy ezeknek jó része a hetvenes éveket megelőző korban költözött oda be. Mindezeknél fogva az a meggyőződésünk, hogy a jelentkező nagy népveszteség tisztán a statisztikai adatgyűjtés fogyatékoságában leli okát, tehát csak látszólagos. Világos ugyan, hogy ha a hetvenes évek népmozgalmi statisztikája hézagos, p. o. a kolerajárvány halottjai tömegesen kimaradtak a statisztikai adatszolgáltatásból, vagy ha az 1880. évi népszámlálás alkalmával sok lakos kibujt az összeírás alól, különbözeti számításunknak néphiányt kell eredményeznie, mely azonban ezen esetben nem felel meg kivándorlási népfogyatkozásnak. A 21. számú jegyzetben említett dolgozatunkban ugyan ezen felfogással ellentétes értelemben érveltünk, de a kérdés további tüzetes tanulmányozása arról győzött meg, hogy akkori felfogásunk téves volt, mivel a 313.000 főnyi néphiányt semmiféle elfogadható módon kimagyarázni nem lehet. Egyébiránt ezen időszak azért is kihagyandó tárgyalásunkból, mivel Horvát-Szlavonországra vonatkozó népmozgalmi adataink nincsenek s úgy ez a körülmény, valamint a közigazgatási beosztásban beállott változások az összehasonlítást megnehezítik.

²⁵⁾ E helyütt a *kivándorlás* szó helyett inkább az *elvándorlás* szót használjuk, mivel ezen vándormozgalom jó részben a városok felé irányulván, más megítélés alá esik, mint az ország határait túllépő tulajdonképeni kivándorlás.

— de még mindig igen jelentékeny — összeg, u. m. 195.209 egyén vándorolt ki végleg az országból.

E vándorló néptömegnek országrészek szerint való megoszlása a következő táblázatból tűnik ki:

1881—1890. években:

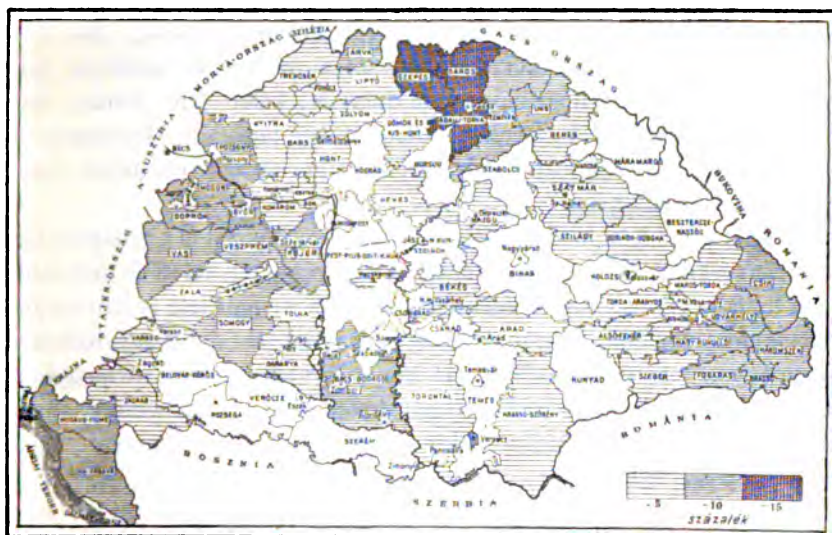
Elvándorolt				Beköltözött			
	vármegyékből:	városokból:	együtt:	vármegyékbe:	városokba:	együtt:	
Duna balpartja	53.811	395	54.206	16	6.224	6.240	
Duna jobbpartja	113.457	225	113.682	—	9.533	9.533	
Duna-Tisza köze	41.540	4.993	46.533	20.746	119.445	140.191	
Tisza jobbpartja	98.976	—	98.976	2.097	2.165	4.262	
Tisza balpartja	19.258	—	19.258	7.397	9.679	17.076	
Tisza-Maros szöge	23.015	1.472	24.487	553	11.557	12.110	
Erdély	61.610	—	61.610	5.221	2.599	7.820	
Fiume	—	—	—	—	6.402	6.402	
Együtt	411.667	7.085	418.752	36.030	167.604	203.634	
Horv.-Szlavonország	49.285	—	49.285	59.387	9.807	69.194	
Magyar birod.	460.952	7.085	468.037	95.417	177.411	272.828	
Eredmény:				Százalékokban			
	vármegyékben:	városokban:	együtt:	vármegyékben:	városokban:	együtt:	
Duna balpartja	— 53.795 +	5.829 —	47.966	— 3 ¹⁰ +	9 ³¹ —	2 ⁷⁴	
Duna jobbpartja	— 113.457 +	9.308 —	104.149	— 4 ⁶⁸ +	8 ³⁴ —	4 ⁰⁶	
Duna-Tisza köze	— 20.794 +	114.452 +	93.658	— 1 ³⁴ +	17 ³⁹ +	4 ⁰⁰	
Tisza jobbpartja	— 96.879 +	2.165 —	94.714	— 6 ³⁵ +	8 ³⁰ —	6 ⁵⁸	
Tisza balpartja	— 11.861 +	9.679 —	2.182	— 0 ⁶⁹ +	9 ⁴⁷ —	0 ¹²	
Tisza-Marosszöge	— 22.462 +	10.085 —	12.377	— 1 ³⁹ +	9 ³⁸ —	0 ⁷²	
Erdély	— 56.389 +	2.599 —	53.790	— 2 ⁷⁶ +	6 ⁰⁷ —	2 ⁶⁸	
Fiume	— +	6.402 +	6.402	— +	30 ⁶¹ +	30 ⁶¹	
Együtt	— 375.637 +	160.519 —	215.118	— 2 ⁹⁸ +	41 ¹⁸ —	1 ⁶⁶	
Horv.-Szlav.-orsz.	+ 10.102 +	9.807 +	19.909	+ 0 ⁶⁵ +	21 ⁰⁵ +	1 ⁰⁶	
Magyar bir.	— 365.535 +	170.326 —	195.209	— 2 ⁶⁸ +	14 ⁴⁸ —	1 ²⁶	

Röviden összefoglalva az ezen adatokból folyó tanuságokat, mondhatjuk, hogy ezen időszak folyamán a kivándorlás jelentékeny volt és bár jó része a biztosabb megélhetést nyújtó városok felé irányult s ezek közül különösen Budapesten volt nagyon élénk, mégis — a Duna-Tisza közét kivéve — mindenütt jelentékenyen apasztotta a népesség számát. A lakosság számához viszonyítva a Tisza jobbparti és a Duna balparti országrészekben lépett fel legintenzívebben, amennyiben onnan a népességnek hat és fél, illetve négy százaléka távozott el, már akkor is jelezve a későbbi erős kiözönlés góczait; igen jelentékeny volt még a Duna balpartján és Erdélyben is, míg az ország többi részeiben csekélyebb volt, az országos végeredményben pedig 1⁵⁶ százalékra, illetve a beván-

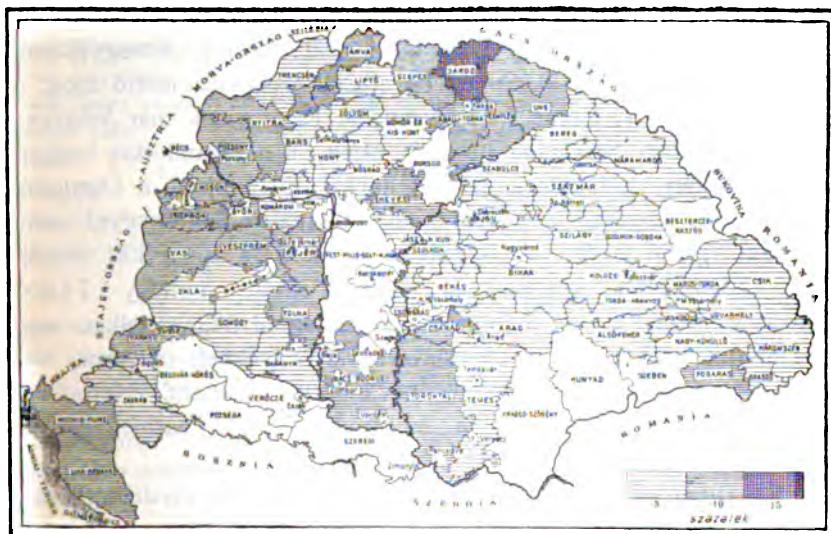
dorlás által gyarapodó Drávántúli részek beszámításával 1·25 száze-
lékra rúgott.

Bár a vándormozgalomnak országrészek szerint való össze-
foglalása is már tanulságos eredményt nyújt, mégis — mivel az
országrészek tág határain belül fellépő ellentétes mozgalmak egy-
mást ellensúlyozzák s a nyers végeredményben nem jutnak kife-
jezésre, — e mozgalomról helyesebb képet akkor nyerünk, ha az
országrészeket kisebb területi egységekre bontjuk szét. Ilyenekül
a törvényhatóság (vármegye és törvényhatósági város) szolgálhat,
mivel kisebb politikai egységek (járások) a rendelkezésre álló
statistikai anyagban nincsenek kimutatva. Ha ezen, az 1. számú
táblázatban közölt adatokat térképen tüntetjük fel, első pillantásra
észrevehetjük, hogy a városokon kívül — melyek kevés kivétellel
mind bevándorlás által gyarapodtak csak néhány vármegye van,
mely felé ily áramlat irányult (u. m. Pest, Nógrád, Borsod, Jász-
Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Bihar, Ugocsa Máramaros, Csanád,
Besztercze-Naszód, Kolozs és Hunyad), ellenben egyebütt minden-
hol erős elvándorlás ismerhető fel. Horvátországtól eltekintve 51
vármegyének vándorlási mérlege passív, de a veszteség mértéke
vármegyénként igen széles határok között ingadozik. Egészen
véve mondhatjuk, hogy az ország szive kevesebb népességet ve-
szített, mint a peripheriák s hogy a legerősebb népfogyást közvet-
lenül a határszéli vármegyékben találhatjuk. Általában véve a ki-
vándorlásnak négy fő területe domborodik ki, mely azóta is — egészen
napjainkig — megtartotta ilyenemű szereplését, de itt még egymás-
tól meglehetősen élesen el van választva közömbös övek által. A ki-
vándorlás okozta néphiány legnagyobb az *éjszaki felföldön*, ahol
Sáros- és Zemplén vármegyéből kiindulólág egészen Árváig s kelet
felé Ungig kivándorló területet ismerhetünk fel. A kivándorlás
okozta néphiány itt mindenütt magasabbra rúg 5 százaléknál, sőt
Sárosban, a kivándorlás területének szívében, a 12%-ot is meghaladja.
Azon vármegyék, melyekből az elvándorlás a legjelentékenyebb
volt, a következők:

1881—1890-ig elvándorolt		
	hány lélek:	%
Sáros vármegyéből	21.956	13 ⁰⁷
Abauj-Torna „	19.912	13 ⁰⁶
Szepes „	22.124	12 ⁰⁸
Ung „	11.256	8 ⁸⁸
Zemplén „	16.458	5 ⁹³
Árva „	4.615	5 ⁶⁶

1. sz. A kivándorlás okozta népvesztés az 1881—1890. években,
az 1881. évi népszám százalékában kifejezve.

2. sz. A kivándorlás okozta népvesztés az 1891—1900. években,
az 1891. évi népszám százalékában kifejezve.

Nyugat felé ezt a területet alacsonyabb vándorlási arányt feltűntető vidék Pozsony vármegyével kapcsolja össze, dél felé Gömör vármegye csatlakozik hozzá, sőt a mozgalom hullámai már erősen átcsapnak Hevesbe és Hajdúba is; kelet felé Bereg vármegyében erősen alászáll a kivándorlás quótája, sőt Máramaros a vele határos Besztercze-Naszóddal és Ugocsával beköltözés által gyarapodó országrész.

Ezt a területet félig-meddig neutrális öv választja el a *kivándorlás délkeleti területétől*, mely az ország erdélyi részének keleti és déli vidékeit foglalja el, de a Maros mentén messzebb nyugat felé is lehúzódik. E vándormozgalom góczpontja egyrészt Brassó- és Nagy-Küküllő vármegye, másrészt a Székelyföld, melynek három vármegyéjét (Csik, Udvarhely, Háromszék) egyformán sújtja. Ime néhány adat:

	1881—90-ig elvándorolt hány lélek:	%
Brassó vármegyéből	6.443	7. ⁶⁹
Nagy-Küküllő „	9.211	6. ⁹⁶
Csik „	6.615	5. ⁹⁶
Udvarhely „	6.236	5. ⁹²
Fogaras „	4.931	5. ⁸⁸
Háromszék „	7.228	5. ⁷⁷

Az erdélyi rész délnyugati vidékén, valamint a vele határos magyar vármegyékben jelentéktelen az elvándorlás, sőt Hunyadban, Kolozsban és Biharban némi bevándorlást észlelhetünk. Annál erősebb a kivándorlás által okozott néphiány Torontál- és Bács-Bodrog vármegyékben, melyekben 18.707 és 36.029 egyén elvándorlása állapítható meg, a népességnek 3.67, illetve 7.04 százaléka. Ez a vidék már *Szlavoniába* s részben *Szerbiába* bocsátja rajait, s a kivándorlás harmadik jelentékeny területének magvát képezi, mely utóbb a Dunántúl határos vármegyéivel is nagyobbodik, különösen Somogygyal, mely ily úton 19.186 lakót vagyis népességének 6.24 százalékát veszíti.

Bács-Bodrog, Torontál és Somogy együtt mintegy 74.000 lakóját veszítette tíz év alatt; e nagy összegből 58.000 lelket meg is találtunk a határos horvát-szlavon vármegyékben (Szerém, Vöröcze, Pozsega és Belovár-Kőrös) bevándorlók gyanánt. Ezúttal lép fel a kivándorlás Lika-Krbava és Modrus-Fiume vármegyékben, melyeknek mindegyike 15.000 lakót veszít. (7—8%).

A Duna jobbpartján találjuk az elvándorlásnak *negyedik* területét, melynek keleti része, Fejér, Veszprém és Komárom vármegye, kétségkívül az ország fővárosának adóz, míg Sopron vármegye az *Ausztriába* való kiözönlés gócza. Ezeken felül Győr vármegye és Vas vármegye

népe is erősen hullámszik, Moson pedig az amerikai kivándorlás érdekköréhez tartozik. A vándorlás okozta népvesztésig 1881—1890-ig ugyanis volt:

	hány lélek:	‰
Moson vármegyében	8.374	9 ⁷⁴ / ₁₀₀
Sopron „	15.157	6 ⁸¹ / ₁₀₀
Fejér „	11.654	6 ⁸⁴ / ₁₀₀
Somogy „	19.186	6 ⁸⁴ / ₁₀₀
Győr „	5.338	6 ⁰⁸ / ₁₀₀
Veszprém „	12.357	5 ⁹⁸ / ₁₀₀
Vas „	18.408	5 ¹⁰ / ₁₀₀

A tizenkilencedik század utolsó évtizedében (1891—1900) sem csökkent a kivándorlás erőteljes mozgalma. Az összehasonlításból nyert végösszeg ugyan valamivel csekélyebb a nyolczvanas évek megfelelő számánál, de ez csak annak tulajdonítandó, hogy a Duna-Tisza köze felé irányuló, eddig páratlanul nagy bevándorlás a végösszegekben jelentékenyen alábbszállítja a népesség mérlegének hiányát. Országrészek szerint, valamint az egész országban ugyanis a következőképen alakul a mozgalom képe:

1891—1900. években

elvándorolt			beköltözött		
	vármegyéből:	városokból: együtt:		vármegyékbe: városokba: együtt:	
Duna balpartja	71.486	— 71.486	—	8.310	8.310
Duna jobbpartja	147.671	— 147.671	—	14.661	14.661
Duna-Tisza köze	63.420	— 63.420	43.316	170.276	213.592
Tisza jobbpartja	91.811	— 91.811	9.322	3.975	13.297
Tisza balpartja	45.311	— 45.311	—	19.823	19.823
Tisza-Maros szöge	50.580	— 50.580	7.110	22.102	29.212
Erdélyi rész	35.673	— 35.673	21.956	10.629	32.585
Fiume	—	—	—	4.928	4.928
Együtt	505.952	— 505.952	81.704	254.704	336.408
Horv.-Szlavonország	60.214	— 60.214	23.067	21.925	44.992
Magyar birodalom	566.166	— 566.166	104.771	276.629	381.400

Eredmény:			Százalékokban		
	vármegyék:	városok: együtt:		vármegyékben: városokban: együtt:	
Duna balpartja	— 71.486 +	8.310 — 63.176	— 3 ⁹⁴ / ₁₀₀ +	12 ²⁷ / ₁₀₀ —	3 ³⁷ / ₁₀₀
Duna jobbpartja	— 147.671 +	14.661 — 133.010	— 5 ⁶³ / ₁₀₀ +	11 ⁷⁵ / ₁₀₀ —	4 ⁸⁸ / ₁₀₀
Duna-Tisza köze	— 20.104 +	170.276 + 150.172	— 1 ⁰¹ / ₁₀₀ +	20 ⁶⁸ / ₁₀₀ +	5 ⁴⁵ / ₁₀₀
Tisza jobbpartja	— 82.489 +	3.975 — 78.514	— 5 ⁶⁴ / ₁₀₀ +	13 ¹⁶ / ₁₀₀ —	5 ¹⁷ / ₁₀₀
Tisza balpartja	— 45.311 +	19.823 — 25.488	— 3 ⁸³ / ₁₀₀ +	17 ⁰⁶ / ₁₀₀ —	1 ³⁸ / ₁₀₀
Tisza-Maros szöge	— 43.470 +	22.102 — 21.368	— 2 ⁴⁸ / ₁₀₀ +	18 ¹⁶ / ₁₀₀ —	1 ¹² / ₁₀₀
Erdélyi rész	— 13.717 +	10.629 — 3.088	— 0 ⁸³ / ₁₀₀ +	22 ⁶⁸ / ₁₀₀ —	0 ⁸⁴ / ₁₀₀
Fiume	— —	4.928 + 4.928	— —	16 ⁷¹ / ₁₀₀ +	16 ⁷¹ / ₁₀₀
Együtt	— 424.248 +	254.704 — 169.544	— 3 ⁰⁷ / ₁₀₀ +	18 ⁷¹ / ₁₀₀ —	1 ¹⁸ / ₁₀₀
Horv.-Szlav.-orsz.	— 37.147 +	21.925 — 15.222	— 1 ⁷⁴ / ₁₀₀ +	38 ³⁵ / ₁₀₀ —	0 ⁷⁰ / ₁₀₀
Magyar birod.	— 461.395 +	276.629 — 184.766	— 2 ⁸⁹ / ₁₀₀ +	19 ³⁰ / ₁₀₀ —	1 ⁰⁶ / ₁₀₀

A részletekre térve át, következőleg jellemezhetjük a vándorlások képét: Az 1891—1900. években a kivándorlástól már inficiált területen kevés kivétellel fokozódott a baj; a bevándorlás által gyarapodó vármegyék száma hatra szállt alá, de ezek felé sokkal intenzívebb volt a beözönlés, mint annak előtte, legkivált Pest, Borsód, Zala és Hunyad vármegyék felé. A felföldi kivándorlási terület kevéssé változott, most is Sáros vármegye áll az elnéptelenedő vármegyék élén, de a többiekben némi csökkenés vehető észre. Ime a vármegyéből való kivándorlásra vonatkozó adatok:

1891—1900. elvándorolt		
	hány lélek:	%
Sáros vármegyéből	21.402	12 ₇₃
Abauj Torna „	14.532	9 ₈₂
Zemplén „	22.873	7 ₆₆
Szepes „	11.202	6 ₈₆
Ung „	9.275	6 ₇₈
Bereg „	6.578	3 ₈₆
Gömör „	5.951	3 ₄₁

Kelet felé a kivándorlás Máramarosra is áterjedt, mely a Galiczia felől való beözönlés daczára is 6.325 lelket veszített népességéből, sőt átragadt az alföldi vármegyékre (Szabolcs, Hajdú) is, de különösen Heves népességét apasztotta. Nyugat felé Árvában találunk nagy fokozódást (a néphiány 7.268 lélek vagyis 8·57%), míg a többi vármegyékben lényeges változás nem állott be. De Túrócz, és különösen Nyitra vármegyéből nagy mértékben indult meg a kivándorlás. Amaz ugyan csak 2.860 lelket, de csekély népszámaához viszonyítva 5·72%-ot, emez nem kevesebb mint 22.063 lakót (5·56%-ot) veszített. Nyitra egyúttal nyugati Magyarország kivándorlási területének kezdőpontja, mely innen Rozsnyón át a Dunántúlra terjed, ahol a már régebben elfoglalt terület még Tolna és Baranya vármegyékkel nagyobbodott. A kivándorlás okozta népvesztéséget a következő adatok tanúsítják:

1891—1900. elvándorolt		
	hány lélek:	%
Győr	7.926	8 ₅₂
Tolna	18.769	7 ₃₅
Veszprém	15.656	7 ₂₇
Fejér	14.162	7 ₂₆
Sopron	15.766	7 ₁₁
Moson	5.152	6 ₀₆
Vas	22.593	5 ₇₉
Baranya	12.088	4 ₁₉
Somogy... ..	12.181	3 ₈₇

Az előző évtizedhez képest apadás mutatkozik Somogy vármegyében, de ezzel szemben Tolna és Baranya fokozott mértékben vett részt a Szlavónia felé irányuló kivándorlásban. Ez utóbbi most is leginkább Bács-Bodrog- és Torontál vármegyékből táplálkozik, melyek 38.772 és 30.644 lélekkel szegényedtek. Horvát-Szlavonországban azonban csak 37.000 főre rúgó bevándorlás mutatható ki, mivel az ország délnyugati részében ezen évtizedben nagyban elhárapódzott a kivándorlási láz, mely egyrészt a Balkán-államokba, másrészt Amerikába kergette a horvát népet.

Az ország erdélyi részére nézve adataink aránylag csekély népvésztést tüntetnek ki; mindenütt jóval kevesebbnek mutatkozik a hiány, mint az előző évtizedben, s egyedül Fogaras vármegyében haladja meg a vésztés az öt százalékot. Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda is jelentékenyebb részt vesznek a kivándorlásban, a többi vármegyékben csekélyebb a népesség hiánya, sőt Hunyadban és Besztercze-Naszódban elég jelentékeny a bevándorlás folytán való népgyarapodás.

Rövid összefoglalásban íme ez a lényege annak a képnek, melyet a vándormozgalomnak népességünk alakulására gyakorolt hatásáról az utolsó húsz év lefolyása alatt nyerünk. A részletekre teljes tájékoztatást nyújt az ide mellékelt térkép, mely a két évtized népmozgalmának eredményeit törvényhatóságokként tünteti fel, valamint az 1. számú táblázat, mely az erre vonatkozó abszolút számadatokat a megfelelő százalékszámokkal közli. A két évtized vándormozgalmának végeredménye röviden a következőkben foglalható össze:

A vándormozgalom kevés kivétellel mindenütt erősen passzív. A városok ugyan, Selmeczbányát, Baját és Hódmező-Vásárhelyt kivéve, mind jelentékeny néptömeget szívtak magukba, de a vidéken jóformán mindenütt nagy a népességnek elvándorlása. Az anyaországban mindössze csak hat vármegye van, melynek népessége bevándorlás által gyarapodott, u. m. Pest, Borsod, Krassó-Szörény, Hunyad, Kolozs és Besztercze-Naszód, de csak az elsőben van e gyarapodásnak nagyobb jelentősége (63.324 lélek, vagyis 10·8%). Máshol mindenütt csak a népvésztés szomorú nyomait ismerjük fel. Akkora mérvet, mint a tót felföldön, ahol 20 év alatt a népességnek 20—25 százaléka költözött el, ugyan nem öltött e néppusztulás sehol: de a baj súlyosan nehezedik a dunántúl, a délvidék és az erdélyi rész vármegyéire is. Amott Moson, Győr, Fejér és Sopron vármegyék, itt Bács-Bodrog és Torontál, emitt Brassó, Csík,

Fogaras és Háromszék vármegyék szenvedtek legtöbbet, végül Horvátországban Lika-Krbava és Modrus-Fiume népessége ritkult meg erősen. Azon vármegyék, melyek egyrészt népszámukhoz viszonyítva veszítettek legtöbbet, másrészt amelyekből absolute a legnagyobb néptömegek vándoroltak el, a következők:

Népességükhez (még pedig az 1880. évi népszámhoz) viszonyítva legintenzívebb volt a vándorlási veszteség:

Sáros vármegyében	25 $\frac{1}{2}$ %	Fejér vármegyében	14 $\frac{1}{2}$ %
Abauj-Torna „	22 $\frac{1}{4}$ „	Sopron „	13 $\frac{1}{2}$ „
Szepes „	19 $\frac{1}{2}$ „	Veszprém „	13 $\frac{1}{4}$ „
Modrus-Fiume „	16 $\frac{1}{2}$ „	Vas „	11 $\frac{1}{4}$ „
Lika-Krbava „	16 $\frac{1}{2}$ „	Fogaras „	11 $\frac{1}{2}$ „
Ung „	16 $\frac{1}{2}$ „	Tolna „	10 $\frac{1}{2}$ „
Moson „	15 $\frac{1}{2}$ „	Pozsony „	10 $\frac{1}{2}$ „
Győr „	15 $\frac{1}{2}$ „	Brassó „	10 $\frac{1}{4}$ „
Árva „	14 $\frac{1}{2}$ „	Somogy „	10 $\frac{1}{2}$ „
Bács-Bodrog „	14 $\frac{1}{2}$ „	Háromszék „	10 $\frac{1}{2}$ „
Zemplén „	14 $\frac{1}{2}$ „		

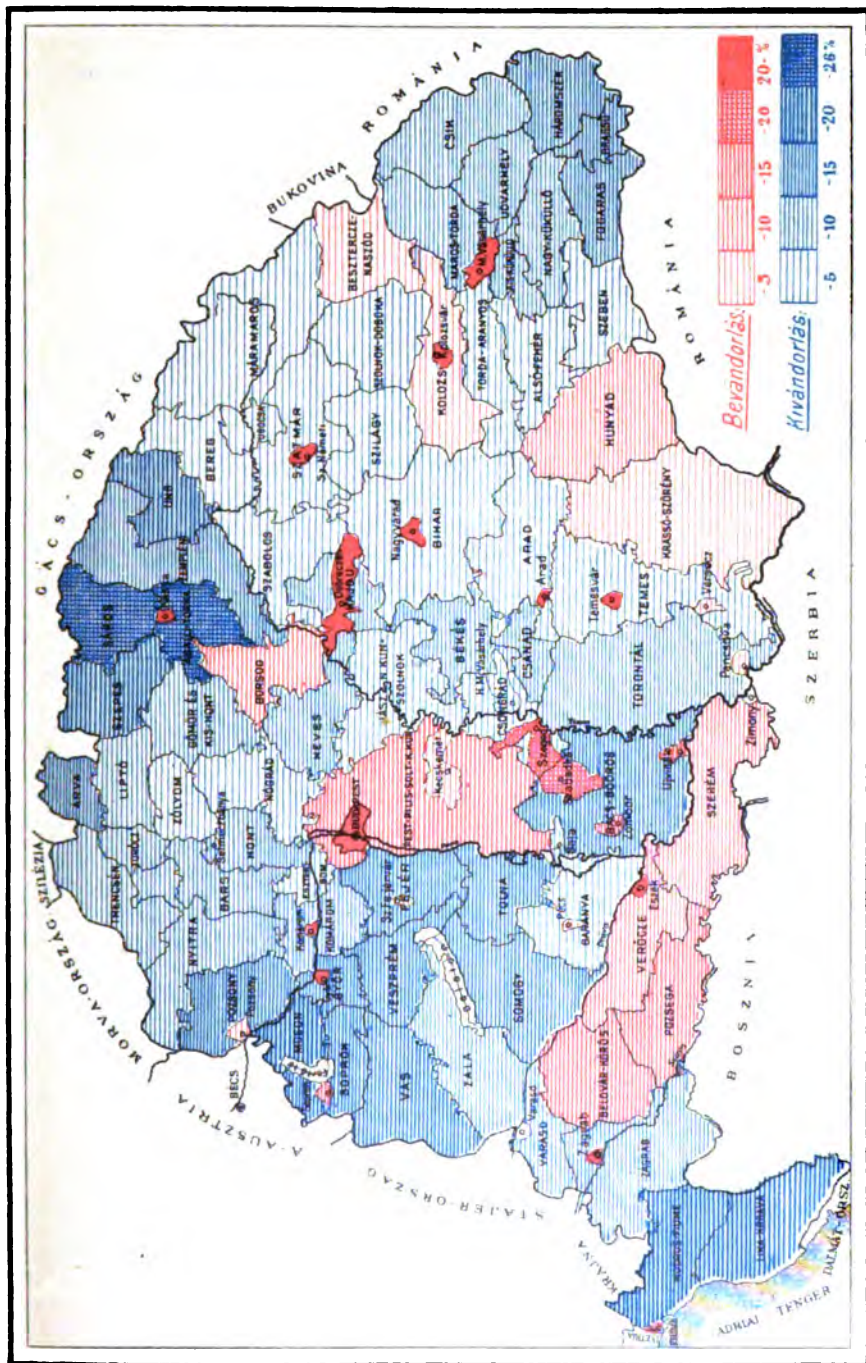
Az 1881—1900. évek alatt kivándorolt néptömeg absolut száma szerint pedig a következő sorrendet állapíthatjuk meg:

Bács-Bodrog vármegye	74.801	Sopron vármegye ...	30.923
Torontál „	49.371	Lika-Krbava „ ...	28.266
Sáros „	43.358	Veszprém „ ...	28.013
Vas „	40.999	Zala „ ...	27.358
Zemplén „	39.331	Zágráb „ ...	26.024
Nyitra „	35.874	Fejér „ ...	25.816
Abauj-Torna „	34.444	Tolna „ ...	25.703
Modrus-Fiume „	33.670	Varasd „ ...	21.539
Szepes „	33.326	Ung „ ...	20.531
Somogy „	31.367		

Végül az egész Magyar birodalmat áttekintve, következő végeredményre jutunk:

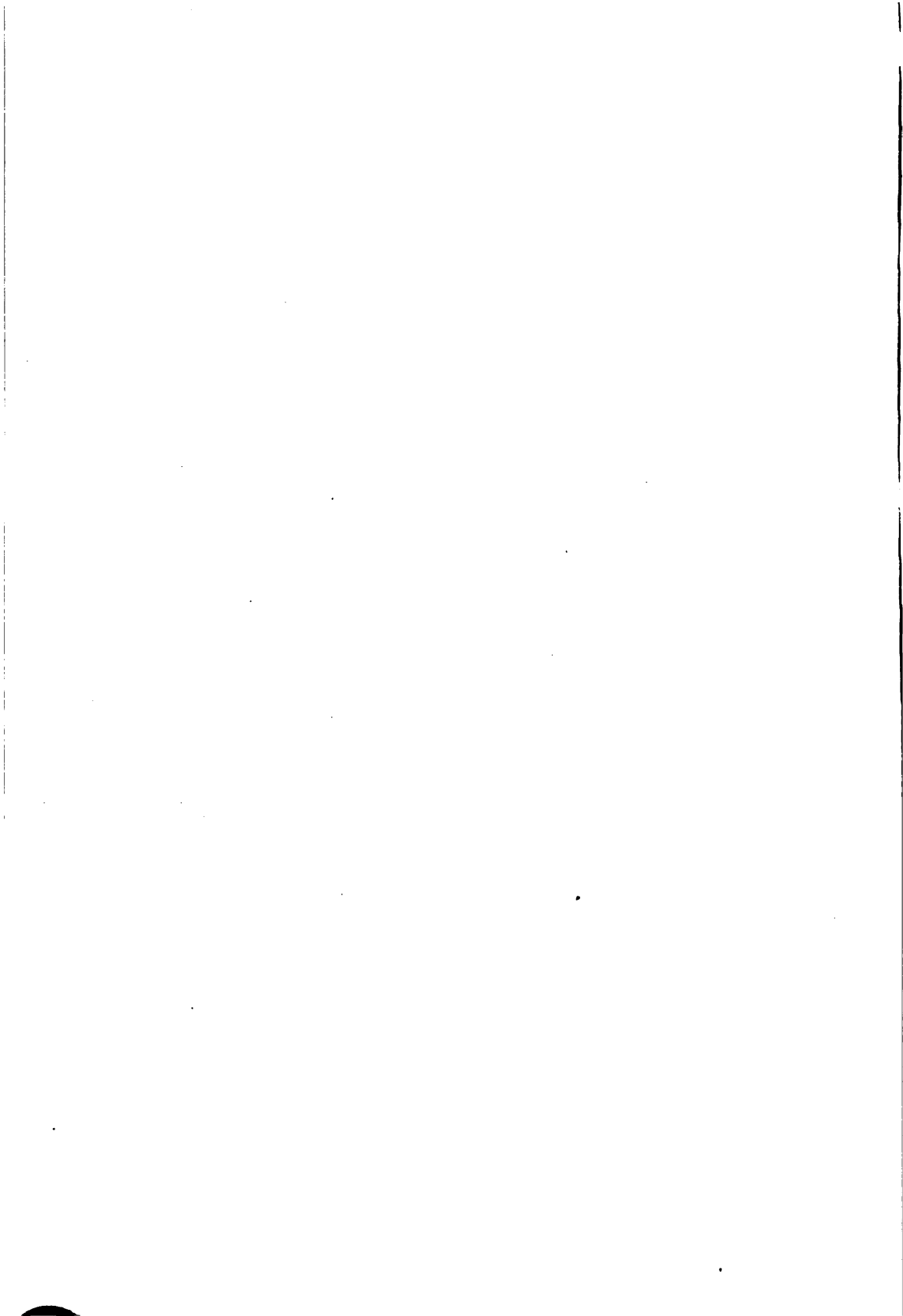
Az 1881—1900. évek alatt nem kevesebb mint 1,034,203 egyén költözött eredeti lakóhelyéről másfelé. Ez az óriási néptömeg kevés kivétellel a vármegyék lakosságából került ki s csak 7.085 lélek kelt útra a törvényhatósági városok területéről. Az elvándorolt néptömeg nagyobbik fele, u. m. 654.228 egyén, az ország határain belül talált új otthont, még pedig 454.040 lélek a törvényhatósági városokba költözött, 200.188 egyén pedig a vidéken telepedett le. Ilyenformán a vidék népvesztése 826.930 lélekre szállt alá, a városok népgyarapodása pedig 446.955 lélekre rúg. E két összeg különbözete adja azt a néptömeget, mely az ország határain kívül keresett új otthont. 379.975 lélekre rúg tehát az a veszteség, melyet a Szent István birodalma 20 év alatt kivándorlás folytán szenvedett.

Az 1881—1900. évek vándormozgalmának végeredménye, az 1881. évi népszám százalékaiban kifejezve.

Dr. Thirring Gusztáv : A magyarországi kivándorlás.

F. LLOYD-NYOMDA.

A vándormozgalom eredménye 1881—1900. években, törvényhatóságokként kimutatva.

1. számú tábla.

Ország rész, törvényhatóság	A vándormozgalom eredménye (+ = bevándorlási többlet; - = ki- vándorlási többlet)			A népesség százalékában kifejezve		
	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt
a) Duna balpartja.	I. Vármegyei törvényhatóságok.					
Árva	— 4.615	— 7.268	— 11.883	— 5·6	— 8·6	— 14·6
Bars	— 5.346	— 6.090	— 11.376	— 3·7	— 3·9	— 8·0
Esztergom	— 1.339	— 1.985	— 3.324	— 1·9	— 2·5	— 4·6
Hont	— 2.366	— 3.146	— 5.512	— 2·3	— 2·9	— 5·5
Liptó	— 2.958	— 2.670	— 5.628	— 4·0	— 3·5	— 7·5
Nógrád	+ 16	— 1.327	— 1.311	+ 0·0	— 0·6	— 0·7
Nyitra	— 13.811	— 22.063	— 35.874	— 3·7	— 5·6	— 9·7
Pozsony	— 13.272	— 14.501	— 27.773	— 5·1	— 5·2	— 10·6
Trencsén	— 8.239	— 6.747	— 14.986	— 3·4	— 2·6	— 6·1
Turóc	— 109	— 2.860	— 2.969	— 0·2	— 5·7	— 6·5
Zólyom	— 1.756	— 2.889	— 4.645	— 1·7	— 2·6	— 4·5
b) Duna jobbpartja.						
Baranya	— 1.025	— 12.088	— 13.113	— 0·4	— 4·2	— 4·9
Fejér	— 11.654	— 14.162	— 25.816	— 6·3	— 7·3	— 14·0
Győr	— 5.338	— 7.926	— 13.264	— 6·0	— 8·5	— 15·0
Komárom	— 6.535	— 4.511	— 11.046	— 4·7	— 2·9	— 7·9
Moson	— 8.374	— 5.152	— 13.526	— 9·7	— 6·1	— 15·7
Somogy	— 19.186	— 12.181	— 31.367	— 6·2	— 3·7	— 10·2
Sopron	— 15.157	— 15.766	— 30.923	— 6·8	— 7·1	— 13·9
Tolna	— 6.934	— 18.769	— 25.703	— 2·9	— 7·3	— 10·9
Vas	— 18.406	— 22.593	— 40.999	— 5·1	— 5·8	— 11·4
Veszprém	— 12.357	— 15.656	— 28.013	— 5·9	— 7·3	— 13·4
Zala	— 8.491	— 18.867	— 27.358	— 2·4	— 4·7	— 7·6
c) Duna-Tisza köze.						
Bács-Bodrog	— 36.029	— 38.772	— 74.801	— 7·0	— 6·8	— 14·6
Csongrád	+ 257	— 5.068	— 4.811	+ 0·2	— 4·2	— 4·7
Heves	— 5.511	— 12.031	— 17.542	— 2·6	— 5·1	— 8·3
Jász-Nagy-Kün-Sz.	+ 481	— 7.549	— 7.068	+ 0·7	— 2·4	— 2·5
Pest-Pilis-Solt-K.-K.	+ 20.008	+ 43.316	+ 63.324	+ 3·4	+ 6·3	+ 10·8
d) Tisza jobbpartja.						
Abauj-Torna	— 19.912	— 14.532	— 34.444	— 13·1	— 9·6	— 22·6
Bereg	— 820	— 6.576	— 7.396	— 0·5	— 3·7	— 4·8
Borsod	+ 2.097	+ 9.322	+ 11.419	+ 1·1	+ 4·3	+ 5·9
Gömör	— 6.450	— 5.951	— 12.401	— 3·8	— 3·4	— 7·3
Sáros	— 21.956	— 21.402	— 43.358	— 13·1	— 12·7	— 25·8
Szepes	— 22.124	— 11.202	— 33.326	— 12·8	— 6·9	— 19·3
Ung	— 11.256	— 9.275	— 20.531	— 8·9	— 6·7	— 16·2
Zemplén	— 16.458	— 22.873	— 39.331	— 5·0	— 7·6	— 14·2

Országgrész, törvényhatóság	A vándormozgalom eredménye (+ = bevándorlási többlet; - = ki- vándorlási többlet)			A népesség százalékaiban kifejezve		
	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt
e) Tisza balpartja.						
Békés	- 4.797	- 9.887	- 14.684	- 2·9	- 3·8	- 6·4
Bihar	+ 2.651	- 5.237	- 2.586	+ 0·6	- 1·1	- 0·6
Hajdú	- 5.181	- 4.644	- 9.825	- 4·2	- 3·5	- 8·0
Máramaros	+ 2.389	- 6.325	- 3.936	+ 1·1	- 2·4	- 1·7
Szabolcs	+ 2.357	- 7.422	- 5.065	+ 1·1	- 3·0	- 2·4
Szatmár	- 7.872	- 5.494	- 13.366	- 2·8	- 1·8	- 4·9
Szilágy	- 1.688	- 3.613	- 5.301	- 1·0	- 1·9	- 3·1
Ugocsa	+ 280	- 2.689	- 2.409	+ 0·4	- 3·6	- 3·7
f) Tisza-Maros széle.						
Arad	- 954	- 4.488	- 5.442	- 0·3	- 1·5	- 2·0
Csanád	+ 553	- 8.579	- 8.026	+ 0·5	- 6·6	- 7·4
Krassó-Szőrény	- 3.312	+ 7.110	+ 3.798	- 0·9	+ 1·7	+ 1·0
Temes	- 42	- 6.849	- 6.891	- 0·0	- 1·8	- 2·0
Torontál	- 18.707	- 30.664	- 49.371	- 3·7	- 5·4	- 9·7
g) Erdélyi rész.						
Alsó-Fehér	- 3.358	- 613	- 3.971	- 1·9	- 0·3	- 2·2
Besztercze-Naszód	+ 1.063	+ 3.134	+ 4.197	+ 1·1	+ 3·0	+ 4·4
Brassó	- 6.443	- 2.328	- 8.771	- 7·7	- 2·7	- 10·4
Csik	- 6.615	- 2.258	- 8.873	- 6·0	- 2·0	- 8·0
Fogarás	- 4.931	- 4.507	- 9.438	- 5·8	- 5·1	- 11·2
Háromszék	- 7.228	- 5.427	- 12.655	- 5·8	- 3·8	- 10·1
Hunyad	+ 1.908	+ 17.672	+ 19.580	+ 0·8	+ 6·6	+ 7·9
Kis-Küküllő	- 3.229	- 2.669	- 5.898	- 3·5	- 2·6	- 6·4
Kolozs	+ 2.250	- 2.157	+ 93	+ 1·3	- 1·1	+ 0·1
Maros-Torda	- 3.162	- 5.676	- 8.838	- 2·2	- 3·5	- 6·1
Nagy-Küküllő	- 9.211	- 2.961	- 12.172	- 6·9	- 2·8	- 9·2
Szeben	- 6.491	+ 1.150	- 5.341	- 4·6	+ 0·8	- 3·8
Szolnok-Doboka	- 711	- 71	- 782	- 0·4	- 0·1	- 0·4
Torda-Aranyos	- 3.905	- 2.885	- 6.880	- 2·9	- 1·9	- 5·0
Udvarhely	- 6.236	- 4.121	- 10.357	- 5·9	- 3·7	- 9·8
h) Horv.-Szlavonorsz.						
Belovár-Kőrös	+ 18.130	+ 7.347	+ 25.477	+ 8·3	+ 2·8	+ 11·6
Lika-Krbava	- 15.365	- 12.901	- 28.266	- 8·8	- 6·7	- 16·2
Modrus-Fiume	- 15.633	- 18.037	- 33.670	- 7·7	- 8·2	- 16·6
Pozsega	+ 15.279	+ 9.031	+ 24.310	+ 9·1	+ 5·1	+ 14·6
Szerém	+ 14.029	+ 5.230	+ 19.259	+ 4·7	+ 1·5	+ 6·5
Város	- 7.427	- 14.112	- 21.539	- 3·2	- 5·5	- 9·4
Verőcze	+ 11.949	+ 1.459	+ 13.408	+ 7·2	+ 0·7	+ 8·4
Zágráb	- 10.860	- 15.164	- 26.024	- 2·8	- 3·9	- 6·6
II. Törvényhatósági városok.						
a) Selmeczbánya	- 395	+ 276	- 119	- 2·6	+ 1·8	- 0·8
Pozsony	+ 6.224	+ 8.034	+ 14.258	+ 13·0	+ 15·3	+ 3·0

Ország rész, törvényhatóság	A vándormozgalom eredménye (+ = bevándorlási többlet; - = ki- vándorlási többlet)			A népesség százalékában kifejezve		
	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt
b) Pécs	+ 4.955	+ 8.164	+ 13.119	+ 17.3	+ 24.0	+ 4.6
Székes-Fejérvár ...	— 92	+ 489	+ 397	— 0.4	+ 1.8	+ 1.6
Győr	+ 1.924	+ 3.716	+ 5.640	+ 9.2	+ 16.4	+ 26.9
Komárom	— 133	+ 1.272	+ 1.139	— 1.0	+ 10.0	+ 8.7
Sopron	+ 2.654	+ 1.020	+ 3.674	+ 11.4	+ 3.6	+ 15.8
c) Baja	— 776	+ 169	— 607	— 4.0	+ 0.9	— 3.2
Szabadka	+ 3.696	+ 1.704	+ 5.400	+ 6.0	+ 2.3	+ 8.8
Újvidék	+ 1.371	+ 2.467	+ 3.838	+ 6.4	+ 10.0	+ 18.0
Zombor	+ 155	+ 1.548	+ 1.703	+ 0.6	+ 5.9	+ 6.9
Hódmező-Vásárhely ...	+ 2.510	+ 1.370	+ 1.140	+ 4.8	+ 2.5	+ 2.2
Szeged	+ 1.750	+ 3.458	+ 5.208	+ 2.4	+ 4.0	+ 7.1
Budapest	+ 112.473	+ 157.101	+ 269.574	+ 31.2	+ 31.9	+ 74.8
Kecskemét	— 1.707	+ 2.459	+ 752	— 3.8	+ 5.1	+ 1.7
d) Kassa	+ 2.165	+ 3.975	+ 6.140	+ 8.3	+ 13.8	+ 23.5
e) Nagy-Váradi	+ 6.707	+ 6.279	+ 12.986	+ 21.4	+ 16.3	+ 41.5
Debreczen	+ 2.742	+ 9.784	+ 12.526	+ 5.4	+ 17.2	+ 24.5
Szatmár-Németi ...	+ 230	+ 3.760	+ 3.990	+ 1.2	+ 18.1	+ 20.2
f) Arad	+ 4.662	+ 9.818	+ 14.480	+ 13.1	+ 23.3	+ 40.7
Temesvár	+ 6.737	+ 9.953	+ 16.690	+ 20.0	+ 24.9	+ 49.5
Verecz	+ 1.472	+ 2.169	+ 697	+ 6.6	+ 9.9	+ 3.1
Pancsova	+ 158	+ 162	+ 320	+ 0.9	+ 0.9	+ 1.9
g) Kolozsvár	+ 1.502	+ 7.977	+ 9.479	+ 5.0	+ 24.3	+ 31.7
Maros-Vásárhely ...	+ 1.097	+ 2.652	+ 3.749	+ 8.5	+ 18.7	+ 29.1
h) Fiume	+ 6.402	+ 4.928	+ 11.330	+ 30.5	+ 16.7	+ 54.0
i) Eszék	+ 1.896	+ 3.895	+ 5.791	+ 10.4	+ 19.7	+ 31.8
Zágráb	+ 7.911	+ 18.030	+ 25.941	+ 27.9	+ 48.1	+ 91.4
III. Összesítés :						
A) Vármegyék:						
Duna balpartja ...	— 53.795	— 71.486	— 125.281	— 3.2	— 3.9	— 7.4
Duna jobbpartja ...	— 113.457	— 147.671	— 261.128	— 4.6	— 5.6	— 10.6
Duna-Tisza köze ...	— 20.794	— 20.104	— 40.898	— 1.2	— 1.0	— 2.4
Tisza jobbpartja ...	— 96.879	— 82.489	— 179.368	— 6.8	— 5.5	— 12.7
Tisza balpartja ...	— 11.861	— 45.311	— 57.172	— 0.7	— 3.3	— 3.3
Tisza-Maros szöge ...	— 22.462	— 43.470	— 65.932	— 1.4	— 2.4	— 4.1
Erdélyi rész	— 56.389	— 13.717	— 70.106	— 2.8	— 0.6	— 3.4
Magyarország ...	— 375.637	— 424.248	— 799.885	— 3.0	— 3.1	— 6.3
Hervát-Szlavonország ...	+ 10.162	— 37.147	— 27.045	+ 0.5	— 1.7	— 1.5
Magyar birodalom ...	— 365.535	— 461.395	— 826.930	— 2.5	— 2.9	— 5.7
B) Városok:						
Duna balpartja ...	+ 5.829	+ 8.310	+ 14.139	+ 9.2	+ 12.3	+ 22.2
Duna jobbpartja ...	+ 9.308	+ 14.661	+ 23.969	+ 8.3	+ 11.7	+ 21.5
Duna-Tisza köze ...	+ 114.432	+ 170.276	+ 284.728	+ 17.4	+ 20.6	+ 43.3

Ország rész, törvényhatóság	A vándormozgalom eredménye (+ = bevándorlási többlet; — = ki- vándorlási többlet)			A népesség százalékában kifejezve		
	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt	1881—1890	1891—1900	1881—1900 együtt
Tisza jobbpartja ...	+ 2.165	+ 3.975	+ 6.140	+ 8.3	+ 13.8	+ 23.5
Tisza balpartja ...	+ 9.679	+ 19.823	+ 29.502	+ 9.5	+ 17.1	+ 28.5
Tisza-Maros szöge	+ 10.085	+ 22.102	+ 32.187	+ 9.3	+ 18.2	+ 29.6
Erdélyi rész ...	+ 2.599	+ 10.629	+ 13.228	+ 6.1	+ 22.6	+ 30.9
Fiume ...	+ 6.402	+ 4.928	+ 11.330	+ 30.5	+ 16.7	+ 54.0
Hungaryország ...	+ 160.519	+ 254.704	+ 415.223	+ 14.2	+ 18.7	+ 36.6
Hrvát-Szlavonország ...	+ 9.807	+ 21.925	+ 31.732	+ 21.0	+ 38.2	+ 68.1
Hungary Birodalom	+ 170.326	+ 276.629	+ 446.955	+ 14.4	+ 19.5	+ 37.9
C) Együtt:						
Duna balpartja ...	— 47.966	— 63.176	— 111.142	— 2.7	— 3.4	— 6.3
Duna jobbpartja ...	— 104.149	— 133.010	— 237.159	— 4.0	— 4.8	— 9.2
Duna-Tisza köze ...	+ 93.858	+ 150.172	+ 243.830	+ 4.0	+ 5.4	+ 10.4
Tisza jobbpartja ...	+ 94.714	+ 78.514	+ 173.228	+ 6.6	+ 5.2	+ 12.0
Tisza balpartja ...	— 2.182	— 25.488	— 27.670	— 0.1	— 1.2	— 1.5
Tisza-Maros szöge	+ 12.377	+ 21.368	+ 33.745	— 0.7	— 1.1	— 2.0
Erdélyi rész ...	— 53.790	— 3.088	— 56.878	— 2.6	— 0.3	— 2.7
Fiume ...	+ 6.402	+ 4.928	+ 11.330	+ 30.5	+ 16.7	+ 54.0
Hungaryország ...	+ 215.118	+ 169.544	+ 384.662	+ 1.6	+ 1.1	+ 2.3
Hrvát-Szlavonország ...	+ 19.909	+ 15.222	+ 35.131	+ 1.0	+ 0.7	+ 0.8
Hungary Birodalom	+ 195.209	+ 184.766	+ 379.975	+ 1.2	+ 1.1	+ 2.4

A nagy veszteséget — mint említettük — akként állapítottuk meg, hogy a természetes népmozgalom alapján kiszámítottuk, mennyire kellett volna a népességnek húsz év alatt emelkednie s az ekként kiszámított, meg a népszámlálás nyújtotta tényleges népszám közti különbözetet a vándormozgalom eredménye gyanánt fogadtuk el. Ezen, elvben tökéletesen helyes számítási mód azonban a gyakorlatban némi javításra szorul. A módszer ugyanis alapul veszi a régibb (itt tehát 1880. évi) népszámlálást s az új népszámot tisztán arra, mint változatlanra, vonatkoztatva, állapítja meg. Mivel pedig lehetséges, hogy az alapul vett néptömeg időközben beköltözések által gyarapodott, s az újabb népszámlálás eredményeiben ez a gyarapodás természetesen benne foglaltatik, a kivándorlottak tömegét tulajdonképpen annyival nagyobbak kell felvenni, amennyi a bevándorlók száma volt, mivel eme bevándorlás elmaradása esetén annyival nagyobb lett volna a néphány, amennyit a bevándorlottak ellensúlyoztak. A kivándorlás okozta népvesztés pontosabb megállapítására tehát az időközben előfordult bevándorlásokat is figyelembe és számításba kell vennünk.

Bár bevándorlási statistikánk nincs, mégis képesek vagyunk erre a kérdésre némi világosságot vetni. A népszámlálások eredményeiből ugyanis tudjuk, hogy 1880-ban és 1890-ben hány idegen születésű egyén tartózkodott minden egyes törvényhatóság területén, a kettő közötti különbséget tehát (amennyiben tevőlegesen) okvetlenül az ezen időszak alatt beköltözött idegenektől ered. Igaz ugyan, hogy e különbséget még nem adja a beköltözés teljes nagyságát, mert időközben kétségtől elhalt vagy elvándorolt az idegen születésűek egy része, melyet új jövevényeknek kellett pótolniuk, hogy a tapasztalt különbséget előálljon. Evvel a correctióval azonban nem akarjuk a számítást complicálni, hanem megelégszünk azzal, hogy az idegen születésűeknek a két népszámlálás közt mutatkozó különbségét, mint ama minimális összeget mutassuk ki, melylyel a kivándorlás okozta népvesztés okvetlenül növelendő. Az egyes törvényhatóságok népvesztése ezáltal lényegesen módosul ²⁴⁾, de amennyiben ez a mozgalom túlnyomó részben az egyes törvényhatóságok közt végbemenő belső népcsere jellegét mutatja, t. i. a beköltözöttek legnagyobb része más vármegyebeli születésű s a külföldről való bevándorlás aránylag mérsékelt, e helyen a részletekbe nem bocsátkozunk, hanem tisztán az országos végeredmények felsorolására szorítunk. Ezekből látjuk, hogy 1880-tól 1890-ig a külföldi születésűek száma az anyaországban 173.562-ről 191.588-ra, Horvát-Szlavonországokban pedig 51.965-ről 63.579-re emelkedett. A beköltözött idegenek száma eszerint Magyarországon 18.026 lélekkel, a társországban 11.614-el, összesen tehát 29.640 lélekkel emelkedett. Ezzel az összeggel, mely az 1881-től 1890-ig külföldről beköltözöttek minimális összegét adja, a vándorlás okozta népvesztést növelni kell, minek folytán mondhatjuk, hogy Magyarországnak a nyolczvanas évek folyamán fellépett s számszerűleg kimutatható kivándorlása 233.144 honfitársunkat vonta el tőlünk. A kilenczvenes évekre vonatkozólag ezen correctiv számítást még nem alkalmazhatjuk,

²⁴⁾ Ezuttal csak egy példát kívánunk felhozni: Bács-Bodrog vármegyében 1880-ban 15.773 idegen születésű egyént irtak össze, 1890-ben pedig 20.585. Eszerint még ha felteszszük azt a teljesen kizárt lehetőséget, hogy az 1880-ban összeirt 15.773 idegen 1890-ben még mind életben lett volna, a tíz év folyamán 4.812 a vármegyén kívül született egyénnek kellett bevándorolnia. A fent kimutatott 36.029 főnyi kivándorlási hányad tehát 4.812-vel több lesz, sőt ha figyelembe vesszük az időközben elhalt vagy elvándorolt idegenek számát, még ezzel is szaporítani kellene a kimutatható kivándorlási hányadot.

miután az 1900. évi népszámlálásnak a szülőhelyre vonatkozó adatai még nincsenek közzétéve. Miután azonban ezen évtized alatt az országba való beszivárgás minden valószínűség szerint még erőteljesebb volt, mint a nyolczvanas években, 20—30.000 főnyi bevándorlást okvetlenül fel lehet tennünk, úgy hogy a kivándorlott néptömeg számát ugyanannyival növelnünk kell. Végeredményként tehát mondhatjuk, *hogy az utolsó két évtized alatt (1881-től 1900-ig) hazánkból kivándorolt néptömeg közel jár a félmillióhoz.*

HATODIK FEJEZET.

A kivándorlás nagysága és iránya.

Egy milliónak a feléhez közel jár az a néptömeg, amelyet húsz év alatt, 1881-től 1900-ig, kivándorlás folytán veszítettünk. Hogy miként oszlik meg e veszteség országrészek, törvényhatóságok szerint, azt az előző fejezetben mutattuk ki. Át kell térnünk már most annak a kérdésnek a megvilágítására, hogy a kivándorlott néptömeg hová vette útját, melyek azok az országok vagy világrészek, ahová kivándorlási mozgalmunk irányul.

Erre a kérdésre általánosságban könnyen adhatunk feleletet, mert ma már mindenki tudja, hogy négyféle főkivándorlási irányt különböztethetünk meg: *Horvát-Szlavonországot, Ausztriát, Romániát és Amerikát*; de amint tüzetesebb választ kérünk, rögtön nehézségek előtt állunk, melyeket statisztikai adatkészletünk nem képes elosztatni. Arra a kérdésre, hogy tulajdonképen tényleg hány honfitársunk vándorolt ki, nem vagyunk képesek kielégítő választ adni, mivel saját nyilvántartásunk s adatgyűjtésünk egészen a legújabb időkig hiányos és hézagos volt; de azt sem tudjuk *pontosan* megállapítani, hogy az előző fejezetben kimutatott népvészteség országrészenként, törvényhatóságokként miként oszlik meg a kivándorlás főirányai szerint. Tudjuk azt is, hogy a kivándorlás négy főirányán kívül újabb időben, bár kisebb mértékben, másfelé is vándorol népünk: *Szerbia, Bulgária, Németország* felé és szórványosan más európai államokba is; ezekről a mozgalmakról azonban jóformán semmi megbízható tájékozódásunk nincsen. Az utolsó három év adatgyűjtéséből ugyan hozzávetőleges képet formálhatunk magunknak a kivándorlási mozgalmak arányairól és megközelítőleg ismerjük a kivándorlók célpontjait is: de a korábbi évekre vonatkozólag majdnem kizárólag a külföldi államok hivata-

los statistikájára vagyunk utalva, amelyben elbújdosott honfitársainkat bevándorlók gyanánt fellelhetjük. Így statistika azonban csak a tengerentúli államokban létezik, az európai államokat illetőleg tehát más forrásokra — többnyire csak a népszámlálási munkákra — vagyunk utalva.

Ezeknek előrebocsátása után sorba vesszük azon államokat vagy országokat, melyek felé a magyar kivándorlás irányul.

1. **Horvát-Szlavonország.** Szorosan véve csak a belső vándorlás jellegével bír a Drávántúli országrészbe hömpölygő népáradat, de mivel az ottani politikai és nemzetiségi viszonyoknak ránc nézve kedvezőtlen, sőt ellenséges constellációja folytán az oda átszivárgott magyar elemek fajunkra nézve jóformán elveszetteknek tekinthetők, a mozgalom egyértékűnek tekinthető a külföldre való kivándorlással. E mozgalom kétségkívül onnan eredt, hogy hazánk déli részének sűrűbben lakott vármegyéiből szükségképen átszivárgott a népesség fölöslege a ritkábban népesített szlapon vidékekre, de egyúttal miként Vargha Gyula megjegyzi ²⁶⁾ a magasabb kultúrfokon álló nép terjeszkedése is inutakozik itt az alacsonyabb fokon álló nép rovására. Az ezen népmozgalom okainak és hatásának kiderítése céljából 1891-ben begyűjtött vármegyei jelentések, nevezetesen az ezen kivándorlásban leginkább érdekelt *Bács-Bodrog*, *Baranya* és *Somogy* vármegyékből beérkezett adatok abban adják a szlaponi kivándorlás magyarázatát, hogy a kedvezőbb kereseti és megélhetési viszonyok és főleg az olcsóbb föld indítják a népet az áttelepedésre. „A honi magas földárak lehetségessé teszik még az eladósodott népnek is, hogy eladva fekvősegeit, nemcsak letisztázhassa adósságait, hanem Szlavoniába költözködve, ugyanannyi földet vásárolhasson, amennyivel otthon birt. Sok helyütt viszont nyereszkezdésből teszik ugyanezt, hogy magas árakon eladott földjeik helyett olcsóbbért többet vásárolhassanak Szlavoniában“.

A horvát-szlapon kivándorlás nem új, de statistikai adataink csakis 1880 óta vannak róla; a mozgalom nagyságáról képet alkotunk abból, hogy Horvát-Szlavonországban 1881-ben 82.260, tíz évvel rá már 112.041 magyarországi születésű, tehát oda evidenter bevándorolt egyént találtak; hogy ez a nagy néptömeg hazánkra nézve elveszettnek tekinthető, kitűnik abból, hogy a kivándorlók közül csak 51.538, illetve 78.968 tartotta meg magyar honosságát, a magyar anyanyelvűek száma pedig épen csak

²⁶⁾ Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, I. kötet 73.* lap.

41.417-et, illetve 68.794-et tesz, tehát a kivándorlottaknak alig felénél többet, mi mellett azonban figyelembe veendő, hogy a Magyarországból kivándorlottak közt tetemes számmal lehetnek más ajkúak, különösen szerbek és németek. Az 1900. évi népszámlálás idejében 90.781 magyar ajkú lakója volt Horvát-Szlavonországnak, de mivel a magyarországi születésű lakosság számát még nem ismerjük, e szám jelentőségét nem tudjuk kellőleg értékelni. Kivándorlóink provenienciájára nézve az 1891. évi népszámlálás adatai világosítanak fel; ezekből kitűnik, hogy a Drávántúl élő magyarországi illetőségű egyének legnagyobb része Bács-Bodrogból való (30.167), de nagy tömegekkel adóznak még Somogy (11.768), Baranya (7.144), Zala (6.376), Torontál (3.081), Tolna (3.019), Veszprém (2.518), Vas (2.259), sőt a távoli Trencsén is (2.149). E nagy néptömegek leginkább Szerém és Verőcze vármegyékben tömörül, ahol honfitársaink száma 30.844, illetve 26.847-re rúg, de nagy számmal vannak még Pozsegában (8.348) és Belovár-Kőrösben is (6.922). A kivándorlók legnagyobb részt a szomszédos vármegyékben telepednek le; így a bács-bodrogi és torontáli illetőségűek Szerémbe; — Baranya kivándorlói Verőczébe; — Somogyé és Tolnáé ugyanott, de Belovár-Kőrösben és Pozsegában is nagy számmal, a zalaiak ellenben túlnyomó számmal Varasdban és Belovár-Kőrösben. Akik hazánk egyéb vidékeiről költöznek Horvát-Szlavonországba, egyenletesebben oszlanak el az egész területen, de a három szlapon vármegye itt is kitűnik nagyobb számuk által.

A horvát-szlapon kivándorlásban régebben különösen napszamosok és mezőgazdasági cselédek vettek részt, újabban nagyobb számmal telepesznek át kisbirtokosok is és tönkrement szőlőtulajdonosok, kik itthon eladják földjeiket és Szlavóniában vásárolnak helyette olcsóbb fekvőségeket. Gazdaságilag tehát a Szlavonia felé irányuló mozgalom a kivándorlókra nézve előnyösnek nevezhető; annál károsabb hatása nemzeti szempontból. A három szlapon vármegyében tömörül a kivándorlott magyar ajkú népesség, mely (1900) Verőczében 33.298, Szerémbe 23.539, Pozsegában 13.762 lelket számlál, de legújában Belovár-Kőrös vármegyében is (mely Somogyból és Zalából gyarapodik) erősen megszorodott s immár meghaladja a 14.000 főt. A kivándorlásban újabban mindnagyobb számban vesz részt a magyarság; a Horvát-Szlavonországban élő magyar honosok számának 1881-től 1890-ig 30.000 lélekkel való gyarapodása mellett a magyar ajkúak száma 25.000-el szaporodott. Azon ádáz gyűlölet mellett, melylyel a horvát nép a magyar ellen

viseltetik s mely az egész országban csak 21 magyar anyanyelvű iskolát tűr meg, a magyarság számbeli gyarapodása csak újabb jövevényektől eredhet; az ott letelepedetteknek, s különösen azok utódainak elhorvátosodása, melynek rövid idő alatt be kell következnie, nemzetünkre nézve nagy s pótolhatatlan veszteséget jelent. De érezhetővé válik e veszteség a Dunántúlra nézve is, melynek népességét lényegesen apasztja. A kedvező népmozgalom mellett, mely 1881-től 1890-ig 291.169 lélekkel, a rákövetkező évtizedben pedig 281.910 lélekkel növelte a Dunántúl népességének számát, a tényleges szaporulat a nagymérvű kivándorlás folytán, (mely leginkább Horvát-Szlavonország és Ausztria felé irányul) a nyolczvanas években nem haladta meg a 187.020 lelket, a kilenczvenes években pedig a százötvenezer sem ütötte meg, Bács-Bodrog pedig valamennyi vármegye közül a legnagyobb veszteséget (74.801 lélek) szenvedte a (majdnem kizárólag a Drávántúlnak adózó) kivándorlás által.

2. **Ausztria.** Bár azon történelmi és politikai kapcsoltnál fogva, melyek hazánkat Ausztriához fűzik, a két állam népe közti érintkezés régi idők óta sűrű volt s így a határ átlépése nem jelentett mindig egyúttal az országból való kivándorlást is: az a nagymérvű átszivárgás, mely Ausztria s különösen annak székvárosa felé folyik, végeredményben igen sokszor mégis a végképeni letelepedésre s így az országtól való elszakadásra vezetett.

Az Ausztria felé való kivándorlásnak messze történelmi időbe visszanyúló múltja van. Ausztria a maga fejlettebb iparával évszázadok óta intenzív felszívó hatást gyakorol hazánk népére s bár természetsszerűleg első sorban a vele határos vármegyék népessége adózott neki legnagyobb mértékben, mégis az ország távolabbi részei sem maradtak mentek az osztrák tartományok, s különösen Bécs hatalmas vonzóerejétől. Statistikai adatokkal ugyan csak kevésbé tudjuk e vándormozgalmat igazolni, mert az osztrák határon való átkelés semmiféle nyilvántartásnak vagy ellenőrzésnek nincs alávetve, és az osztrák népszámlálási munkák is csak 1857 óta mutatják ki a Lajtán túl élő magyarok számát, de az utolsó fél századról rendelkezésre álló adatok is meggyőzően bizonyítják, hogy a mozgalom mind nagyobb arányokat ölt. Igaz ugyan, hogy az eddigi népszámlálások időpontja némileg hozzájárul ahhoz, hogy az Ausztriában élő magyarság számát magasabbnak tűntesse fel, mint a mennyi hazánkfia oda tényleges letelepedés céljából kivándorolt, mert nyugati Magyarország nagyobbára földműves népessége a téli időszakban egyene-

sen reá van utalva az ausztriai gyárakban kínálkozó keresetre, míg tavasszal, a mezei munka beálltával ismét visszatér szülőfalujába, mely nyáron át munkával s kenyérrel bőven ellátja s csak téle nem tud neki elégséges foglalkozást és keresetet nyújtani. Mindamellet nagy számmal vannak iparosok és kereskedők, kik végleg települnek le Ausztriában s így hazánk népmozgalmát Ausztriával szemben erősen passivvá teszik.

A legrégibb népszámlálás szerint (1857), mely az Ausztriában élő magyar lakosságot kitünteti, 53.047 magyar honos élt ottan. Ez a szám már 1869-ig közel megkétszereződött (91.162), 1880-ig újra megduplázódott (183.422) és 1890-ig 228.647-re emelkedett; mennyire rúg a legutóbbi népszámlálás szerint, ma még nem tudni, feltehető azonban, hogy 280.000-hez közel fog járni. Már ez a számsor is mutatja, hogy az Ausztriába való kivándorlás mily rohamosan fokozódott; pedig e számok nem adják a kivándorlottak egész összegét. Sokan vannak kétségkívül hazánkból eltávozottak kik magyar honosságukat már felcserélték a rájuk nézve előnyösebb, sokszor éppen szükséges osztrák állampolgársággal. Ezzel szemben ugyan a magyar honosok egy része már Ausztriában született, tehát nem *közvetlenül* kivándorlott elem, de mint magyar honosok, ivadékaik, éppen olyan veszteséget jelentenek ránk nézve, mint szüőik, kik még hazai földön pillantották meg a Napot. Az a körülmény, hogy az Ausztriában élő magyar honosok száma a nyolczvanas években sokkal kisebb mértékben emelkedett, mint az előző évtizedben, egyenesen arra utal, hogy a kivándorlott magyarok nagy része már megszűnt magyar állampolgárnak lenni. Hiszen 209.431 magyarországi születésű egyén mellett, amennyit az 1890. évi osztrák népszámlálás kitüntetett, családtagjaik révén legalább 300.000 magyar honosnak kellene lennie, ha minden kivándorlott megtartotta volna magyar állampolgárságát.²⁰⁾

Kétségtelen tehát, hogy az a veszteség, melyet Ausztriába való kivándorlás által szenvedtünk, sokkal nagyobb, mint amit az osztrák népszámlálás adatai mutatni látszanak s ez a veszteség annál súlyosabb, mivel Ausztriából való bevándorlás csak csekély mértékben ellensúlyozza. Ez a veszteség leginkább az Ausztriával határos

²⁰⁾ Ha a népszámlálások eredményeit összehasonlítva, az Ausztriában élő magyar honosok számának gyarapodását akarjuk megállapítani, az időközben elhaltak s így a népszámlálásból hiányzók számát is tekintetbe kell vennünk. Ha egy-egy évtizedre csak 25%-nyi halandóságot veszünk fel, máris 320.000-re becsülhetjük az Ausztriába költözött magyarok számát.

vármegyéket érinti súlyosan, még pedig első sorban a nyugati határszélieket, azután a Galicziával határos vármegyéket. Ha az 1890. évi népszámlálás alapján azt kutatjuk, hogy az egy-egy vármegyei illetőségi lakosságnak (azt 10.000-nek véve) mekkora része él Ausztriában, a következő eredményre jutunk:

A Dunántúli vármegyék		A Duna jobbparti vármegyék	
közül:		közül:	
Sopron	1047	Pozsony	870
Moson	836	Nyitra	557
Vas	687	Trencsén	445
Győr	197	Liptó	121
Komárom	103	Árva	115
		Turóc	105
A Tisza jobbparti vármegyék		A horvát vármegyék	
közül:		közül:	
Szepes	99	Varasd	116
Máramaros	73	Modrus-Fiume	113
Sáros	68	Zágráb	95
Abauj-Torna	50	végül: Fiume városa	890

Annyi tehát világos, hogy legtöbben vándorolnak ki azon 100—150 kilométer széles földszávból, mely az ország határa mentén Fiumétől kezdve egészen Árva és Liptó vármegyékig húzódik s onnan Máramarosig folytatódik. Ezen sávon belül már sokkal gyengébben érvényesül az osztrák tartományok vonzóereje, mert p. o. Veszprém vármegyéből már csak 96, Barsból 46, Zólyomból 39 kivándorló került ki, tízezer lakóra számítva. Az ország belseje felé erősen csökken Ausztria felszívóképessége, csakis Pest és Temes, a Királyhágón túl Szeben- és Brassó vármegyék vesznek részt nagyobb mértékben a mozgalomban.

Az a néptömeg, melyet az Ausztria felé irányuló vándormozgalom a fent említett vármegyéktől elvon, nemcsak relative jelentékeny, de abszolút nagyságát tekintve is számot tesz. Az Ausztriában élő magyar honosok közül ugyanis

Sopron vármegyéből való volt	30.836
Pozsony „ „ „	29.814
Vas „ „ „	29.500
Nyitra „ „ „	24.078
Trencsén „ „ „	11.528
Pest-Pilis-Solt várm. „ „ „	11.512
Moson „ „ „	7.352

amiből tehát kitűnik, hogy a kivándorlottaknak jó kétharmadrésze a nyugati határszéli vármegyékből való s az ország többi részéből csakis Pest vármegye szolgáltatott a kivándorláshoz nagyobb járulékot.

Úgy ahogy Magyarország határszéle szolgáltatta kivándorlóink legnagyobb részét, úgy ezeknek letelepedése is túlnyomó részben Ausztriának határszéeli kerületeiben ment végbe. Bécs és környéke természetszerűleg legerősebben vonzotta magához hazánk népét, de sűrű a magyarországi elem Stájerországnak keleti határszéle mentén is egészen le Karinthiáig. Az Alsó-Ausztriában élő 135.094 magyarországi születésű egyén közül²⁷⁾ nem kevesebb mint 100.666 telepedett meg Bécs városában s a Magyarországgal közvetlenül határos enzersdorfi, brucki, badeni, neunkircheni és bécsújhelyi kerületekben további 26.000 magyar születésű lakó találatott. Hasonlóképp tömörül a magyarországi elem Stájerországban is a keleti határ mentén, mert 23.707 lakó közül tizenhét ezret ott találunk (közülök 7.315 Grác városában). Ezzel szemben az odább nyugat felé eső kerületekben jóval kevesebb a magyar bevándorló, a távolabb eső koronátartományokban pedig egészen alárendelt a számuk; Felső-Ausztriában p. o. 2.750, Karinthiában 2.100, Krajnában 2.541, Tirolban 1.243, Vorarlbergben 145, Salzburgban 481 a számuk. Valamivel nagyobb számmal keresték fel Isztriát, Görzöt, Gradiskát és Triest városát, ahol együttvéve 5.777 fő él. Az éjszaki tartományok közül Csehországban 8.461, Morvaországban 10.424, Sziléziában 2.703, s Galicziában 9.904 magyar születésű egyén találatott; végül Bukovina és Dalmácia felé is van némi kivándorlás, amott 1.945, itt 2.066 magyar születésű lakót irtak össze; de megjegyzendő, hogy Morvaországtól kezdve Bukovináig mindenütt a magyar határ mentén telepedtek le legsűrűbben kivándorlóink, kik egyedül a tartományi fővárosokban tömörülnek még ennél sűrűbben.

Azon felfogással szemben, mintha az Ausztriába való kivándorlás nagyjából csak ideiglenes jellegű jelenség volna, mely csak pillanatnyi munkakeresetet célozna, a statisztikai adatok ellenkezőt bizonyítanak; az 1891. évi magyar népszámlálás ugyanis a háztartáshoz tartozó s Ausztriában távollevő (tehát csak ideiglenesen távollevő) elemek számát sokkal kisebbnek állapította meg (Sopron vármegye 4.031, Pozsony 2.982, Vas 4.355, Nyitra 2.863, Trencsén 3.638, Moson 1.374), úgy hogy az ezen vármegyékbe illetékes 133.108 egyén közül csak 19.243 tekinthető ideiglenesen távollevőnek, 113.865 lélek pedig végképen elköltözöttnek vehető. Megengedjük

²⁷⁾ A bécsi Statistische Central-Commission szíves volt a magyarországi születésű népességnek kerületek (Bezirkshauptmannschaft) szerint való tüzetes kimutatását rendelkezésemre bocsátani.

ugyan, hogy a távollevők ezen összeírása hiányos, de a különbség sokkal nagyobb, hogy sem ezt csak ez okból lehetne kimagyarázni. Sokkal nagyobb fontosságot kell tehát e mozgalomnak tulajdonítani, mintsem általában szoktak. Nagyobb fontosságot már azért is, mivel a magyarországi kivándorlás egészben véve intelligens, munkaképes német elemeket visz Ausztriába, melyeknek elvesztése hazánkra nézve nemcsak gazdasági szempontból káros, de a német elem assimilációjának megnehezítése folytán nemzeti szempontból sem nevezhető kedvező jelenségnek. Tagadhatatlan azonban, hogy a Dunántúl lakosságára nézve az Ausztriába való akár ideiglenes, akár állandó jellegű kiszivárgás nagyon fontos kereseti forrást képez, mely a lakosság megélhetési viszonyait jelentékenyen megkönnyíti.

3. **Bosznia-Hercegovina.** Azzal a nagy vándormozgalommal szemben, mely hazánkból a külföldre, nevezetesen tengerentúli államokba irányul, sajnálattal kell constatólnunk, hogy *Bosznia-Hercegovina*, melyet úgy természeti fekvése, mint politikai állása Magyarországnak mintegy gyarmati jellegű függelékéül jelölt ki, ahová a népesség fölöslege vagy existenciájában veszélyeztetett rétegei természetes lefolyást találhatnának, népünk részéről kevés figyelemben részesül. Pedig joggal és találóan utalt *Szokolay Kornél*²⁸⁾ ezen tartománynak különösen Magyarországra nézve fennálló jelentőségére, melynek magasabb műveltségi fokon álló s gazdaságilag előrehaladottabb lakossága a fejletlenebb bosnyák földön nagyon fontos közgazdasági szerepre volna hivatva. A kivándorlási áradatnak Bosznia felé való irányítása közgazdasági jelentőségén kívül nemzeti szempontból is kívánatos volna, mert a Romániában vagy Amerikában biztos pusztulásnak induló magyar elem Bosznia-Hercegovinában ment volna minden nemzetiségi elnyomatástól s új magyar telepek alapját vetve meg, erőteljes, viruló fejlődésnek indulhatna.

A Bosznia felé való kivándorlás nagyságáról közvetlen mértékünk nincs, de az 1895. évi boszniai népszámlálás,²⁹⁾ mely 42.358 magyar honost állapított meg, arról tanuskodik, hogy a mozgalom elég élénk. Miután pedig magyar honos közel kétszerannyi van mint osztrák, feltehető, hogy 1885-ben, amidőn együttesen 25.273 osztrák és magyar honost írtak össze, mintegy 15—16.000-re rüg-

²⁸⁾ A Köztelek 1900. évi május 26-iki számában.

²⁹⁾ Johann Strauss: Die österreichischen und ungarischen Staatsangehörigen in Bosnien und der Hercegovina. (Statistische Monatsschrift, 1897. VI. és VII. füzet).

hatott a magyar állampolgárok száma, a rákövetkező tíz év alatt tehát igen nagy arányú bevándorlásnak kellett folynia Magyarországra felől. Feltűnő azonban, hogy a 42.000 magyar honos közül csak 9.604 az anyaországba való illetőségű, 32.754 pedig horvát-szlavonországi; az anyaországbeliek legnagyobb részt Bács-Bodrog és Torontál vármegyéből valók (amabból 3.221, ebből 1.226), de Baranya, Tolna, Vas, Zala, Pest, Temes, Somogy és Pozsony vármegyék is nagyobb tételekkel szerepelnek; a horvát-szlavon országból valók túlnyomó része (19.325) Lika-Krbava vármegyei illetőségű, ezenkívül azonban Modrus-Fiume-, Zágráb és Szerém vármegyéből is sok magyar honos van jelen. A magyar honosok túlnyomó része őstermelő, különösen a horvátországiak, kiknek majdnem két harmad része mezőgazdaságból él; a magyar anyaországból eredő népesség körében majdnem egyforma számmal van képviselve a foglalkozás négy főcsoportja; az összetétel a következő:

	Magyarország	Horv.-Szlavonorsz.
Őstermelés	3.221	22.037
Ipar	2.969	4.497
Kereskedelem, forgalom	1.868	1.967
Szabad keresetek	1.546	4.253

Már e néhány adat is igazolja, hogy az anyaországból kivándorlottak mennyivel nagyobb arányban vesznek részt a magasabb kereseti ágakban, mint a horvátok s arra utal, hogy Boszniában a magyarságra az ipar s kereskedelem terén jelentékeny feladat várna.

4. Románia. Bár a romániai kivándorlás a mozgalomnak egyik legfontosabb része, mégis alig van megbízható adatunk, mely csak némileg is képet nyújthatna a mozgalom nagyságáról. Ez nemcsak a mozgalomnak évszázados múltjáról áll, de hasonlóképen annak legújabb fázisairól is. Nemcsak, hogy a kivándorlók számát saját statisztikánkból nem ismerjük, de a romániai népszámlálás is teljesen tájékozatlanul hagy a Romániában élő magyarok száma iránt. Innen van az, hogy e számra nézve még sokkal nagyobbak az eltérések, mint a kivándorlás bármely már ágazatára nézve; az irodalomban forgalomban levő adatok 50.000 és 200.000 között ingadoznak ⁵⁰⁾ A valósághoz legközelebb mindenesetre *Hegedűs Loránt* becslése jár ⁵¹⁾, mely szerint Romániában százezer körül ingadozik

⁵⁰⁾ Dr. Robitsek Ferencz az Alkotmány 1900. évi aug. 25-iki számában megjelent cikkében 50.000-re, Buday Barna a Vándorló magyarok című füzetében (4. lap) 200.000-re teszi a Romániában élő magyarok számát.

⁵¹⁾ A székelyek kivándorlása Romániába. Budapest, 1902. 65. lap.

azoknak a magyar kivándorlóknak vagy települőknek a száma, a kik még tudnak magyarul. A számítás részleteit illetőleg utalunk Hegedüs Loránt munkájára, mely a romániai kivándorlásnak eddig legjobb képét festette. Csak annyit akarunk itt megemlíteni, hogy — miként már 1893-ban hangsúlyoztuk ²²⁾ — téves az a felfogás, mintha a romániai kivándorlás csak *székely kivándorlás* volna; nagyon jelentékeny ugyanis a magyarországi oláhok kivándorlása is, sőt némely jel arra utal, hogy a mozgalom súlypontja — különösen a nyolczvanas években — a Székelyföldről inkább az oláh vármegyékre helyezkedett át. A tényleges szaporulatnak a természetes szaporulattal való összehasonlításából ugyanis kitűnik, hogy

	1881-től 1890-ig	1891-től 1900-ig
Háromszék vármegye	7.228	5.427
Csik „	6.615	2.258
Udvarhely „	6.236	4.121
ellenben		
Nagy-Küküllő vármegye	9.211	2.961
Szeben „	6.491	—
Brassó „	6.443	2.328
Fogaras „	4.931	4.507
Alsó-Fehér „	3.358	613

embert veszített kivándorlás által. Figyelembe véve már most azon néptömeget, melyet ezen vármegyék az ország más részeiből beszívargás által nyertek, a romániai kivándorlás nagysága az 1881—1890. évekre következőleg számítható ki (a következő évtized valódi népvesztése még nem állapítható meg, mivel az 1900. évi népszámlálásnak idevonatkozó adatai még nincsenek közzétéve):

Szeben vármegyéből	10.631
Brassó „	8.372
Nagy-Küküllő „	6.664
Háromszék „	6.187
Csik „	4.728
Fogaras „	4.690
Udvarhely „	4.085
Alsó-Fehér „	2.471
összesen	47.828

vagyis, a többi vármegyék kivándorlásával együtt, mintegy 50.000 lélek, miből a székely kivándorlásra hozzávetőleg 15.000 lélek esik.

Az 1899-ben megindított adatgyűjtés a kivándorlók nemzetiisége tekintetében ugyanilyen eredményre vezetett; ezen adatok szerint ugyanis Romániába kivándorolt mindössze:

²²⁾ Közgazdasági és Közigazgatási Szemle. XVII. évfolyam, 575. lap.

1899-ben ...	7.436, ezek közül az ország erdélyi részéből	6.668
1900-ban ...	4.653, „ „ „ „ „	4.199
1901-ben ...	6.710, „ „ „ „ „	6.017

Az erdélyi részből kivándorlók közül volt pedig:

	magyar	német	oláh
1899-ben ...	2.195	1.033	4.042
1900-ban ...	1.192	739	2.914
1901-ben ...	1.865	1.249	4.658

Igaz ugyan, hogy e vármegyékből — mint alább látni fogjuk, — nagyobb számmal vándorolnak ki más európai államokba, sőt Amerikába is s nem tudjuk, hogy ezek közül mennyi az oláh, de még ha felteszszük, hogy az egyéb államokba kivándorlottak kivétel nélkül mind oláhok volnának — ami nyilván nem áll — akkor is 8.479 oláh anyanyelvű kivándorlónk ment volna Romániába, több mint a magyar és német (szász) anyanyelvű kivándorlók együttvéve. Nem fér tehát kétség ahhoz, hogy az erdélyi oláhoknak Romániába való kivándorlása jelenleg — az abszolút számokat tekintve — több mint kétszer akkora, mint a székely-magyar kivándorlás.

A fentebbi adatokból kitűnik, hogy az utolsó három év alatt Romániába kivándorlott 18.799 magyar honos közül 16.904 a királyhágóntúli vármegyékből került ki; ezek közül Besztercze-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos vettek részt a mozgalomban a legkisebb összegekkel, míg Brassóból és Szebenből került ki a legtöbb kivándorló. Az erdélyi részeken kívül a Tisza-Maros szöge is szerepel a kivándorlási mozgalomban, különösen Krassó-Szörény és Torontál vármegyék, míg az ország egyéb részei jóformán egészen passzív viselkednek vele szemben. Áttekintés céljából felsoroljuk azon vármegyéket, melyekben a romániai kivándorlás az utolsó három év alatt nagyobb jelentőségre vergődött

Kivándorolt:

	1899	1900	1901	együtt
Arad vármegyéből	122	73	32	227
Krassó-Szörény várm.	142	25	200	367
Temes „	55	25	40	120
Torontál „	192	34	72	298
Alsó-Fehér „	474	220	389	1.083
Beszt.-Naszód „	46	55	66	167
Brassó „	1.873	1.181	1.999	5.053
Csik „	268	167	150	585
Fogarás „	412	257	235	904
Háromszék „	848	308	477	1.633
Hunyad „	189	187	128	504
Kis-Küküllő „	373	139	296	808

		1899	1900	1901	együtt
Kolozs	várm.	84	45	63	192
Maros-Torda	„	40	51	99	190
Nagy-Küküllő	„	615	479	503	1.597
Szeben	„	976	876	1.284	2.136
Szolnok-Doboka	„	175	77	82	334
Torda-Aranyos	„	199	25	79	303
Udvarhely	„	95	132	165	392

A romániai kivándorlás mérveinek megismerésére, különösen a korábbi éveket illetőleg, egyrészt a kiadott útlevelek száma, másrészt a magyar-oláh határállomások (*belépőállomások*) forgalma is felhasználható. A határállomások forgalmát feltüntető összeg az ismételve ide-oda utazók többszörös számbavétele folytán sokkal nagyobb a tényleg átkelt egyének számánál, miért is csak a be- és kilépők száma közti különbség tekinthető a vándorlás megközelítő mértékéül; ez a mérték azonban csak relatív, mert csak a túlsúlyban levő mozgalom többletét adja a kisebb mérvű ellentétes mozgalom felett, de nem adja egyúttal abszolút nagyságát. Tekintettel tehát arra, hogy a bevándorlási esetek a kivándorlások felismerhető számát apasztják, mondhatjuk, hogy az így nyert számok a kivándorlás minimumát tüntetik fel.

A határállomások kivándorlási forgalmát illetőleg a kereskedelemügyi minster jelentésében a következő adatok foglaltatnak: az útlevéllal Romániába kiment magyar honosok száma a visszatérteknél kisebb (+), illetve nagyobb (—) volt

		1899-ben	1900-ben	1891-ben	együtt
a bodzai belépő állomáson	+ 489	— 932	— 363	— 806
a sósmezői „ „	— 1.107	— 2.172	— 1.302	— 4.581
a gyimesi „ „	— 472	— 274	— 272	— 1.018
a tölgyesi „ „	— 868	— 878	— 907	— 2.653
az ósánczi „ „	— 491	— 374	— 142	— 1.007
Összesen	— 2.449	— 4.630	— 2.986	— 10.065

A fentemlített öt belépő állomáson tehát — egyetlen eset kivételével — mindig nagyobb volt a Romániába kiment magyar honosok száma, mint a visszatérteké; a három év összegében pedig 10.065 főre rúg a veszteség, mely nyilván a kivándorlás eredménye. Ezenkívül figyelembe veendő a predeáli határállomás; erről azonban csak annyit tudunk, hogy a kilépett egyének száma a fentemlített három esztendőben 8.572 és illetve 8.688 lélekkel volt nagyobb (1891-ben 1.164-el kisebb) a belépetteknél, úgy hogy együttesen 16.096 egyénnel több ment ki, mint amennyi bejött. Hogy e forgalomból mennyi jut magyar honosokra, azt nem tudjuk, de valószínű,

hogy nagy része a székely-magyar s erdélyi oláh kivándorlás terhére irandó.

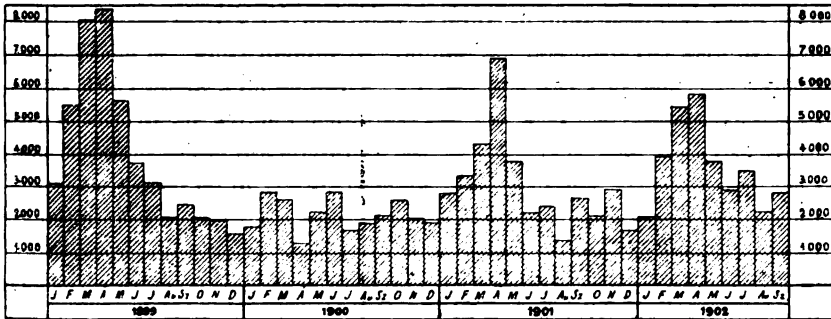
Hasonló adatokat közölt a m. kir. központi statisztikai hivatal 1899-ben a magyar-román és magyar-szerb határforgalomról is, újabban pedig 1902. január óta is tesz közzé ily adatokat. 1899-ben a Statisztikai Havi Közlemények szerint a határállomásokon kilépett 215.141 és belépett 208.611 magyar honos, a kilépők többlete tehát 6.530 fő. Hozzá teendő azonban, hogy ezen kimutatások szerint a belépők közül csak mintegy 198.000 egyén marad az országban, a többi saját nyilatkozata szerint külföldre utazik tovább³⁹⁾, úgy hogy a tulajdonképeni veszteség mintegy 17.000 egyén. Hogy ebből mennyi jut Romániára, mennyi Szerbiára és a többi Balkán-államokra, azt nem állapíthatjuk meg; tudjuk ugyan, hogy az ország határán kilépett magyar honosok közül 145.791 ment Romániába, 64.899 Szerbiába, 3.693 Bulgáriába és 758 egyéb Balkán-államokba, de mivel a belépettekről (visszatértek) ily részletezés nem áll rendelkezésre, a tulajdonképeni népveszteségnek országok szerinti megoszlását nem ismerjük. Az 1902. év eleje óta közzétett adatok a határon ki- és belépett magyar állampolgárokat minden egyéb részletezés nélkül mutatják ki; januártól szeptember végéig 202.982 honpolgárunk lépett ki, de csak 185.415 lépett be; az összes Balkán-államokkal szemben való kivándorlási veszteségünk tehát 17.567 lélek, miből — a szerb határállomások levonásával — mintegy 15.000 fő jut a romániai kivándorlásra.

Ezek az adatok nagyon jelentékenynek tűntetik fel a Balkán-államokkal s különösen Romániával szemben fennálló kivándorlási mozgalmunkat. Valójában azonban a mozgalom arányai még nagyobbak, mert évente néhány ezer egyén szökik át útlevél nélkül (népiesen „rigó-passzussal”), tiltott útakon a romániai határon, aminek illusztrálására felhozhatjuk, hogy pusztán csak azon egyéneknek száma, kiket a csendőrség tiltott határátlépés miatt letartóztatni képes, évente mintegy ezerre rüg. Nagyrészt a katonai kötelezettség alól való kibúvás kedvéért hagyják el hazájukat.

Még sokkal nagyobb arányúnak látszik a Románia felé forduló vándorlás, ha az útlevelek statistikáját vesszük figyelembe.

³⁹⁾ A Statisztikai Havi Közleményekben az országban maradók száma 183.281-re van téve; átlag a belépetteknek 90—95 százaléka marad az országban, csak a január—márczius hónapokban teszi az országban maradók száma a belépetteknek alig felét. Miután e három hónap adatai valószínűtlenek, a többi 9 hónap arányában számítottuk át.

Az ezen alapon nyert kép ugyan szintén hézagos, egyrészt mivel — mint említettük — számosan útlevel nélkül távoztak, másrészt pedig az útlevelet kérő egyének közt nagyobb számmal lehetnek olyanok is, kik nem kivándorlás, hanem egyszerű utazás céljából szerzik be az útlevelet. Minthogy azonban a Romániába szóló útleveleknek kilencz tizedrésze állandóan az erdélyi részek lakóira esik, ahol a kivándorlás szándéka közel fekszik, ellenben az utazók túlnyomó részét szolgáltató fővárosban és nagyobb vidéki városokban aránylag kevés romániai útlevelet állítanak ki, feltehető, hogy az útlevelek legnagyobb részét oly néprétegek veszik igénybe, kik a kivándorlás szándékával mennek Romániába. Az oda kiállított útlevelekkel utazásra jogosult magyar állampolgárok száma volt:

3. sz. A Romániába szóló útlevelekkel utazásra jogosított személyeknek havonkénti kimutatása 1899—1902. évekről.

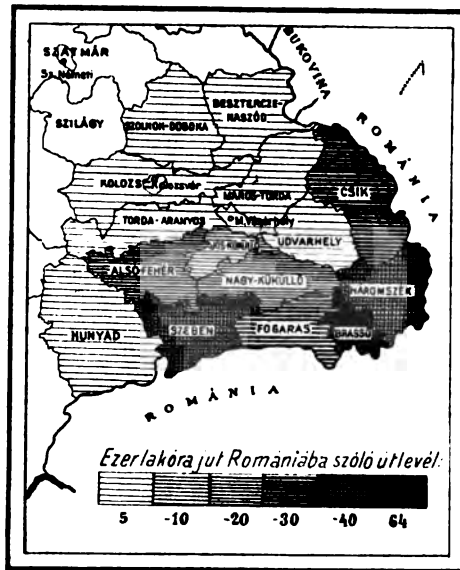
1890-ben	...	47.652
1900-ban	...	26.188
1901-ben	...	36.581
1902. szept. végéig	...	32.528

Az alábbi felsorolásban a kiadott útlevelek (illetve az ezek alapján utazásra jogosult személyek) számának havonkénti hullámzását tüntetjük fel. Miként a mellékelt (3. sz.) graphikus rajzból is látni, a kivándorlás a tavaszi hónapokban a legsűrűbb, amikor 6, 7, sőt 8.000-re is rúg a kiadott útlevelek száma. Nyár felé megcsappan a kivándorlás s ősszel és télen a legcsekélyebb. E szabály alól csak az 1900. év képezett kivételt, amidőn az egyes hónapok közt nem volt lényeges különbség.

A Romániába szóló útlevéllel utazásra jogosult magyar állampolgárok száma volt;

	1899	1900	1901	1902
Január	3.021	1.733	2.822	2.147
Február	5.507	2.817	3.323	3.974
Márczius	8.083	2.656	4.367	5.459
Április	8.467	1.277	6.942	5.726
Május	5.594	2.516	3.770	3.741
Június	3.720	2.873	2.221	2.934
Július	3.131	1.696	2.408	3.502
Augusztus	2.094	1.884	1.363	2.250
Szeptember	2.412	2.203	2.681	2.778
Október	2.060	2.590	2.067	.
November	2.027	2.003	2.919	.
Deczember	1.536	1.940	1.698	.
Év	47.652	26.188	36.581	32.511

Ezek után még egy pillantást kell vetnünk a kiadott útleveleknek törvényhatóságoként való eloszlására. Erre nézve csak 1902 óta vannak részletezett adataink.²⁴⁾ Miként már említettük, a

4. sz. Az 1902. évben (januártól szeptember végéig) Romániába kiadott útlevelekkel utazásra jogosított személyeknek földrajzi eloszlása.

Romániába kiadott útleveleknek kilencz tizedrésze a Királyhágón túli országrészre esik; az anyaországban szórványosan ugyan mindenütt adnak ki Oláhországba szóló útleveleket, de nagyobb számmal csak a Maros-Tisza szögében és Maramaros vármegyében. Az erdélyi részen — mint a mellékelt térkép is mutatja — a Jéli és keleti határszéli vármegyék — Szebentől Csíkig — és a hozzájuk csatlakozó Nagy-Küküllő és Udvarhely vármegyék lakói folyamodtak legnagyobb számmal útlevéért; mindegyik

²⁴⁾ Ez adatok a Statisztikai Havi Közleményben közzétettek. Az 1902. évi január hóról azonban az útlevelek száma csak törvényhatóságoként van közölve, de nem egyuttal rendeltetési államok szerint is; a hiányon akként segítettünk, hogy a Romániába kiadott útlevelek főösszege és az ország erdélyi részében kiadott útlevelek összege közti különbszet arányában csökkentettük a törvényhatóságoként kiadott útlevelek számát.

vármegyére kétezernél több útlevelel utazásra jogosult egyén jut, még pedig Brassóra 6.133, Szebenre 5.515, Háromszékre 4.429 és Csíkre 3.098. Száz lakóra pedig 2-nél több jut, legtöbb Brassóban: 6·4. Újabb bizonyítékát látjuk ebben annak, hogy a romániai kivándorlás nagyobb mérvet öltött a román és szász lakta vidékeken, mint a Székelyföldön.

Az 1902. év január 1-től szeptember 30-ig Romániába szóló érvényességgel kiállított útlevelek, illetve az ezek alapján utazásra jogosult személyek száma volt ugyanis:

ezer lakóra			ezer lakóra		
Brassó vármegyében	6.133	6·4	Udvarhely vármegyében	463	0·4
Szeben	„ 5.515	3·3	Maros-Torda	„ 357	0·3
Háromszék	„ 4.429	3·3	Torda-Aranyos	„ 308	0·3
Csik	„ 3.098	2·4	Kolozs	„ 294	0·1
Nagy-Küküllő	„ 2.669	1·3	Hunyad	„ 219	0·1
Alsó-Fehér	„ 2.141	1·0	Beszt.-Naszód	„ 211	0·2
Fogaras	„ 2.125	2·3	Maros-Vásárhely váro-		
Szolnok-Doboka	„ 758	0·3	sában	30	0·1
Kis-Küküllő	„ 750	0·1	Kolozsvár városában	20	0·1
			Összesen	29.520	1·3

A romániai kivándorlás jellemző sajátága egyébként, hogy abban a férfiak nagyon erősen vannak képviselve; ennek következtében a nemek aránya különösen az erdélyi rész déli határszélén igen erősen megromlik. A nők túlsúlya egyes helyeken természetellenesen magas, így Brassó vármegye hétfalusi járásában 1200—1300, sőt Szeben vármegye szelistyei járásának egyes községeiben 1900-ig is emelkedik ezer férfi után. A székely kivándorlók közt a nők sokkal számosabbak; ezek nagy tömegekben özönlenek cselédekül Romániába s különösen Bukarestbe, ahol szorgalmuknál s becsületességükönél fogva közkedveltségben állanak.

5. **Egyéb európai államok.** Románián kívül még Szerbia és Bulgária, azonkívül a Német birodalom gyakorol népünkre nézve vonzóerőt, sőt szórványosan Európa egyéb államai felé is történik kivándorlás. konkrét adataink azonban csak 1899 óta vannak e mozgalmakról. Ezen adatok szerint kivándorolt:

	1899	1900	1901
a Balkán-államokba	770	794	967
Németországba	490	1.024	1.127
egyéb európai államokba ...	917	622	564

A Balkán államok közt *Szerbiának* van a kivándorlás tekintetében ránk nézve a legnagyobb jelentősége; az áramlat különösen az újabb időben nyert kiterjedésben és erőteljességben s ma má

nemcsak a maros-tiszaközi vármegyékből, de Bács-Bodrogból és Pozsega vármegyéből is szedi áldozatait. A szerb népszámlálás 1890-ben 24.562, 1895-ben pedig 28.796 magyarországi születésű egyént constatált, kik közül csak 1.220, illetve 2.541 volt horvát-szlavónországi. A Szerbiában élő honfiaink száma tehát elég jelentékeny és feltehető, hogy az 1900. évi népszámlálás már harmincezer-nél többre fogja számukat tenni. E nagy néptömeg azonban túlnyomó részben szerb nemzetiségű, a magyar ajkuak száma a kétezret alig haladja meg (2020).

A többi Balkán államokat illetőleg a kivándorlás mérvét tanúsító közvetlen adatok nem állanak rendelkezésre. Annyit a népszámlálási munkákból tudunk, hogy *Bulgáriában* vannak még nagyobb számmal magyarok; ezen adatoknak behatóbb tárgyalásába ezen munka második részében fogunk bocsátkozni, amidőn a külföldön élő magyarok statistikáját fogjuk közzébocsátani. Kivándorlási statistikánk még csak egy európai állam felé való áramlásunkat mutatja ki külön s ez a *Német birodalom*.

Már a fentebb közölt adatokból látható, hogy a Németország felé való kiözönlés évről-évre fokozódik. Ez adatok azonban kétségkívül hézagosak, mivel csakis az ország éjszaki és nyugati határszélét szerepeltetik nagyobb mértékben a Németország felé való kivándorlásban, holott ismeretes, hogy a legutóbbi években Dél-Magyarországnak is nagy része volt benne.³⁵⁾ Innen ugyanis felnőtt, munkaképes és magasabb igényeknek is megfelelő munkásemberek vándorolnak ki nagy számmal a Német birodalomba, különösen Württembergbe és Hessenbe; ezen kivándorlási mozgalmat Németország előkelő gazdasági testületei mesterségesen és tervszerűen előkészítik, így a Württembergischer Landwirthschaftlicher Gauverband közvetített számos dél-magyarországi munkást, kiknek munkájával az odavaló földbirtokosok nagyon meg vannak elégedve. A württembergi Centralstelle für Landwirthschaft átíratlalt értesítette az összes kerületi gazdasági egyesületeket, hogy ezek számára is elvállalja a dél-magyarországi mezőgazdasági munkások követítését. E célból a Centralstelle érintkezésbe lépett a német települők és kivándorlók központi egyesületével, mely hivatva volna a magyar munkásokat Németországba szállítani. A kiutazás költségeit (20—22

³⁵⁾ V. ö. *De Pottère Bruno* előadását a délvidéki svábok kivándorlásáról (az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület közgazdasági szakosztályának 1901. április 24-én tartott ülésében); ebből vesszük át a délvidéki sváb kivándorlás jellemzését.

márka) a munkaadók viselik, de a visszautazás költségeit csak részben térítik meg. A férfi napi munkabére 1.20—1.60 márka, ezenkívül terményekben hetenként $\frac{1}{2}$ font hús, 1 font borsó, 1 font rizs, $1\frac{1}{2}$ font liszt, 1 font zsír, 8 font kenyér, 12 font burgonya és $3\frac{1}{2}$ liter tej jár neki. Különösen a bácskai protestáns sváb községekből vándorolnak ki sokan, ahol a községi tanítók és kántorok búsás közvetítési díj mellett üzletszerűen foglalkoznak a munkás közvetítéssel. A svábok kora tavasz óta mind nagyobb rajokban vándorolnak ki: minden 2—3 hétben 6—8 kocsiból álló különvonat viszi őket Szolnokon és Hatvanon át az éjszaki határig és ezen hosszú útért csak 4 koronát fizetnek, mert igénybe veszik azt a kedvezményt, melyet a vasuti díjszabás a helyi közlekedés megkönnyítésére az egyes munkacsoportok szállításánál engedélyez. Az így keletkező munkáshiány a délvidéki gazdasági élet nagy anyagi kárát okozhatja, azonkívül a délvidéki mezőgazdaság felledülését lehetetlenné teszi. E mozgalom főindító oka azon súlyos gazdasági válság, mely a délvidéken is már akut jellegűvé vált; ezt a válságot a rossz termések és azon körülmény idézték elő, hogy a délvidéken még nem igen tudtak terjeszkedni a modern közigazdasági élet eszméi, sem a mezőgazdasági ismeretek újabb vívmányai, valamint hogy a délvidéken a gazdatársadalom még sehogy sincs szervezve. A kivándorlási mozgalom visszahatása gyanánt észlelhető a német szellem terjedése, amit elősegít az, hogy az említett német testületek közegei ugyanazok, akik a német Schulverein politikai agitátorai.

A Németország felé irányuló délvidéki mozgalom, mint a felsoroltakból látszik, nem végleges kivándorlás, hanem munkaszerzés céljából való időszakonkénti kiözönlés jellegével bír. Ebből a szempontból tekintve, a mozgalom nem jár a népesség jelentékeny csökkenésével, mert ha bár egyesek künn is maradnak, túlnyomó nagy részük mégis a munkaévad végével visszatér, sokan pedig, — kik gyári vagy mezői munkára mentek ki — még idő előtt, csalódva s kiábrándulva kerülnek haza. A délvidéki vándorlás jelentősége tehát leginkább abban nyilvánul, hogy épen a legerősebb munkaidőben csappantja meg a munkáskezek számát, aminek kártékony visszahatása már is érezhetővé kezd válni. Remélhető azonban, hogy a Németországban fellépett gazdasági depresszió, mely a kereseti viszonyokat ott is erősen rontotta s rengeteg módon fokozta a munkanélküliek számát, valamint az onnan érkezett figyelmeztetések, melyek a kivándorlástól óva intenek, jótékonyan fognak hatni e

mozgalom lecsillapodására. Ezt annál inkább óhajthatjuk, mivel a bácskai és torontáli jómódú sváb lakosságot nem a megélhetés lehetetlensége indítja útnak — nagyon sok gazdag paraszt is vándorolt ki — hanem nagyobbára a meggazdagodás vágya és az újság csábító ingere, mely azt hiteti el vele, hogy Németországban kevesebb munkával és fáradtsággal lehet könnyű megélhetést biztosítani, mint nálunk Magyarországon.

6. **Amerika.** a) *Általában.* A kivándorlás valamennyi irányzata közül ma egy sem oly nagymérvű, mint az Amerika felé, különösen pedig az Egyesült-Államok felé való kivándorlás. Mielőtt a kivándorlás célpontját képező egyes amerikai államokra áttérnénk, rövid áttekintést kell nyujtanunk a mozgalom egész nagyságáról, amennyiben ezt statisztikai anyagunk lehetővé teszi. Az Egyesült-Államok erre vonatkozó feljegyzései ugyan 1861-ig mennek visszafelé, de a többi államok csak jóval később indították meg idevágó nyilvántartásaikat s a dél-amerikai államok a magyar kivándorlókat nem is tüntetik ki külön, hanem az osztrákokkal egy kalap alá fogják. Ezt a hibát ugyan némileg ellensúlyozza a német kikötők statisztikája, melynek gondos feljegyzései 1871-től kezdve állanak rendelkezésünkre, de mivel e kikötőknek a Dél-Amerika felé való kivándorlásban csak kis szerepök van, még mindig nagyon érezhető a megfelelő adatok hiánya.

A többi európai kikötőkön keresztül kivándorolt magyar honosok számáról csak 1889 óta vannak adataink, de ezek sem mindenütt tökéletesen megbízhatók. Adatokkal általában csak Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam és Genua részéről rendelkezünk, hiányoznak tehát a ránk nézve fontos egyéb olasz kikötők, a Fiumén és Triesten keresztül (közvetve) kivándorlók, s a francia kikötők. Ezen hiányok dacára is elismerés illeti meg a m. kir. központi statisztikai hivatalt, melynek sikerült ezen nehezen megszerezhető adatokat legalább 1889-ig visszafelé összegyűjteni.

A tengerentúli kivándorlást illetőleg rendelkezésre álló összes adatok áttekintését a 2. számú táblázatban nyújtjuk.⁸⁶⁾

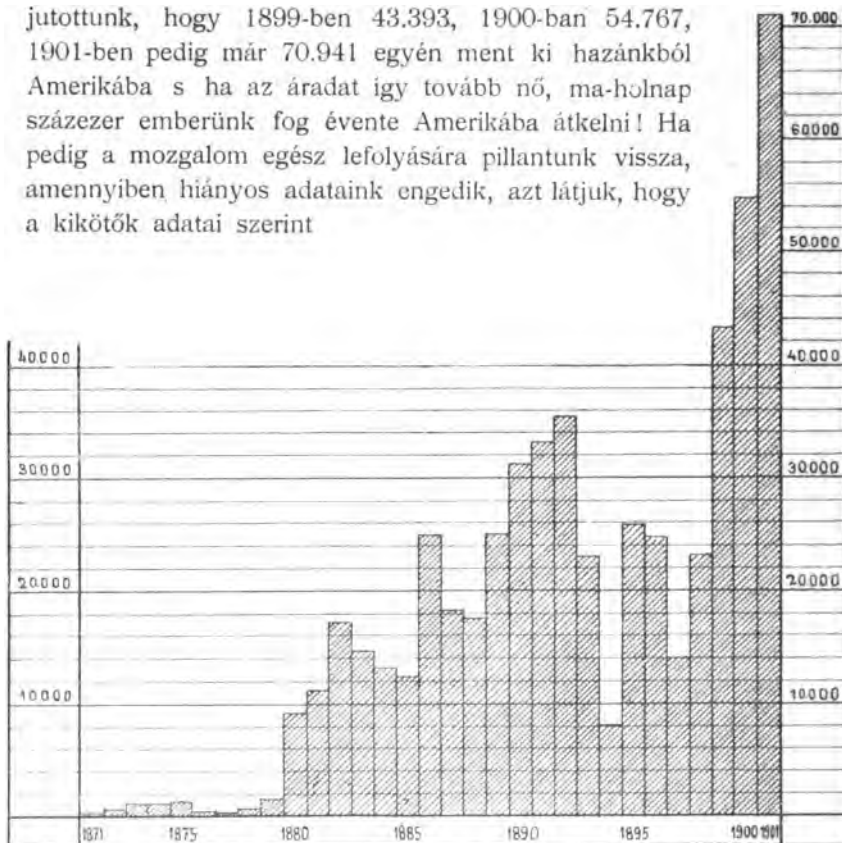
⁸⁶⁾ E táblázatban a hamburgi s brémai kikötő, valamint az amerikai statisztika adatait az eredeti forrásmunkákból vettem át. A német kikötők összegébe beállítottam Wilhelmshaven és Stettin adatait is, melyeket a m. k. közp. statisztikai hivatal a Magyar Statisztikai Évkönyv erre vonatkozó táblázataiban jegyzetben ugyan felsorol, de az összegbe — érthetetlen okból — nem foglal bele. Innen az ott közölt adatokkal szemben mutatkozó eltérés. A belga, németalföldi és olasz kikötőkre vonatkozó adatokat a Magyar Statisztikai Évkönyv táblázatából vettem át, miután azok másutt sehol sincsenek közölve.

2. sz. tábla.

Tengerentúli kivándorlás a Magyar birodalomból 1861–1901. években.

Év	Az Északamerikai Egyesült Államok statisztikája szerint	Az európai kikötőkön át az illető kikötők feljegyzései szerint kivándorolt											
		német kikötőkön át					Antwerpen át	németalföldi kikötőkön át			Genuán át	Mindössze	
		Ham- burgon át	Brémán át	Wilhelms- havenen át	Stettinen át	Összesen		Amster- damon át	Rotter- damon át	Össze- sze- sen			
1861	2												
1862	17												
1863	28												
1864	40												
1865	322												
1866	45												
1867	25												
1868	8												
1869	—												
1870	1												
1871	119	236	58	—	—	294							
1872	1.082	457	138	—	—	595							
1873	892	764	198	—	—	962							
1874	852	701	226	—	—	927							
1875	747	787	278	—	—	1.065							
1876	475	501	124	—	—	625							
1877	540	495	157	—	—	652							
1878	632	661	142	—	—	803							
1879	1.518	1.262	497	—	—	1.759							
1880	6.668	8.146	620	—	—	8.766							
1881	6.756	10.453	804	—	—	11.257							
1882	11.602	16.060	1.460	—	—	17.520							
1883	12.308	11.478	3.361	—	—	14.839							
1884	10.708	7.885	5.310	—	—	13.195							
1885	9.181	4.179	8.169	—	—	12.348							
1886	18.110	12.176	12.973	—	—	25.149							
1887	14.301	9.598	8.672	—	—	18.270							
1888	12.856	8.179	9.451	—	—	17.630							
1889	15.746	4.873	17.177	—	—	22.050	940	166	421	587	1.567	25.144	
1890	24.994	5.418	21.850	—	—	27.268	1.434	374	946	1.320	1.448	31.470	
1891	27.548	4.124	17.289	—	6	21.419	5.443	784	4.314	5.098	1.046	33.006	
1892	32.683	2.645	17.667	—	1	20.313	6.555	1.808	5.729	7.537	721	35.126	
1893	26.219	1.867	12.059	6	—	13.932	7.178	135	679	814	1.078	23.002	
1894	9.000	1.366	4.061	—	—	5.427	2.212	20	277	297	108	8.044	
1895	23.684	3.679	13.857	—	—	17.536	4.675	445	3.012	3.457	190	25.858	
1896	25.879	3.082	11.726	—	197	15.005	6.122	404	2.105	2.509	1.210	24.846	
1897	13.791	1.584	8.092	—	204	9.880	2.820	175	762	937	673	14.310	
1898	20.920	2.135	14.758	—	163	17.056	3.268	74	1.751	1.825	816	22.965	
1899	Nin-	4.855	27.044	—	—	32.799	7.453	58	2.301	2.359	782	43.393	
1900	csenek adatok	9.691	31.629	—	—	41.320	9.697	—	3.072	3.072	678	54.767	
1901		12.806	42.347	—	—	55.153	11.282	—	4.506	4.506	?	70.491	

Ha e táblázat végeredményeire tekintünk, fájó szívvel kell látnunk ama rendkívüli pusztítást, melyet a kivándorlás népességünkben végbe vitt. Az a mozgalom, mely a hatvanas években szórványos esetekkel kezdődött, immár hatalmas árrá dagadt fel, melynek nyomában ijesztő pusztulás marad vissza. Hiszen már annyira jutottunk, hogy 1899-ben 43.393, 1900-ban 54.767, 1901-ben pedig már 70.941 egyén ment ki hazánkba s ha az áradat így tovább nő, ma-holnap százezer emberünk fog évente Amerikába átkelni! Ha pedig a mozgalom egész lefolyására pillantunk vissza, amennyiben hiányos adataink engedik, azt látjuk, hogy a kikötők adatai szerint

5. sz. Tengerentúli kivándorlás az 1871—1901. években, az európai kikötők feljegyzései szerint.

1871—1880-ig	16.448
1881—1890-ig	186.822
1891—1900-ig	285.317
1901-ben	70.941
összesen 31 év alatt tehát	559.528

egyen kelt át az Óceánon, jobb hazát keresendő!

Ez az ijesztően nagy szám sokkal nagyobb, mint a kivándorlás okozta népvesztéséről szóló fentebbi fejtegetéseink alkalmával nyert

összegek. Hogy az eltéréseket megértstük, figyelembe kell vennünk a következőket. Fentebbi fejtegetéseinkben csak az 1881—1900. évi időszakra terjeszkedtünk ki, míg a most kimutatott összegben az 1871-1880 és 1901. évek kivándorlása is beléfolgalva. Ez magában véve már 87.389 főnyi differentiát okoz. Marad tehát az 1881—1900. évek folyamán kimutatható kivándorlók összege gyanánt 472.139. Ebből a tömegből mintegy százezerre tehető a visszatértek, valamint azoknak a száma, kik ismételve keltek át Amerikába, mely utóbbiak tehát többszörösen szerepelnek a kikötők statistikájában;⁸⁷⁾ ezeknek levonása után körülbelül 370.000-re becsülhetjük a tényleg künn maradtak számát. Még ez is jóval több, mint a kimutatott népvesztéséből Amerikára eső hányad, a mi tehát arra utal, hogy a kivándorlást ellensúlyozó bevándorlásnak jelentékenyebbnek kellett lennie, mint amekkorára becsültük. Nagyon feltűnő, hogy a kikötők kivándorlási adatai mennyire meghaladják az Egyesült-Államok bevándorlási statistikájának megfelelő összegeit. Egy okot — a honosság valószínűleg téves megállapítását — már fentebb említettük, de ez nem magyarázhatja ki az 1871—1898. években mutatkozó s 60.666 főre rúgó különbözetet.⁸⁸⁾ Ebből joggal arra következtethetünk, hogy az európai kikötőkben hajóra szálló kivándorlóknak jelentékeny

⁸⁷⁾ Hogy azoknak a száma, kik hazájukba visszatérve, utóbb újra kivándorolnak, nem jelentéktelen, az Egyesült-Államok bevándorlási statistikájának következő adataiból ítélhető meg: 1898. július—szeptember hónapokban bevándorolt

	összesen	ezek közül már előzőleg volt az Egyesült-Államokban
magyar	766	93
tót	2.057	420
ruthén	165	10
horvát-szlavon	1.300	128
együtt	4.288	651

Az 1895/96. évben pedig (júl. 1-től jún. 30-ig) 23.415 magyarországi kivándorló közt nem kevesebb, mint 5.461 volt olyan (**23%**), ki már korábban is volt az Egyesült-Államokban, 9.049 már ott tartózkodó családjukhoz ment s csak 8.905 volt olyan új bevándorló, ki saját kockázatára s önálló elhatározásból jött. E szerint a kivándorlóknak legalább 20 százaléka olyan, ki nem először megy Amerikába, s így a statistikában kimutatott kivándorlóknak **legalább ötöd részét** le kell ütnünk, mint olyant, ki már korábban is kivándorolván, a kivándorlottak számát tulajdonképen nem szaporítja.

⁸⁸⁾ Itt t. i. csak azon éveket vesszük számításba, melyekből az amerikai adatok is rendelkezésre állanak. Ezek szerint az 1871—1898. évek alatt az Egyesült-Államokba bevándorlott 329.761 egyén, az európai kikötőkből (melyek közül azonban csak a németek forgalma áll teljesen rendelkezésre) alindult 390.427 kivándorló; a különbözet tehát 60.666.

része nem az Egyesült-Államokba, hanem más országokba vagy földrészekbe igyekezett. Sajnos, csakis a német kikötők részletezik a kivándorlókat a rendeltetési államok szerint, de úgy Hamburgban mint Brémában aránylag kevés magyar ember száll hajóra, aki nem az Egyesült-Államokba menne. A többi kikötők kivándorlási forgalmának megoszlását nem ismerjük. Csakis Genuáról tudjuk, hogy leginkább Dél-Amerikába szállítja kivándorlóinkat, de ezeknek száma csak 10.317. Antwerpennek s a németalföldi kikötőknek a százezret meghaladó kivándorlási forgalmából tehát jelentékeny összegnek kell Amerika egyéb részeire jutnia, nevezetesen Brit-Éjszak-Amerikára (Kanadára), Mexikóra, Közép-Amerikára s mindenek fölött Dél-Amerikára, csekély mértékben talán más földrészekre is.

A fentebb említett 559,528 főre rugó kivándorlás megoszlásáról a következő áttekintést nyújtjuk:

Az európai kikötők adatai szerint kivándorolt Magyarországból:

	1871/80-ig	1881/90-ig	1891/1900-ig	1901-ben	összesen
Hamburgon át	14.010	90.299	35.028	12.806	152.143
Brémán át	2.438	89.227	159.082	42.347	293.094
más német kikötőkön át ...	—	—	577	—	577
össz. német kikötőkön át	16.448	179.526	194.687	55.153	445.814
Antwerpenen át	—	2.374	55.423	11.282	69.079
Amsterdamon át	—	540	3.903	—	4.443
Rotterdamon át	—	1.367	24.002	4.506	29.875
össz. németalf. kikötőn át	—	1.907	27.905	4.506	34.318
Genuán át	—	3.015	7.302	—	10.317
Mindössze	16.448	186.822	285.317	70.941	559.528

b) *Topographiai eloszlás.* Bár a harmadik fejezetben tüzetesebben fogunk foglalkozni a kivándorlás topographiai eloszlásával, itt mégis legalább főbb vonásaiban jelezniünk kell hazánk azon részeit, melyekben az amerikai kivándorlás legmélyebben vert gyökeret. A mozgalom hazánknak két részében lépett fel először; egyrészt *Moson* vármegyében, honnan éveken át tömeges kivándorlás folyt Amerika felé, anélkül azonban, hogy ez a vármegye határain túl is elharapódzott volna, másrészt hazánk felföldjén, *Szepes- és Sáros* vármegyékben, hol igen intensiven lépett fel és aránylag gyorsan ragadt át a szomszédos *Abauj-Torna, Zemplén, Liptó, Árva, Trencsén,* sőt *Ung és Bereg* vármegyékre is. Mekkora a kivándorlók száma e vármegyékben, azt a harmadik szakaszban fogjuk elemzés alá venni. A kivándorlás azonban nem szorítkozott az itt felsorolt vármegyékre, hanem újabban — részint szórványosan, részint tömegesebben — jelentkezett hazánknak más vidékein is, így Gömör,

Borsod és Szabolcs vármegyékben, valamint az Alföld és a Dunántúl számos vármegyéjében. A kivándorlás okai, különösen a felföldön, csaknem kizárólag gazdaságiak: leginkább a súlyos anyagi helyzet s a nehéz megélhetési viszonyok, párosulva helyenként a kedvezőtlen birtokeloszlással, a szőlők kipusztulásával s a bányászat és ipar hanyatlásával, de különösen a nagy közterhek, a rossz közigazgatás s a nagy uzsora indítják a felvidéki lakosságot kivándorlásra, melyet azután a már künnlevők hivatgatása s az ügynökök csábítása erősen fokoz; *Sárosban* a katonai szolgálat alól való kibúvás is nagy szerepet játszik. Az Alföld és a Dunántúl termékeny rónáin ily külső okok nem kényszerítik a lakosságot a kivándorlásra, melyet ott mások példája és a gazdagodási vágy, valamint a külföldi hajózás; vállalatok ügynökeinek lelkiismeretlen csábítása szított magasra.

Az 1899-ben megindított adatgyűjtés — bár hézagossága evidens — szomorú bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy az amerikai kivándorlás mily mértékben terjedt el hazánk minden részében s mily rohamosan harapódzik el oly vidékeken is, ahol azelőtt senkinek sem jutott eszébe, hogy hazájának hátat fordítson. Az adatgyűjtésnek az egész magyar birodalomra vonatkozó végeredményei, összehasonlítva az európai kikötőkön keresztülmenő magyarországi kivándorlással, a következők:

A tengeren túl vándorolt	a magyar statis- tika szerint	az európai kikötők feljegyzései szerint
1899... ..	26.515	43.393
1900... ..	31.092	54.767
1901... ..	45.196	70.941

A magyar statistika adatainak az európai kikötők feljegyzéseivel való összehasonlítása mindenekelőtt azt mutatja, hogy a hazai adatgyűjtés eredménye mélyen alul marad a kikötők részéről kimutatott forgalmon. Az utóbbinak körülbelül csak 60 százaléka jut kimutatásra a magyar statistikában, úgy hogy kivándorlásunknak jó két ötödrésze hatóságaink figyelmét kikerüli. Ezt a körülményt figyelembe kell vennünk, midőn adatgyűjtésünket a kivándorlás topographiai jellemzésére használjuk fel. Bár természetesen nincsen semmi támpontunk annak megítélésére, hogy hazai adatgyűjtésünk az ország egyes részeiben mennyire marad a tényleges viszonyoknál, egészben véve mégis közel fogunk járni a valósághoz, ha a tényleges kivándorlást mindenütt felével magasabbra becsüljük, mint amennyire statistikánk teszi. Ennek szemelött tartásával áttérünk adatgyűjtésünk eredményeinek részletezésére.

A magyar adatgyűjtés szerint a tengerentúli kivándorlás következőképen oszlik meg az ország főrészei szerint:

	1899	1900	1901
Duna balpartja	1.485	2.467	4.290
Duna jobbpartja	816	1.821	2.346
Duna-Tisza köze	135	258	652
Tisza jobbpartja	19.242	20.205	26.712
Tisza balpartja	686	1.717	2.195
Tisza-Maros szöge	537	669	586
Erdélyi rész	458	503	1.585
Fiume	7	—	25
Együtt	23.366	27.640	38.391
Horvát-Szlavonország	3.149	3.452	6.805
Mindössze	26.515	31.092	45.196

Az utolsó három évben eszerint az Amerika felé való kivándorlás mindenütt erősen fokozódott, de mind a három évben a Tisza jobbpartja szolgáltatta a kivándorlók zömét; a többi országrészekben mind erősebben fellépő kivándorlás mellett azonban a felvidék lassanként háttérbe szorúl, 72 százalék helyett most már csak 59 százalékkal vesz részt az összkivándorlásban. A többi országrészekben — a Tisza-Maros közén kívül — mindenütt élénkebbé válik a kivándorlási mozgalom, de sehol sem ölt oly nagy mérvet, mint Horvát-Szlavonországban és a Duna balpartján. A mozgalomnak szinte ijesztően gyors terjedését a következő részletekkel illusztrálhatjuk:

A felvidéki kivándorlás mozgalma eredetileg leginkább *Abauj, Torna, Sáros, Szepes, Zemplén* és *Ung* vármegyékből szedte áldozatait; az utóbbi időben már *Borsodra* és *Beregre* is áttért, és három év alatt amott 295-ről 1.204-re, itt 477-ről 1.310-re szökkent fel a kivándorlók száma. Immár oly általánosan elterjedt a kivándorlás láza, hogy a városok népe is útrakél, miként a jómódú, iparos *Kassa* példája mutatja. A kivándorlás nyugat felé is futótűzként terjed; 1899-ben *Árva* 456, *Liptó* 159 és *Turóc* 144 kivándorlót mutat ki, a rákövetkező évben a kivándorlásnak már sokkal nagyobb hullámai csapnak át *Liptóra*, ahonnan 329 ember indul útnak, elárasztják *Trencsént* is, ahol 472 kivándorló jut a hatóság tudomására; 1901-ben pedig nemcsak fokozódik a kivándorlási láz az említett vármegyékben, de hatalmába keríti *Nyitrát* is, ahonnan már 1.257 elégedetlen ember kél útra, s *Nógrádban* meg *Pozsonyban* is felüti fejét.

A *Duna jobb partján*, ahol régebben csak *Moson* vármegye vett részt az amerikai kivándorlási mozgalomban, most mindjobban

terjed a kivándorlás. Innen leginkább Dél-Amerikába viszik a népet, mely ott a legnagyobb nyomorba jut. Különösen a termékeny *Rábaköz* és *Győr* vármegye jómódú magyar népe jutott erre a sorsra, mint hiszékeny áldozata az olasz *Ligurea Americana* hajózási társaság lelketlen ügynökeinek. Nagyon elharapódzott a baj *Veszprém* vármegyében, ahonnan az utolsó három év alatt nem kevesebb mint 1.786 egyénnek Amerikába vándorlása jutott a hatóság tudomására.

Még szomorúbb jelenség, hogy immár az *Alföld* termékeny rónáin is felütötte magát a baj s egyre jobban terjed minden irányban. *Bács-Bodrogban* az amúgy is erős szlavoniai áramlathoz csatlakozott, de aránylag nem nagyon jelentékeny. Ellenben intensive lépett fel *Szabolcsban*, ahonnan 1901-ben már 1.100 lakó vándorolt ki, s áttért gyors lépésekkel *Szatmárra* s *Ugocsára*, s *Mármaros* közvetítésével a felvidéki kivándorlási területtel jut összefüggésbe. Alig van már az Alföldnek vármegyéje, hol a kivándorlás csiráit fel ne lehetne ismerni, s nagyon félő, hogy e csirákból néhány év alatt ijesztően nagy veszedelem fog kikelni. Hiszen már az erdélyi bérczek lakóihoz is eljutott a csábítás szava s *Nagy-Küküllő* vármegyéből már 831, *Szebenből* 291, *Kis-Küküllőből* és *Fogarásból* két-kétszáz ember szakadt el, hogy Amerika paradicsomi földjét lássa.

Mindezeknél erősebben terjed azonban a kivándorlás *Horvát-Szlavonországban*. Itt a baj egészen új keletű, alig 4—5 éve hogy fellépett, de már is annyira elharapódzott, hogy 1901-ben közel *hélezer* ember ment Amerikába, 1902-ben pedig (szeptember végéig nem kevesebb mint) 18.807 egyén nyert oda való utazásra jogosító útlevelet. Különös, hogy nem a legszegényebb vármegye, *Lika-Krbava*, szolgáltatja a kivándorlók zömét, ellenkezőleg innen alig vándorolnak ki, de óriásilag terjed a baj a termékeny *Zágráb* vármegyében, honnan 1901-ben már 2850 egyén kelt útra. *Modrus-Fiumében* is igen jelentékeny a mozgalom (az utolsó három évben 5.741 lakos szállt tengerre), a többi vármegye közül a düstermésű *Belovár-Kőrösben* és *Szerémben* lép fel intensivebben. Ime újabb bizonyítéka annak, hogy nem mindig a megélhetés hiánya, a nyomor kergeti ki honfitársainkat, hanem sokszor csak a lelketlen izgatás és csábítás szakítja el népünket szülőföldjétől, ahol rendszerint jobb jövő várna reá, mint Dél-Amerikának előtte ismeretlen vadonjaiban.

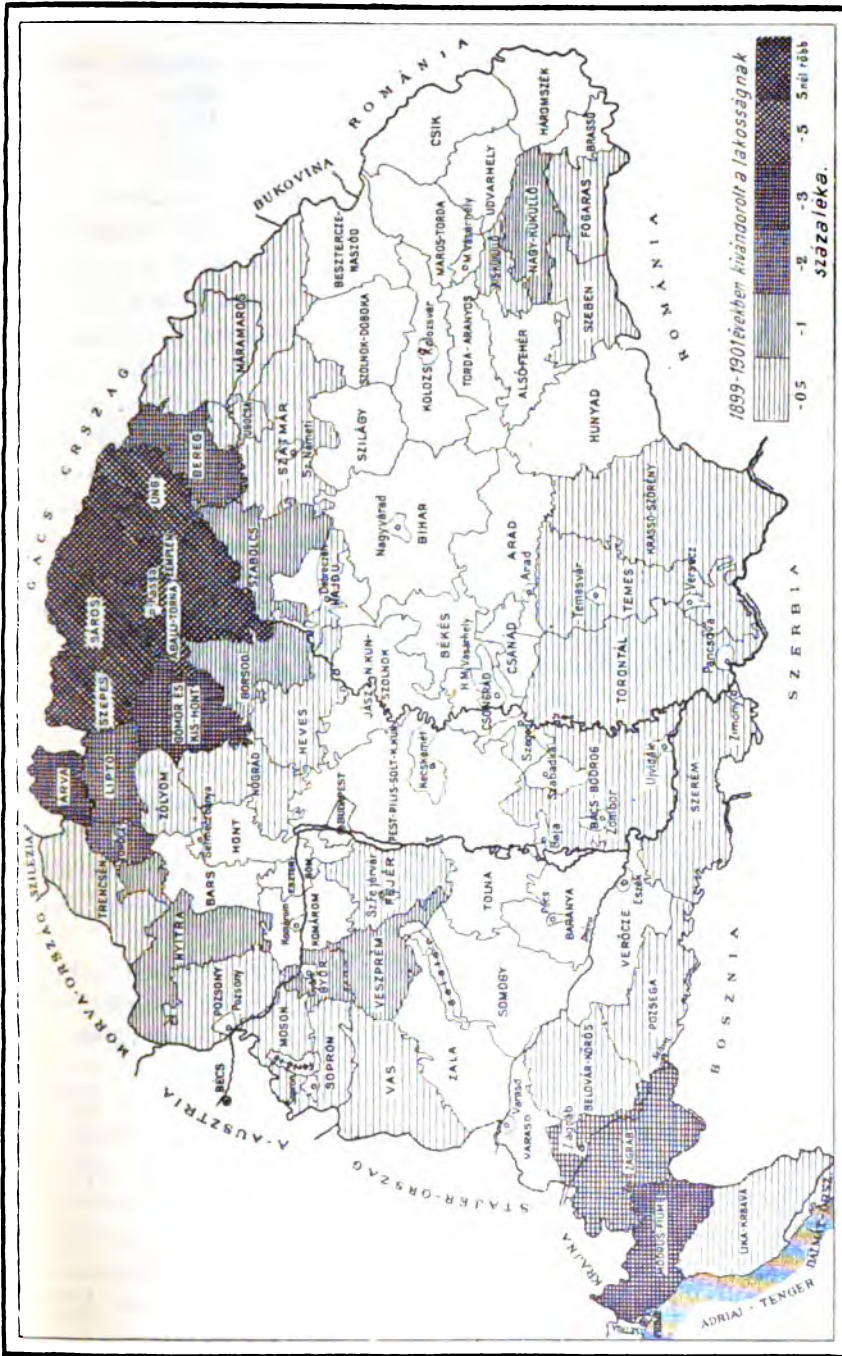
Az utolsó három év (1899—1901) folyamán Amerikába tör-

tént kivándorlások sűrűségét a mellékelt 6-ik számú térképen tüntetjük fel; az ezen mozgalomtól leginkább sújtott vármegyékre vonatkozó adatokat pedig az alábbi felsorolásban közöljük.

A m. kir. központi statisztikai hivatal adatgyűjtése szerint az 1899—1901 években Amerikába kivándorolt:

Mely vármegyéből?	1899	1900	1901	együtt
Árva... ..	456	693	1.000	2.149
Liptó... ..	159	329	526	1.014
Nógrád... ..	20	42	108	170
Nyitra... ..	554	584	1.257	2.395
Pozsony... ..	27	123	197	247
Trencsén... ..	82	472	616	1.170
Túróc... ..	144	162	497	803
Győr... ..	93	390	352	835
Sopron... ..	68	166	391	625
Vas... ..	236	296	435	967
Veszprém... ..	297	670	819	1.786
Bács-Bodrog... ..	32	168	422	622
Pest-Pilis-Solt-Kiskún... ..	69	38	106	213
Abaúj-Torna... ..	3.321	2.382	3.716	9.419
Kassa városa... ..	53	107	81	241
Bereg... ..	477	632	1.310	2.419
Borsod... ..	295	773	1.204	2.272
Gömör... ..	1.241	1.123	1.898	4.262
Sáros... ..	3.962	4.028	4.602	12.592
Szepes... ..	3.312	3.056	3.871	10.239
Ung... ..	2.414	3.151	3.263	8.828
Zemplén... ..	4.167	4.953	6.767	15.887
Máramaros... ..	21	629	509	1.159
Szabolcs... ..	564	714	1.100	2.378
Szatmár... ..	51	153	344	548
Ugocsa... ..	24	125	125	274
Krassó-Szörény... ..	143	44	9	196
Temes... ..	176	271	231	678
Torontál... ..	216	296	268	780
Fcgaras... ..	12	4	198	214
Kis-Küküllő... ..	55	61	205	321
Nagy-Küküllő... ..	241	252	831	1.324
Szeben... ..	136	170	291	597
Belovár-Kőrös... ..	110	221	769	1 100
Lika-Krbava... ..	48	37	160	245
Modrus-Fiume... ..	1.328	1.793	2.620	5 741
Pozsega... ..	88	55	102	245
Szerém... ..	30	87	197	314
Varasd... ..	3	1	78	82
Verőcze... ..	26	113	21	160
Zágráb... ..	1.458	1.134	2.850	5.442

Ezen adatokhoz kiegészítésül hozzácsatoljuk még az Amerikába szülő útlevelek statistikáját az 1899—1902. évekről. E szerint

6. sz. Az 1899—1901. években Amerikába kivándorolt egyének földrajzi eloszlása, a magyar adatgyűjtés eredményei szerint.

a kiadott útlevelek, illetve az azokkal Amerikába való utazásra jogosult egyének száma az egész Magyar birodalom területén volt:

1899-ben	36.431
1900-ban	44.105
1901-ben	55.724
1902. szept. 30-ig	62.973

A kikötők statistikájával összehasonlítva, e számok jóval alacsonyabbak az ott kitüntetett magyar kivándorlók összegénél, még pedig 1899-ben 7.962-vel, 1900-ban 10.662-vel s 1901-ben 15.217-tel. Kétségtelen tehát, hogy nagy tömegek kelnek útra útlevél nélkül, vagy — ami valószínűbb — másoknak (visszaküldött) útlevelével. Az alábbi felsorolásban havonként is tüntetjük fel a kiadott útlevelek számát; ez a felsorolás s a hozzácsatolt 7. sz. graphicon, mely a vándorlásoknak hónapok szerinti megoszlását ábrázolja, egyúttal kiegészítéséül szolgálhat azon képnek, melyet az Egyesült Államokba való bevándorlásnak havonkénti hullámszerűséről alább nyújtunk. E helyen csak arra akarunk utalni, hogy a kivándorlásnak erős fokozódása mellett különösen feltűnő a mozgalomnak Horvát-Szlavonországban való rohamos terjedése. Amerikába való utazásra jogosító útlevelet nyert ugyanis:

	Magyarországon	Horv.-Szlav.	Együtt
1899-ben	29.113	7.318	36.431
1900-ban	33.252	10.853	44.105
1901-ben	39.811	15.913	55.724
1902. szept. 30-ig	44.134	18.839	62.973

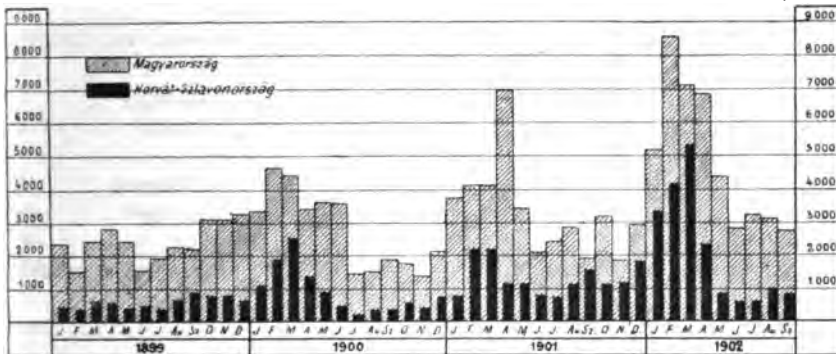
egyén, miből kitűnik, hogy Horvátországnak a mozgalomban való részesedése ma már jóval nagyobb (29,9%), mint volt három évvel ezelőtt (20,1%). 1899-től 1902-ig az anyaországban *ölvén* százalékkal emelkedett a kiadott útlevelek száma, Horvátországban pedig *százötven* százalékkal!

Az Amerikába szóló útlevelekkel utazásra jogosult magyar honosok számának havonkénti megoszlása a következő volt:

Magyarorsz. Horv.-Szlav. Együtt				Magyarorsz. Horv.-Szlav. Együtt			
1899				1900			
Január	2.301	424	2.725	3.324	1.110	4.434	
Február	1.556	379	1.935	4.657	1.847	6.504	
Márczius	2.480	650	3.130	4.465	2.550	7.015	
Április	2.800	637	3.437	3.446	1.391	4.837	
Május	2.483	447	2.930	3.625	891	4.516	
Június	1.551	493	2.044	3.594	463	4.057	
Július	1.949	404	2.353	1.496	228	1.724	
Augusztus	2.274	708	2.982	1.535	292	1.827	
Szeptember	2.217	908	3.125	1.843	351	2.194	
Október	3.118	794	3.912	1.678	548	2.226	
November	3.121	806	3.927	1.408	434	1.842	
Deczember	3.263	668	3.931	2.181	748	2.929	
Év...	29.113	7.318	36.431	33.252	10.853	44.105	

1901				1902			
Január	3.745	758	4.503	5.194	3.306	8.500	
Február	4.133	2.357	6.490	8.581	4.233	12.814	
Márczius	4.143	2.247	6.390	7.151	5.259	12.410	
Április	6.962	1.236	8.198	6.902	2.363	9.265	
Május	3.443	1.217	4.660	4.347	838	5.185	
Június	2.151	780	2.931	2.852	546	3.398	
Július	2.457	745	3.202	3.231	562	3.793	
Augusztus	2.803	1.043	3.846	3.130	979	4.109	
Szeptember	1.960	1.508	3.468	2.746	753	3.499	
Október	3.238	1.055	4.293				
November	1.815	1.140	2.955				
Deczember	2.961	1.827	4.788				
Év...	39.811	15.913	55.724	4.134	18.839	62.973	

adatok még nincsenek

7. sz. Az 1899—1902. években Amerikába szóló útvelekkel utazásra jogosult személyeknek havonkénti létszáma. (Magyarország és Horvát-Szlavonország külön-külön.)

Minthogy a kiadott útvelek, illetve az azokkal utazásra jogosult egyének száma sokkal jobban közelíti meg a kivándorlás teljes nagyságát, mint a hatóságok tudomására jutott kivándorlási eseteknek kétségtől igen hézagossá statisztikája, a kivándorlás topographiai megoszlásának tanulmányozására is jobban értékesíthetők az útvelelstatistika adatai. Ez okból sajnálnunk kell, hogy a m. k. központi statisztikai hivatal az útvelek vármegyénkénti kimutatásában éveken keresztül az útvelet engedélyező hatóságok érdektelen részletezését közölte, s csak 1902. eleje óta adja helyette törvényhatóságokként a rendeltetési államok részletezését. Bár ilyen formán még egy egész évre vonatkozó adataink sincsenek, mégis oly fontosnak tartjuk a kérdést, hogy ezen kimutatásoknak kilencz hónapra vonatkozó eredményeit az alábbi felsorolásban törvényhatóságokként összeállítjuk, megjegyezvén, hogy amennyiben január-ról az útveleltulajdonosok utazótársainak száma törvényhatóságokként részletezve nincs, az adatok a fentebb közöltektől némileg eltérnek, t. i. végösszegben 62.973 helyett csak 62.777-et adunk.

Az 1902. év elejétől szeptember végéig kiadott útlevelekkel Amerikába való utazásra jogosított egyének száma ezek szerint törvényhatóságokként a következő volt:

Árva... ..	800	Heves... ..	433	Alsó-Fehér... ..	201
Bars... ..	29	Jász-Nagy-Kún-Sz. ...	20	Beszt.-Naszód... ..	86
Esztergom... ..	3	Pest-Pilis-Solt-K.-Kún ...	52	Brassó... ..	110
Hont... ..	10	Budapest v.... ..	16	Csik... ..	39
Selmeczbánya v....	—	Kecskemét v.	—	Fogarás... ..	530
Liptó... ..	809	Együtt... ..	3.748	Háromszék... ..	90
Nógrád... ..	230	Abauj-Torna... ..	2.954	Hunyad... ..	26
Nyitra... ..	43	Kassa v.	119	Kis-Küküllő... ..	456
Pozsony... ..	18	Bereg... ..	2.490	Kolozs... ..	17
Pozsony v.	10	Borsod... ..	1.478	Kolozsvár v.	—
Trencsén... ..	249	Gömör... ..	2.296	Maros-Torda... ..	38
Turóc... ..	370	Sáros... ..	2.846	M.-Vásárhely v. ...	5
Zólyom... ..	248	Szepes... ..	2.856	Nagy-Küküllő... ..	1.714
Együtt... ..	2.819	Ung... ..	3.511	Szeben... ..	850
Baranya... ..	69	Zemplén... ..	7.018	Szolnok-Doboka... ..	34
Pécs v.	4	Együtt... ..	25.568	Torda-Aranyos... ..	26
Fejér... ..	253	Békés... ..	60	Udvarhely... ..	68
Székesfejérvár v....	8	Bihar... ..	3	Együtt... ..	4.290
Győr... ..	10	Nagyvárad v.	5	Fiume v.	60
Győr v.	5	Hajdú... ..	6	Magyarorsz. együtt	43.970
Komárom... ..	12	Debreczen v.	24	Belovár-Kőrös... ..	1.718
Komárom v.... ..	6	Máramaros... ..	1.570	Lika-Krbava... ..	1.468
Moson... ..	7	Szabolcs... ..	2.639	Modrus-Fiume... ..	7.255
Somogy... ..	15	Szatmár... ..	927	Pozsega... ..	291
Sopron... ..	30	Szatm.-Németi v. ...	14	Szerém... ..	773
Sopron v.... ..	14	Szilágy... ..	127	Zimony v.	1
Tolna... ..	195	Ugocsa... ..	590	Varasd... ..	517
Vas... ..	51	Együtt... ..	5.965	Varasd v.	13
Veszprém... ..	145	Arad... ..	90	Verőcze... ..	14
Zala... ..	20	Arad v.... ..	45	Eszék v.	1
Együtt... ..	844	Csanád... ..	77	Zágráb... ..	6.754
Bács-Bodrog... ..	3.144	Krassó-Szőrény... ..	30	Zágráb v.	2
Baja v.	5	Temes... ..	226	Horvátorsz. együtt	18.807
Szabadka v.	2	Temesvár v.	15	Magyar birod. együtt	62.777
Ujvidék v.	21	Versecz v.... ..	7		
Zombor v.	20	Torontál... ..	182		
Csongrád... ..	6	Pancsova v.	4		
H.-M.-Vásárhely v. ...	—	Együtt... ..	676		
Szeged v.... ..	29				

c.) *A kivándorlás megoszlása egyes államok szerint.* Ezen topographiai vázlat után vegyük már most szemügyre, hogy az Amerikába kivándorló honfitársaink Amerikának melyik részébe mennek? Évtizedeken át egyedül az Egyesült-Államok képezték

kivándorlóink célpontját, de újabban Amerika más államait is mindig nagy számmal keresik fel. Sajnos, hogy csak a német birodalmi kikötők részletezik kivándorlóinkat a rendeltetési állam szerint s így éppen azon kikötők adatai hiányoznak, melyekből honfitársaink legnagyobb számmal mennek a kevésbé biztos jövővel kecsegtető dél-amerikai államokba. Arra kell tehát szorítkoznunk, hogy a német kikötők magyar kivándorlóit részletezzük azon államok szerint ahová kivándorolnak.

Az erre vonatkozó statisztikai adatok szerint, melyet a 3-ik számú táblában állítunk össze, az 1871—1901. években a német kikötőkben hajóraszállott magyarországi kivándorlók közül

az Egyesült-Államokba ment	441.901
Brit-Észak-Amerikába	1.540
Közép-Amerikába	39
Braziliába	1.235
Argentínába	214
Egyéb dél-amerikai államokba	41
Ázsiába	5
Afrikába	274
Ausztráliába és Polynéziába	70
Összesen	445.814 ⁹⁹⁾

Az Egyesült-Államok természetesen minden évben nagy összegekkel szerepelnek; a többi államokba vagy földrészekbe azonban csak néhány évben vándoroltak ki nagyobb néptömegek, míg az évek túlnyomó számában csak szórványosan kerültek oda magyar kivándorlók. *Brit-Észak-Amerikába* például csak öt évben ment száznál több kivándorlónk, u. n. 1893-ban 241, 1895-ben 138, 1897-ben 122, 1900-ban 161 és 1901-ben 275; de megjegyzendő, hogy a Kanadába települő magyarok legnagyobb része az Egyesült-Államokban köt ki s onnan folytatja útját Kanadába; *Braziliába* csak két évben szállítottak német hajók nagyobb kivándorló csapatokat, t. i. 1891-ben 573 és 1895-ben 306 főt. Amerika egyéb államai mindig csak csekély számokkal szerepelnek, legtöbb ment 1892-ben *Argentínába*, t. i. 59. A többi világrészek magyar bevándorlása egészen jelentéktelen; egyedül csak 1896-ban mutat ki a német statisztika 184 magyar kivándorlót, ki *Afrikába* ment.

⁹⁹⁾ Az összegben foglaltatik azon 495 egyén is, ki a német statisztika szerint Nagy-Britanniába vándorolt, de onnan valószínűleg szintén Amerikába ment.

3. sz. táblázat.

A német birodalom kikötőin át kivándorolt magyar honosok részletezése rendeltetési orszákok szerint, 1871-től 1901-ig.

Év	Egyesült- Államok	Brit-Észak- Amerika	Közép- Amerika	Brazília	Argentína	Dél-Amerika egyéb részei	Ázsia	Afrika	Ausztrália- Polynézia	Összesen
1871	292	—	1	1	—	—	—	—	—	294
1872	590	—	—	5	—	—	—	—	—	595
1873	960	—	—	2	—	—	—	—	—	962
1874	907	—	1	6	—	—	—	—	13	927
1875	1.036	—	—	3	4	1	—	—	21	1.065
1876	608	—	2	14	—	—	—	1	—	625
1877	628	—	—	23	—	—	—	1	—	652
1878	797	—	6	—	—	—	—	—	—	803
1879	1.751	—	1	6	1	—	—	—	—	1.759
1880	8.754	2	1	6	—	—	—	—	3	8.766
1881	11.247	1	—	8	1	—	—	—	—	11.257
1882	17.472	38	—	1	2	—	—	3	4	17.520
1883	14.801	7	1	21	5	1	—	3	—	14.839
1884	13.131	26	—	23	10	2	—	3	—	13.195
1885	12.310	19	—	17	—	—	—	—	2	12.348
1886	75.088	49	1	9	—	—	—	—	2	25.149
1887	18.240	2	—	6	20	1	—	—	1	18.270
1888	17.575	21	—	4	21	1	—	—	8	17.630
1889	21.972	38	2	12	19	2	—	3	2	22.050
1890	27.230	15	5	8	6	1	—	—	3	27.268
1891	20.786	40	2	573	7	8	2	1	—	21.419
1892	20.113	63	2	75	59	1	—	—	—	20.313
1893	13.667	241	4	16	4	—	—	—	—	13.932
1894	5.353	57	4	11	1	1	—	—	—	5.427
1895	17.081	138	—	306	1	1	—	7	2	17.536
1896	14.660	85	2	53	19	2	—	184	—	15.005
1897	9.701	122	1	5	14	9	2	23	3	9.880
1898	16.966	48	1	4	3	1	—	27	6	17.056
1899	32.544	92	2	6	2	—	1	15	—	⁴⁰⁾ 32.799
1900	40.963	161	—	1	6	2	—	1	—	⁴¹⁾ 41.320
1901	54.678	275	—	10	9	7	—	2	—	⁴²⁾ 55.153

^{40—42)} Ez összegben foglaltatnak oly egyének is, kik Nagy-Britanniába vándoroltak, még pedig: ⁴⁰⁾ 187; ⁴¹⁾ 186; ⁴²⁾ 172.

Az Egyesült-Államok statistikája a magyar kivándorlás történetét 1861-ig vezeti vissza. A hatvanas években honfitársaink csak szórványosan léptek Amerika földjére; nem a politikai viszonyok ziláltsága — mint az ötvenes években, — hanem az inség és keresethiány készítette hazánkfiait erre, akik első ízben 1865-ben vándoroltak ki nagyobb számmal — háromszázhuszonketten, — tehát többen mint azon évben Ausztriából, amely egyébként állandóan nagyobb összeggel szerepel a kivándorlók közt. A kivándorlás azonban a hatvanas években — amennyiben az amerikai statisztikának hitelt lehet adni — igen szórványos volt s az évtized végén teljesen meg is szűnt. A hetvenes évek beköszöntése nagyra fokozta a kivándorlás iránti hajlamot. A kivándorlók száma két év alatt felszökött ezerre, de ezután ismét alászállott s 1878-ig 400 és 900 közt ingadozott, megfelelőleg Ausztriának, ahol a kivándorlás ezen idő alatt szintén csak csekély ingadozásokat mutatott, de átlag nyolczszor-tízszer akkora volt mint hazánkban. 1880-ban beállott a nagyobb mérvű és tömeges kivándorlás: ekkor már hatezernél több honfitársunk indult Amerikába, 1882-ben már megkétszereződött e szám s három éven át tíz és tizenkét ezer volt azoknak a száma, kik az óceánon túl próbáltak szerencsét. Erre némi csekély csökkenés állott be, de 1886 óta ismét fokozott mértékben nyilvánult a vándorhajlam; ekkor már tizennyolczezernél több indult az Egyesült-Államokba, majdnem annyi mint Ausztriából, mely eddig jóval nagyobb néptömeget bocsátott volt útnak. A következő három évben beállott apadás csak muló természetű volt; 1890-ben már ismét újra erősen fellobbant az amerikai kivándorlás lángja s azóta évről-évre több hazánkfia keresett új otthont az óceánon túl: 1890-ben már 24.994 magyar kötött ki Amerika partján, a reá következő évben 27.548 s 1892-ben nem kevesebb mint 32.683, a legnagyobb szám, melylyel addig hazánk a kivándorlások statistikájában szerepelt. Erre a kivándorlók száma ismét öröndetes módon apadt; egészen 1898-ig ugyanis 30 és 25.000 között ingadozott kivándorlónk száma, sőt közben 1897-ben 13.791-ig szállt alá, de a legutóbbi években eddig nem észlelt s a legpessimisticusabb felfogást is túlhaladó mértékben növekedett meg; mert az 1899/900. évben (július 1-től június 30-ig) 63.036, 1900/01-ben pedig 65.870 olyan bevándorlót mutat ki az Egyesült-Államok statistikája, ki Magyarországból ered.⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ Az Egyesült-Államok statistikája ugyanis újabban nem államok, hanem nemzetiség (nyelv) szerint részletezi a bevándorlókat; mi a magyar, tót, horvát-

Az amerikai kivándorlás második, nem kevésbé fontos forrása azon *európai kikötők statistikája*, melyeken keresztül történik a kivándorlás. A magyar kivándorlók túlnyomó része Brémában vagy Hamburgban száll hajóra s így e két város kivándorlási statistikájában kerül kimutatásra. E kikötővárosok statistikája nem oly kimerítő és sokoldalú ugyan, mint az Egyesült-Államoké, de annyi-ből érdekes, mivel a világ minden részeibe folyó kivándorlást tünteti fel s így általánosabb, mint az amerikai felvétel. Hazánkat illetőleg különösen a régebbi időre nézve annál fontosabb, mivel a nyolczvanas évek elejéig bátran tekinthettük az összes óceánon túli kivándorlás képét.

Nem hallgathatjuk azonban el, hogy a német kikötőkből kiinduló magyarországi kivándorlás statisztikája korántsem vág össze az amerikai feljegyzésekkel. Az eltérések a hetvenes években csak százakra vagy annyira sem rúgtak, 1880 óta azonban állandóan ezeket tesznek ki. A német statisztika 1890-ig általában mindig több kivándorlót mutat ki, mint amennyit az Egyesült-Államok bevándorlókként tüntetnek fel, azóta azonban az ellenkező eset forog fenn. Utóbbi jelenséget kimagyarázza az, hogy más európai kikötők is sok magyar kivándorlót szállítottak el. Az 1890-ig mutatkozó eltéréseket illetőleg pedig legvalószínűbbnek tartjuk azon feltevést, hogy a két rendbeli statistikában a honosság megállapítása nem történik egyöntetűen vagy talán nem is a legnagyobb pontossággal s így a magyarok egy része osztrák gyanánt vagy megfordítva vétetett számba. Különösen valószínű ez a kivándorlott németajkú honfitársaink tekintetében, kiknek jó részét kétségkívül németországi gyanánt számolják el. Eltérésnek különben már a dolog természeténél fogva kell lennie, mert a kikötőkből elinduló és az amerikai parton kiszálló utasok tömege nem azonos. Nem tehető fel, hogy a kivándorlók közül az úton számosabban halnának meg; inkább valószínű, hogy a csak rábeszélés folytán útra kelt kivándorlók egy része időközben megváltoztatván szándékát, útjáról visszafordul. Ez eset lehetséges különösen azoknál, kik a német

szlapon és ruthén nyelvűeket tekintettük magyarországiak gyanánt. Az első három helyen említett nemzetiségűeknek magyar honossága kétségen felül áll, a ruthének közt azonban lehetnek nagyobb számmal galicziaiak is. Ha azonban ezzel szembe állítjuk azt, hogy a hazánkból kivándorlott németajkúak — kik a birodalmi németekkel együtt vannak kimutatva — kimutatásunkból hiányoznak, biztosra vehető, hogy a magyarországi kivándorlók száma tényleg még nagyobb a fent kimutatott összegeknél.

kikötőkből nem egyenesen Amerikába hajóznak, hanem először Angliába induló hajóra szállnak s csak onnan (leginkább Liverpoolból) veszik útjokat az Egyesült-Államok felé. A hamburgi statisztika ezen „*indirect*” kivándorlókat 1882 óta külön mutatja ki. Ezen visszafordulási esetek azonban korántsem lehetnek oly számosak, hogy az említett különbségeket kimagyarázhatnák.

Az Egyesült-Államokba kivándorolt magyarok száma a kétféle statisztika szerint a következő volt:

	az Egyesült-Áll. feljegyzései szerint	a német kikötők feljegyzései szerint
1861—1870	488	?
1871—1880	13.475	16.323
1881—1880	136.562	179.066
1891—1900	179.724 ⁴⁾	191.834
1901	?	54.678
Együtt	330.249	441.901

Már fentebb említettük, hogy a Hamburgon keresztül kívándorlóknak egy része nem közvetlenül hajózik át Amerikába, hanem Angliába menő hajókra száll ahonnan angol lobogó alatt folytatja útját. A hamburgi statisztika az Egyesült-Államokba irányuló kivándorlást 1882 óta választja ketté közvetlen és közvetett kivándorlásra. A Magyarországra vonatkozó adatok főeredményei a következők:

A Hamburgban hajóra szálló magyarországi kivándorlók közül

	közvetlen amerikai hajón	Angliába menő hajón kelt át		közvetlen amerikai hajón	Angliába menő hajón kelt át
1882	9.257	6.757	1892	2.019	541
1883	8.669	2.774	1893	1.588	38
1884	5.679	2.149	1894	1.052	241
1885	3.030	1.114	1895	2.774	472
1886	7.574	4.545	1896	2.781	152
1887	7.836	1.738	1897	1.364	99
1888	6.101	2.042	1898	2.000	90
1889	3.248	1.562	1899	4.695	25
1890	4.087	1.301	1900	9.419	21
1891	3.049	951	1901	12.493	26

Ez a felsorolás sokkal mélyebb bepillantást enged a kivándorlás viszonyaiba, mint sem gondolnók. Az a tény ugyanis, hogy az Angliába menő hajókon történő kivándorlás, mely eleintén igen jelentékeny volt, lassanként mindinkább csökkent s végül majdnem teljesen megszűnt, kétségkívül nem a véletlen játéka, hanem határozott oka van. Okául pedig azt tekinthetjük, hogy a hajózási vállalatok ügynökeinek féktelen garázdálkodása folytán kivándorlóink

⁴⁾ Csak 1898-ig bezárólag, mivel a későbbi évekről nincsenek ugyanily alapon összeállított adatok.

mindinkább nagyobb számmal, végül jóformán teljesen ezen ügynökök hálójába kerültek, kik őket természetesen azon vállalatok hajóin helyezték el, melynek szolgálatában állanak. A kivándorló tehát, ki kezdetben saját elhatározásából indulva útnak, útirányát s hajóját is maga választhatta meg, lassanként a kivándorlási ügynökök prédájává lett, szinte áruczikké alacsonyodott, melyet — mint tehetetlen s akaratnélküli tömeget — oda hurczoltak s löktek, amerre az ügynökök érdeke kívánta. A kivándorlásnak ügynöki speculációjává s üzérkedéssé való fajulása magyarázata egyúttal annak is, hogy Hamburg majdnem teljesen elvesztette a kivándorló magyarok hajóraszállása tekintetében régebben birt fontos szerepét, elvesztette pedig Bréma javára, mely a hírhedt Missler cégnek a magyar felvidéket elárasztó ágensei által maga felé terelte a kivándorló magyarok nagy tömegeit.⁴⁵⁾ Különösen a kilenczvenes években volt alacsony Hamburg magyar kivándorló forgalma Brémához képest s bár az utolsó két évben némi fordulat állott be, mégsem közelíti meg amannak forgalmát, míg a nyolczvanas évek első felében messze túlszárnyalta azt.

Szólnunk kell még arról, hogy a magyar kivándorlók — amennyiben erről adataink vannak — az Egyesült-Államok mely részeiben szállanak partra s merre telepednek le. Általánosságban mondhatjuk, hogy kivándorlóink kivétel nélkül a keleti államok kikötő városaiban vagy a parthoz közelebb eső városaiban állapodnak meg először s onnan oszolnak szét az Egyesült-Államok minden részébe. *New-York* városa egymaga magához vonzza a kivándorlóknak több mint kilencz tized részét és csak elenyésző csekély az a töredék, mely másutt köt ki; a többi kikötők közül csakis *Baltimore* és *Philadelphia* szerepelnek még számbavehető összegekkel, míg *Bostonban* és *Charlestownban* már csak egyesek kötnek ki, más kikötőkbe pedig már csak elvétve téved magyar ember. A nagy előszeretet is, melylyel a magyar kivándorlók az Unió keleti parti városait keresik fel, arra utal, hogy kivándorlóink nem határozott célzattal érkeznek Amerikába s nem maguk választják utazásuk célpontját, hanem mint a kivándorlási ügynökök áldozatai azon kikötőben szállnak partra, amelybe a szállítási vállalatok hajójáratukat fenntartják.

⁴⁵⁾ Hogy mily nagy szerepe van a fentemlített cégnek kivándorlóink szállításában, azt többek közt ékesen illusztrálja *Hegyi Jenő*: A magyarországi kivándorlás állapota és rendezése című munkájában (Fiume 1902).

A magyarországi kivándorlók közül partra szállott az 1874—1895. években:

New-Yorkban...	233 478	Boston és Charlestownban ...	66
Philadelphiában ...	8 028	Portland és Falmouthban ...	49
Baltimoreban ...	11 339	Key-Westben ...	1
New-Orleansban ...	774		

E tekintetben különben figyelembe veendő, hogy azon (túl-nyomóan német és angol) hajózási vállalatok, melyeknek hajóit kivándorlóink igénybe veszik, leginkább a fent említett három város kikötőit keresik fel s így a kivándorlók zöme természetesen ott ép az amerikai földre. Az a jelenség azonban, hogy az Egyesült-Államokban élő magyarok három negyed része Pennsylvania, New-York és New-Jersey államokban telepedett le, bizonyítéka fentebbi állításunknak, holott a távolabb fekvő nyugati államoknak idege-
nektől még kevésbé elárasztott földje bizonyára biztosabb jövőt ígérne kivándorló honfitársainknak.

Az alábbi 4-ik számú táblázatban az Egyesült-Államokba kivándorolt magyarok számát a partra szállásuk helye szerint való részletezésben mutatjuk be.

Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyarok kimutatása

4. sz. tábla. partra szállásuk helye szerint.

Július 1-től június 30-ig	New-York N. Y.	Philadelphia Pa	Baltimore Md	Boston és Charlestown Mass.	New-Orleans La	Key-West Fla	Portland és Falmouth Me	Összesen
1874—75	745	24	5	2	—	—	—	776
1875—76	619	—	—	11	—	—	—	630
1876—77	370	—	—	3	—	—	—	373
1877—78	577	—	11	1	57	—	—	646
1878—79	581	5	44	—	2	—	—	632
1879—80	3.954	220	125	64	—	—	—	4.363
1880—81	6.561	75	149	41	—	—	—	6.826
1881—82	8.324	27	333	195	—	1	49	8.929
1882—83	10.741	175	190	134	—	—	—	11.240
1883—84	14.063	270	436	29	—	—	—	14.798
1884—85	9.059	108	206	10	—	—	—	9.383
1885—86	12.134	107	147	32	—	—	—	12.420
1886—87	14.124	105	996	31	—	—	—	15.256
1887—88	14.783	99	871	57	—	—	—	15.810
1888—89	10.341	92	508	26	—	—	—	10.967
1889—90	20.418	269	1.362	12	1	—	—	22.062
1890—91	28.363	573	1.396	34	—	—	—	28.366
1891—92	33.765	858	2.598	14	1	—	—	37.236
1892—93	20.868	1.705	918	9	1	—	—	23.501
1893—94	12.366	1.418	600	11	2	—	—	14.397
1894—95	12.722	1.898	444	58	2	—	—	15.124

A kivándorlás *hónapok és évszakok szerinti* eloszlásának vizsgálata érdekes eredményekkel kecsegtet. Eleve feltehetjük, hogy ha hazai viszonyainkban keresendők a kivándorlás okai, a kivándorlásnak időben való fellépése kapcsolatot kell hogy mutasson hazai viszonyaink alakulásával. Kedvezőtlen gazdasági éveknél, egyéb csapásoknak fokoznia kellene a kivándorlásra eltökéltek számát, kedvezőbb éveknél pedig apadásnak kellene beállnia a kivándorlásban. Ily összefüggést a termés minősége és a kivándorlás mérve közt azonban alig állapíthatunk meg. Még akkor is, ha csak a kivándorlásban legnagyobb mértékben résztvevő felvidéki vármegyék gazdasági helyzetét hasonlítjuk össze az amerikai kivándorlás hullámszerűségével, még akkor sem mutathatunk ki valamely határozott összefüggést. Így p. o. az 1881—1890. évtizedben 1882-ben, 1887-ben és 1890-ben volt a termés legbővebb, mégis éppen 1882-ben fokozódott a kivándorlás nagy mértékben s 1890-ben újból s még nagyobb mértékben terjedt a mozgalom. Ellenben a nagyon silány termésű 1883 és 1889. években is alig volt több kivándorló, mint az előző években. Annyit tehát állíthatunk, hogy a kivándorlás nem közvetlen folyománya a mezőgazdasági állapot változásainak. Nem is az esetleg rossz termést követő hónapokban legmagasabb a kivándorlás, hanem az év második negyedében, áprilistól júniusig. A tavasz beálltával indul útnak a legtöbb kivándorló, nyáron erősen megapad a számuk, de ősszel újból megdagad, sőt még a téli hónapok némelyikében is erős a hullámszerűség. Egyes években azonban e szabályszerűségtől való eltéréseket is észlelhetünk. A havonkénti mozgalmat Hamburg kikötőjének 1871—1901. évi adataiból ítélhetjük meg. Ezek határozottan arról tanúskodnak, hogy a tavaszi hónapokban indul útnak a legtöbb magyarországi kivándorló s hogy e maximum kevés kivétellel májusra esik. Ezután apad a mozgalom, ősszel azonban majdnem minden évben egy második, bár a tavaszinál jóval kisebb maximum lép fel, mely októberre vagy novemberre esik, mire a téli minimális kivándorlási időszak veszi kezdetét. Az idevonatkozó észleléseket az 5. számú táblázatban állítottuk össze.

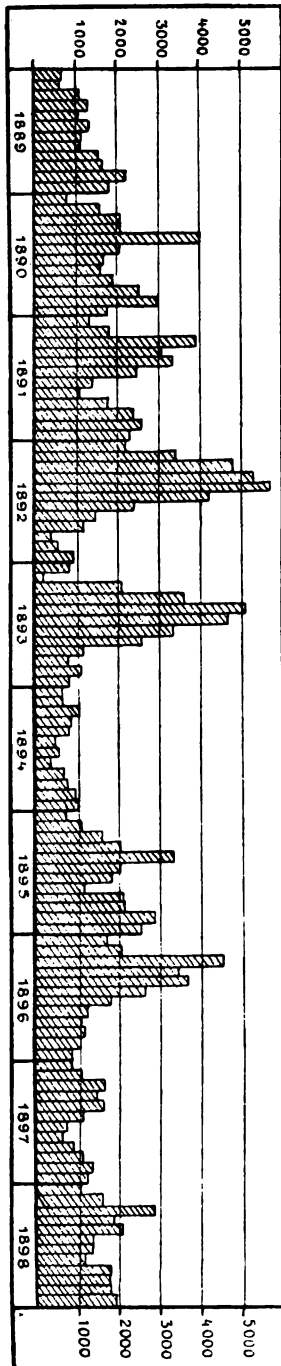
A Hamburgban hajóra szállt magyarországi kivándorlók havonkénti kimutatása.⁴⁰

5. sz. tábla.

Év	Január	Február	Márczius	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December	Együtt
1871	8	1	16	25	22	33	16	34	12	47	20	7	236
1872	4	10	7	6	17	62	55	57	72	35	80	52	457
1873	25	5	40	58	128	47	66	62	61	124	122	28	764
1874	45	5	40	78	68	104	44	103	35	80	75	24	701
1875	9	50	36	97	188	81	81	52	66	40	63	24	787
1876	30	66	64	48	83	39	42	42	26	19	30	12	501
1877	18	33	37	45	54	43	25	59	24	100	41	16	495
1878	3	24	76	8	177	77	48	67	44	23	81	33	661
1879	16	9	15	67	145	127	68	96	53	345	162	159	1.262
1880	320	491	763	960	1.013	640	544	730	573	823	716	573	8.146
1881	733	1.014	1.293	968	988	470	309	471	927	987	1.249	1.044	10.458
1882	2.172	1.581	1.572	794	1.397	754	405	498	850	2.129	2.617	1.291	16.060
1883	717	750	910	996	1.195	729	598	617	1.163	1.402	1.496	905	11.478
1884	1.339	1.398	1.030	589	1.085	449	427	330	251	370	442	175	7.885
1885	225	403	408	696	689	388	181	255	104	311	303	216	4.179
1886	332	563	903	885	2.223	990	629	1.147	1.425	1.468	1.338	273	12.176
1887	245	160	416	440	1.662	1.208	943	754	1.135	1.435	620	580	9.598
1888	344	671	692	1.353	1.492	1.055	675	429	323	535	391	219	8.179
1889	299	348	382	248	602	425	321	420	406	417	666	339	4.873
1890	272	251	461	433	899	498	484	544	311	530	500	235	5.418
1891	183	272	374	375	576	421	301	318	293	384	421	206	4.124
1892	203	225	356	261	544	312	356	296	36	—	14	42	2.645
1893	4	29	154	223	249	222	211	220	102	112	238	103	1.867
1894	55	81	78	141	163	136	155	115	133	112	99	98	1.366
1895	54	67	106	139	328	327	250	388	470	540	641	369	3.679
1896	190	236	255	296	374	261	235	381	204	327	141	182	3.082
1897	120	141	197	113	275	145	119	103	153	131	54	33	1.584
1898	115	70	191	173	264	165	149	127	155	217	289	220	2.135
1899	244	313	370	667	652	391	330	205	238	404	446	595	4.855
1900	663	1.097	1.176	1.195	1.734	895	669	533	507	621	524	561	9.975
1901	1.219	1.532	1.476	863	696	585	1.052	1.445	1.428	1.519	791	584	13.190

⁴⁰ Az 1887—1894. évi adatok Beukemann id. munkájából (Statistik des Hamburgischen Staates, Heft XVII) valók; a többi adatokat a hamburgi statisztikai hivatal (Stat. Bureau der Steuer-Deputation) volt szives velem kéziratban közölni; megjegyzendő, hogy az 1900. és 1901. évi adatoknak havonkénti részletezése nem egyezik teljesen a kivándorlóknak rendeltetési országok és a szállítás módja szerinti részletezésével.

8. sz. Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosoknak havonkénti kimutatása az 1889—1898. évekről.

Az amerikai Egyesült-Államok adatai nagyjából egyeznek a hamburgi feljegyzésekkel. Azok szerint rendszerint a tavaszi hónapokban legnagyobb a bevándorlás, de az őszi hónapokban is gyakori egy második maximum. Sajnos, hogy a bevándorlóknak hónapok szerinti részletezése csak az 1889—1898. évekről áll rendelkezésre. Az érdekes megfigyelesek a 8-ik számú ábrában tűntettük fel s a 6-ik számú táblázatban is összeállítottuk. A bevándorlásnak évnegyedek szerinti megoszlása 1876 óta áll rendelkezésre, ezt az alábbi összeállításban mutatjuk be.

	Jan.-Márcz.	Ápr.-Jún.	Júl.-Szept.	Okt.-Decz.	Együtt
1876	145	159	95	76	475
1877	49	153	116	222	540
1878	67	241	187	137	632
1879	55	253	262	948	1.518
1880	1 379	1.774	1.537	1.978	6.668
1881	2.225	1.086	1.128	2.730	6.756
1882	3.689	1.795	1.302	4.816	11.602
1883	2.629	2.493	2.277	4.909	12.308
1884	4.913	2.899	1.409	1 687	10.708
1885	2.577	3.710	1.235	1.659	9.181
1886	3.502	6 024	3.845	4.739	18.110
1887	1.463	5.209	3 401	4 228	14.301
1888	2.962	5 209	2.498	2.187	12.856
1889	2.511	3.771	3.832	5.632	15.746
1890	4.462	8.136	5.179	7.217	24.994
1891	7.034	8.936	4.274	7.304	27 548
1892	10.410	15.248	5.154	1.871	32.683
1893	3.097	13.379	7.022	2.721	26.219
1894	2.368	2.284	1.586	2 762	9.000
1895	3.454	7.420	5.235	7.585	23.684
1896	8.280	9.808	4.060	3.059	25.207
1897	3.629	4.277	2.252	3.633	13.791
1898	5.529	5.268	4.288	5.835	20.920

Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosoknak havonkénti kimutatása.

6. sz. tábla.

Év	Január	Február	Márczius	Április	Május	Június	Július	Auguszt.	Szept.	Október	Novemb.	Decz.
1889	686	649	1.176	1.339	1.046	1.386	1.204	1.081	1.544	1.646	2.201	1.785
1890	767	1.536	2.109	2.113	4.005	2.018	1.868	1.573	1.918	2.512	2.966	1.739
1891	1.299	1.829	3.906	3.066	3.378	2.492	1.411	1.110	1.753	2.451	2.583	2.270
1892	2.210	3.402	4.798	5.378	5.657	4.233	2.472	1.467	1.215	408	508	955
1893	824	217	2.056	3.542	5.150	4.687	3.297	2.524	1.201	815	1.148	758
1894	671	677	1.020	929	858	497	531	373	682	787	960	1.015
1895	734	1.115	1.605	2.031	3.338	2.051	1.808	1.238	2.179	2.236	2.833	2.516
1896	1.700	2.016	4.564	3.462	3.696	2.650	1.773	1.230	1.057	1.122	1.044	893
1897	874	1.081	1.674	1.488	1.643	1.146	744	612	896	1.068	1.325	1.240
1898	1.059	1.584	2.886	1.807	2.074	1.367	1.365	1.136	1.787	?	?	?

Kanadát illetőleg hivatalos adatok nem igen állnak rendelkezésre, csak annyit tudunk, hogy 1898-ban 4.472, 1899-ben 7.387, 1900-ban 6.066 és 1901-ben 5.746 osztrák és magyar honos vándorolt oda be; az újabb időben azonban bővebb hírek érkeztek az oda kivándorlott magyarokról is. Habár a kanadai kormány oly kedvezményeket nyújt a kivándorlóknak, minőket semmiféle más állam, mert 160 acre (60 hektár) földet ingyen ad „homestead” gyanánt, azonkívül széna, fa, legelő, halászat és vadászat is ingyen van: mégis sanyarú ott a magyarok sorsa. Az ottani viszonyokkal, szokásokkal s nyelvvel ismeretlen kivándorlóink, ugyanis, ha a hosszú tengeri s vasúti utazás után a különféle szállítási vállalatok ügynökeitől félig kifosztva *Quebec-be* érkeznek, onnan a rájuk leső s a kivándorlókból élő vasúti vállalatok alkalmazottjai által a 2500 kilométernyire fekvő *Winipegbe* szállítatnak, mert Brit-Észak-Amerikának csak nyugati és északi államaiban kapható már ingyen föld; a tájékozatlan s tudatlan paraszt, kinek nyelvét ott senki sem érti, teljesen ki van szolgáltatva a vasúti vállalatok ügynökeinek s a szabadföld-választás előnyeitől teljesen elesik, azon dilemma előtt állván: vagy elfogadja a vasúti vállalatok által rájuk erőszakolt rossz földet, vagy a vállalatok tulajdonát képező földet veszi meg amortisatióra. A magyar kivándorlók ekként kényszerhelyzetbe kerülven, vagy oly vidéken kénytelenek megtelepedni, melynek éghajlatát el nem bírják s ahol a föld igen silány, vagy pedig belebuknak a költséges földvásárlásba;

tönkremenésük biztos, mert amint már Kanadában vannak, teljesen magukra vannak hagyatva s nem törődik velök senki, — consulunk aki 2500 kilométernyire van (Montrealban), a magyar nyelvet természetesen (!) nem is bírja.

A vasúti vállalatoknak a kivándorlókkal űzött üzérkedéseihez még — sajnos — mindenfelé gyanús magyar alakok szereplése is járul, kik a bevándorlók ügyefogyottságát csalárd üzleti céljaikra használva fel, egyenesen azoknak bőrére utaznak. Nem csuda, hogy az ekként létesített magyar telepek egyike sem boldogul; ily magyar telepek a tótoktól lakott *Huns Valley*, a Whitewood közelében levő *Eszterháza* és *Kaposvár* (melyeket „gróf Eszterházy Pál,” igazi nevén Grün Mór alapított), a Yorkton melletti *Otthon-telep*, az Atlanti óceántól 4300 kilométernyire levő *Red Deer Lake-telep*, a torontálvármegyei sváb kivándorlóktól alapított *Zichydorf* stb. A fennálló kisebb-nagyobb telepeken, melyek 5—6000 kilométernyi területen vannak elszórva, *Farahó János* szerint⁴⁷⁾ mintegy 1000, mások szerint 3000 magyar él. Szétszórtságuknál s azon sanyarú viszonyoknál fogva, melyekbe őket balsorsuk sodorta, összetartás s szervezkedés nincs, csakis Kaposvárt s Eszterházán van lelkeszük (ez is francia jezsuita, ki alig bírja a magyar nyelvet), iskoláik, egyházaik másutt sehol sincsenek. Ezekre a helyekre az Alföldről is vándoroltak ki sokan azon csábító röpiratok hatása alatt, melyekkel a kanadai magyar iparlovagok egyes vármegyék községeit elárasztották.

Közép-Amerikába csekély számmal s csak elvétve vándoroltak ki honfitársaink; a német kikötők statistikája szerint harmincz év alatt csak 39-re rúg az oda távozott magyar honosok száma s bár feltehető, hogy egyéb lobogó alatt is érkeztek egyesek, az ott élő honfitársaink száma mégis jelentéktelen lehet. Helyzetükről keveset tudunk; egy *Oaxaca* városban — Mexikóban — letelepedett magyar földbirtokos óva intette honfitársait az oda való kivándorlástól, mivel ott a vagyontalan ember a legnagyobb nélkülözéseknek és nyomornak van kitéve s nem tud boldogulni.

A **Dél-Amerikába** kivándorló magyarokról csakis annyiban vannak adataink, amennyiben a német kikötőkben szállottak hajóra; ezekből azonban aránylag kevés magyar indul Dél-Amerikába. Ugyanis a rendelkezésre álló adatok szerint 1871-től 1901-ig 1.235 magyar honos ment Braziliába, 215 Argentínába és 41 Dél-Amerika

⁴⁷⁾ A magyar kivándorlók Kanadában. (Közgazdasági Szemle, 1901. 26 kötet, 810—826 lap.)

egyéb államaiba, összesen tehát 1.490 honfitársunk szállt a német kikötőkben Dél-Amerikába induló hajókra... Tudjuk azonban, hogy oda leginkább olasz és francia hajók szállítják kivándorlóink zömét, de ezekről nincsenek adataink. Említettük, hogy Genuából 1889-től 1900-ig 10.317 honfitársunk kelt útra, kétségkívül mind Dél-Amerikába, de ezen egy kikötő forgalma nem meríti ki oda irányuló kivándorlásunkat. Sajnos, hogy a dél-amerikai államok statistikája nem tünteti ki bevándorlói között a magyarokat külön, hanem csakis az osztrákokkal egy tételben. Ilyformán nincsenek határozott adataink kivándorlásunk mérveiről, és csakis az osztrák-magyar kivándorlókra vonatkozó adatokból vonhatunk némi következtetést az oda kivándorló magyarokra is.

Dél-Amerikának három állama: *Brazília, Argentina és Uruguay* mutatja ki az osztrák-magyar kivándorlókat; az első államból 1876 óta, a másodikból 1870 óta, Uruguayból végül 1880 óta vannak

7. sz. tábla.

Osztrákok és magyarok kivándorlása Dél-Amerikába.⁴⁹⁾

Év	Brazília	Argentina	Uruguay	Év	Brazília	Argentina	Uruguay
1870	—	67	—	1886	644	1.015	76
1871	—	50	—	1887	274	2.498	62
1872	—	62	—	1888	1.116	2.333	76
1873	—	127	—	1889	550	4.225	378
1874	—	156	—	1890	2.246	1.018	182
1875	—	93	—				
1876	3.530	118	—	1891	4.244	263	116
1877	1.006	59	—	1892	574	552	155
1878	1.185	901	—	1893	2.737	685	85
1879	312	1.760	—	1894	798	440	323
1880	292	879	28	1895	10 108	549	66
1881	83	490	62	1896	11.389	963	168
1882	57	672	59	1897	3.166	1 768	102
1883	249	1.057	85	1898	1.060	593	87
1884	598	1.329	96	1899	2 336	950	71
1885	466	1.982	75	1900	178	2.024	126

⁴⁹⁾ Ezen táblázat adatai a dél-amerikai államok bevándorlási hivatalainak feljegyzéseiből merítvők (közli *Bodio* többször említett munkáiban), Braziliának 1896—1900. évi adatai ellenben az európai kikötők feljegyzéseiből vették, mivel Braziliának ezen évekre vonatkozó adatai hiányoznak. Az 1900. évi adata azért oly alacsony, mivel ez évből az olasz kikötők adatai sem voltak beszerezhetők.

idevágó adataink.⁴⁹⁾ Ezen adatokból, melyeket a 7-ik számú táblázatban állítottunk össze, összesen 82.854 osztrák és magyar állampolgárnak Dél-Amerikába történt kivándorlása állapítható meg, kik közül Braziliába 49.798, Argentínába 30.578 és Uruguayba 2.478 ment. Miután a magyar kivándorlók 1886 előtt Dél-Amerikába nem költöztek nagyobb mértékben, a régibb adatokat figyelmen kívül hagyhatjuk. 1886-tól 1900-ig az Ausztriából és Magyarországból kivándorlottak száma volt: Braziliába 41.420, Argentínába 20.776 és Uruguayba 2.073, összesen 64.269. Hogy ezekből mennyi esik a magyar kivándorlókra, arra nézve biztos támpontunk nincs; de ha csak negyedrésszére tesszük számukat — ami az utolsó évek erősen fokozódó kivándorlása mellett túlzottnak nem látszik, — akkor is mintegy 10.000-re becsülhetjük a Braziliába, 5.000-re az Argentínába és 4—500 re az Uruguayba kivándorolt magyarok számát. De figyelemmel a fentebb mondottakra, feltehető, hogy e szám tényleg jóval magasabb.

Ezen, ránk nézve annyira fontos kérdés tüzetesebb megvilágítása céljából utalunk arra, hogy az 1880—1891. évekre vonatkozólag *Bodio* a Bulletin de l'Institut international de Statistique III. évfolyamában (2. füzet, 106. lap), valamint a Statistica della emigrazione italiana című hivatalos kiadvány nemzetközi összehasonlításaiban Marseille, Havre és Bordeaux kikötőinek osztrák-magyar kivándorlási forgalmát közli. Adatai a következőkben tűntetik fel az ott hajóra szállott osztrák és magyar kivándorlók számát:

	Marseille	Havre	Bordeaux	Együtt		Marseille	Havre	Bordeaux	Együtt
1880	207	193	?	400	1890	221	1.317	37	1.575
1881	175	278	?	453	1891	85	1.363	48	1.496
1882	189	559	?	748	1892	114	1.378	28	1.520
1883	218	494	18	730	1893	19	2.068	78	2.165
1884	59	387	35	481	1894	54	1.428	34	1.516
1885	63	118	94	275	1895	35	3.275	70	3.380
1886	225	217	36	478	1896	321	2.627	2	2.950
1887	116	528	24	668	1897	363	843	9	1.215
1888	13	490	28	540	1898	68	1.586	2	1.656
1889	161	705	23	789	1899	629	6.341	7	6.977

Továbbá tudjuk a Dell'emigrazione dall'Italia comparata című munkából (95. lap), hogy osztrákok a fentemlített három város, valamint Bayonne és Saint-Nazaire kikötőiben következő számban szálltak hajóra:

⁴⁹⁾ Ez adatok közölvék *Bodionak* a kivándorlásokról irt nemzetközi munkáiban (Statistica della emigrazione italiana, con confronti internazionali), valamint a Bulletin de l'Institut international de statistique több évfolyamában, továbbá az angol Statistical abstract című összehasonlító munkában.

1865—74-ig	159
1875	4.461
1876	3.023
1877	359
1878	313
1879	971

Mindez adatok arról tanuskodnak, hogy a francia kikötőkben Ausztria-Magyarország felől lebonyolódó kivándorlás korántsem jelentéktelen, hogy tehát az ezen adatokból Magyarországot illető hányad elhanyagolása elég érezhetően csorbíthatja a kivándorlási statisztika teljességét. Felmerülhetne ugyan az a feltevés, hogy a francia kikötők, s nevezetesen Havre forgalma, nagyobbára az Egyesült-Államok felé fordul s így azt kellene hinnünk, hogy az azokban hajóra szállt magyarok az amerikai bevándorlási statisztikában nem hiányoznak; de miután 1890-ig a német kikötők forgalma már egy magában is jóval nagyobb volt az Egyesült-Államok részéről kiténtetett összes magyar bevándorlók számánál, ez a feltevés nem látszik igazoltnak.

Van néhány adatunk annak jellemzésére is, hogy a Németországon kívüli kikötők kivándorlási forgalma miként oszlik meg rendeltetési országok szerint. Így p. o. tudjuk (Bulletin III. 148.), hogy az 1886-ban és 1887-ben Braziliába bevándorlott osztrákok és magyarok a következő kikötőkben szálltak volt hajóra:

	1886	1887
Antwerpenben	18	—
francia kikötőkben	23	—
német	33	25
angol	5	—
Genuában	320	200
Nápolyban	80	20
amerikai kikötőkben	118	29

Ebből tehát világos az, hogy a német kikötőkön keresztül Braziliába menő kivándorló-szállítmányaink az oda irányuló összes kivándorlásnak *tizedrészét sem* képezik, mert ennek javarésze olasz hajókon bonyolódik le. Ezen az alapon a Braziliába kivándorlott magyarok számát legalább 12.000-re becsülhetjük, ami fentebb közölt becsülésünknek is megfelel. De kiderül az is, hogy aránylag számosak azon kivándorlóink, kik Amerikának valamely más részéből, túlnyomóan természetesen az Egyesült-Államokból fordulnak Brazília felé, miután amott kellő existenciát alapítani nem voltak képesek. Minden jel tehát arra utal, hogy Dél-Amerika, s különösen Brazília sokkal nagyobb mértékben fogyasztja népességünket, mintsem eddig általában gondoltuk volna.

Brazília felé a nyolczvanas években indult meg a kivándorlás, mely ma leginkább az olasz kikötőkön keresztül bonyolódik le. Különösen a genuai *Ligurea Americana* című hajózási vállalat, mely a *Compagnie générale transatlantique* hajóstársaság szolgálatában áll, biztatja kivándorlásra s csalja törbe a hiszékeny magyar parasztságot. A *Ligurea Americana* udinei ügynöksége ugyanis nyomtatott felhívásokkal árasztja el a Dunántúl magyar vidékeit, a községi bírákhoz, korcsmárosokhoz, sőt egyes parasztagazdákhöz czímezve nyomtatványait, melyekben csalogató színekben festi a Dél-Amerikában letelepedők jövőjét, kik ott 50 hektár földbirtokot, marhaállományt s gazdasági felszerelést ingyen kapnak s rövid idő alatt nagy vagyponra tesznek szert. A hiszékeny parasztnok tömegesen indulnak útra; Udineben már várja őket az olasz hajóstársaság magyar hivatalnoka, ki *Genuába* szállítja, ahol hajóra rakják. A brazíliai kikötőkből elhurczolják őket *San Paolo*-ba vagy valamely más provinciába, ahol az ígért földbirtoknak persze nyoma sincs, hanem kávéültetvényeken mint napszámosok oly bér mellett kapnak munkát, mely a szükséges élelem beszerzésére sem elegendő. A legnagyobb nélkülözések közt, valóságos rabszolgák módjára tengetik életüket, nagy részük belepusztul az egészségtelen klímában s a nehéz munka folytán szerzett betegségekbe vagy munkaképtelenné válik, a többi pedig, minden pénzéből kifosztva, végső romlás szélén áll, mely elől csak szökéssel bír menekülni. Mindenéből kifosztva jut ismét a tengerpartra, honnan az osztrák-magyar consulates közbenjárásával, vagy a Deisinger testvérek fiúmei kávészállítói czég hajóin kerül vissza — számalomból — hazájába.

Ilyen sorsra jutnak a Braziliába került honfitársaink. Nemcsak a *Dunántúl* népe esik áldozatul ezen galád emberkereskedésnek, hanem hazánk északi részeiből is toborozzák az áldozatokat. *Máramaros* vármegye *tereszelpataki* és *taracsvölgyi járásában* például minden községből vándorolt ki több család Braziliába, 1900. évi május havában pedig ezer felvidéki tót — közte több magyar is — különvonaton ment Fiuméba, ahonnan a már rájuk várakozó hajó elszállította az „ígéret földjére“. Ugyanez év november havában Máramaros vármegye *Tereselpatak* községéből több mint 130 ember vándorolt ki tele jó reménységgel, s rákövetkező márczius hó végén kétségbeesett szívvel, koldusmódra kerültek vissza otthonukba azok, kik az óceánon túl életüket nem vesztették. Braziliában mindenestre sok ezerre rúg már a magyarok száma, kikre ott a legsanyarúbb sors vár. Az olasz ügynökségek pedig akadálytalanul terjesztik

Magyarországon hazug felhívásaikat, melyek a szegény népet a legnagyobb nyomorba döntik. . . .

Argentina felé sokkal kevesebb magyar veszi útját, úgyszintén *Uruguay* és *Paraguay* felé. Az utóbbi államban néhány honfitársunk él, ki ott jólétre s előkelő állásra tett szert. Ily esetekre mindenütt van példa, de egyesek szerencséje nem képes ezrek nyomorát ellensúlyozni. A legújabb statisztikai adatok szerint Paraguayban 1898-ban 450 osztrák és magyar élt. Argentínában 1895-ben már 12.803 „osztrákot“ irtak össze,⁶⁰⁾ kik közt kétségkívül tetemes számmal vannak magyarországiak. Ez a szám annál inkább lehet jelentékeny, mivel a külföldiektől Argentínában született gyermekek a köztársaság alkotmánya szerint argentinai honpolgárok, tehát a népszámlálásban nem szerepelhetnek külföldi honosok gyanánt.

Ami végül az Amerikán kívül eső földrészekbe irányuló kivándorlást illeti, arról alig van mit mondani. Kimutatásunk szerint mintegy 300 ember ment *Afrika* (közülök 1896-ban 179) s néhány kevés *Ázsia* és *Ausztrália* különböző részeibe. Sem arról, hogy e földrészek mely országaiba mentek, sem arról, hogy mily társadalmi rétegekből kerültek ki e kivándorlók, adataink nincsenek.

HETEDIK FEJEZET.

Az állam kötelékéből kilépettek.

E dolgozat negyedik fejezetében említettük volt, hogy az állam kötelékéből való elbocsátások a kivándorlás *mérveinek* megállapítására teljesen hasznavethetetlenek, mivel a kivándorlók túlnyomó része elbocsátást nem kér. Ha ennek daczára mégis foglalkozunk itt az elbocsátásokkal, ezt természetesen nem azon célból tesszük, mintha ezzel megvilágíthatnók a kivándorlás arányait, hanem mivel az elbocsátásoknak — akármilyen kis részére a kivándorlásnak vonatkozzanak is — meg van a maguk különleges jelentősége és értéke. Azokat, kik az országból távozva, egyúttal az állam kötelékéből való elbocsátásukat kérik, egyrészt mindenesetre az államból *végképen* kivándorlóknak tekinthetjük, kiknél a visszatérés reménye jóformán ki van zárva; másrészt úgy tekinthetjük őket, mint a kik a nagy kivándorlási áradattól függetlenül, saját jól megfontolt elhatározásuk s meggyőződésük alapján hagyják el eddigi lakóhelyüket; eleget téve az állammal szemben fennálló kötelezettségüknek, s a maga törvényes útján oldva fel azt a köteleket, mely őket eddigi

⁶⁰⁾ The Statesman's Year-book. 38-ik évfolyam, 1901. 899 lap.

hazájukhoz kapcsolta. A kivándorlóknak ez a része tehát egészen más elbírálás alá esik, mint a nagy tömeg; míg a tömeg nagyrészt az ügynökök csábítása, vagy a már künnlevők hivatása folytán kél útra s nagyobb része közelebb meghatározott cél nélkül, mint a viszonyok játéka megy világgá, alig sejtve, mily jövő várakozik reá: addig az állam kötelékéből elbocsátottak sorsuknak öntudatos intézői, kik nem a nép legalsó rétegeiből kerülnek ki, mint a tömegesen kivándorlók, hanem értelmileg s gazdaságilag értékes tagjai a társadalomnak, kiknek elvesztését a közjó érdekében fájlnunk kell. A különbség foglalkozásuk tekintetében a legszembetűnőbb, mert az állam kötelékéből kilépő családfők leginkább iparosok s kereskedők, míg a közönséges munkás osztály csak csekély számmal szerepel közöttük; 1880-tól 1886-ig például 635 iparos, 612 kereskedő s 891 egyéb foglalkozású egyén bontotta fel az állampolgári köteléket, ellenben csak 153 földműves, 242 munkás és 148 foglalkozás nélküli. De lényeges a különbség a nem és családi állapot tekintetében is. Czéltudatos, meggondolt kivándorlásról lévén itt szó, korántsem találjuk fel a férfiaknak nagy túlsúlyát s a családtagok csekély számát, mint az amerikai tömeges kivándorlásnál, hanem a családi viszonyok normális képét ismerjük fel, a hol a nők száma alig csekélyebb a férfiakénál, az összkivándorlóknak jó két harmadrésze pedig családtag. Az 1880—1886. évek alatt az állam kötelékéből elbocsátott 8.590 egyén közül ugyanis csak 849 volt a magányosan kivándorló (s ezek természetesen túlnyomóan férfiak), ellenben 1.823 család hagyta el az országot, nem kevesebb mint 7.741 taggal (1.823 családfő s 5.918 családtag). Ez a családi összetétel az elbocsátottak korviszonyaiban is visszatükröződik, amennyiben a fiatal korok képviseltetése aránylag magas; az előbb említett hét év alatt elbocsátott egyének közül volt ugyanis:

0—5 éves	1.203
5—15 „	2.199
15—20 „	640
20—50 „	3.848
50—60 „	562
60-on felüli	138

Mindezek a jelenségek arra utalnak, hogy az állam kötelékéből kilépett egyének társadalmunknak sokkal értékesebb tagjai, semhogy elvesztésüket — aránylag mérsékelt számuk mellett is — könnyösen nézhetnők. A kilépők száma évenként csak kétezer körül mozog s az utolsó 21 év alatt (1881-től 1901-ig) mindössze 35.140-re rúg. Feltűnően csekély az ezen összegből Horvát-Szlavonországra

jutó hányad, mely a kétezret sem üti meg (1.811) s így arra utal, hogy az intelligens kivándorló elemek száma ott még sokkal csekélyebb, mint az anyaországban.

Az állam kötelékéből való elbocsátás az országok tekintetében is, a hová az elbocsátás történik, lényegesen különbözik a tömeges kivándorlástól; ebben is kifejezésre jut a kivándorlók magasabb értelmisége, mely nem csábíttatja magát el Amerikának mesés gazdagságától, hanem túlnyomó részben ott keres új hazát, a hol azt viszonyai között a legbiztosabban megtalálni véli. Az utolsó 21 év alatt (1881-től 1901-ig) elbocsátott magyar állampolgárok közül nem kevesebb mint 30.457 ment Ausztriába, továbbá 1.463 Németországba, 37 Olaszországba, 22 Oroszországba, 82 Svájcba, 633 Szerbiába, 1.801 Romániába s 220 az Egyesült-Államokba; a többi egyéb államok között oszlott meg. Az erre vonatkozó adatokat a mellékelt 8—10. számú táblázatokban ⁵¹⁾ állítottuk össze. A kivándorlás kérdése iránt érdeklődő e táblázatokból még bő okulást fog meríthetni; munkánk korlátolt terjedelme azonban nem engedi, hogy velők behatóbban foglalkozzunk.

A topographiai megoszlásra vonatkozólag csak annyit kívánunk e helyen megemlíteni, hogy az elbocsátások leggyakoribbak az Ausztriával határos vármegyékben; 1881-től 1892-ig p. o. Nyitra vármegyéből 2.394, Pozsony vármegyéből 1.412, Pozsony városából 1.198, Trencsén vármegyéből 855, Sopron vármegyéből 1.666, Sopron városából 239, Moson vármegyéből 521, és Vas vármegyéből 904 egyén bocsátattott el, tehát az állam kötelékéből kilépetteknek közel két harmada ezen törvényhatóságokból került ki. Ezeken kívül még Budapest, a Tisza-Maros szöge (különösen Torontál vármegye), Brassó és Szeged vármegyék szerepeltek nagyobb számokkal, utóbbiak kétségkívül a Romániába való kitelepedés céljából. Ezzel szemben a tömeges kivándorlásban leginkább szereplő felvidéki vármegyékből igen kevesen kérték az állampolgári kötelék megszüntetését; Szepesből p. o. csak 197 egyén, Zemplénből 152, Sárosból 98, Abauj-Tornából meg éppen csak 38.

Az itt felsorolt adatok alapján szinte úgy tekinthetnők az állam

⁵¹⁾ Ezen adatokat a Magyar Statisztikai Évkönyvből vettük át; a korra, családi állapotra s foglalkozásra vonatkozó táblázatot, valamint az 1881—1888. évekről az országok kimutatását a Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv újabb első évfolyamából (1887.), valamint Bodionak a Bulletin de l'Institut international de Statistique II. köt., II. füzetében közölt munkájából (Dell' emigrazione dall' Italia comparata con quelle che avviene da altri stati d'Europa.) vettük át (37—38. lap.)

kötelékéből való elbocsátások számát, mint a kivándorlás értelmi niveaujának fokmérőjét. Minél alacsonyabb a kivándorló néposztályok értelmi foka, s minél inkább hullottak azok a kivándorlási üzérkedők karjaiba, annál kevesebben tartják szükségesnek az állampolgári viszony rendezését, illetve feloldását. Lehet egyébként, hogy a hazába való visszatérés reményének s szándékának is van ebben része. A míg ez fennáll, addig megtartja a kivándorló magyar honpolgárságát; de kétségtelen az is, hogy ha már végképen lemondott a visszatérés reményéről, akkor sem kéri az állam kötelékéből való elbocsátást. Nem mintha annyira ragaszkodnék régi hazájához, hanem egyszerűen azért, mivel eszébe sem jut, hogy régi hazájához való viszonyát rendezni is lehetne. Kétségtelen tehát, hogy az állampolgári kötelék feloldása, illetve fel nem oldása érdekes világot vet a kivándorlás természetére s a kivándorlók értelmi állapotára.

A magyar állam kötelékéből történt elbocsátások 1881–1901 években.

8. sz. táblázat.

Év	Magyarország			Horvát-Szlavonország			Magyar birodalom együtt		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
1881	564	466	1.030	14	13	27	578	479	1.057
1882	630	531	1.161	38	34	72	668	565	1.233
1883	669	580	1.249	35	18	53	704	598	1.302
1884	734	592	1.326	16	13	29	750	605	1.355
1885	808	683	1.491	20	15	35	828	698	1.526
1886	842	651	1.493	55	37	92	897	688	1.585
1887	726	634	1.360	64	43	107	790	677	1.467
1888	909	764	1.673	27	17	44	936	781	1.717
1889	833	727	1.560	56	40	96	889	767	1.656
1890	631	549	1.180	26	34	60	657	583	1.240
1891	897	820	1.717	83	65	148	980	885	1.865
1892	808	791	1.602	48	39	87	856	833	1.689
1893	946	713	1.659	29	27	56	975	740	1.715
1894	1.081	821	1.902	45	34	79	1.126	855	1.981
1895	1.050	976	2.026	51	46	97	1.101	1.022	2.123
1896	984	1.056	2.040	57	35	92	1.041	1.091	2.132
1897	1.135	1.059	2.194	77	74	151	1.212	1.133	2.345
1898	748	910	1.658	65	56	121	813	966	1.779
1899	863	708	1.571	70	72	142	933	780	1.713
1900	851	737	1.588	83	58	141	934	795	1.729
1901	990	859	1.849	46	36	82	1.036	895	1.931

A magyar állam kötelékéből elbocsátottak kor, családi állapot és foglalkozás szerint 1880–1886. években.

9. sz. táblázat.

	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886
a) Kor szerint:							
0—5 éves	85	143	178	198	183	211	205
5—15 „	168	250	315	303	302	389	412
15—20 „	41	70	92	92	113	113	119
20—50 „	250	441	524	595	693	616	729
50—60 „	51	110	87	83	87	65	79
60-on felüli	5	16	21	30	18	31	17
Együtt	600	1.030	1.217	1.301	1.357	1.524	1.561
b) Családi állapot szerint:							
Magános: férfi	54	89	91	117	117	120	139
„ nő			15	17	18	27	45
Családfő: férfi	130	224	252	270	274	321	304
„ nő			5	14	12	5	12
Családtag: férfi	416	717	320	315	360	386	440
„ nő			534	568	576	665	621
c) Foglalkozás szerint:							
Földművelés	2	18	40	30	26	24	13
Ipar	31	65	80	92	101	123	143
Kereskedés	53	87	89	102	89	96	96
Munkások	16	30	51	37	25	46	37
Egyéb foglalkozások	72	104	91	139	160	154	171
Foglalkozás nélküliek	10	9	12	20	27	30	40
Családtagok	416	717	854	881	929	1.051	1.061

Az elbocsátások részletezése országok szerint, ahova az elbocsátás történt.

10. sz. táblázat.

Év	Ausztria	Német-ország	Olasz-ország	Orosz-ország	Románia	Szerbia	Svájc	Egyesült-Államok	Más államok	Ismeretlen hely	Összesen
1881 ¹⁹⁾	857	26	1	2	113	5	5	17	4	—	1.030
1882	972	12	—	—	139	5	1	79	9	—	1.217
1883	1.069	31	3	—	128	16	1	46	7	—	1.301
1884	1.115	53	13	—	138	12	5	18	3	—	1.357
1885	1.274	61	2	—	121	48	4	3	11	—	1.524
1886	1.327	51	—	—	119	29	—	11	23	1	1.561
1891	1.661	60	—	—	90	41	1	7	5	—	1.865
1892	1.508	58	2	5	72	34	—	4	6	—	1.689
1893	1.547	79	2	7	57	16	6	—	1	—	1.715
1894	1.756	94	3	—	88	23	1	—	16	—	1.981
1895	1.945	71	—	3	82	9	11	—	2	—	2.123
1896	1.972	51	5	1	69	24	—	—	10	—	2.132
1897	2.151	85	—	—	59	24	13	—	13	—	2.345
1898	1.588	92	1	1	28	47	9	—	13	—	1.779
1899	1.427	116	1	—	36	77	—	1	55	—	1.715
1900	1.335	143	—	3	45	57	—	2	48	96	1.729
1901	1.604	155	3	—	20	67	16	2	32	32	1.931

¹⁹⁾ Csak az anyaországból elbocsátottak részletezhetők országok szerint.

Az állam kötelékéből történt elbocsátások statisztikáját érdekesen egészítik ki azon adatok, melyeket az Ausztriában honosított magyarokra vonatkozólag az osztrák statisztika közöl.⁵³⁾ Ezeknek száma — az 1895. évet kivéve — mindig valamivel csekélyebb a hazánkból Ausztriába elbocsátottakénál, nyilván azért, mivel a magyar állampolgári kötelékből kilépett egyének nem minden esetben szerezhették meg az osztrák honosságot, vagy esetleg eredeti szándékuktól eltérőleg másfelé vették útjokat. Az alább következő 11 sz. táblázatban csak a történt honosításoknak tartományok

Az Ausztriában honosított magyaroknak megoszlása tartományok szerint.
11. sz. tábla.

Év	A -Ausztria	F-Ausztria	Salzburg	Stajersorsz.	Karintia	Krajna	Trieszt és vidéke	Görz és Gradiska	Isztria	Tirol	Vorarlberg	Csehország	Morvaország	Szilézia	Galiczia	Bukovina	Dalmácia	Összesen
1886	889	6	1	55	3	4	16	—	—	7	6	78	10	—	4	3	1.082	
1887	1.242	10	—	16	4	—	9	—	—	2	18	89	23	—	6	4	1.423	
1888	1.327	2	—	16	1	—	4	—	—	—	15	45	20	—	—	1	1.431	
1889	1.148	21	2	30	1	2	9	1	—	39	62	45	9	1	2	1.372		
1890	868	21	4	44	13	2	8	—	2	—	21	78	7	2	2	1	1.073	
1891	1.156	22	5	72	5	4	14	—	—	—	39	92	24	9	4	7	1.453	
1892	1.103	4	—	37	6	7	2	—	1	—	27	145	34	4	1	3	1.374	
1893	1.093	8	3	54	—	1	1	9	1	5	—	50	82	37	5	—	1.362	
1894	1.182	1	—	45	1	6	7	—	—	3	—	34	122	5	1	—	1.421	
1895	1.733	32	7	53	9	36	7	—	2	1	—	31	80	21	23	8	2.045	
1896	1.295	20	3	63	8	6	5	5	—	1	—	68	108	42	4	1	1.630	
1897	1.734	23	6	67	13	2	22	—	5	1	—	36	87	40	17	3	2.060	
1898	1.231	12	8	70	6	—	19	—	7	13	—	9	102	18	12	5	1.516	
1899	940	31	12	50	4	3	5	—	18	4	—	17	50	27	6	1	1.173	
1900	866	41	10	57	12	9	25	—	2	—	—	33	101	12	10	7	1.192	

szerint való megoszlását közöljük, melyekből kitűnik, hogy Ausztriába távozó honfitársainknak átlag négy ötödrésze Alsó-Ausztriában — túlnyomó részben nyilván Bécsben — telepszik le, mi mellett még csak Morvaország, Stájerország és Csehország szerepel nagyobb tételekkel. A többi, hasonlóképen igen érdekes, adatok közül itt csak az 1886—1900. évre vonatkozó főösszegeket közöljük, melyből kitűnik, hogy a 15 év alatt Ausztriában honpolgárságot szerzett magyarországi egyének (21.607) közt volt őstermelő 88,

⁵³⁾ Egész terjedelemben az Oesterreichische Statistik című forrásmunkának népmozgalmi kiadványaiban, kivonatosan az Oesterreichisches Statistisches Handbuch egyes évfolyamaiban.

iparos 2.551, kereskedő 1.231, értelmiségi 1.739, napszámos és cseléd 397, egyéb foglalkozású 641, végül családtag 14.960. A kivándorlottaknak magas értelmisége tehát ez adatokból még élesebben világlik ki, mint a magyar feljegyzésekből. Demographiai viszonyait jellemzik a következő adatok: a 21.607 honosított egyén közt volt 11.435 férfi és 10.172 nő; családi állapot szerint volt a férfiak közt 6.978 nem házas, 4.279 házas, 178 özvegy és elvált, a nők közt 5.471 hajadon, 4.248 házas és 453 özvegy s elvált. Korra nézve: 0—14 éves fiú 3 283, leány 3.170; 14—24 éves férfi 2.463, nő 2.088; 24 éven felüli férfi 5.689, nő 4.914. Hitfelekezet szerint ekként oszlottak meg: katolikus 11.815, protestáns 1.611, izraelita 7.889, egyéb és ismeretlen felekezetű 292.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A visszavándorlás.

A kivándorlás statisztikája hézagos volna, ha nem emlékeznénk meg a *visszavándorlásról* is, és a kivándorlás mérveit túlbecsülik azok, kik nincsenek figyelemmel a kivándorlóknak ama elég jelentékeny contingensére, mely idővel imét visszatér hazájába. Már a 67. lapon utaltunk volt reá, hogy az Egyesült Államokba kivándorló honfitársainknak legalább *egy ötöd része* olyan, aki már korábban is volt Amerikában; mivel pedig nem minden visszavándorlott teszi meg másodszor is a nagy tengeri utat, hanem jó részük visszatérése után végképen a régi hazában marad, önként következik, hogy a visszavándorlók az eredetileg kivándorlottaknak kétségekivül még jóval nagyobb részét teszik, mint ötödiket. Igaz ugyan, hogy a másodízbeni kivándorlás — mint a 67. lapon felhozott adatokból kitűnik — erősen csökkenti a visszatértek számát, de utóbbi azért mégis elég jelentékeny marad.

Sajnos azonban, hogy a visszavándorlókra vonatkozó adataink még sokkal hézagosabbak, mint aminők a kivándorlás tekintetében rendelkezésre állanak. Maguk a külföldi államok és az európai kikötők nem tartják nyilván a visszatért kivándorlókat s így csak saját hézagos adatainkra vagyunk utalva, melyeket a törvényhatóságok és községek gyűjtenek. A nyolczvanas évekre vonatkozó adatok szerint a visszatértek átlag mintegy negyedrészt teszik a kivándorlóknak, de helyenként az arány még annál is magasabb; a leg-

utóbbi évek adatgyűjtése azonban a visszavándorlottakat csak 15—17%-ra engedi becsülni. Minthogy az adatoknak járasonként való részletezését e munka harmadik szakaszában, mely a kivándorlás topographiai eloszlását vizsgálja, közöljük, itt csak a főbb eredmények felsorolására szorítkozunk. Ezek szerint visszatért:

				a kivándorlottaknak
Abauj-Torna vármegyébe az 1880—91. években 2—3000				20—25%-a
Zemplén	"	1879—91.	6.718	28
Sáros	"	1888—88.	8 877	22
Szepes	"	1880—90.	4—5000	20—25

Az újabb adatok figyelembe vételével pedig úgy látjuk, hogy Zemplén-vármegyébe az 1879—1901. években 42.328 kivándorló közül 14.395 tért vissza, tehát harmadrészüknél több, amely arány a homonnai és varannói járásokban 40%-nál magasabbra is emelkedik.⁵⁴⁾

A m. kir. központi statisztikai hivatalnak 1899-ben megindított adatgyűjtése a visszavándorlást is felöleli, de az utóbbira vonatkozó adatok hézagosságuknál fogva az Évkönyvben nem jelennek meg. A m. kir. kormány 1901. évi működéséről szóló jelentés a vándormozgalom ezen ágára is kiterjeszkedik⁵⁵⁾ és erre vonatkozó érdekes fejtegetéseit a következőkben röviden reprodukáljuk. Csakis az anyaországot tartva szem előtt, azt látjuk, hogy a visszavándorlottak anyanyelv szerint ekként oszlanak meg:

	1900-ban	1901-ben	százalékban		százalékában	
			1900	1901	1900	1901
Magyar...	1.733	1.978	28 ₁	26 ₅	17 ₇	14 ₆
Német...	423	678	6 ₉	9 ₁	10 ₂	13 ₅
Tót...	2.918	3.265	47 ₃	43 ₇	20 ₆	16 ₉
Oláh...	593	713	9 ₆	9 ₆	19 ₂	14 ₃
Ruthén...	442	774	7 ₂	10 ₃	14 ₂	21 ₃
Horvát...	1	4	0 ₀	0 ₁	4 ₃	9 ₃
Szerb...	32	25	0 ₅	0 ₃	13 ₉	7 ₉
Egyéb...	27	28	0 ₄	0 ₄	18 ₅	20 ₃
Összesen	6.169	7.465	100 ₀	100 ₀	17 ₇	15 ₇

„Legnagyobb számmal a tótok térnek vissza, akik a kivándorlóknak is legnagyobb kontingensét teszik, azután a magyarok.

⁵⁴⁾ Lásd a 108. lapon közölt táblázatot.

⁵⁵⁾ A m. kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. 215—217* lap.

Érdekesek az arányszámok, melyek a visszavándorlók számát a kivándorlókéval hasonlítják össze. A horvátok, szerbek és más kisebb nemzetiségek arányszámai számba sem jönnek, minthogy a magyar anyaországból ezek kivándorlása is minimális. A többi nemzetiségeket nézve, az 1900. és 1901. évek eredményei sok tekintetben eltérnek egymástól; a tótok visszavándorlása mindkét évben kedvezőbb volt az átlagnál, a magyaroké az egyik évben elérte ugyan az országos átlagot, de a másokban már mélyen alatta maradt. A pár évnek különben is hiányos adataiból következtetést vonni alig lehetne; de nem valószínű, hogy a magyar ember, ha egyszer kivándorolt, nehezebben tér vissza, a mi csak fokozná azt a veszélyt, melyet a kivándorlási láznak a magyarságra való átharapódzása rejt magában.

A kormányjelentés ezután a visszavándorlók foglalkozását állítja szembe a kivándorlókkal. Szintén csak a magyar anyaországra szorítkozva, s csupán az önálló családfőket és magokban álló egyéneket véve számba, minthogy az családtagok foglalkozása nem állapított meg, 1901-ből a következő adatokat közli:

A foglalkozás megnevezése	szám szerint	Visszavándorolt	
		százalékokban	a kivándorlottak hány %-a
Értelmiségű keresetű	12	0 ₂	5 ₇
Östermelő	3.097	49 ₃	21 ₈
Iparos	507	8 ₁	13 ₂
Kereskedő	35	0 ₆	10 ₄
Napszámos	2.244	35 ₈	12 ₇
Cseléd	223	3 ₈	8 ₀
Egyéb	153	2 ₄	8 ₇
Összesen :	6.271	100 ₀	15 ₄

„Míg a kivándorlók közt aránylag a napszámos a legtöbb, addig a visszavándorlók közt az östermelők bírnak túlnyomósággal, minthogy ezekből tér vissza legnagyobb százalék. Az östermelők után még aránylag az iparosok térnek leginkább vissza, az értelmiségi keresetűeknél ellenben a visszatérés aránya egészen minimális“.

A kormányjelentés végül azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy a visszavándorlók vagyoni helyzete milyen. Az erre vonatkozó adatok azonban nagyon bizonytalanok, mivel nagyon is az egyéni befogadás önkényétől függ, kit vesz az adatszolgáltató községi elöljáróság vagyonnal bírónak és kit nem. Ezzel a fenntartással közli a jelentés az idevágó adatokat, melyek szintén csak a magyar anyaországra vonatkoznak:

	Visszavándorolt			
	vagyonnal		vagyon nélkül	
	szám szerint	%	szám szerint	%
1890	2.449	67 ⁷ / ₁	1.171	32 ⁵ / ₈
1900	3.504	70 ⁵ / ₈	1.464	29 ⁵ / ₈
1901	4.163	66 ⁴ / ₁	2 108	33 ⁶ / ₈

Ez adatok azt mutatják, hogy míg a kivándorlók közt a vagyontalanok a túlnyomók (átlag 70⁰/₀-ra rúgnak), addig a visszatérteknek jó két harmada vagyonnal bír, „ami természetes is, mert inkább gondolnak a visszatérésre azok, kik megtakarított tőkéjük segítségével létfenntartásukat régi hazájukban is biztosítva látják; de a vagyontalanul visszatérők száma is tekintélyes, jelölve annak, hogy a tengeren túl is sokan csalódnak reményeikben“.

Harmadik szakasz.

A kivándorlás topographikus eloszlása.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A felvidéki kivándorlási terület.

Az előző szakaszokból már is tudjuk, hogy a kivándorlás nem egyforma mértékben lép fel az ország különböző részeiben, hanem bizonyos kivándorlási góczok körül intenzívebb, az ezen góczoktól távolabb eső vidékek felé pedig lassanként gyengül s egészen meg is szűnik. A második szakaszban tűzetesen ki is mutattuk a kivándorlás okozta népveszteség nagyságát s igyekeztünk kideríteni, hogy az elveszett népességnek mekkora része keresett új otthont az ország határain belül s mekkora az a rész, mely az országot elhagyva, a tulajdonképeni kivándorló néptömegeket szolgáltatta. Bár már ezen adatok is némi világot vetnek a kivándorlás topographikus eloszlására, mégis szükségesnek tartjuk azt tűzetesebben szemügyre venni s e célból a már említett négy kivándorló területet egyenként tárgyalni.

A felvidéki kivándorlási területhez 13 vármegyét számíthatunk. A terület központját, magvát *Szepes, Sáros és Abaúj-Torna* vármegyék alkotják, nyugat felé hozzácsatlakozik *Gömör, Liptó, Árva* és *Turóc* vármegye, kelet felé *Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa* és *Máramaros*, végül ide számítandó még *Borsod* is, habár ennek népessége bevándorlás által nagyobb mértékben gyarapodott, mint amennyit kivándorlás által veszített. Némileg hozzátartozik *Zólyom* és *Trencsén* is, de az előbbi eddig nem igen vett részt a kivándorlás mozgalmában, az utóbbi pedig helyesebben már az osztrák-morva határmenti kivándorlási területhez számítható. Az alábbiakban egyenként vesszük szemügyre az egyes vármegyét s igyekszünk az előbbi fejezetekben nagy vonásokban festett képhez a részletekbe való behatolás által ennek társadalmi s gazdasági hátterét megvilágítani.

Sáros vármegyében, mely az Amerika felé irányuló kivándorlás

góczpontja, és mondhatnók bölcsője is volt, a hetvenes évek elején indult meg a kivándorlás, 1870-től 1878-ig 2676 egyén vándorolt ki, tehát átlag csak 3—400 egy évben, de a rákövetkező években már nagyobb hullámokat vetett a mozgalom s annak nem is sikerült többé gátat vetni; mert 1879—1880-ban 2283, 1880—1888-ig 17768 egyén vette kezébe a vándorbotot, a legutóbbi időben pedig még ennél is sokkal nagyobb tömegek.

Az 1880-tól 1888. július közepéig kivándorlottak, valamint az ezen idő alatt visszavándorlottak számát és járásonkénti eloszlását a következő adatok tüntetik fel: ⁵⁶⁾

	kivándorolt :	visszavándorolt :	távolmaradt :
a felsőtárczai járásból... ---	5.757	948	4.809
a tapolyi „ --- ---	2.976	557	2.419
az alsótárczai „ --- ---	2.256	419	1.837
a makoviczai „ --- ---	2.255	711	1.544
a szekcsői „ --- ---	1.905	746	1.249
a sirokai „ --- ---	1.902	421	1.481
Eperjes városából... --- ---	450	32	418
Bártfa „ --- ---	124	35	89
Kisszeben „ --- ---	53	8	45
Összesen :	17.768	3.877	13.891

A kivándorlási mozgalom legelsőben az eladósodott kisebb urbéres gazdák és udvartelki zsellérek körében vetett nagyobb hullámokat, a kik az ötvenes évek óta földesuraik földjeinek egy részét 3—4 holdas részletekben bizonyos számú munka teljesítése fejében haszonbérben bírták, de az alkotmány visszaállítása következtében ezen földtől elesvén, zsellérekből egyszerű napszámosokká váltak. ⁵⁷⁾ Az elkeseredettséget fokozták a hetvenes évek második felében beállott rossz termések, a háziiparnak pusztulása s a bányaiparnak hirtelen beállott nagy pangása, mely sok embert koldusbotra juttatott. Hozzájárultak ehhez még a gazdálkodási rendszerben beállott nagy változások, a cséplő és egyéb mezőgazdasági gépek alkalmazása, melyek sok munkáskéz elől elvonták az addig biztos keresetet, általában a kereseti források apadása, mely a közterheknek szinte az elviselhetetlenségig fokozódott súlyosbodásával együtt oly

⁵⁶⁾ Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam I. kötet 71.° lap.

⁵⁷⁾ Bujavovics Sándor : A felvidéki, különösen a sárosszegyei kivándorlásról. (Nemzetgazdasági Szemle. V. évfolyam. 1881. III. füzet 47—63 lap.)

Láng Lajos : Magyarország Statisztikája. Budapest, 1884. I. kötet. 456 lap.

Dr. Thirring Gusztáv : A sárosszegyei kivándorlás. (A magyar orvosok és természetvizsgálók XXXI. vándorgyűlésének történelmi vázlata és munkálatai Budapest, 1902. 259—365 lap.)

általános s nagyfokú elszegényedésre vezetett, hogy még egy annyira igény nélküli népnök is, minő a felvidéki tót, sok helyütt lehetetlenné vált a megélhetés.

Mindezekhez az okokhoz hozzájárultak még a kivándorlók pénzküldeményei, az amerikai mesés gazdagodásról áradó levelei s az ügynökök csábításai. Valóságos kivándorlási láz kapott lábra, mely utóbb nemcsak a megélhetés nehézségeivel küzdő szegényeket lepte meg, hanem azokat is, kik némi vagyonnal bírván, a kivándorlásra nem voltak ráutalva. Így történt, hogy már a nyolczvanas évek elején oly nagy arányokat öltött a kivándorlás a tapolyi, sirokai és makoviczai járásban, hogy a munkáskéz hiánya már is érezhetővé vált. Eleinte, amidőn a hatóságok rossz szemmel nézték a mozgalmat, a kivándorlók titokban, útlevél nélkül szöktek át a határon; munkakeresés ürügye alatt a szomszéd vármegyébe mentek át s onnan indultak útnak a kikötők felé. Később a hatóság karhatalommal, csendőrökkel akadályozta meg a kivándorlást, s szülőhelyére tolonczolta vissza az útrakelteteket. Ezzel a szerencsétlen politikával azonban csakhamar felhagyott, mert czéltalanságát belátta. Szabadjára hagyta a kivándorolni kívánókat, kiknek legnagyobb része ezentúl útlevéllal indult el. A kivándorlás méreteit mutatja, hogy 1899-ben 5.195, 1900-ban 5.276, 1901-ben 5.375 és 1902-ben 3.677 útlevelet adtak ki sárosvármegyei lakóknak. Magában a szekcsői járásban 1899-ben 1300 tót nyert útlevelet, de mivel a kivándorlók nagyobbára családotól költöztek ki, az eltávozóknak száma jóval többre tehető. Az újabb magyar adatgyűjtés valamivel kisebb összeget mutat fel, amennyiben eszerint az 1899—1901. években 3.966, illetve 4.031 és 4.614 lakos vándorolt ki, összesen tehát három év alatt 12.611, kik 19 egyén kivételével mind Amerikába mentek át. A kivándorlók közt 4.128 nő volt. A hadkötelesek is oly nagy számmal hagyják el szülőföldjüket, hogy p. o. 1899-ben 250 hadköteles közül csak száz jelentkezett ujonczozásra, — abból is csak 58 vált be. Egyes községekben az öregeken és gyermekeken kívül alig látni más embert; a felnőtt férfiak javarésze Amerikában van. A makoviczai járásban még komolyabb a helyzet; ott a föld még terméketlenebb s így a kivándorlás még nagyobb. Egyes hírlapi közlemények szerint onnan évenként 5—6000 lélek vándorol ki. Ez a hír túlzott ugyan, de a baj aggasztó voltáról tanúskodik, hogy ilyen hír általában szárnyra kelhetett. Újabban nők is nagy számmal vándorolnak ki, különösen lányok, kik otthon férjhez sem mehetnének, mivel sok községben már nincs is házasulandó legény.

Szepes vármegyében hasonlóképen vigasztalan a helyzet. 1875-től 1880-ig csak 42 ember vándorolt ki, de ez öt év alatt 13.000 forintot küldött haza. Erre a kivándorlás hirtelen nagy mérveket öltött, s 1882-ig 1.687 egyén kelt útra, főleg zsellér és napszámos. Legnagyobb részük ugyan visszatérési szándékkal távozott, s sokan tényleg pénzt is küldtek haza s idővel haza is jöttek. De a kivándorlás évről-évre fokozódott, s a nyolczvanas évek alatt mintegy 20.000 ember kelt útra, kiknek fele a poprádvölgyi járásból való, s közülük alig 4.000 tér vissza. A poprádvölgyi járáson kívül a késmárki- és ólublói járásban is megfészkei magát a baj. A késmárki járásban a baj főfészke Zsdjár,⁵⁸⁾ a honnét évenként átlag 80 lakos költözik Amerikába, a ki évenként 70—80.000 koronát küld haza. Az ólublói járásban Szepesjakabfalva népe 1882 óta vándorol ki; állítólag 1.800 lakosa vándorolt volna ki s alig tizedrésze tért haza.⁵⁹⁾ Innen a nagy nyomorúság kergeti a népet Amerikába, míg Ólublón a lengyel-tót keverékű lakosság úrhatnásága, Hobgárton pedig a kisiparos takácsok bukása idézte elő a bajt. Ólubló népessége 2.188-ról 1971-re, Hobgárté 1.000-ról 749-re csökkent. Még a derék Szepesbéla városkából is 400 kisiparos költözött el, nem lévén képes versenyezni az országot elárasztó osztrák nagyiparral. A m. k. központi statisztikai hivatal régibb adatgyűjtése szerint az 1880-tól 1890-ig kivándorlottak és ismét visszavándorlottak ekként oszolnak meg járások és városok szerint:

	kivándorolt :	visszatért :	távolmaradt :
Poprádvölgyi járás... ..	10.000	?	?
Hernádvölgyi „	3.240	1.288	1.952
Magurai „	1.725	319	1.406
Bányai „	1.497	167	1.402
Lőcsei „	1.159	379	780
Tátrai „	793	142	685
Gölniczbánya város... ..	370	41	329
Lőcse „	243	?	?
Szepes-Olaszi „	222	?	?
Szepes-Váralja „	211	45	166
Késmárk „	112	28	84
Poprád „	29	5	24
Összesen :	19 601	4—5.000	15—16.000

⁵⁸⁾ Hegedűs Loránt: A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapest, 1899. 65—67. l.

⁵⁹⁾ Hegedűs (id. m. 67 lap.) alighanem téved; e falúnak soha sem volt — miként ő mondja — 3400 lakosa; 1880-ban 2773 volt, jelenleg 2487. Még ha a 20 évi egész szaporulatot, mely 7—800 főt semmi esetre sem haladhat meg, figyelembe vesszük, a kivándorlók száma ezerre is alig rúghat.

Az utóbbi évek kedvezőtlen gazdasági viszonyai ismét nagyra lobbantották a kivándorlás lángját. 1899-ben 3 956 útlevelet adtak ki, 1900-ban 3.465-öt, 1901-ben 4.416-ot, s 1902-ben 3.526-ot. Az újabb adatgyűjtés szerint volt a kivándorlók száma 1899-ben 3.360, 1900-ban 3.100, és 1901-ben 3.922, összesen 10.382 lélek, köztük 3.399 nő. A kivándorlók közül 39 Németországba, 52 Romániába, 44 más európai államokba és 7 idegen földrészekbe ment; a többi mind Amerikába. Sokan útlevelet nélkül vagy mások útlevelel indulnak útnak. A kik útlevelet kapnak, potom áron eladják házukat, földjüket s útra kelnek; sokan még kis ingatlanuk eladásával sem törődnek, hanem balga reménységtől biztatva, sietnek, hogy minél hamarabb kijussanak. Azelőtt leginkább a terméketlenebb hegyvidék lakossága s a földművelő nép vándoroltak ki, az utóbbi időben azonban a kivándorlásra való hajlam a városi iparosok és polgárok körében is jelentkezik, miként Szepesbéla, Leibicz, Ólubló és Szepesváralja példája mutatja, Gölniczbányáról nem is szólva, melynek lakossága a bányászat nagymérvű hanyatlása következtében ezrével vándorolt ki. Vannak már falvak Szepes-vármegyében, a hol alig akad munkabíró ember, s némely helyen az ifjú nemzedék már 14—16 éves korában iparkodik Amerikába, az ott élő rokonok hivatására. A kivándorlók zöme most a Magurából kerül ki, a hol a községek elnéptelenednek s a határ parlagon hever. A mezőgazdaság ott a legnagyobb válság szélén áll, sok helyen csak alföldi telepesek segítségével bírják a munkát elvégezni. A földbirtoknak nincsen semmi ára; 100 koronáért kel el az a föld, melyet előbb 6—700 koronáért vettek meg. A nagymérvű kivándorlás folytán az adófizetésben is nagyfokú visszaesés állott be, és a sorozásokon a hadkötelesek fele hiányzik; az 1900. évi sorozásról 2198 hadköteles maradt el, — csupa amerikai kivándorló.

Zemplén vármegye területén 1879-ben mutatkoztak a kivándorlás első jelenségei; már az első négy évben 8.000-nél több egyén vándorolt ki, s azután évenként állandóan néhány ezer ember kelt útra. A vármegyében gyűjtött, de koránt sem kimerítő adatok szerint, a melyeket a 12. számú táblázatban egész terjedelmükben közlünk — 1879-től 1901. végéig 42 328 ember ment ki Amerikába, kik közül 14.395 visszatérvén, a teljes veszteség 27.933 főre rúg. A kivándorlás leginkább a varannói, homonnai, nagymihályi és gál-szécsi járást sújtotta, de az utolsó évtizedben a Bodroghöz termékeny lapályán is megritkult a nép. A legutolsó évek mozgalma az előzőket mind meghaladja, mert 1899-ben 6.244, 1900-ban 6.580,

Zemplén vármegye területéről Amerikába kivándorolt s onnan visszatért egyének kimutatása 1879–1901. évekről.

12. sz. tábla.

Év	Varanói	Gál-szécsi	Nagy-mihályi	Hó-monnai	Sztrapkói	S.-A.-Ujhelyi	Szinnai	Tokaji	Bodrogközi	Szerencsi	Főösszeg
	j			á	r		á	s			
Amerikába kivándorolt egyének száma											
1879–82	2.336	1.954	1.524	1.116	1.000	440	185	—	—	—	8.555
1883	631	418	423	131	159	66	81	7	7	—	1.923
1884	280	208	196	90	93	186	141	1	—	—	1.195
1885	340	92	174	192	108	12	16	13	—	—	947
1886	511	164	644	649	138	179	87	14	7	2	2.395
1887	288	801	304	1.282	63	32	112	35	5	3	2.925
1888	382	144	112	180	94	46	209	10	104	24	1.305
1889	343	289	137	256	93	16	111	30	5	24	1.304
1890	386	156	171	282	103	—	160	121	—	77	1.456
1891	390	109	252	349	89	196	153	124	251	22	1.935
1892	451	88	210	359	91	128	181	93	—	15	1.616
1893	347	201	128	380	78	25	196	109	—	5	1.469
1894	192	5	231	142	51	—	46	12	—	—	679
1895	668	15	438	238	60	—	164	67	—	2	1.652
1896	379	56	52	320	118	—	83	52	3.141	2	1.062
1897	214	28	101	148	33	63	88	23	—	—	698
1898	276	76	55	213	44	54	38	49	—	—	805
1899	463	140	151	768	61	149	15	28	—	1	1.776
1900	531	188	121	1.055	117	340	197	59	—	—	2.608
1901	562	146	165	1.053	50	245	572	53	—	—	2.846
Összesen	9.970	5.278	5.589	9.203	2.643	2.177	2.835	900	3.520	213	42.328
Amerikából visszavándorolt egyének száma											
1879–82	184	—	—	—	—	—	—	—	—	—	184
1883	268	72	65	48	73	2	11	—	—	—	539
1884	294	29	18	106	53	—	12	—	—	—	512
1885	214	23	62	127	25	3	2	1	—	—	457
1886	198	21	69	90	41	15	7	—	—	—	441
1887	205	764	273	252	47	4	129	4	2	1	1.681
1888	164	74	106	261	42	15	94	6	27	3	792
1889	149	68	91	208	35	5	38	7	—	3	604
1890	126	72	63	192	54	100	36	7	—	1	651
1891	216	61	81	308	31	68	50	18	24	—	857
1892	222	44	89	288	37	26	57	36	—	—	799
1893	266	54	125	423	42	23	115	45	—	1	1.094
1894	224	53	305	240	29	10	38	38	—	—	937
1895	197	15	218	155	19	—	78	26	—	—	708
1896	166	21	—	154	54	—	40	29	—	—	464
1897	122	13	42	163	26	39	48	25	—	—	478
1898	169	42	47	156	12	53	44	35	—	—	558
1899	236	50	59	282	13	40	—	30	—	—	710
1900	281	71	41	437	37	118	28	15	—	—	1.028
1901	211	14	55	407	14	77	96	19	—	8	901
Összesen	4.112	1.561	1.809	4.297	684	598	923	341	⁶⁰⁾ 53	17	14.395
Veszteség											
1879–1901	5.858	3.717	3.780	4.906	1.959	1.579	1.912	559	3.467	96	27.933

⁶⁰⁾ A visszavándorlásra vonatkozó adatok 1892. óta hiányoznak.

1901-ben 8.047, 1902-ben pedig 8.014 útlevét adatott ki, mivel pedig a kivándorlók nagy része családját is magával viszi, több ezer lakos pedig állítólag útlevét nélkül megy el, az elnéptelenedés nagyobb, mint a minőnek ezen adatok mutatják. Ezzel szemben az újabb magyar adatgyűjtés szerint 1899-től 1901-ig kivándorolt 4.167, illetve 4.953 és 6.771 egyén, összesen tehát 3 év alatt 15.891 egyén, köztük 4.476 nő. Négy egyén kivételével mind Amerikába vándorolt ki. A kivándorlás kivált aratás után a legélénkebb. Sajnos, hogy újabb időben nem csak a tót, hanem a magyar lakosság is mindinkább kénytelen a nehéz megélhetés miatt hazájától megválni. Számos telkes-gazda eladja birtokát, hogy ennek árával Amerikában próbáljon szerencsét. A földbirtokosok a munkáshiány miatt sokat szenvednek; némely vidéken már alig akad olyan napszámos, a ki egész évre szegődnék. A legutóbbi időben már nem csak a szegények kelnek útra, de a legmódosabb gazdák is Amerikába küldik munkabíró családtagjaikat, mivel az ottani munkabékekről mesés hírek vannak forgalomban. A férfiakat a nők is szokták követni bizonyos idő múlva. A kivándorolt családok emberek egy része 4—5 év múlva visszajön. Ezek nagyrészt a nehéz és szokatlan amerikai bánya-munka teszi tönkre, s itthon már valóságos romjai önmaguknak. Akárhány kivándorló pénzhiány miatt gyalog teszi meg az utat a német kikötőtől hazájáig; mások itthon levő vagyonkájukon kénytelenek túladni, hogy a kivándorolt családfőnek a hazatérésre való költséget megküldjék. A kik egészségesen térnek haza, nagyrészt nem igen tudnak megbarátkozni az itteni viszonyokkal, s ha 300 koronára tehetnek szert (ennyi kell a kivándorláshoz), megint kimennek, s itthon maradt feleségüket és gyermekeiket örökre elhagyva, odakünn telepszének meg. A zemplénmegyei katonaköteles fiatalság nagy része is Amerikában van; volt sorozás, a midőn a gálszécsi járásban a hadkötelesek 59 százaléka, a nagymihályiban 58, a sztrópkóiban 52, a homonnaiban 47, a szinnaiban 33 százalék maradt távol; az 1900. márczius 9- és 10-iki sátoralja-újhelyi sorozáson pedig 280 hadköteles közül csak 162 jelent meg, (ezek közül is csak 35 vált be), a többi Amerikában volt távol.

Abauj-Torna is azon vármegyék közé tartozik, melyekben a kivándorlás már a hetvenes évek végén (1879.) indult meg; eleinte csak a mezeti gazdálkodást fosztotta meg legjobb munkaerőitől, 1889-től kezdve azonban az ipari munkások kivándorlása is megkezdődik. A mozgalom egyaránt nagymérvű volt egészen a legutolsó

évekig; a nyolczvanas évek folyamán 1891. végéig, a törvényhatóság adatai szerint kivándorolt, illetve visszatért:

	kivándorolt	visszatért	távolmaradt
Cserháti járás	3.885	531	3.354
Fűzéri „	1.919	445	1.474
Gönczi „	?	?	1.096
Kassai „	2.600	?	?
Szikszoói „	1.506	269	1.237
Tornai „	1.153	400	753
Összesen :	10—15.000	2—3.000	10—12.000

1899-ben 3.733, 1900-ban 3.367, 1901-ben 3.971 és 1902-ben 3.972 útlevelet adtak ki. Közben egyes években lelohadt a mozgalom, így 1890-ben 1722, 1897-ben meg épen csak 248 útlevelet adtak ki. A központi statisztikai hivatal adatgyűjtése szerint az utolsó 3 évben 3.321, 2.382 és 3.716, összesen 9.419 egyén vándorolt ki, közte 3.001 nő; kivétel nélkül mind Amerikába. Nagy mértékben vándorolnak ki Meczenzéből, mely a clevelandi Kuntz-féle gyártelep munkásait szolgáltatja (Kuntz Tivadar maga is Meczenzéből származott el), valamint a vármegye éjszaki részéből, a hol a bányaipar aranyideje már rég letűnt.

Árva vármegyében a kivándorlás még egy évtizeddel ezelőtt a kivételek közé tartozott, újabban azonban nagyobb arányokat öltött. A kivándorlók rendszeren fiatal eladósodott telkesgazdák, kik ha az adósságaik törlesztésére szükséges összeget megszerezték, házi tűzhelyükhöz ismét visszatérnek. A kivándorlók célpontja rendszeren Kanada vagy Chicago, hol keresményükből évenként 6—700 koronát félretesznek.⁶¹⁾ Sokan künn is maradnak. A kiadott útlevelek száma volt 1899—1901-ig 595, 673 és 893, 1902-ben pedig 1.027. Kivándorlási statisztikánk szerint azonban többen hagyták el szülőfalújokat, t. i. 1899-ben 492, 1900-ban 698 s a rákövetkező évben 1017 egyén, közte 423 nő. 28 egyén kivételével mind Amerikába ment. De a kivándorlás már a kilenczvenes évek közepén is elég jelentékeny volt. Podbjel vidékén az 1895. évi silány termés és az örökös marhavész következtében a gazdák között mind erősebb mérvet öltő nyomor készítette a lakosságot kivándorlásra, úgy, hogy a java része útra kelt, s alig maradt munkás odahaza. A magas napszambérek daczára több száz hold föld parlagon hever. Szomorú jelenség pedig az, hogy az árvamegyei tótok nagyobbára örö-

⁶¹⁾ Kubinyi Géza: Árvamegye. (Megyei monographiák, I. kötet, 206 lap.)

kösen Amerikában maradnak s csak igen kevesen térnek vissza. Az említett évben állítólag 2.500-an hagyták el házaikat s indultak útra Amerikába, egy részük Budapestre ment munkát keresni.

Liptó vármegyéből a nyolczvanas évek elején szórványosan vándorolt ki néhány ember, leginkább zsidó és úzer, és az évtized folyamán összesen 271 egyén kivándorlása jutott a hatóság tudomására, kik közül mindössze csak 14 tért vissza. Az utóbbi években azonban a megélhetési viszonyok rosszabbra fordultával a kivándorlás is erősen fokozódik, amint az a következő adatokból kiüláglük.

	kiadott útlevelek száma	tudomásra jutott kivándorlások
1899	200	162
1900	467	334
1901	566	527

Az 1.023 kivándorló közt 184 nő volt. Csekély kivétellel mind Amerikába ment s közülök sokan Dél-Amerikába, ahol a legnagyobb nélkülözések közé kerülnek. Az 1902. év elején mintegy száz ember tért onnan vissza, teljesen elcsigázva, elrongyolva és mindenéből kifosztva. Sirva panaszkodtak, hogy az ügynökök elvették pénzüket s Dél-Amerikába küldték őket; ott nem tudtak munkát kapni, a legszonyúbb nélkülözések közt sínylődtek, míg hazatolonczolták őket. Koldusokként tértek vissza, mert idahaza mindenüket eladták volt. Az Egyesült Államokba kivándorlottak jobban járnak; ezeknek legtöbbje néhány év múlva visszatér, hoz magával néhány száz koronát s azután jobban rendezkedik be.

Turóc vármegyében a kivándorlás újkeletű; az 1899—1901. években 144, 162 és 497 egyén vándorolt ki Amerikába, 1902-ben pedig a kiadott útlevelek száma alapján 522-re becsülhető az útra-
keltek száma. A mozgalom még nem nagyon jelentékeny, de — miként az idézett számok igazolják — évről-évre fokozódik.

Gömör vármegyében az előbb szórványos kivándorlás az utolsó évtizedben mind jobban terjedt s általánosabbá vált. A miskolci kereskedelmi és iparkamara, egyike azon kevés kamaráknak, melyek a kivándorlást figyelemmel kísérték és ismételve komolyan rámutattak a belőle eredhető bajokra, már 1890. évi jelentésében hangsúlyozta, hogy a kivándorlás okozta népveszteség évről-évre érezhetőbbé válik; *Rozsnyó* városából ezen évben 30 iparos indult útnak, *Folsva* város lakossága tíz év alatt 350 lélekkel csökkent, (s a csökkenést az utolsó évtized népgyarapodása sem pótolhatta), *Dobsina* népessége 1880-tól 1890-ig közel ezer lélekkel apadt meg

a bányászok tömeges kivándorlása folytán. A Murány-völgy lakossága 4 százalékkal csökkent, daczára a kedvező halálozási viszonyoknak. A nagyróczai és tornaljai járásban akkor a kivándorlás még szórványos volt, de a későbbi években — bár a kilenczvenes évek derekán az Amerikából érkező kedvezőtlen hírek és a megapadt pénzküldemények folytán mulólag megcsökkent — jóval magasabbra emelkedett, különösen 1899 óta, amióta évenként ezernél több egyén (1.253 és 1.131, sőt 1901-ben 1.899) indult útnak. Bár a kivándorlás ez időtájt az ipari munkások körében kevésbé mutatkozott, mindamelllett az ipari termelésre és főképen a közönséges munkaerőt inkább alkalmazó szénbányászatra nagy mértékben hatott vissza, és egyáltalában megérezte a munkaerő számbeli apadását az egész közgazdasági élet. Az elégedetlenek majdnem kivétel nélkül Amerikába mentek, csak néhányan Európa különböző államaiba. Köztük aránylag kevés volt a nő (4.283 közül csak 748), de a magyar ajkúak száma évről-évre emelkedik, különösen a Borsod vármegyével határos járásokban.

Borsod vármegyében, mely már az Alföld felé közvetíti az átmenetet, újabban szintén erősen lüktet a kivándorlás érverése. A kilenczvenes évek elején már úgy terjedt „mint a ragály“ s az első pénzküldeménynek, mely valamely községbe érkezett, valóságos forradalmi hatása volt. „Alig várják a tavaszt, hogy útra kelteszenek“⁶²⁾ Különösen a szendrői járásból indult meg a nép tömegesen: Abod, Galvács, Meszes, Szalomna, Martonyi, Szendrő, Szendrő-Lád, Borsod és Lád-Bessenyő községekből kétezer munkabíró férfi vette a vándorbotot a kezébe s példájukat követték a miskolczi járásban Sajó-Vámos, Pálfalú, Sajó-Arnót, Felső-Zsolcza, Bessenyő és Szirma-Bessenyő lakói. Hivatalos adataink szerint az utolsó három év alatt megnégyszereződött az eltávozottak száma. Különösen az 1900. év a maga kedvezőtlen alakulásával adott a kivándorlásnak újabb ösztönt és ingert, bár ugyanakkor a bányákban munkáshiányról panaszkodtak, sőt helyenként idegen munkásokat kellett importálni. Tehát nem a kereset- és munkahiány okozza, legalább nem mindenütt a kivándorlás fellobbbanását, hanem a hirtelen vagyonszerzés vágya. Ezt igazolják a nagy számmal hazaérkező jelentékeny pénzküldemények, melyeknek segítségével a kivándorlók nemcsak fenntartják föld- és háztulajdonukat s az ezekre nehezedő terheket, hanem még újabb szerzéseket is eszközölnek,

⁶²⁾ A miskolczi kereskedelmi és iparkamara 1890. évi jelentése.

miáltal a kivándorlás által érintett vidéken is sok helyütt emelkedik a föld és ház értéke.⁶³⁾ Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül azt a tényt, hogy Borsod, daczára élénk kivándorlási mozgalmának, az aktív vármegyék közé tartozik, amennyiben a kivándorlott néptömegek a vármegye felé irányuló bevándorlásban nemcsak ellensúlyozást találnak, de a mozgalom végeredményében 11.419 főre rúgó bevándorlási többlettel lép élénk (l. a 41. lapon.)

Kelet felé *Ung* és *Bereg* vármegyék csatlakoznak a felvidéki kivándorlási területhez, mely *Ugocsával* és *Máramarossal* éri el keleti végpontját. Ezek a vármegyék szolgáltatják kivándorló ruthénjeink zömét; de nemcsak a ruthéneket ejtette hatalmukba a kivándorlási láz, hanem — különösen Ung vármegye síkföldi részéből — magyarok is kelnek útra mindinkább fokozódó arányban, így 1900. április hó végén Botrágyból 100 református családnak Kanádaba készülődéséről érkezett hír. Ungban különben már régi keletű a baj, amennyiben már 1879—1881-ig mintegy ezer embernek Amerikába való kivándorlásáról van tudomásunk⁶⁴⁾: nagyobbára földmivesek és iparosok, kik leginkább a Zemplénnel határos részekből kerülnek ki, részben pedig ungvári kereskedők és iparosok, nagyobbára zsidók. Azóta kisebb-nagyobb mértékben folytonosan hullámozott a népesség, de oly magasságra mint a legutóbbi években, azelőtt sohasem emelkedett a kivándorlók száma. Az utolsó három esztendő alatt Ung vármegyében 9.845, Beregben 2.427, Máramarosban 1.238 és Ugocsában 274 egyén kivándorlása jutott a hatóságok tudomására és még erősebbnek mutatkozik a mozgalom 1902-ben, amidőn is a kiadott útlevelek száma Ungban 4.134-re, Beregben 3.048-ra, Máramarosban 1.890-re és Ugocsában 882-re rúgott. Ung tehát legerősebb kivándorló megyéink közé tartozik. *Máramarosban* a legutóbbi években szintén lényegesen fokozódott a kivándorlásnak előbb jelentéktelen mozgalma. Itt is a *Ligurea Americana* című udinei vállalat ügynökei csábítják a népet — csalárd ígéretekkel — a kivándorlásra, s a nép ugyanannak az emberkereskedésnek esik áldozatul, mely a Dunántúl népét is sorvasztja. A kivándorlók kizárólag ruthének, kiket Argentínába és Braziliába csalnak. De a mozgalom itt más jellegű, mint egyebütt a felföldön. A máramarosi ruthének ugyanis kis ingatlanukat potom áron eladva,

⁶³⁾ A magyar szent korona országainak közgazdasági állapota az 1900. évben 588. lap.

⁶⁴⁾ Láng Lajos: Magyarország statisztikája, I. kötet, 459. lap.

egész családjukkal kelnek útra. Legnagyobb részük a törpe- és kisbirtokosok osztályából kerül ki, kik minimális földbirtokuk jövedelméből az óriási közterhek mellett megélni képtelenek⁶⁶⁾. Leginkább a Taracsvízi járásban és a tereselpataki völgyben ütötte fel fejét a baj, mint azt már fentebb (92. lapon) említettük; ott a legképtelenebb hírekkel csábítják a népet útra, (többek között az a mese is kering a nép között, hogy Rudolf trónörökös Dél-Amerikában él s ott maga köré gyűjti a kivándorlókat), amelyeknek a hiszékeny ruthén paraszt inkább ad hitelt, mint a saját papja, tanítója intő szavának. Hogy mennyire fokozódott a kivándorlási láz az utolsó években, az a kiadott útlevelek számának említett nagy emelkedéséből eléggé megítélhető; a legújabb hírek szerint alig van már a vármegyében község melyből 10—20, sőt 50 család ki ne vándorolt volna.

TIZEDIK FEJEZET.

Az osztrák-morva határmenti kivándorlási terület.

Eltérőleg az előbbi fejezetben röviden vázolt felföldi kivándorlási területtől, mely majdnem kizárólag Amerikába bocsátja lakosságának jobb sorsra áhítozó részét⁶⁷⁾, az *osztrák-morva határmenti területen* észlelhető kivándorlás vegyes természetű. Amerikának hatása itt is érvényesül, különösen Trencsénben s ujabban Nyitrában, de fellép egyuttal a szomszéd Ausztria vonzó ereje is, mely biztos keresetet nyújtó fejlett iparánál fogva a népességnek egy jelentékeny részét elvonja szülőföldétől s hosszabb-rövidebb időre, jó részben állandóan is magához kapcsolja.

A munkaerőnek ez az elvonása érezhető calamitássá válhatik helyenként, ami első sorban a férfinépesség számának megapadásában jut kifejezésre, azután különösen a munkaképes korban állók arányának megcsappanását eredményezi. Mind a három vármegye, melyet ezen kivándorlási területhez számítunk, u. m. *Trencsén*, *Nyitra* és *Pozsony* egyaránt érzi ennek hatását, de nem szabad hinnünk, hogy a népesség strukturájában itt beállott változás tisztán

⁶⁶⁾ Nyegre László: Máramarosmegye közgazdasági leírása (Közgazdasági Szemle. XXIV. évfolyam. 1900. 927. lap.)

⁶⁷⁾ Az ott tárgyalt 13 vármegyéből a magyar adatgyűjtés eredményei szerint 1889—1901. években 72.318 egyén vándorolt ki, azok közül nem kevesebb mint 71.558 Amerikába ment.

csak az amerikai kivándorlás eredménye volna. Sokkal régibb jelenség, különösen Trencsén vármegyében, ahol már a múlt század közepe óta, tehát oly idő óta észlelhető, amidőn amerikai kivándorlás még nem létezett; eredeti okát tehát minden valószínűség szerint a belföldi vándorlásokban kell keresnünk. Erről egyébként a hatodik fejezetben fogunk tüzetesebben szólni.

Trencsén vármegye, melynek népe már régi idők óta vándorolgatott az egész országban, sőt azon kívül is, az amerikai kivándorlás érkörének is szerepet tévő tagja. Amennyire rendelkezésre álló adatainkból megítélhető, a kivándorlás itt már a hetvenes évek végén indult meg, hárcsak szórványosan, amennyiben 1879—1881-ig mindössze 58 egyén vándorolt ki, kis részben Oroszországba, túlnyomó részben pedig Amerikába. A kivándorlók főleg zsidók voltak, kiknek legnagyobb része idővel visszatért s időközben is pénzt küldtek itthon visszamaradt családjuknak.⁶⁷⁾ A pénzküldemények itt sem tévesztették el hatásukat. Nyomukban járt a kivándorlók számának nagy fokozódása s az előbb szórványos esetek helyett a tömeges kivándorlás megindulása. A kilenczvenes években már jelentékeny volt a mozgalom, azóta még inkább fokozódott. Ma leginkább a kisucza-ujhelyi járás s nevezetesen a kisuczai és besztercei völgy a kivándorlás főfészke, melyről Hegedűs Loránt munkája alapján⁶⁸⁾ a következő vázlatos képet adhatjuk:

A kivándorlás oka itt a népesség rendkívüli sűrűsége; mintegy 10.000 lélek van a szűk s nagyrészt terméketlen völgybe beszorítva; magából a besztercei völgyből — Hegedűs szerint — évenként kivándorol 100—200 család, köztük jómódú gazdák, kiket a Galicziából jövő fakereskedők üzelmek kiszorítanak az erdőből; a föld oly kevés, hogy rettentő ára van, gabona oly kevés terem, hogy a szükségletet sem fűdözi, a pótlódó rendkívül magas, az ipar hiánya s az erdők pusztulása betetőzi a nyomorúságot.

Amerikán kívül, mint említők, Ausztria is szívja magához Trencsén vármegye népét. Az 1891. évi népszámlálás szerint 11.528 trencsén-vármegyei illetőségű egyén élt az osztrák tartományokban, legnagyobb részben természetesen Alsó-Ausztriában és Morvaországban s azóta is folyton tart az átszivárgás, bár erre vonatkozólag megbízható adataink nem igen vannak. De az átszivárgás nem mindig végleges kitelepedéssel jár, hanem gyakran csak ideiglenes jellegű.

⁶⁷⁾ Láng Lajos: Magyarország statisztikája I. kötet, 456. lap.

⁶⁸⁾ A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapest, 1899. 63—64. lap.

Nyitra vármegyében hasonlóképen találkozunk ezen ideiglenes jellegű kivándorlással; itt is rendszeren tavasszal kél útra a nép, hogy 5—6 havi távollét után, mely idő alatt leginkább mezei munkák végzésével foglalkozik, otthonába ismét visszatérjen. Thuróczy szerint⁹⁹⁾ ily jellegű kivándorlás leginkább a pöstyéni s vágújhelyi járásban dívik, ahonnan évenként a mezei munka idején 500—1000 ember szokott leginkább Romániába kivonulni; még nagyobb arányokat ölt e mozgalom a privigyei járásban, ahol tavasszal a lakosságnak mintegy ötödrésze indul útnak, hogy az ország más részeiben keresse meg kenyerét. A mozgalom itt is régi, de az ideiglenes jellegű kivándorláson kívül a szülőföldtől való végképeni elszakadás is gyakori, úgy hogy az 1891. évi népszámlálás 24.078 nyitravármegyei illetőségű egyént talált Ausztriában. Az újabb magyar adatgyűjtés azonban csak hiányosan képes az ausztriai kivándorlást kimutatni s inkább az Amerika felé való kivándorlást tünteti fel jelentékenyebbnek. Ennek is immár két évtizedre való múltja van s hogy már kezdetben is elég sűrűn lépett fel, abból is megítélhető, hogy p. o. már 1893-ban 1.124 egyén vándorolt ki oda, köztük 198 iparos, 306 birtokos, a többi napszámos. A kivándorlók egy része végleg búcsút mondott hazájának is, földjét előzőleg eladta, nagyobb része azonban azt megtartotta s így valószínű, hogy ezek otthonukba való visszatérésük szándékával hagyták el hazájukat. Az utolsó években is sűrűn vándoroltak ki, még pedig nem csak a sovány talajú miavai járásból, de a termékenyebb szeniczi és a gazdag szakolczai járásból is; megbízható adatunk azonban kevés van. Ezek szerint kivándorolt:

	1899 előtt	1899-ben	1900. I. negyedében
a miavai járásból	1.502	278	197
a szeniczi „	981	254	191
a szakolczai „	1.248	190	130

Az újabb adatgyűjtés szerint (l. a 72. lapon) 1899—1901-ig 2.395 egyén ment Amerikába, 1902-ben azonban (az útlevelek tanúsága szerint) csak 54. A nyitravármegyeiek tehát — úgy látszik — nagyrészt útlevél nélkül vagy másoknak útlevelével indulnak útnak.

Pozsony vármegye kisebb részt vesz az amerikai kivándorlás mozgalmában. A régebbi időből sincs tudomásunk nagyobb szerű kivándorlásról, az újabb adatgyűjtés ugyan szintén csekélynek tűn-

⁹⁹⁾ Thuróczy Károly: Nyitra vármegye közgazdasági és közművelődési állapota (Közgazdasági Szemle: XIX. évfolyam. 1895. 786—787. lap.)

teti fel, 1899-től 1901-ig p. o. csak 347 kivándorlóról tud a hivatalos statisztika s az 1902-ben kiadott útlevelek száma is egészen jelentéktelen (a vármegyéből 28, a városból 13), de az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület adatgyűjtése ⁷⁰⁾ szerint az eddig kivándorlottak összes száma 1.948 (közte 243 hadköteles és 445 nő), kik különösen a malaczkai járásból kerülnek ki, a hol a vízszabályozási költségek nagy része egyik főoka a kivándorlásnak. Annál sűrűbb az érintkezés Ausztriával, mely nagy néptömeget von el a vármegyétől. Sopron vármegye után Pozsony az a törvényhatóság, mely a legnagyobb tömeggel áldozott Ausztriának: 1891-ben 29.814 pozsonyvármegyei illetőségű magyar honos élt a Lajtántúli tartományokban. Újabbkori adatgyűjtésünk szerint leginkább Pozsony városából távoznak sokan Ausztriába, de kétségtelen, hogy a vármegye népessége is jelentékeny rajokat bocsát az osztrák fővárosba. Pozsony vármegye egyúttal az átmenetet képezi a Dunántúl nagykiterjedésű kivándorlási területéhez.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A dunántúli kivándorlás.

Míg az Amerika felé irányuló kivándorlás a Felföldön már a múlt század nyolczvanas éveinek elején mindenfelé erősen elterjedt, addig a Dunántúl népességét egészen a legutóbbi évekig csak kisebb mértékben érték e mozgalom hullámverései. Csakis *egy* vármegye volt itt, melyben a baj — mint helyi jelenség — már régebben is erőteljesen lépett fel: *Moson* ugyanis, a honnan a hetvenes évek vége óta állandóan meglehetősen intenzív kivándorlás folyt Amerikába. De ha figyelembe vesszük, hogy a Dunántúl különböző részében az amerikai kivándorláson kívül már régi idők óta többféle más-jellegű vándormozgalom is állott fenn, így a nyugati határszél az Ausztriába való özönlés fészke, a déli vármegyék Szlavóniának adóznak nagy néptömegekkel, a keleti vármegyék népe pedig igen sűrű rajokban tódul Budapestre: akkor bátran állíthatjuk, hogy a Dunántúlon a népesség vándor-mozgalma igen erős volt már régebben is, legújabbban pedig annyira fokozódott, hogy nincsen országrész, melynek népét mozgékonyabbnak nevezhetnők, mint a Dunántúl egyes vármegyéit. Legyen szabad ennek jellemzésére röviden csak

⁷⁰⁾ Dunántúli kivándorlási kongresszus. Budapest, 1902. 120. lap.

arra utalunk, hogy míg az illetőségi helyükről távollevők aránya az országban jóformán sehol sem emelkedik 10 százalékra, sőt a legtöbb helyen az öt százalékot sem haladja meg, addig a Duna jobb partján csak négy vármegyében marad 10 százalékon alúl, a többiekben mindenütt jóval ezen felül van, Sopronban pedig 17 százalékra rúg.⁷¹⁾

A vándormozgalom azon részéről, mely részint belföldi népcseré, részint Ausztriába való özönlés alakjában nyilvánul, ez alkalommal nem akarván szólni, tisztán csak a külföldre, nevezetesen pedig Amerikába irányuló mozgalommal foglalkozunk, s e célra felhasználjuk azon becses adatokat is, melyeket az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület a dunántúli kivándorlási kongresszus alkalmából gyűjtött s ennek munkálataiban közzé is tett.⁷²⁾ E mozgalomnak múltja a hetvenes évek végéig (mások szerint elejéig) vezethető vissza, de — mint fentebb említettük — abban az időben jóformán csakis Moson vármegye volt benne érdekelve, míg a többi vármegyékben jóval később lépett fel. Hogy voltaképen mi indította

Moson vármegye népét a kivándorlásra, alapjában nehéz megállapítani. A termékeny és kedvező fekvésű vármegye mozgalmas népe nemcsak kielégítő, de határozottan kedvező viszonyok között élt s földjének dús termésén kívül a közeli osztrák iparvállalatokban is biztos keresetet lelt. A vármegye egyik hivatalos jelentése ugyan az elemi csapásokon és közterheken kívül a gépek elterjedését, a Rába-szabályozással járó költségeket, sőt a vasútak kiépítését hozza fel okul, mint a melyek következtében ma távolabb eső helyek is versenyezhetnek a mosoni termelőkkel a bécsi piacon, de mindez okok nem magyarázzák ki a kivándorlásnak már a hetvenes években oly nagy mértékben való megindulását, hogy 1882-ig már 2.094 em-

⁷¹⁾ Annak megítélésére, hogy valamely terület népességének mekkora része vándorolt ki, a népszámlálás adataiból a szülőhely szolgálhatna legjobb kritériumul (lásd a 26. lapon), de mivel népszámlálásaink eddig nem részletezték a szülőhelyet törvényhatóságunként, az illetőség segélyével kísérlettem meg a néphullámzás megbecslését. A népszámlálási munkából (1890) ugyanis tudjuk, hogy minden egyes törvényhatóság területén miféle illetőségűek élnek. Ennek alapján p. o. megállapíthatjuk, hogy az egész ország területén hány Sopron-, Vas-, Zala- stb. vármegyei illetőségű egyén él, s mivel ugyanez adatok Ausztria részéről is rendelkezésre állanak, könnyű kiszámítani, hogy az említett illetőségű egyéneknek mekkora része él illetősége helyén, mekkora azonkívül. Ez a számítás, mely eddig tudtommal nem volt használatos, nagyon jól jellemzi az egyes törvényhatóságok népességének vándorhajlamát.

⁷²⁾ Dunántúli kivándorlási kongresszusa. Budapest, 1902. 116—127. lap.

bernek Amerikába való kivándorlása jutott a hatóság tudomására. Kétségkívül más okoknak is kellett a mozgalomnak ily elszigetelt területen ekkora intenzitással való kifejlődéséhez hozzájárulniok, s alighanem közel járunk a valósághoz, ha itt is a külső csábításnak s ezzel kapcsolatban a már kivándorlottak hivogatásának tulajdonítunk nagy jelentőséget. A mosoni és soproni nép mindig vállalkozó, termékeivel messze földet bejáró nép volt, mely a biztos jövedelem reményében a tengerentúli utazástól sem riadt vissza oly időben, midőn Magyarországon még alig ismertek kivándorlást, a Dunántúlon pedig egyáltalában semmi elfogadható vagy kényszerítő ok erre nem állott fenn.

Az ekként megindult mozgalom mindig nagyobb hullámokat vert fel, de — sajátságos és jellemző reá nézve — Moson vármegye határain túl jó ideig egyáltalában nem terjedt. Közel tíz évig szorítkozott a kivándorlás Moson vármegye rónájára s itt majdnem minden egyes község népét (legalább a kisbirtokosok osztályát) apasztotta meg. Az egyébként elég kedvező természetes népmozgalom mellett a népcsökkenés a népszám apadásában ugyan nem jutott nagyon éles kifejezésre, de mint már fentebb (a 41. lapon) említettük, az egész vármegye népvesztése mégis a 13.000 lelket haladta meg s ha topographiai eloszlását vizsgáljuk, három vidéket állapíthatunk meg, a hol legjelentékenyebb volt. Egyik a Fertő-mellék és a Hanság s a tő közti ú. n. Fertőzúg, a hol Nezsideről kezdve Barátfalú, Féltorony, Boldogasszony, Szentandrás, Bánfalú és Valla összefüggő kivándorlási területet képeznek; a másik a Nyúlasok földje vagyis az ú. n. Haideboden, melyen Lajtafalútól kezdve Szentjános és Szolnok vidékéig ismerhető fel hatása, (Szentjános és Tarcsa községekből 3—400 család van künn Amerikában) míg a harmadik terület a Dunamelléke és a Szigetköznek vízdús területe Oroszvár, Csún, Rajka, Halászi és Zselyi körül. A kivándorlás itt állandóan folyt a legújabb időig. Az újabb magyar adatgyűjtés, valamint az útlevélstatisztika ugyan jelentéktelennek tűnteti fel a legutóbbi évek mozgalmát, sajnos azonban, hogy *tényleg* koránt sincs így, sőt azt hisszük, hogy az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület adatgyűjtésének eredménye is, mely mindössze 5.400-ra teszi a kivándorlottak számát (közte 2.160 nő és 791 katonaköteles) a valóságon alúl marad.

Azok közül a vármegyék közül, melyekre az amerikai kivándorlás a legutóbbi években erősebb mértékben terjedt át, **Sopron** egyike a legsújtottabbaknak. Bár szórványosan már 1881-ben indult

meg, mégis a kilenczvenes évek második felében sem öltött volt még nagyobb mérvet, de azóta — sajnos — a vármegyének éppen azon részeiben lépett fel legerősebben, melyeket a természet legdúsabban áldott meg kincseivel s a melyeket egyúttal tiszta magyar nép lak. A kapuvári és csornai járások, — más szóval a düstermésű *Rábaköz*, — részben a *Répczemellék* is — legsűrűbb rajokban bocsátja népét Amerikába, ahonnan rendszerint csalódva, szellemileg s anyagilag tönkretéve kerül haza. Ezen a vidéken és a szomszédos Győr vármegyében találnak a Ligure Americana nevű genuai hajótársaság felhívásai legtöbb hiszékeny áldozatra. Hivatalos statisztikánk is tudomást szerzett e kivándorlásról, amennyiben az 1899—1901. években Sopron vármegyéből 625 kivándorlót mutat ki, de a valóságban sokkal sűrűbb és nagyobbfokú a kivándorlás. Tudomásunk van arról, hogy p. o. 1900-ban Sopron vármegye csornai járásának egyes községeiből csapatosan keltek útra, némelyik héten 70—80 ember is, eladva házukat s földjüket is. Még aggasztóbb a helyzet a kapuvári járásban, ahonnan 1900. végéig 716 munkabíró egyén távozott el. Legerősebben sújtott községek: Tamási, Szill, Vittnyéd, Barbacs, Dőr, Szany, Rába-Csanak, Hövej stb. s akárhány község van, ahonnan már 40—50 munkabíró egyén távozott el. Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület adatgyűjtése szerint a kivándorlottak összes száma 2.504, közte 810 hadköteles és 566 nő. A csornai járásból 693, a kapuváriból 1.271 kivándorló került ki, a többi megoszlik a vármegye egyéb részei közt. A kivándorlókat nagyobbára Braziliába és Argentínába viszik, de az Egyesült Államokba is sokan mentek, így South-Bendben állítólag 800 sopron-vármegyei magyar él, s tekintélyes számmal vannak Cleveland, New-York, Chicago s Pittsburg városokban is. A helyi viszonyok ismerői egyhangúlag abban egyeznek meg, hogy a rábaközi nép helyzete — daczára a rendkívüli közterheknek — nem teszi szükségessé a kivándorlást; a népet nem a megélhetés hiánya, de a túlságosan megnövekedett igények s a gyors meggazdagodás vágya viszi külföldre. Előbb-utóbb azonban, a parasztbirtok felaprodottsága mellett, a kivándorlás életszükségletté válhatik, hacsak a gabonaárak nem javulnak s a népnek úrhatnomsága és czifrálkodásra való hajlamai meg nem szűnnek.⁷⁹⁾

Győr vármegyében egészen hasonló, sőt még rosszabbak a viszonyok. Hivatalos statisztikánk szerint még több a kivándorló

⁷⁹⁾ Rábel László idevágó cikkei a Soproni Napló 1900—1901. évi folyamán.

(1899 – 1901. években 835), ami ily kis vármegye népszámához viszonyítva igen sok; a vármegye alispánja pedig 10.000-re becsüli a kivándorlottak számát, szerinte az utolsó évben 461 férfi (közte 406 katonaköteles) és 549 nő vándorolt Amerikába, nagybőrára kisbirtokosok és napszámosok. A kivándorlás rohamosan terjed; 1900. év első negyedében a sokoróaljai járásból több ember vándorolt ki, mint azelőtt tíz év alatt. A *Ligure Americana* garázdálkodása mellett itt egyébként más okok is működnek közre a kivándorlás fokozásában s ezek Sopron vármegye keleti részében is érvényesítik hatásukat; ilyenül említik nevezetesen a Rábaszabályozást, mely felégette a nádasokat, a vizeket nem fékezte meg, de a népet keresetétől fosztotta meg s rengeteg terhet rótt rája. A kivándorlókat leginkább Braziliába viszik, a hol 10—12 hold földbirtokot remélnek családonként (sőt némelyik naiv lélek 120 holdról is álmodozik!). A Rudolf trónörökösről szóló mese, melyet Máramaros-vármegyénél említettünk, itt is el van terjedve. (Milyen ördögi lélek műve a becsületes nép naiv kegyeletének ily gyalázatos kihasználása!) A leginkább sújtott községek Gyömöre, Koronczó, Fehértó, Rába-Szentmihály, Kóny, Csécsény, Rába-Patona, Gyirmóth stb.

Vas vármegyében szórványosan már 1881-ben, de sűrűbben csak a legutóbbi években lépett fel a kivándorlás; 1899-től 1901-ig 967 kivándorlót mutat ki a hivatalos statisztika, téves tehát az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület értesítése, mely csak 800-ra teszi az összes kivándorlók számát (közte 130 hadköteles). Magánértesülések szerint csak az 1901. év második felében 497 egyén ment Amerikába (351 férfi, 146 nő), még pedig a kőszegi járásból 10, a sárváriból 2, a kisczelliből 64, a szent-gothárdiból 239, a német-újváriból 157, a felső-eőriből 24, Szombathely városából 1. Ugyanakkor Város-Szalónakról és Kéthelyről egész karaván készült útnak indulni, azóta pedig Felső-Eőr vidékén is nagy mértékben harapódzott el a baj. A nép leginkább az Egyesült Államokba, de Braziliába is megy. A kivándorlók között igen sok olyan van, ki addig becsületes munkából tisztességesen megélt hazájában s továbbra is biztos kenyeret talált volna itt.

Veszprém vármegye kivándorlása is igen nagy; kezdetét a nyolczvanas évek elejére teszik, vagyis a filloxera-pusztítás idejére, de nagyobb mérveket csak újabb időben öltött. Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület 3.732-re teszi a kivándorlottak számát, köztük 956 hadköteles és 1.340 nő. Miként már a 72. lapon említettük 1899-ben 297, 1900-ban 670, 1901-ben pedig 819, összesen

tehát 1.786 egyénnek Amerikába való kivándorlása jutott a hatóság tudomására. Itt is a genuai hajóstársaság, valamint a brémai Missler-czég ügynökei toborozzák a kivándorlókat; a vármegyének nagyon sok községéből vonják el a munkabíró férfiakat, mint a Somlyó, Oroszi, Oszlop és Nagyszőlős vidékéről, ahol a szőlőbirtokosok már érzik a munkaerő hiányát. A vidéken tömegesen terjesztik a kivándorlásra csábító iratokat, melyek a népet otthonuk elhagyására bírják. Legnagyobb részük útlevél nélkül megy el, amint az útlevelek statisztikájából is kitűnik.

Fejér vármegyében 1886-ra teszik a kivándorlás kezdetét, de ez eleinte itt is jelentéktelen volt s csak az utolsó években fokozódott annyira, hogy ma már 3000-re teszik az Amerikába kivándorlottak számát. Hivatalos statisztikánk ugyan az 1899—1901. évekről csak 184 kivándorlót mutat ki s az 1902. évben Amerikába kiadott útlevelek számát is csak 351-re teszi; de a baj nyilván sokkal nagyobb. A kivándorlók eleinte csak a Bakony melletti szőlős gazdákból kerültek ki, ma a tisztán mezőgazdasági foglalkozással bíró vidékekről is nagy számmal vándorolnak ki.⁷⁴⁾ 1901. évben Herczegfalvából mintegy 300 ember ment Amerikába rossz termés és munkahiány miatt. Fejér vármegye munkakereső népe eddig a fővárosba tódult, a hol egy vármegye sem volt oly nagy arányban képviselve, mint Fejér (a vármegye népességének 10 százaléka itt tartózkodott); most a főváros vonzóereje, úgy látszik, megcsappant s Amerika vonja el a népet.

A Dunántúl többi vármegyéit eddig kevésbé érintette a kivándorlás. *Somogyból* — ahol a kivándorlás szintén 1882-ben vette volna kezdetét — állítólag 1.500 kivándorló van künn, közte 48 katonaköteles és 80 nő⁷⁵⁾ (a számok szembetűnő aránytalansága valószínűtlenné teszi az adatokat), *Zalából* (1880. óta) 650, közte 41 hadköteles és 91 nő, *Esztergomból* (két év óta) 40, *Komáromból* (1884. óta) 100, *Baranyából* pedig a kilenczvenes évek eleje óta évenként szórványosan 40—50 egyén vándorolt volna ki. Mindez adatok szembetűnőleg megbízhatatlanok; mert konkrét adataink vannak arról, hogy Komárom- és Esztergom vármegyék bányavidékeiről, a hol a nép biztos és jó keresetet találna, külföldi ügynökök csábítása folytán nagyobb kivándorlás indult meg, s épp' úgy vándorolnak ki bányász-családok tömegesen Baranya vármegyéből is.

⁷⁴⁾ Dunántúli közművelődési kongresszus. Budapest, 1902. 119. lap.

⁷⁵⁾ p. o. 119. lap.

Az 1902. évben kiadott útlevelek száma is (Baranyában 101, Tolnában 254) nagyobb kivándorlásra enged következtetni, mint a mekkora az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesületnek itt idézett adataiból kiderül.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Kivándorlás az Alföldről.

A felvidéki és dunántúli kivándorláshoz a legújabb időben egy új mozgalom csatlakozott: az *Alföldről* való kivándorlás. A dús termésű, áldott talajú Alföld egészen a legújabb időig nem ismert kivándorlást, mert nem csak hogy saját népességét el tudta tartani, de az aratás idejében még a felföldről lehúzó munkás-sereget is kenyérhez juttatta. Ezek a viszonyok most sem változtak lényegesen; helyenként ugyan bizonyos helyi okok kimagyarázhatják, hogy miért kap lábra a kivándorlás, de sok helyről határozottan oly értesüléseink vannak, melyek szerint a kivándorlásra nem a szükség, hanem az ügynök szava bírja a népet. Szomorú, hogy daczára a hatóság s a nép vezető-férfiai szavának, a kivándorlás napról-napra jobban terjed, úgy, hogy hatása helyenként már érezhetővé válik a gazdasági életben; s szomorú, hogy az alföldi nép, mely jobb jövő reményében indul világgá, Amerikában nem találja meg a remélt jólétet, mert a könnyű s gyors gazdagodás kora immár lejárt, s a kiket most visznek Amerikába, túlnyomó részben oly vidékekre kerülnek, a hol a boldogulás eleve ki van zárva.

Az alföldi kivándorlás mérveinek s természetének jellemzésére kevés adat áll rendelkezésünkre; velünk született hibánk, hogy kezdetben kevés ügyet vetünk valamely fellépő bajra, s csak akkor látjuk szükségesnek vele foglalkozni, a mikor már nagyon elmérgesedett. Az Alföld legnagyobb részén még csirájában van a haj, csak kifejlőben van a mozgalom, de helyenként már nagy intenzitással lép fel. A hivatalos statisztika, mint tudjuk, csak 1899. óta figyel meg a kivándorlás mozgalmát s legújabbban különösen az útlevelek statisztikájának hónapról-hónapra való közlésével irányítja a közfigyelmet a kivándorlásra. Ez a statisztika különösen az Alföldre nézve fontos és tanulságos, mert szemeink elé állítja a mozgalomnak fokozatos fejlődését és kialakulását. Adatai arról tanuskodnak, hogy a nyár folyamán a kivándorlás mozgalma erősen lelohad, helyenként majdnem teljesen szünetel, de az év vége felé hirtelen lábrakél, s a téli és kora tavaszi hónapokban igen magasra foko-

zódik. Például említjük az Amerikába irányuló alföldi kivándorlás központjait képező Szabolcs, Szatmár, Bács-Bodrog és Heves vármegyéket, melyekben az útlevelek tanuskodása szerint a kivándorlás 1902. év egyes hónapjaiban ekként alakult.

	Szabolcs	Szatmár	Bács-Bodrog	Heves
Január	463	111	305	15
Február	495	229	1.024	118
Márczius	430	282	829	38
Április	442	108	647	100
Május	107	54	241	56
Június	171	30	22	27
Július	231	56	14	49
Augusztus	109	27	31	11
Szeptember	171	30	31	19
Október	237	129	134	12
November	171	30	247	100
Deczemher	246	178	27	3
Összesen	3.293	1.264	3.552	548

Az itt felsorolt adatok fogalmat nyújtanak arról, hogy az amerikai kivándorlás az Alföld egyes részeiben már eddig is mekkora púszttitást vitt végbe; hogy pedig rövid idő alatt mily gyorsasággal terjedt maga körül, arról az utolsó 4 év adatainak összehasonlításából nyerünk képet. Adataink szerint ugyanis kivándorolt Amerikába: ⁷⁶⁾

		1899	1900	1901	1902
Szabolcs	vármegyéből	564	714	1.100	3.293
Szatmár	„	51	153	344	1.264
Bács-Bodrog	„	32	168	422	3.552
Heves	„	14	35	86	548

Ily intensitással másutt nem lépett fel a kivándorlás, de *Szilágy, Arad, Csanád, Torontál* és *Temes* vármegyék adatai az ott is kitérőben levő bajt már is felismerni engedik, s kétségtelen, hogy a jövő években ott is emelkedni fog a kivándorlók száma.

Az alábbi felsorolásban az egész Alföldre vonatkozó adatokat állítjuk össze; ezeknek tanúsága szerint 1899-ben 3.010, 1900-ban 2.984, 1901-ben pedig 4.296 egyén vándorolt ki mindössze. Közülök Amerikába ment 1899-ben 1.316, 1900-ban 1.912 s 1901-ben 2.826. Ezek az összegek — a 69. lapon kifejtett okokból — legalább felé-

⁷⁶⁾ Ezen összeállításnál, valamint az alább közlendő felsorolásnál figyelembe veendő, hogy az 1899—1901. évekre vonatkozó adatok a községi előljáróság (hiányos) nyilvántartásából valók, míg az 1902. évből az útlevelek hiteles statisztikája áll rendelkezésre. Az átmenet 1901-ről 1902-re kétségkívül nem oly rohamos, aminőnek adataink mutatják, mivel 1901-ben s a megelőző években valószínűleg már jóval több egyén vándorolt ki, mint a mennyiről a hatóságok tudomást szerezhettek.

vel szaporítandók, hogy a kivándorlás nagyságát megközelítőleg feltűntessék. Még így is jóval alul maradnak az útlevelek 1902. évi összegén, mely 10.063-ra rúgott s ekként a kivándorlási hajlam rohamos fokozódásáról tesz szomorú tanuságot. Az összehasonlítás kétségkívül helyesebb volna, ha mind a négy évről az útlevelek számát vehetnők alapul; de mivel az 1899—1901. évekről az útleveleknek államok szerinti részletezését törvényhatóságunként nem ismerjük, egyes vármegyékben pedig Romániába, Szerbiába s egyéb európai államokba is sok útlevelet adnak ki: az összes útleveleket nem vehetjük az összehasonlítás alapjául. Ezeknek előrebocsátásával közöljük az alföldi kivándorlásra vonatkozólag rendelkezésre álló adatokat.

Törvényhatóság neve	Mindössze kivándorolt:			Ebből Amerikába			Útlevelek száma 1902
	1899	1900	1901	1899	1900	1901	
Pest vármegye ...	124	108	236	69	38	106	85
Kecskemét ...	—	3	1	—	1	—	—
Jász-N.-kun-Szolnok	13	26	35	10	7	16	28
Heves ...	24	64	98	14	35	86	548
Csongrád ...	20	13	7	4	4	2	8
H.-M.-Vásárhely	—	—	3	—	—	2	—
Szeged ...	9	—	13	5	—	1	29
Békés ...	44	71	65	3	36	49	78
Hajdú ...	10	10	4	7	9	2	8
Debreczen ...	20	38	43	16	26	28	27
Bihar ...	44	71	65	3	36	49	7
Nagyvárad ...	—	—	9	—	—	3	10
Szabolcs ...	565	719	1.104	564	714	1.100	3.293
Szatmár ...	60	160	350	51	153	344	1.264
Szatmár-Németi	—	3	6	—	2	5	19
Szilágy ...	23	26	51	—	9	8	143
Arad ...	134	119	98	1	34	49	121
Arad ...	42	28	16	—	7	10	60
Csanád ...	119	57	70	1	2	4	97
Bács-Bodrog ...	81	389	604	32	168	422	3.552
Baja ...	22	7	22	1	2	3	6
Szabadka ...	—	2	—	—	1	—	5
Újvidék ...	8	16	15	—	2	13	21
Zombor ...	—	—	7	—	—	1	26
Torontal ...	811	537	539	216	296	268	276
Pancsova ...	6	—	141	—	—	—	6
Temes ...	333	312	312	176	271	231	281
Temesvár ...	68	60	57	—	10	10	20
Versecz ...	12	5	61	—	5	5	9
Krassó-Szörény ...	418	140	264	143	44	9	36
	3.010	2.984	4.296	1.316	1.912	2.826	10.063

Ezen általános megjegyzések előrebocsátása után lássunk a viszonyok jellemzésére néhány részletes adatot is. *Békés vármegyé-*ből néhány év óta Kanadába folyik — kisebb mérvű — kivándorlás, de a kivándorlók helyzete igen sanyarú, legnagyobb részét csak a pénz hiánya tartja vissza a hazatéréstől. *Szabolcsban* — miként a hivatalos adatok is igazolják — már igen sűrű a kivándorlás; 1902. elején terjedt el a sajtóban a hír, hogy a vármegye legtermékenyebb vidékéről, a tiszai járásból minden falúból világgá széled a magyar paraszt; tiz-tizenkettes csoportokban hagyják el szülőfalujokat, s többnyire Amerikába mennek. A tiszta magyar népet sárosi amerikaviselt emberek s utazó socialista ügynökök bujtoztatják a kivándorlásra. *Szatmár* vármegyében különösen a nagybányai járásból tömeges a kivándorlás, de áttérjed a vármegye többi részére is. Igen nagy hullámokat ver a mozgalom *Bács-Bodrog* vármegyében, a hol a Németországba való kivándorlás mellett az amerikai is mindjobban terjed. 1903. évi január havában p. o. Bikity községből 30 vagyonos magyar paraszt-család vándorolt ki Amerikába. A szomszédos *Torontál* vármegyéből 1902. óta szintén sokan mennek Amerikába. A községek földesgazdái, kik régebben igen vagyonosak voltak, ma kénytelenek — mint napszámosok — Amerikába menni, mert a rémséges községi és megyei pótdadó tönkre teszi őket; a kivándorlók nagyobbára svábok, kik útlevel nélkül, csak munkakönyvvvel indulnak útnak egy kötélverő-mester vezetése mellett, a ki 30 koronát kap minden kivándorlótól. Nem maradt a kivándorlástól ment *Temes* vármegye, sőt *Krassó-Szörény* vármegye sem, a honnan a múlt év elején néhány száz resicai gyári munkás indult el Amerikába.

Bács-Bodrog vármegyében, mint említők, az amerikai kivándorlás mellé a Németországba irányuló mozgalom is csatlakozik. E mozgalom természetét jellemeztük már fentebb (a 62—64. lapon); topographiai eloszlását illetőleg itt még megjegyezzük, hogy leginkább a palánkai, hódási és kulai járasok szolgáltatják a kivándorlókat. Egyes községekből százával távoznak el, még pedig nemcsak németajkúak, hanem szerbek is; az 1902. év két első havában p. o. Nagypalánkáról 140, Tovarisóváról 122, Ópalánkáról 107, Pivnicáról 148, Parabutyáról 115 egyén kért útlevelet s az egész vármegyében 1.831-re rúgott a kiadott útlevelek száma, melyeknek fele Németországba szűlt. Egyik góczpontja a németországi kivándorlásnak Szeghegy község, ahol a községi tanító vezeti a kivándorlási ügynökséget s e czélból egész irodát tart fenn s összeköt.

tetésben áll a külföldi ügynökökkel, kiktől díjazást húz. 1900. év első négy havában pusztán innen 240 egyén ment ki, földmíves és gyári munkás. Feketehegy és Verbász hasonlóképen részt vesznek a vándormozgalomban. E helyen is azonban ismételni kell, hogy a németországi kivándorlás nagyrészt a saison-munka jellegével bír, melynek végeztével az eltávozottak jelentékeny része visszatér.

Fel kell végül még említenünk, hogy az Alföld egyes részeiről, nevezetesen Dél-Magyarországból *Románia* felé irányuló kivándorlás is észlelhető. Aggasztó mérveket ez a mozgalom ugyan eddig nem öltött, de a Tisza-Maros közén mégis figyelmet érdemlő arányokban jelentkezik. Itt leginkább Krassó-Szörény, Torontál és Arad vármegyékről lehet szó, ahonnan úgy látszik leginkább az oláhajkú lakosság húzódik Románia felé. Statisztikai adataink erről a következő képet nyújtják:

	Romániába kivándorolt ⁷⁷⁾			
	1899	1900	1901	1902
Arad... ..	122	73	32	224
Arad sz. k. v.	34	4	1	116
Csanád	9	15	17	17
Krassó-Szörény... ..	142	25	200	143
Temes	55	25	40	274
Temesvár... ..	56	28	36	9
Versecz	—	—	51	4
Torontál... ..	192	34	72	14
Pancsova... ..	—	—	—	22

Ezenkívül szórványosan más vármegyékben is észlelhető efféle kivándorlás; Szilágy vármegyét mellőzve, mely e tekintetben a királyhágón túli román kivándorlási területhez számítható, csekély számmal Bács-Bodrog, Pest, sőt Csongrád és Heves vármegyék is részt vesznek e mozgalomban, mely az Alföld legéjszakibb határain sem egészen ismeretlen. (Mint érdekes esetet felemlíthetjük, hogy Szepes vármegyéből 1899—1901. években 52 egyén vándorolt ki Romániába és az éjszaknyugati felföldön is fordulnak elő ehhez hasonló szórványos esetek.⁷⁸⁾

⁷⁷⁾ Az 1899—1901. évi számokban a községi előljáróságok adatgyűjtéséből, az 1902. évié az útlevéltatistika alapján.

⁷⁸⁾ Az 1902. évi adatok az útlevelek számát (illetve az utazásra jogosult egyének számát) adják, a többi adatokat a m. kir. központi statisztikai hivatal kivándorlási adatgyűjtéséből vettük át.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az erdélyi, különösen a székely kivándorlási terület.

Arról a kivándorlásról, mely hazánknak Királyhágóntúli részében már régi idők óta szedi áldozatait, e munkában már ismételve tettünk említést. Már a népveszteség mértékét tárgyaló fejtegetéseink s az ezeket szemléltető térképek (a 35. lapon) kimutatták, hogy Erdélynek majdnem egész területe hódol a kivándorlásnak; a közfelfogás ezt rendszerint Románia felé irányulónak tekinti — s java részben tényleg az is — s egyértelműnek veszi a székely kivándorlással. Ez utóbbiról kimutattuk (az 55. és 60. lapon), hogy csak egy részét teszi — még pedig szám szerint kisebb részét — az erdélyrészi kivándorlásnak, melyben oláhok és szászok is jelentékeny összeggel szerepelnek. A legutóbbi időben a romániai kivándorláshoz az amerikai is csatlakozott, mely helyenként immár számottevő tényező gyanánt jelentkezik. Daczára ezen sokféle kivándorlásnak s daczára annak, hogy a székely kivándorlásnak s általában a székely kérdésnek már egész irodalma van, az erdélyrészi kivándorlás nagyságát feltűntető megbízható adataink nincsenek s topographikus eloszlása sincs kellőleg feltűntetve. Az utóbbiakban igyekszünk a kérdést a rendelkezésre álló csekély anyag felhasználásával mindkét irányban megvilágítani.

A népveszteség, mely hazánk erdélyi részét a kivándorlás folytán az 1881—1890. évtized folyamán érte, mintegy 50.000 lélekre rúg, mely összegből Szeben vármegyére 10.631, Brassóra 8.372, Nagy-Küküllőre 6.664, Háromszékre 6.187, Csikre 4.728, Fogarasra 4.690, Udvarhelyre 4.085, s Alsó-Fehérre 2.471 lélek jut (l. 55. lapon), míg a többi vármegyék népvesztesége jóval csekélyebb. A rákövetkező évtized folyamán (bár az adatok nem állnak még teljesen rendelkezésre) jóval kisebbnek tűnik fel a kivándorlás; a népveszteség (mint a 37. és 42. lapon statisztikai adatokkal bizonyítottuk) mindössze 35.673 lélekre rúg, de az országrész végösszegében ez a szám Hunyad vármegyének igen jelentékeny, s Besztercze-Naszód és Szeben vármegyéknek mérsékelt bevándorlása folytán 13.717-re csökken. A tényleges kivándorlás ennél kétségkívül nagyobb, még pedig azért, mivel Erdély egyes részeibe a fönnálló és túlnyomó kivándorlás mellett bizonyára idegenek beözönlése is történt, minek folytán a népszámlálás alkalmával mutatkozó néphiány kisebbnek látszik a valóságnál. Úgy véljük, nem nagyon fogunk csalódni, ha a határállomások forgalmának s az útlevelek számának szemmel tartásával

az utolsó évtized valódi népveszteségét körülbelül 50.000 lélekre tesszük, úgy, hogy 1880. óta mintegy százezer lélekre becsülhetjük az erdélyi résznek veszteségét, melyet a kivándorlás által szenvedett.

Nemzeti szempontból legfontosabbnak tartjuk a *székelyek kivándorlását* s ezért az itt ért veszteség megállapítása a legfontosabb. Hegedűs Loránt⁷⁹⁾ munkájában közölt számítások alapján 55.000-re becsüli az utolsó húsz év alatt szenvedett veszteséget, mely összegből 34.162 lélek a nyolczvanas s 20.043 lélek a kilenczvenes évekre esnek. A kivándorlásra vonatkozó konkrét adataink alapján ugyan valószínűtlen a kivándorlók számának csökkenése, mert minden jel az ellenkezőre utal; de megbízható adatok hiányában ez a kérdés nem dönthető el végleg. Annyi bizonyos, hogy a székelyföldi határállomások forgalmi adatai alapján többre kellene a kivándorlók számát tennünk, de ezen adatok megbízhatóságát — különösen a visszatérők tekintetében — több oldalról kétségbe vonták, úgy, hogy némi fenntartással kell fogadnunk. Fentebb (az 57. lapon) már röviden hivatkoztunk ezen adatokra; a kérdés fontossága miatt e helyen 12 évre vonatkozólag közöljük a székelyföldi határállomásokon kilépettek számának a visszatérőkhöz képest mutatkozó többletét, illetve az észlelhető hiányt.⁸⁰⁾

Az útlevéllal Romániába kiment magyar honosok száma a visszatérteknél kisebb (+), illetve nagyobb (—) volt:

	Ósán- czon	Bodza- Krásznán	Sósmezőn (Ojtoz)	Úzon	Csik- Gyimesen	Gyergyó Békáson	Töl- gyesen	Mind- össze
1869	— 491	+ 489	— 1.107	—	— 472	—	— 868	— 2.449
1890	— 374	— 932	— 2.172	—	— 274	—	— 878	— 4.630
1891	— 142	— 363	— 1.302	—	— 272	—	— 907	— 2.986
1892	— 194	— 622	— 1.283	—	— 147	—	— 555	— 2.801
1893	+ 29	— 684	— 1.643	—	— 221	—	— 61	— 2.580
1894	— 14	— 26	— 4.593	—	— 174	—	— 519	— 5.326
1895	— 152	— 473	— 2.581	—	+ 58	— 315	— 615	— 4.078
1896	— 180	— 703	— 3.227	—	+ 116	— 452	— 611	— 5.057
1897	— 40	+ 60	— 5.478	—	— 1.967	— 113	— 710	— 8.248
1898	— 7	— 310	— 3.784	—	— 3.561	— 445	+ 700	— 7.407
1899	—	+ 28	— 1.404	— 34	+ 179	— 386	— 811	— 2.428
1900	—	— 36	— 1.969	— 240	— 257	— 632	— 732	— 3.866
Össz.	— 1.565	— 3.572	— 30.543	— 274	— 6.992	— 2.343	— 6.567	— 51.856

Ez a kimutatás az utolsó 12 év alatt 51.856 főre teszi a Romániába kimenők útján ért veszteségünket csakis azon határ-

⁷⁹⁾ A székelyek kivándorlása Romániába. Budapest, 1902. 64. lap.

⁸⁰⁾ Ez adatokat a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara évi jelentéseiből vettük át.

állomásokon, melyek a Székelyföldön vannak. És hogyha magukat a számokat a fent említett okból nem is fogadjuk el teljesen hiteleseknek, az áradat óriási méreteit kétségbe vonnunk még sem lehet. Becsesek az adatok mindenesetre annyiban, hogy a Románia felé hömpölygő áradat útjaival ismertetnek meg. Sósmező, vagyis az Ojtozi-szoros a kivándorlás főcsatornája, melyen az áradatnak több mint fele lezúdul; mi sem természetesebb, mint hogy ez az áradat azon vidékről jön, melynek az Ojtoz a természetes kijárata: Háromszék és Udvarhely vármegyékből, a melyeket tehát a székely kivándorlás főfészkéül kell tekintenünk; a bodzai- és krásznai-szoros ugyancsak e két vármegye népének, de kivált Háromszék népének természetes útja. Bátran mondhatjuk tehát, hogy az 52.000 kivándorló közül 34.000 Háromszék és Udvarhely vármegyékből kerül ki. Ezzel szemben Csik vármegye Uz, Gyimes, Békás és Tölgyes szorosain át csak mintegy 13.000 lakót veszített, és ha meg is engedjük, hogy az Al-Csik egy részének kivándorlóit az ojtozi szoroson át bujdosnak ki, mégis — tekintettel arra, hogy Maros-Tordából is leginkább a csiki szorosokon át juthatnak Romániába — világos, hogy Csik sokkal kisebb összeggel adózik Oláhországnak, mint a másik két vármegye. A Hétfalú csángó-kivándorlása az ósánczi állomáson át megy, s bár nincs kizárva, hogy egy része esetleg háromszéken át veszi útját, mégis számra nézve jóval csekélyebb a többi vármegye kivándorlásánál. Az alább felsorolandó tüzetes adatok is igazolni fogják állításunkat.

Hogyha ezek után az erdélyrészi, különösen a székely kivándorlás területét közelebről akarjuk szemügyre venni, leghelyesebben járunk el, ha a kérdés egyik legalaposabb ismerőjének, *Hegedűs Lorántnak* munkájára ⁸¹⁾ támaszkodva vesszük sorra azon vármegyét, melyekben a kivándorlás mérvei a legnagyobbak Hegedűs megfigyeléseit mindenütt kiegészítjük az 1900. évi népszámlálásnak a külföldön távollevő egyénekre vonatkozó adataival.

Csik vármegyében különösen a kászon-alcsiki járás a kivándorlás fészke; minden második ház Romániából jött pénzzel épült, a rengeteg teher miatt (mely helyenként 100—250%-os pótdókból nyilvánul) a nép eladósodik s Romániában keres munkát és kenyeret. A járás 19 községéből 1.093 önálló munkaerő van távol (az 1900. évi népszámlálás szerint 1.666 lélek van külföldön távol, ter-

⁸¹⁾ Hegedűs Loránt: A székelyek kivándorlása Romániába. Budapest, 1902 69—85. lap.

mészeten Romániában) s egyes községekben a távollevők száma meghaladja a kétszázat, sőt háromszázat (Kászon-Újfalu 377, Csik-kozmás 230). Van köztük sok olyan, ki 10—20, sőt 30—40 év óta él künn s így a hazára nézve bizvást elveszettnek tekinthető. „A nagy embervesztésnek ősi, mély alapja pedig az a föld, mely arányosítatlan, összehasogatva, minden évben félig (52%) ugarnak marasztva, száz esztendőkre visszadob minket.” (Hegedűs L.) A felcsíki járásban nem oly gyakori a kivándorlás; az utolsó népszámlálás adatai szerint 963 lélek van távol külföldön, leginkább Csikpálfalváról (a hol 521 lakó mellett 123 van távol), Csikszentmiklósról (99), Csikgyimesbükkről (82) és Csikcsicsóról (80), de akárhány kisebb faluból is — mint Csikborzsova, Csikcsobotfalva stb. — elbujdosott 30, 40, 50 lakó. Jellemző, hogy mivel a csángó nők nem mennek ki, azért a kivándorlás nem állandó s így is inkább a székely mozog. A gyergyószentmiklósi járásból Gyergyóditrón és Gyergyóremetén kívül nagyobb mérvű kibujdosást nem ismerünk, szintűgy a gyergyótölgyesi járásból sem, mert a romániai Fűrészre kijáró félezer székely munkás, valamint a szent-domonkosiak legnagyobb részét visszatérnek. Sokkal aggasztóbb azonban a csikvármegyei törpebirtokosok kivándorlása, mely a telek- és birtokviszonyok rendezetlenségének szüleménye.

Háromszék vármegyében igen nagy a kivándorlás; a kézdi járásban, mely évenként mintegy 1.700 útlevelet ad a székelyeknek, Bereczktől kezdve Lemhény, Csernáton vidékén keresztül majdnem Sepsí-Szent-Györgyig a szomszéd romániai földesúrak szerződtek a munkabíró férfiakat „jövő év tavaszától kezdve mindaddig, míg a czukorrépa kapálás befejezést nem nyer” napszámosoknak s ebből az évről-évre ismétlődő hurczolkodásból is künnmarad egy rész, ki a maga költségén hazatérni nem bír. Jelentékeny itt a cseléd-kivándorlás s kezdődik az iparosok kivándorlása. A nagymérvű kivándorlás az utolsó (1900. évi) népszámlálás adataiból is kitűnik, mely szerint külföldön távol volt a kézdi járásból 1.934 lélek (közte Bereczkből 433, vagyis a lakosság 13 százaléka, Lemhényből 200, Sósmezőből 220, Kézdiálmásból 156, vagyis 12%, Ozsdolából 112 stb.), a sepsi járásból 748, az orbaiból 284 (ebből 133 Kovásznáról), a miklósváriból 271, összesen a két várossal együtt 3.298.

A háromszék vármegyei kivándorlásra vonatkozólag közöljük a közigazgatási úton nyert következő adatokat is:⁸⁹⁾

⁸⁹⁾ A marosvásárhelyi keresk. és iparkamara jelentése 1898. évről, 27. lap; 1899. évről, 11. lap.

	1898. évben			1899. évben		
	Romániába ment	Vissza-jött	Távol-maradt	Romániába ment	Vissza-jött	Távol-maradt
Sepsi-Szentgyörgy város ...	222	118	104	189	116	73
Sepsi járás ...	1.680	1.147	533	1.347	1.023	324
Kézdi „ ...	2.102	1.502	600	2.762	2.375	387
Kovácsnai „ ...	1.061	900	161	808	715	93
Miklósvári „ ...	461	381	80	595	387	208
Kézdivásárhely város ...	?	?	52	167	125	42
Összesen ...	5.526	4.048	1.530	5.808	4.741	1.127

Udvarhely szintén azon vármegyék közé tartozik, melyek a székely kivándorlásban résztvesznek. Az 1900 évi népszámlálás 1.522 külföldön távollevőt írt össze; ezek az udvarhelyi és székelykeresztúri járásból csak szórványosan kerülnek ki (amonnán 242, innen 378, utóbbiak közül legtöbb Magyarfelekről, 86, és Erkedről, 65), de a homoródi járásban, mely összesen 860 távollevőt mutat ki, helyenként már tömeges a kivándorlás (p. o. Zsomborból 161, Daróczról 141 egyén volt távol). Hegedűs szerint az udvarhelyi járásban Bögöz, Agyagfalva és Décsfalva községekből néhány száz székely bujdosik ki és vissza. E vármegyében az amerikai kivándorlás is felütötte magát, a miről még alább fogunk szólni.

Maros-Tordából aránylag csekély a kivándorlás; évenként 2—300 útlevelet adnak ki, s a népszámlálás is csak 546 távollevőt konstatált. A kivándorlók egyébként vegyesen magyarok, szászok és oláhok.

Brassó vármegyében az 1900. évi népszámlálás szerint nem kevesebb, mint 5.231 egyén iratott össze, mint külföldön — természetesen Romániában — távollevő. Ennek a nagy összegnek két harmada, t. i. 3.512 lélek a hétfalusi járásra esik, ahonnan csángó és oláh egyaránt kivándorol, amaz Romániába — kocsisnak, cselédnek, — emez a Dobrudzsába. A járásnak minden községéből a népességnek legalább egy tizede, de egy hatoda, sőt több is távol van. Hosszúfalúból egymagából (6239 jelenlevő lakóra) 1.302 távollevőt írtak össze — kétségtelenül még nagyobb az utóbbiak száma; a többi községek mindegyikében 3—400-ra rúg a künnlevők száma, aránylag legmagasabb Zajzonban, ahol 1 298 jelenlevőre 291 távollevő jut! A vármegye többi járásaiban nem oly komor a kép, de egyes községekben szintén sűrű a kivándorlás; a felvidéki járásban Rozsnyón (266) és Feketehalmon (202), az alvidéken Krizbán (156) és Prázsmáron (100) legtöbb az elbujdosott, és nincs község, amelyben ilyen nem volna.

Fogarás vármegyéből épp oly sűrű a kivándorlás, de ez már tisztán oláh-vándorlás. A mozgalom leginkább a fogarasi, sárkányi és törcsvári járásokra összpontosul, ahol számos községből 100—200 lélek van távol. Különösen nagy az elbujdosás Törcsvár vidékén, ahol p. o. Ótohánból (1.632 lakó mellett) 635 volt távol, tehát a lakosságnak harmadrésze, továbbá Alsómócsból 152, Újtohánból 120, Simonból 98 stb. Az egész vármegyében 5.910 távollevőt irtak össze, vagyis az összes népességnek hat százalékát. Még sokkal nagyobb arányú

Szeben vármegye kivándorlása. Itt a népszámlálás 8.051 távollevőt irt össze, ami szintén körülbelül öt százaléknak felel meg. Legsűrűbb a kivándorlás a szelistyei járásban, ahol a népességnek 15 százaléka van távol (15.960 jelenlevő mellett 2.960 távollevő), és leginkább Szelistye községben, melynek 3.572 lakója mellett nem kevesebb, mint 1.119 a Romániában künnlevő (31%); a kivándorlók túlnyomó része férfi, minek következtében a községben a nők óriási túlsúlyban vannak (1.487 férfi mellett 2.085 nő). A Szelistyével határos községekből is sokan vannak Romániában. Vále 338, Szibiel 220, Tiliska 378, Szecczel 284, Kákova 193 távollevőt számlált s még a legkisebb községekből is jelentékeny számmal vándoroltak ki.

A szebeni járás szintén 2.101 távollevőt irt össze; ezek Porcsesd (343), Resinár (322), Poplaka (244), Alsósebes (157) és Czód (140) községből kerülnek ki legnagyobb számmal. Jelentékeny a mozgalom még a szerdahelyi járásban (1.931 távollevő), ahol Polyán község 894 távollevővel a szelistyeihez hasonló viszonyokat tüntet fel; a visszamaradt lakosságban 1.546 a férfi és közel *ezzerrel* több (!) a nő, t. i. 2.410, a távollevők jóformán mind férfiak. Még természetellenesebbek a viszonyok Ródon, ahonnan 319 egyén van távol. A községben él 405 férfi, és *több mint kétszer annyi nő*: 822!! Jelentékeny kivándorlás folyik még Kis- és Nagyapold, Szerdahely és Toporcsa községekből. A többi járásokból csekélyebb a kivándorlás. A kivándorlók leginkább oláhok, kisebb számmal szászok.

Nagyküküllő vármegyében szintén jelentékeny a kivándorlás; mindössze 5.675 a távollevők konstatálható száma, kik legszámosabbak a kőhalmi (1.824) és medgyesi járásban (1.268). A kivándorlók vegyesen szászok és oláhok.

A nagy romániai kivándorlást szolgáltató vármegyék ezzel ki vannak merítve. Az országrész éjszaki és nyugati fele sokkal kevésbé vesz részt a kivándorlás mozgalmában; ez már fentebbi

fejtegetéseinkből (60. lapon) is kitűnik, de igazolják a népszámlálás adatai is, melyek a távollevők számát alacsonynak tűntetik fel.

Így *Alsó-Fehér* vármegyében csak 1.616-ra rüg, *Kis-Küküllőben* 1.112-re, *Szolnok-Dobokában* 1.317-re, a Romániával szomszédos *Hunyadban*, mely a vele határos Szebentől teljesen elütő jellegű, csak 1.042-re, és még kisebb e szám *Kolozsban*, *Besztercze-Naszódban* és *Torda-Aranyosban*, hol csak néhány száz távollevőt irtak össze. Az ország belseje felé tehát rohamosan csökken a kivándorlók száma s a szomszédos magyar vármegyékben (Szilágy, Bihar) ugyanilyenek a viszonyok.

A Romániába való kivándorláson kívül újabban az *amerikai kivándorlás* is felütötte a fejét hazánknak a Királyhágón túli részében. Ez a kivándorlás Nagy- és Kis-Küküllő vármegyében kezdődött és csakhamar áterjedt a Székelyföldre, nevezetesen Udvarhely- és Maros-Torda vármegyékre is. Konkrét adataink vannak arról, hogy 1901-ben Udvarhely-vármegye Szent-Erzsébet községéből 22 egyén, Maros-Torda vármegye Mezőbánd községéből szintén több család ment Amerikába, s a kik közülök megjárták az új világot, mesés dolgokat beszélnek az amerikai életről és újabb híveket toboroznak.⁸³⁾ E toborzás eredményei kivándorlási és útlevél-statisztikánkban is kifejezésre jutnak; már a 71—72. lapokon közöltünk volt néhány adatot, mely a királyhágóntúli országrészről Amerika felé való kivándorlás mérveinek emelkedését tanúsítja. Hogy ez a mozgalom a legújabb időben mekkorára emelkedett, igazolja az 1902. év folyamán kiadott útlevelek száma. Ily útlevelekkel ugyanis nem kevesebb, mint 5.280 egyén nyert jogosultságot Amerikába való utazásra, még pedig:

Január	hóban	615	Július	hóban	296
Február	„	1.199	Augusztus	„	200
Márczius	„	855	Szeptember	„	231
Április	„	482	Október	„	531
Május	„	162	November	„	250
Június	„	250	Deczember	„	209

Ila pedig az Amerikába kiadott útleveleknek topographiai eloszlását nézzük, azt látjuk, hogy Nagy-Küküllő- és Szeben vármegyék a kivándorlók felét szolgáltatják, kívülük még Fogaras- és

⁸³⁾ A magyar szent korona országainak közgazdasági állapota az 1901. évben. Budapest, 1902. 696—697. lap.

Kisküküllő vármegyék is jelentékeny összegekkel szerepelnek. Az útlevelet nyert 5.280 egyén közül ugyanis jutott:

Nagy-Küküllő vmegyére ...	1.910	Csik vmegyére ...	77
Szeben „ ...	1.246	Maros-Torda „ ...	46
Fogaras „ ...	625	Szolnok-Doboka „ ...	44
Kis-Küküllő „ ...	512	Hunyad „ ...	35
Alsó-Fehér „ ...	257	Torda-Aranyos „ ...	35
Brassó „ ...	153	Kolozs „ ...	25
Háromszék „ ...	127	Marosvásárhely városára ...	5
Besztercze-Naszód „ ...	98	Kolozsvár „ ...	1
Udvarhely „ ...	84		

Említsük meg végül Hegedűs Loránt azon szomorúan érdekes közlését,⁸⁴⁾ hogy a romániai Constanzából Kanadába új hajóvonal van alakulóban, még pedig első sorban a magyar kivándorlás kihasználására: s tisztában leszünk azzal, hogy az erdélyi magyarságnak és oláhságnak Észak-Amerikába való kivándorlása a közel jövőben minden valószínűség szerint oly arányokat fog öltetni, melyek népességünk mérlegét sokkal alább fogják billenteni, mint bármely pusztító járvány.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Kivándorlás Horvát-Szlavonországból.

Hazánknak drávántúli része a legutóbbi években igen erős kivándorlási mozgalom színhelyévé vált, és bár innen — mint már fentebb (54. l.) említettük, — nagy rajok mennek a szomszédos Boszniába is, sőt Szerbia és Románia is kezdi vonzó hatását érvényesíteni, első sorban mégis Amerika az a táj, mely a horvát népből legtöbb áldozatot szed. Az útlevelek statisztikája a legbiztosabb ismerv, mely e kivándorlás mérveit megbecsülni s rendkívül gyors fokozódását felismerni engedi. Amerikába való utazásra jogosító útlevelet nyert ugyanis:

1899-ben ...	7.318
1900-ban ...	10.853
1901-ben ...	15.913
1902-ben ...	22.752

horvát-szlavon honos, s az 1903. év első hónapjainak adatai a mozgalom további fokozódását bizonyítják. A baj leginkább a nyugati vármegyékben, különösen Modrus-Fiume és Zágráb vármegyékben öltött nagy mérveket, melyekből az utolsó évben tizennyolczadfél ezer egyén ment Amerikába. Lika-Krbava és Belovár-Kőrös vár-

⁸⁴⁾ Id. m. 21. lap.

megvék együttvéve háromezernél több kivándorlóval szerepelnek, míg az ország többi törvényhatóságaiban, különösen pedig a szlapon vármegyékben eddig csekély volt a kivándorlás.

Népességének számához viszonyítva, leginkább Modrus-Fiume megyében komoly a baj. Közel tízezer ember hagyta el 1902-ben e vármegyét, és a tengerpartot kivéve, minden járásban oly erőteljes volt a mozgalom, hogy tízezer lakóra négyszáznál, sőt öt-száznál több kivándorló jutott. Emellett Zágráb-megyének egyes részeiben is igen nagy mérveket öltött a kivándorlás, névszerint a nagygoricai, jaskai és glinai járásokban, valamint Lika-Krbava vármegye korenikai járásában, ahol mindenütt háromezernél több kivándorló jut tízezer lakóra.

Az alábbi felsorolásban járásonként és városonként mutatjuk ki az 1902. évben Amerikába kivándorlottak számát a kiadott út-levelek alapján.

<i>Lika-Krbava vármegye</i>		Egyének száma	Tízezer lakóra
Brinjei járás	...	48	27 ¹ / ₂
Gospići	"	41	11 ⁰ / ₂
Gračaci	"	36	13 ⁰ / ₂
Korenikai	"	741	316 ⁰ / ₂
Lapac dolnji	"	6	3 ⁰ / ₂
Otočaci	"	184	52 ⁰ / ₂
Perusici	"	103	47 ⁰ / ₂
Udbinai	"	327	220 ⁰ / ₂
Zenggi	"	176	150 ⁰ / ₂
Zengg város	...	—	—
Főösszeg	...	1.662	79 ⁰ / ₂

Modrus-Fiume vármegye.

Cirkvenicai járás	...	35	14 ⁰ / ₂
Čabari	"	291	421 ⁰ / ₂
Delnicei	"	1.074	490 ⁰ / ₂
Ogulini	"	2.186	480 ⁰ / ₂
Slunji	"	2.568	129 ⁰ / ₂
Sušaki	"	583	197 ⁰ / ₂
Vojnici	"	1.734	507 ⁰ / ₂
Vrbovskoi	"	998	551 ⁰ / ₂
Buccari város	...	6	31 ⁰ / ₂
Főösszeg	...	9.475	415 ⁰ / ₂

Zágráb vármegye.

Dugoseloi járás	...	61	29 ⁰ / ₂
Dvori	"	296	118 ⁰ / ₂
Glinai	"	1.321	311 ⁰ / ₂
Jaskai	"	1.325	342 ⁰ / ₂

		Egyének száma	Tízezer lakóra
Károlyvárosi járás	...	827	184 ⁰ / ₂
Kostajnicai	"	11	4 ⁰ / ₂
Nagygoricai	"	1.210	355 ⁰ / ₂
Petrinjai	"	801	266 ⁰ / ₂
Pisarovinai	"	814	371 ⁰ / ₂
Samobori	"	640	256 ⁰ / ₂
Stubicai	"	13	3 ⁰ / ₂
Szentivánzelinai	"	—	—
Sziszeki	"	287	108 ⁰ / ₂
Vrginmosti	"	323	129 ⁰ / ₂
Zágrábi	"	5	1 ⁰ / ₂
Károlyváros város	...	12	16 ⁰ / ₂
Petrinja	"	48	88 ⁰ / ₂
Sziszek	"	7	10 ⁰ / ₂
Főösszeg	...	8.007	148 ⁰ / ₂

<i>Zágráb thj. v.</i>	...	2	0 ⁰ / ₂
-----------------------	-----	---	-------------------------------

Varasd vármegye

Ivaneci járás	...	4	1 ⁰ / ₂
Klanjeci	"	46	17 ⁰ / ₂
Krapinai	"	11	3 ⁰ / ₂
Ludbrieci	"	443	123 ⁰ / ₂
Novimarofi	"	3	1 ⁰ / ₂
Pregradai	"	20	6 ⁰ / ₂
Varasdi	"	35	9 ⁰ / ₂
Zlatari	"	12	2 ⁰ / ₂
Főösszeg	...	574	21 ⁰ / ₂

<i>Varasd thj. v.</i>	...	14	10 ⁰ / ₂
-----------------------	-----	----	--------------------------------

	Egyének száma	Tízezer lakóra
Belovár-Kőrös vármegye.		
Belovári járás	645	111 ₆
Čazmai „	246	79 ₁
Garešnicai „	183	67 ₁
Gjurgjeváci „	424	85 ₃
Grubisnopoljei „	84	38 ₃
Kapronczai „	98	33 ₁
Körösi „	94	19 ₀
Kutinai „	25	14 ₀
Belovár város	9	15 ₀
Kaproncza „	7	10 ₀
Kőrös „	1	2 ₃
Főösszeg	1.816	60 ₁

Pozsegu vármegye.		
Bródi járás	—	—
Daruvári „	248	75 ₆
Novskai „	24	9 ₃
Pakráczai „	60	19 ₇
Pozsegai „	6	1 ₄
Újgradiskai „	2	0 ₄
Bród város	—	—
Pozsega „	1	2 ₀
Főösszeg	341	14 ₉

Verőcze vármegye.		
Alsómihljáczi járás	—	—
Diakovári „	25	5 ₉
Eszéki „	9	1 ₈

	Egyének száma	Tízezer lakóra
Nasiczi járás	—	—
Slatinai „	—	0 ₁
Verőczei „	6	1 ₆
Főösszeg	40	1 ₆

Eszék thj. v.	1	0 ₄
----------------------	---	----------------

Szerém vármegye.		
Iloki járás	213	87 ₃
Iregi „	5	2 ₃
Mitroviczai „	106	36 ₀
Ópazovai „	3	0 ₇
Rumai „	5	1 ₁
Šidi „	226	71 ₆
Vinkovczei „	51	13 ₂
Vukovári „	204	48 ₃
Zimonyi „	—	—
Županjai „	6	1 ₇
Karlócza város	—	—
Mitrovicza „	3	2 ₆
Péterváradai „	—	—
Főösszeg	822	21 ₆

Zimony thj. v.	1	0 ₆
-----------------------	---	----------------

Összesen:

Vármegyék	22.640
Városok	112
Mindössze	22.752

Negyedik szakasz.

A kivándorló néptömegek demographiája.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A kivándorlók neme és korviszonyai.

A kivándorlás hazánkban immár oly nagy mérvet öltött, hogy népmozgalmunk és egész népesedésünk jelentékeny tényezőjévé vált. Egy későbbi szakaszban fogunk azzal a hatással foglalkozni, melyet a kivándorlás népesedésünkre gyakorol és fogjuk szemügyre venni, miképen módosítja a népességnek demographiai és társadalmi structuráját. De a kivándorlók demographiája magában véve is érdekes, mert mély bepillantást enged az egész mozgalom természetébe, a mely visszatükröződik a kivándorló néprétegek felépülésében és összetételében.

Amidőn a kivándorlott néptömegek demographiai viszonyait akarjuk megvizsgálni, először is a *nem* és *kor* alakulását kell figyelembe vennünk. A kivándorlóknak *nem* és *kor* szerinti kimutatásai ugyanis igen fontos következtetést engednek vonni az egész mozgalom irányára és jelentőségére. A kivándorlás közgazdasági jelentősége ugyanis lényegileg attól függ és a szerint ítélendő meg, hogy a kivándorlás végleges, avagy csak ideiglenes jellegű-e, azaz, hogy a kivándorlók oly szándékkal távoznak-e hazájukból, hogy oda többé vissza ne térjenek, vagy pedig csak egy időre hagyják oda hazájukat s néhány kedvező év után, a midőn némi tőkére tettek szert, ismét vissza is térnek oda. Az utóbbi esetben a kivándorlók családjaikat rendszerint idehaza hagyják hátra — s ez a legtöbb esetben egyúttal visszatérésük záloga, — az előbbi esetben ellenben családostól indulnak útnak.

Az ideiglenes kivándorlás célja rendszerint csak a hirtelen meggazdagodás s ekként kevésbbé káros az országra, mert a visszatérő kivándorlók megtakarított fillérei némi kárpotlást nyújtanak azon veszteségért, mely az országot távollétük alatt a munkaerő megcsappanása és ebből folyólag a munkáviszonyok kedvezőtlen

alakulása következtében érte. Nem úgy a végleges kivándorlás, mely ezer és ezer hasznavehető polgárától fosztja meg az országot s így népességében ürt hagy hátra mely mindenképen káros.

Könnyen érthető, hogy minél nagyobb arányokat ölt a kivándorlás és minél erősebbek a kivándorlásra ösztönző okok, annál gyakoribbá válik a kivándorló *családok* száma, úgy, hogy ezeket bizonyos mértékig a kivándorlás jellemzőinek tekinthetnők. A mindig ugyanis a kivándorlásra csak esetleges vagy lényegtelen okok — mint alkalmi csapások, kíváncsiság, utánzási ösztön stb. — hatnak, az leginkább csak családtalan embereket kerit hálójába, s csakis ott és akkor, a hol és a mikor a megélhetés lehetetlenségének komoly tényezője vergődik túlsúlyra, áll elő természetszerűleg az a jelenség, hogy egész családok — túladva esetleg ingatlan vagyónukon — útra kelnek azon szándékkal, hogy hazájukba visszatérni többé nem fognak.

Ekként — bizonyos mértékig — a kivándorló családok arányát tekinthetnők a kivándorlás komoly vagy aggasztó voltának leghelyesebb mérvéül s ez okból kétszeresen sajnálandó, hogy az amerikai statisztika adataiból — sem pedig saját adatgyűjtésünk alapján a családi állapot kitüntetésének hiányában — erre közvetlen felvilágosítást nem kapunk. Némi következtetés vonható azonban e kérdésre a kivándorlók *nemének és korviszonyainak* alakulásából. Minél több család vándorol ki, annál több nőt és gyermeket fogunk a kivándorlók közt találni, viszont a felnőtt férfiak aránya ezzel együtt csökkenni fog. E tekintetben az Egyesült-Államoknak 1871–1892. évi statisztikája alapján a magyarországi kivándorlásra nézve azon öröndetes tény konstatálható, hogy a nők és gyermekek aránya ezen időszak alatt nem hogy emelkedett, hanem évről-évre csökkent, ellenben a felnőttké feltűnően emelkedett. A hetvenes években még a kivándorlók két ötöd része s annál több nő volt, azután arányszámuk folyton csökkent s a kilenczvenes évek elején egy negyednél alig rugott többre. Figyelemre méltó különösen a nőnem csökkenése az idősebb (40 éven túli) korban, a hol — az az egyes években mutatkozó ugrásszerű kivételek daczára, melyek az esetek csekély számából magyarázhatók, — a lassankénti csökkenés 38%-ról 10-re, sőt 8-ra szembetűnően nagy. A 15–40 évesek közt a csökkenés jóval kisebb, de szintén félrelismerhetetlen.

Az erre vonatkozó adatokat az 1871/2–1893/4. évről a 13. számú táblában közöljük. Ezen táblából megállapítható, hogy száz kivándorló közt volt nő:

1871—1875	...	39. ₉
1876—1880	...	33. ₉
1881—1885	...	25. ₁
1886—1890	...	26. ₇
1891—1892	...	26. ₅

és a gyermekek leszámításával, csakis a felnőtt korosztályokban

	a 15—40 évesek közt	a 40 éven túliak közt
1874—1875	30. ₈	38. ₂
1876—1880	23. ₄	31. ₄
1881—1885	21. ₆	18. ₉
1886—1890	24. ₄	16. ₇
1891—1892	25. ₆	10. ₇

Az 1894. évtől kezdve az amerikai adatszolgáltatás némileg hézagossá válik és csakis az 1898/99. évtől kezdve állnak ismét rendelkezésünkre megfelelő adatok, de már nem országok szerint, hanem nemzetiségek szerint kimutatva. Ha a kimutatásokban feltüntetett magyarokat, tótokat, ruthéneket és horvát-szlavonokat összefoglaljuk, mint azon nemzetiségeket, melyek legnagyobb részt Magyarországból kerültek ki, úgy (a 14. sz. táblából) azt látjuk, hogy az Egyesült-Államokba innen bevándorolt:

	férfi	nő	együtt
1898/99. évben	22.093	9.481	31.574
1899/900. „	48.318	14.718	63.036
1900/01. „	50.249	15.621	65.870
1901/02. „	78.478	19.832	98.310

vagyis száz kivándorló közül volt nő:

1898/99. évben	23.1
1899/900. „	23.4
1900/01. „	23.7
1901/02. „	21.2

a miből tehát kitűnik, hogy a nők aránya a legújabb időben még inkább csökkent, vagyis más szóval, hogy a kivándorló nők száma jóval lassabban fokozódik, mint a férfiaké.

A legutóbbi évek adatgyűjtései alapján az egyes nemzetiségeken belül is szemügyre vehetjük a kivándorló elemek nemi arányát. Ha itt biztosabb eredmények elérése céljából a négy év adatait összefoglaljuk, a mint azt az alábbi felsorolásban tesszük, arról győződhetünk meg, hogy az egyes nemzetiségek kivándorló tömegei lényegesen eltérő viszonyokat mutatnak. Aránylag legnagyobbnak látjuk a nőknek a kivándorlók közt való szereplését a tótok között, a hol száz kivándorló közül 27 a nő; a ruthéneknek és magyaroknak éppen egy negyedrésze nő, ellenben sokkal keve-

Az Egyesült-Államokban bevándorolt magyaroknak nem- és kor szerinti kimutatása az 1871/2—1893/4. évekről.
13. sz. tábla.

július 1-től június 30-ig	0—15 éves			15—40 éves			40 éven túl			Összesen		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
1871—1872	?	?	?	?	?	?	?	?	?	170	58	228
1872—1873	?	?	373	?	?	801	?	?	173	715	632	1347
1873—1874	?	?	251	?	?	585	?	?	126	597	365	962
1874—1875	116	122	238	298	136	434	63	41	104	477	299	776
1875—1876	63	64	127	305	132	437	42	24	66	410	220	630
1876—1877	50	44	94	154	84	238	28	13	41	232	141	373
1877—1878	90	84	174	250	155	405	35	32	67	375	271	646
1878—1879	71	101	172	260	140	400	35	25	60	366	266	632
1879—1880	557	463	1020	2076	820	2896	331	116	447	2964	1399	4363
1880—1881	872	809	1681	3182	1219	4401	500	244	744	4554	2272	6826
1881—1882	770	696	1466	5218	1265	6483	75	215	980	6753	2176	8929
1882—1883	954	706	1660	6766	1442	8208	1187	185	1372	8907	2383	11240
1883—1884	1171	997	2168	8757	2303	11060	1311	259	1570	11239	3559	14798
1884—1885	988	834	1822	4739	2039	6778	527	256	783	6254	3129	9383
1885—1886	870	809	1679	7445	2038	9483	1046	212	1258	9361	3059	12420
1886—1887	1157	1222	2379	8523	2979	11502	1041	334	1375	10721	4535	15256
1887—1888	832	790	1622	10139	2815	12954	1028	196	1224	11999	3801	15800
1888—1889	794	815	1609	6116	2025	8141	956	261	1217	7866	3101	10967
1889—1890	1402	1297	2699	12828	3797	16625	2359	379	2738	16589	5473	22062
1890—1891	1483	1535	3018	16249	5799	22048	2828	472	3300	20560	7806	28366
1891—1892	1337	1279	2616	23905	8203	32108	2221	291	2512	27463	9773	37236
1892—1893	870	662	1532	15286	5584	20870	1005	94	1099	17161	6340	23501
1893—1894	724	699	1423	8060	4196	12256	650	68	718	9434	4963	14397

Az Egyesült-Államokba 1898/99—1901/02. évben bevándorlott magyarok, tótok, ruthének és horvátok kimutatása nem és kor szerint.

14. számú tábla.

Nemzetiség, év	Férfi	Nő	Együtt	0—14 éves	14—45 éves	45-nél idősebb
a) Magyar						
1898/99	3.631	2.073	5.704	592	4.887	225
1899/00	10.207	3.570	13.777	1.018	12.167	592
1900/01	9.627	3.684	13.311	1.108	11.620	583
1901/02	18.348	5.262	23.610	1.447	21.166	997
Együtt	41.813	14.589	56.402	4.165	49.840	2.397
b) Tót						
1898/99	10.324	5.514	15.838	1.544	13.769	525
1899/00	21.235	8.008	29.243	2.159	26.243	841
1900/01	21.227	8.116	29.343	2.582	25.756	1 005
1901/02	27.197	9.737	36.934	3.005	32.727	1.202
Együtt	79.983	31.375	111.358	9.290	98.496	3.573
c) Ruthén						
1898/99	872	528	1.400	119	1.246	35
1899/00	1.942	890	2.832	216	2.540	76
1900/01	3.903	1.385	5.288	252	4.850	186
1901/02	5.836	1.697	7.533	300	6.996	237
Együtt	12.553	4.500	17.053	887	16.632	534
d) Horv.-Szl.						
1898/99	7.266	1.366	8.632	398	7 869	365
1899/00	14.934	2.250	17.184	667	15.819	698
1900/01	15.492	2.436	17.928	745	16.576	607
1901/02	27.097	3.136	30.233	989	27.870	1.374
Együtt	64.789	9.188	73.977	2.799	68.134	3 044
Mindössze						
1898/99	22.063	9.481	31.574	2.653	27.771	1.150
1899/00	48.318	14.718	63.036	4.060	56.769	2.207
1900/01	50.249	15.621	65.870	4.687	58.802	2.381
1901/02	78.478	19.832	98.310	5.741	88.759	3.810
Együtt	199.138	69.652	268.790	17.141	232.101	9.548

sebb nő vándorol ki Horvát-Slavonországból, a hol ugyanis száz kivándorlóból csak 12 a nő. Az 1898/99.—1901/2. években az Egyesült-Államokba bevándorlott honfitársaink között volt nő:

száz tót között	28,
„ ruthén „	25,
„ magyar „	25,
„ horvát „	12,

Az amerikai statisztika adatain kívül a német kikötők feljegyzéseiből is ismerjük kivándorlónk nemi arányát. Bréma és Hamburg erre vonatkozó gazdag anyaggyűjtéséből csakis a végeredményeket sorolom fel, még pedig ötévi összevonásban; ezek szerint a nevezett kikötőkben hajóra szállott magyarországi kivándorlók között volt: ⁸⁵⁾

	férfi	nő	száz kivándorló között nő
1871—1875.	2.513	1.272	33,6
1876—1880.	8.052	4.486	35,8
1881—1885.	51.153	17.808	25,8
1886—1890.	79.748	30.357	27,6
1891—1893.	36.522	17.388	32,3

Ezek a feljegyzések magasabbnak mutatják a nők arányát, mint az Egyesült-Államok statisztikája; az eltérés okát adni nem tudjuk, legfeljebb azt tehetjük fel, hogy e kikötőkön hazánk éjszaki részének kivándorlói, főleg a tótok és ruthének mennek ki, kiket nagyobb számmal kísérnek nők is, míg a többi kikötőkön keresztül kivándorló horvát-szlavonok között, mint tudjuk, sokkal kevesebb a nő. Saját hazai adatgyűjtésünk szerint volt a kivándorlottak között:

	férfi	nő	száz kivándorló között nő
1899-ben	25.294	11.899	32,0
1900-ban	27.762	11.126	28,6
1901-ben	41.235	14.142	25,5

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kivándorlók nemi eloszlása koránt sem azonos az ország különböző részeiben, hanem hogy egyes országrészek e tekintetben igen nagy eltéréseket mutatnak, mélyek a kivándorlás helyi alakulását élénken illusztrálják. Lehetetlen e munka szűk keretében az egyes vármegyékben észlelhető eltérésekre átmenni, s így csak az egyes országrészek jellemzésére térhetünk át, mi mellett azonban figyelmeztetnünk kell arra, hogy ezen adatgyűjtés a kivándorlás minden nemére vonatkozik, tehát az Amerikába kivándorlottakon kívül a Romániába, Ausztriába s máshová kiköltözöttöket is felöleli, minek folytán a

⁸⁵⁾ Ezen összeállítás csak 1893-ig terjed, mivel az újabb évek adatai nincsenek még teljességben közzétéve.

kivándorlás jellemző vonásai részben elmosódnak. Ennek dacára is azonban érdekesek és fontosak azon különbségek, melyek ebben a tekintetben felismerhetők. Mindenekelőtt szembeötlő a nők csekély kivándorlási aránya Horvát-Szlavonországban, a hol a kivándorlási mozgalom még egészen új s még csak csekély mértékben ragadt át a nőkre. Ily csekély (átlag 12'8‰) női arány az anyaországban sehol sem tapasztalható, mert a hol ez legkisebb, t. i. az Alföldön s a Duna-Tisza közén, ott is kétszer akkora, mint a Dráván túl. A felföldön nem emelkedik magasabbra, mint 25—29‰-re, ellenben a 32 százalékot meghaladja a Dunántúl, a Királyhágón túli részeken s a Tisza-Maros szögében, mely utóbbiban a kivándorlóknak több mint két ötöde nő. E három országrészben azonban az ausztriai, illetve romániai kivándorlás nyomja rá a mozgalom bélyegét; s mindkettő sokkal több nőt visz a szomszédos külföldre, mint a mennyi a nagy tengerentúli útra rászánná magát. Az országrészekben belül a nemek aránya meglehetősen szabályos, bár kisebb-nagyobb eltérések természetszerűleg előfordulnak.

A viszonyok tüzetesebb megvilágítása céljából ide csatoljuk a három évre vonatkozó adatokat. A magyar adatgyűjtés eredményei szerint hazánkból kivándorolt:

	év	férfi	nő	együtt	száz kivándorló között nő	
a Duna balpartjáról	1899.	1.360	658	2.018	32'6	24'7
	1900.	2.455	769	3.224	23'9	
	1901.	3.758	1.063	4.821	22'1	
a Duna jobbpartjáról	1899.	777	483	1.260	38'3	32'1
	1900.	1.733	748	2.481	30'2	
	1901.	2.125	959	3.084	31'1	
a Duna-Tisza közéről	1899.	209	92	301	30'6	23'1
	1900.	497	131	628	20'9	
	1901.	809	232	1.041	28'7	
a Tisza jobbpartjáról	1899.	13.339	6.011	19.350	31'1	28'9
	1900.	14.401	5.868	20.269	29'0	
	1901.	19.473	7.320	26.793	27'3	
a Tisza balpartjáról	1899.	554	247	801	30'8	24'1
	1900.	1.301	538	1.839	29'2	
	1901.	1.922	412	2.334	17'7	
a Tisza-Maros szögéről	1899.	1.062	881	1.943	45'4	43'2
	1900.	730	528	1.258	42'0	
	1901.	911	647	1.558	41'5	
a Királyhágón túli részből	1899.	4.299	2.986	7.285	41'0	37'3
	1900.	3.102	1.844	4.946	37'3	
	1901.	5.144	2.644	7.788	33'9	
Horvát Szlavoniából	1899.	3.662	533	4.195	12'7	12'8
	1900.	3.494	682	4.176	16'3	
	1901.	7.021	858	7.879	10'9	

A nemzetközi összehasonlítások arról tanúskodnak, hogy a magyar kivándorlók közt a nők aránylag igen ritkák; csakis egy állam, Olaszország kivándorlói közt van még kevesebb nő, mint hazánkfiak közt. Az Egyesült-Államokba az 1881—1890. években bevándorolt idegenek közt általában 61·1% férfi és 38·9% nő volt. A főbb államok szerint ekként alakult e viszony:

	száz kivándorló közt volt	
	férfi	nő
Irország	51·0	49·0
Németország	57·6	42·4
Skandinávia	61·0	39·0
Anglia	61·3	38·7
Skótország	61·6	38·4
Ausztria	62·9	37·1
Oroszország	65·8	34·2
Magyarország	73·8	26·2
Olaszország	79·4	20·6

Ezek az adatok nagyon jellemzők a kivándorlás természetére nézve s arról tanúskodnak, hogy hazánkból leginkább a férfi népesség özönlik ki, nők pedig jóval csekélyebb arányban, míg Éjszaki és Nyugat-Európa államainak kivándorlását a nőknek sokkal jelentékenyebb tömegei jellemzik. Reánk nézve ez kedvező jel, mert kevésbé súlyosnak tűnteti fel a bajt, mint aminőnek egyebütt kell lennie, a hol családok és magányos nők sokkal sűrűbben kelnek útra.

A milyen fontos a kivándorlás természetének megítélésére a nemek aránya, épp annyira figyelmet érdemel a kivándorlók *kor-eloszlása* is. Bizonyos fokig ez kapcsolatban van a kivándorlók családi viszonyaival, mert ahol nagyobb tömegben vándorolnak ki családok, ott természetesen több gyermeket is kell közöttük találunk, míg kevés gyermek a mellett tanúskodik, hogy a kivándorlottak túlnyomólag nőtlenek, vagy pedig családjuk hátrahagyásával keltek útra. Ennek ismerete pedig annál inkább fontos, mivel a kivándorlottak családi viszonyairól egyéb adataink egyáltalában nincsenek. Az Egyesült Államokba bevándorlott magyar honosoknak koreloszlását a 13. számú táblában mutatjuk be. Ebben a táblázatban a korosztályok eloszlását illetőleg már most jellemző a magyar kivándorlásra nézve a gyermekek számának az idő folyamában mutatkozó következetes s erős csökkenése 28%-ról 8-ra, és evvel szemben a munkakereső korban álló (15—40 éves) egyének arányának emelkedése 59-ről 84-re. Száz magyar kivándorló közt volt ugyanis:

	0—15 éves	15—40 éves	40 éven túl
1873—75.	28·0	59·0	13·0
1875—80.	23·9	65·9	10·2
1880—85.	17·2	72·1	10·7
1885—90.	13·1	76·7	10·2
1890—93.	8·0	84·2	7·8

A férfiak közt általában véve számosabbak a munkakereső korban álló egyének, mint a nők közt, de számuknak viszonylagos szaporodása mind a két nemnél egyaránt felismerhető. A 15—40 évesek aránya volt ugyanis:

	a férfiak közt	a nők közt
1873—75.	62·5	45·5
1875—80.	70·0	57·9
1880—85.	76·0	61·4
1885—90.	79·7	68·4
1890—93.	85·1	81·2

Ezen adatok határozottan arra utalnak, hogy a kivándorlás nagymérvű elterjedésével a kivándorló családok elszaporodása koránt sem tart lépést, ellenkezőleg az összkivándorláshoz viszonyítva évről-évre csökken azon esetek száma, a midőn egész családok vándorolnak ki s mindig nagyobb számmal indulnak útnak olyanok, kik vagy nőtlenek, vagy családjukat Magyarországon hagyták vissza.

A kivándorló elemek sajátyszerű családi- s korösszetétele világosan felismerhető, ha azt az ország összlakosságának megfelelő viszonyaival állítjuk szembe. Ha a kivándorlás a nép minden rétegét — a családokat és az egyedül állókat — egyaránt tizedelné meg, a kivándorlók körében az összlakossághoz hasonló kormegoszlás volna várható. Az amerikai statisztika adatai szerint ez koránt sem áll; a kivándorlók közt ugyanis feltűnően több felnőtt egyént találunk, mint az össznépességben, a gyermekek és öregek száma ellenben jóval csekélyebb, mint az országos átlagban. Ezenkívül a kivándorlók kormegoszlásának az évek folyamán konstatalható módosulása éppen ellenkező irányban halad, mint azon változások, melyeket Magyarország népességének korstatisztikájából ismerünk.

A kivándorlók korviszonyainak százalékos kimutatását fentebb közölván, itt csak az össznépesség korösszetételét mutatjuk be:

		0—15 éves	15—40 éves	40 éven túl
Magyarország össznépessége	1870.	37·2	40·0	22·8
	1881.	35·2	39·8	25·0
	1891.	36·9	37·5	25·6

Az Egyesült-Államok statisztikája az újabb időben más csoportok szerint mutatja ki a bevándorlók kormegoszlását, t. i. 0—14 éveseket, 14—45 éveseket és 45 évnél idősebbeket. Az utolsó három évre vonatkozó adatok a következők:

	0—14 évesek	14—45 évesek	45 évnél idősebbek	Százalékokban:		
				0—14	14—45	45 évnél idősebbek
1899/1900.	4.060	56.769	2.207	6·4	90·1	3·5
1900/1901.	4.687	58.802	2.381	7·1	89·3	3·6
1901/1902.	5.741	88.759	3.810	5·8	90·3	3·9

Ugyanezen adatok nemzetiségek szerint is rendelkezésre állanak; a három évben a korelosztás a következő volt:

	0—14 éves	14—45 éves	45 évnél idősebb
száz magyar közt volt	7·0	88·7	4·3
„ tót „ „	8·1	88·7	3·2
„ ruthén „ „	4·9	91·9	3·2
„ horvát „ „	3·7	92·2	4·1

a mely viszonyok tehát megfelelnek annak, a mit a nemzetiségekről a nemek aránya tekintetében mondtak.

A korviszonyok nemzetközi összehasonlítása még jellemzőbb eredményekre vezet, mint a nemi arány. Általánosságban várható, hogy a mely nemzet kivándorlói között kevés a nő, ott a gyermekek száma sem lehet nagy. Mert a nők leginkább csak akkor vándorolnak ki, ha férjüket követik, s ez esetben rendszerint az egész család hagyja el régi lakóhelyét, tehát a kivándorló gyermekek száma is emelkedik. A kivándorlási statisztika általánosságban igazolja ezen feltevést, bár van egy nevezetes kivétel is, Írország, a hol a legtöbb nő vándorol ki, s mégis legkisebb a kivándorló gyermekek száma. Magyarország azonban itt is azáltal tűnik ki, hogy kivándorlói közt — Írország után — a legkevesebb gyermek van, a mint a nők aránya tekintetében is utolsóelőtti helyen állott. A főbb államok kivándorlói közt a kormegoszlás (az 1881—1890. évi adatok szerint) a következő:

	száz kivándorló közül		
	15 éven aluli	15 40 éves	40 éven túli
Németország	26·6	62·2	11·2
Oroszország... ..	24·7	65·9	9·4
Skótország	24·2	65·2	10·6
Anglia	23·5	65·2	11·3
Ausztria	22·1	60·3	11·6
Skandinávia	18·8	73·0	8·7
Olaszország	15·3	69·2	15·5
Magyarország	14·7	74·9	10·4
Írország	14·1	78·6	7·3

Úgy a nemi, mint a korviszonyok arra utalnak tehát, hogy a magyarországi kivándorlók közt aránylag csekély azon esetek száma, a midőn egész családok vándorolnak ki s hogy ezen esetek száma évről-évre ritkul. ⁸⁶⁾

⁸⁶⁾ Mint említők, az amerikai statisztika adataiból a kivándorló *családok* száma közvetlenül nem ismerhető fel, meg van azonban annak lehetősége, hogy indirect úton következtessünk rá. Az amerikai statisztika feljegyzéseiben oly elemek foglaltatnak, melyek az össznépesség megfelelő elemeivel arányba állíthatók, oly formán, hogy az arányosításból az ismeretlen elem (a családok s családtagok száma) meghatározható. Számításunkhoz a magyar birodalom 1891. évi népszámlálásának következő négy elemét használjuk fel:

a) összlakosság	17,349.398
b) családfő (= család)	3,926.645
c) összes családtag	16,169.947
d) 0—15 éves gyermek	6,755.589

miből következik, hogy 1 családfőre esik 0—15 éves gyermek ($d:b =$) 1.72, és 1 családfőre esik családtag ($c:b =$) 4.12.

A kivándorlók statisztikájában a fentebbi négy elem közül csak kettőt, t. i. az összlétszámot (a) és a 0—15 éves gyermekek számát (d) ismerjük; az elemek értékei a négy időszakra a következők:

	össz- létszám (a)	gyermekek száma (d)
1875—80.	6.644	1.587
1880—85.	51.176	8.797
1885—90.	78.505	9.988
1890—93.	89.097	7.166

Míthogy $d:b = 1.72$ és $c:b = 4.12$, így $b = \frac{d}{1.72}$ és $c = b \times 4.12$, minek alapján a kivándorlókra nézve a családok (b) és a családtagok (c) száma a következőkben állapítható meg:

	családok száma	családtagok száma
1875—80.	923	3.903
1880—85.	5.115	21.074
1885—90.	5.808	23.929
1890—93.	4.166	17.164

úgy, hogy az összkivándorlókban a családokra esik:

1875—80.	57.2 %
1880—85.	41.2 „
1885—90.	31.3 „
1890—93.	19.3 „

a mi teljesen igazolja fentebbi állításunkat, mely szerint a családok részvétele a kivándorlók körében folyton csökken.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A kivándorlók nemzetisége.

Még néhány évvel ezelőtt általános volt az a vélemény, hogy a magyarországi kivándorlás azonos a tótok kivándorlásával. Miként munkánk előző részeiből kitűnik, tényleg úgy áll a dolog, hogy hosszú időn keresztül a tótok szolgáltatták kivándorlóink zömét s az Egyesült-Államokban is „wretched huns” gyűlölt elnevezése alatt a tótokat értették. Sajnos hogy, miként kimerítően fejtegettük, újabb időben Magyarország minden részéből, minden népfajából kerülnek ki immár kivándorlók; a tótokhoz csatlakoztak a ruthének; a németek, kik előbb csak Moson és Szepes vármegyéből vándoroltak ki, most már Délmagyarországon is mozgolódnak; felkerekedik az alföldi tiszta magyarság is, sőt legújabbán a székelység is megmozdul; Drávántúl pedig a horvátok között ijesztő mértékben terjed a kivándorlás ragálya. Egyedül az oláhság mutatkozik eddig passzívnak a tengerentúli kivándorlással szemben, de — miként kifejtettük — a Romániába való átözoñlésben szintén nagy része van.

A nemzetiségi momentumnak igen nagy jelentősége van a kivándorlás kérdésében. Annál sajnosabb, hogy kivándorlóinknak nemzetiségek szerint való megoszlását eddig kevésbé ismerjük. Az Egyesült-Államok statisztikája csak 1898/99 óta részletezi a bevándorlókat nemzetiségek szerint, de — miként alább látni fogjuk — ezen részletezésen belül nem lehet mindig a kivándorlók állami hovatartozását kideríteni; a magyar statisztika 1899 óta rendelkezik idevágó adatokkal, de minthogy a magyar adatgyűjtésben a tényleges kivándorlásnak csak mintegy 60 százaléka jut kimutatásra (l. a 69. oldalon), ezek az adatok csak hézagos képet nyújtanak. Mindamellettt tájékoztató alapúl fogadhatók el a kivándorlók nemzetiségi összetételének megítélésére. Az alábbiakban tehát ezeket az adatokat fogjuk első sorban szemügyre venni; ezek törvényhatóságokként állanak rendelkezésre, de csakis az összkivándorlásra vonatkoznak, rendeltetési államok szerint részletezve nincsenek. Amennyiben azonban hazánknak nagy részéből csak *egy* vidékre (p. o. csak Amerikába) folyik kivándorlás, hozzávetőleg meg lehet becsülni azt is, hogy az egyes államokba mily nemzetiségek vándorolnak ki.

A magyar statisztika szerint — mint a 15. sz. táblából kitűnik — 1899-től 1901-ig 131.458 egyén vándorolt ki a magyar korona országaiból, ezek között volt 32.506 magyar, 13.789 német, 47.723 tót, 12.537 oláh, 8.345 ruthén, 15.410 horvát-szerb és 1.148 egyéb. Viszonylagos többségben tehát a tótok vannak, kik a kivándorlóknak 36 százalékát teszik, míg a magyarok 25%-al, a horvátok és szerbek 12%-al, a németek és oláhok 9—10%-al szerepelnek. A magyar elemnek erős képviseltetése már ezen adatokból is kitűnik: a kivándorlók negyede magyar. A rendelkezésre álló adatok azonban arról tanuskodnak, hogy a magyarok hányada évről-évre emelkedik; kivándorolt ugyanis

1899-ben	8.322 magyar	= 22,4 %
1900-ban	9.883 "	= 25,4 "
1901-ben	14.301 "	= 25,8 "

A három év folyamán tehát az elbujdosó magyarok száma hatezerrel emelkedett, azaz majdnem megkétszereződött. Ekkora abszolút növekvést más nemzetiségnél nem találunk és a relativ szaporulat is csak a horvátoknál és ruthéneknél ehhez hasonló, utóbbiaknál még valamivel nagyobb is.

A németajku kivándorlók száma az elmúlt három év alatt 13.789 volt, még pedig 1899-ben 4.068, 1900-ban 4.393 és 1901-ben 5.328. A németiség számához viszonyítva elég nagy a kivándorlás, de a három év folyamán lényeges emelkedés nem állott be. Hasonló az oláhság vándormozgalma, mely 12.537 főre rúg, miből 1899-re 4.472, 1900-ra 3.092 és 1901-re 4.973 lélek esik. Ennél sokkal nagyobb tömegeket mozgósított a tótság, még pedig a szóban forgó három év alatt 14.251, 14.170 és 19.302 főt, összesen tehát 47.723 főt. Csekély létszámához viszonyítva jelentékeny a ruthén elem kivándorlása, mely egyuttal rohamosan fokozódik, 1899-ben csak 1.676 ruthén kivándorlót mutat ki a hivatalos statisztika, a következő évben már 3.116-ot, és 1901-ben 3.553-at, mindössze tehát 8.345-öt. Hasonló gyorsan harapódzik el a horvátok kivándorlása, mely 1899—1901-ig 3.999, 3.928 és 7.483 főt vont el hazájától, összesen 15.410 lelket. Végül a három év alatt 1.148 egyéb nemzetiségű egyén vándorolt ki, leginkább Horvát-Szlavonországból és Fiuméből.

Az idézett számokból első pillantásra felismerhető, hogy a kivándorlás intenzitása korántsem egyenlő az egyes nemzetiségek körében. Létszámukhoz viszonyítva (az 1900. évi népszámot véve alapul) a tótok kivándorlása legintenzívebb, mely az utolsó évben közel egy százalékra (t. i. százezerre 955.) emelkedett; megközelíti

a ruthén kivándorlás gyakorisága, mely három év alatt 382,7-ről 826,3-ra emelkedett, százezer lakóra számítva. Ekkora nagyfokú kivándorlás a többi hazai nemzetiségeknél nem észlelhető; aránylag legintenzívebb még a németeké, de 1901-ben meghaladta már a horvátok és szerbek kivándorlási aránya, mely t. i. 274,1-re szökött fel, a németek 250,1 aránya mellett. A magyarok kivándorlása frequentíája erős fokozódása mellett is nem több 163,6-nál (százezer lakóra) s ennél csak valamivel élénkebb az oláh kivándorlás (177,6). Az egyéb nemzetiségűek kivándorlási aránya még alacsonyabb. A kivándorlás intenzitása az egyes nemzetiségek körében az utolsó három évben a következő volt:

	Kivándorolt százezer	1899-ben	1900-ban	1901-ben
magyar	közül	95,2	113,1	163,6
német	"	191,6	206,3	250,1
tót	"	705,6	701,5	955,5
oláh	"	159,4	110,4	177,6
ruthén	"	382,7	724,6	826,3
horvát-szerb	"	146,3	143,9	274,1
egyéb nyelvű	"	101,3	76,5	109,3

Miként a kivándorlás intenzitása a különböző nemzetiségek körében eltérő volt, hogy egyazon nemzetiségen belül is különbségeket találunk, ha országrészenként vesszük szemügyre. Nem terjeszkedhetünk ki az egyes törvényhatóságokra, de a 15. számú táblában országrészek szerint mutatjuk ki a kivándorlók nemzetiségét. Látható a táblázatból, hogy a kivándorló magyarságnak két harmada az Alföldről kerül ki, de ötezernél több magyar vándorolt ki a Királyhágóntúli részekből és közel négyezer a Dunántúlról, a felvidék és Horvátország csekélyszámú magyarságából is került ki néhány száz kivándorló. Németajkú kivándorlóinkat az ország legkülönbözőbb részei szolgáltatják; Erdély, a Tisza jobb partja (nevezetesen Szepes), a Dunántúl és a Tisza—Maros köze szerepel a legnagyobb tételekkel, de a többi országrészből is aránylag sok a német kivándorló. Topographiailag — a dolog természeténél fogva — sokkal korlátozottabb a tótok, ruthének, oláhok és horvátok kivándorlása. E viszonyokat munkánk topographiai részében (a III. szakaszban) tüzetesen tárgyalván, itt bővebb fejtegetésbe nem bocsátkozunk, hanem a 15. sz. tábla részletes adataira utalunk.

Az Egyesült-Államok statisztikája, mint említettük, 1898/99. óta részletezi a bevándorlók nemzetiségét, eltérőleg az addigi gyakorlattól, mely a honossági államokat mutatta ki. Ez az eljárás sok tekintetben becses, ránk nézve magyarokra nézve azonban annyiban káros, hogy mivel a honossági tábla Magyarországot Ausztriával

*A magyarországi kivándorlók megoszlása nemzetiségek szerint
1899 - 1901. években, a magyar adatgyűjtés eredményei szerint*

15. számú tábla.

Ország rész	Év	A kivándorlók között volt :								Összesen
		magyar	német	tót	oláh	ruthén	horvát	szerb	egyéb	
Duna bal partjáról	1899	63	218	1.725	—	—	—	—	12	2.018
	1900	142	377	2.609	—	—	1	—	5	3.224
	1901	93	260	4.467	—	—	—	—	1	4.821
	együtt	298	855	8.891	—	—	1	—	18	10.063
Duna jobb partjáról	1899	575	658	—	—	—	9	—	18	1.260
	1900	1.512	939	3	—	—	8	1	18	2.481
	1901	1.863	1.194	—	1	—	15	—	11	3.084
	együtt	3.950	2.791	3	1	—	32	1	47	6.825
Duna-Tisza közéről	1899	190	32	20	—	18	—	38	3	301
	1900	251	179	13	—	73	—	108	4	628
	1901	443	323	47	—	110	—	112	6	1.041
	együtt	884	534	80	—	201	—	258	13	1.970
Tisza jobb partjáról	1899	4.355	967	12.363	—	1.635	2	—	28	19.350
	1900	5.586	1.001	11.278	2	2.376	2	—	24	20.269
	1901	8.098	1.043	14.671	—	2.960	1	—	20	26.793
	együtt	18.039	3.011	38.312	2	6.971	5	—	72	66.412
Tisza bal partjáról	1899	677	29	43	30	22	—	—	—	801
	1900	1.063	6	21	31	653	—	—	3	1.839
	1901	1.665	85	43	52	483	—	—	6	2.334
	együtt	3.405	182	107	113	1.158	—	—	9	4.974
Tisza-Maros szögéből	1899	187	965	99	400	—	—	258	24	1.943
	1900	63	838	68	144	—	—	122	23	1.258
	1901	142	852	72	258	—	4	204	26	1.558
	együtt	392	2.655	239	802	—	4	584	83	4.769
Királyhágón túli részből	1899	2.195	1.033	—	4.042	—	1	—	14	7.285
	1900	1.192	739	87	2.914	—	—	—	14	4.946
	1901	1.865	1.249	—	4.658	—	1	—	15	7.788
	együtt	5.252	3.021	87	11.614	—	2	—	43	20.019
Fiuméből	1899	—	—	—	—	—	14	—	26	40
	1900	—	—	—	—	—	12	—	55	67
	1901	3	—	—	—	—	20	—	56	79
	együtt	3	—	—	—	—	46	—	137	186
Horvát-Szlavonországból	1899	80	166	1	—	1	3.677	—	270	4.195
	1900	74	252	1	1	14	3.674	—	160	4.176
	1901	129	322	2	4	—	7.126	—	296	7.879
	együtt	283	740	4	5	15	14.477	—	726	16.250
A magyar birodalomból összesen	1899	8.322	4.068	14.251	4.472	1.676	3.999	—	405	37.193
	1900	9.883	4.393	14.170	3.092	3.116	3.928	—	306	38.888
	1901	14.301	5.328	19.302	4.973	3.553	7.483	—	437	55.377
	együtt	32.506	13.789	47.723	12.537	8.345	15.410	—	1.148	131.458

összefoglalja, a magyarországi bevándorlók számát teljes pontossággal nem állapíthatjuk meg. Feltehető ugyan, hogy a magyar, tót, horvát-szlavon és ruthén bevándorlók túlnyomó része Magyarországból kerül ki, habár a ruthének egyrésze már galicziai eredetű lehet, a horvátok pedig a szlovénekkal együtt vannak kimutatva, kik közt kétségkívül nagyobb számmal vannak osztrák alattvalók. Ezek között és a többi nemzetiségek közt is akadnak olyanok, kik nem Magyarországból, hanem Európa valamely más államából jöttek; de a Magyarországból kivándorolt német, oláh, szlovén, olasz, zsidó és egyéb fajú elemek számát egyáltalában nem vagyunk képesek megállapítani, mivel az amerikai statisztika csak Ausztria-Magyarország kivándorlóinak népkeverékét mutatja ki. Annak feltüntetésére, hogy milyen ez a népkeverék, ide igtatjuk az utolsó négy évben az Egyesült-Államokba bevándorolt osztrák-magyar honosoknak, nemzetiségek szerinti eloszlását is és melléje tesszük az egyes nemzetiségek végösszegét is, melylyel az amerikai bevándorlásban résztvettek.

Az Egyesült-Államokba az utolsó négy évben bevándorolt:

	1898/99. évben		1899/1900. évben	
	Ausztria-Magyarországból	Mindössze	Ausztria-Magyarországból	Mindössze
cseh és morva	2.382	2.526 ⁸⁷⁾	3.056	3.060
bolgár, szerb, montenegrói...	—	—	34	204
horvát, szlovén... ..	8.612	8.632 ⁸⁸⁾	17.163	17.184
dalmát, bosnyák, hercegov.	367	367	672	675
német	4.313	26.632 ⁸⁹⁾	6.901	29.682 ¹⁰⁰⁾
zsidó... ..	11.071	37.415 ⁹⁰⁾	16.920	60.764 ¹⁰¹⁾
olasz (éjszaki)	1.047	13.091 ⁹¹⁾	1.287	—
lithván	7	6.858 ⁹²⁾	8	10.311 ¹⁰²⁾
magyar	5.661	5.704 ⁹³⁾	13.776	13.777
lengyel	11.660	28.466 ⁹⁴⁾	22.802	46.938 ¹⁰³⁾
román	20	96 ⁹⁵⁾	175	308
oroszl	65	1.774 ⁹⁶⁾	28	1.200
ruthén, rusznják	1.371	1.400 ⁹⁷⁾	2.832	2.832
szerb	41	69 ⁹⁸⁾	—	—
tót	15.757	15.838 ⁹⁹⁾	29.188	29.243
egyéb	108	—	10	—
Összesen	62.491	—	114.847	—

^{87)...} ¹⁰²⁾ Annak igazolására, hogy egy és ugyanazon nemzetiségbeliek a legkülönbözőbb országokból kerülhetnek ki, az 1898/99. évre vonatkozólag közöljük az országok részletezését; u. m.: ⁸⁷⁾ Köztük 120 Oroszországból és 24 Németországból. — ⁸⁸⁾ Köztük 20 egyén vegyes országokból. — ⁸⁹⁾ Ezek közül 15.609 Németországból, 5.383 Oroszországból, 936 Svájczból, 183 Romániából stb. — ⁹⁰⁾ Ezek

	1900/901. évben		1901/902. évben	
	Ausztria-Magyar- országból	Mindössze	Ausztria-Magyar- országból	Mindössze
cseh és morva	3.766	3.766	5 589	5.590
bolgár, szerb, montenegrói...	41	611	461	1.291
horvát, szlovén... ..	17.905	17.928	30.223	30.233
dalmát, bosnyák, hercegov.	717	732	1.004	1.004
német	7.816	34.742	16.249	51.686
zsidó... ..	13.006	58.098	12.848	57.688
olasz... ..	1.463	—	1.714	—
lithván	—	—	1.653	11.629 ¹⁰²⁾
magyar	13.310	13.311	23.069	23.610
lengyel	20.288	43.617	32.429	69.620
román	557	761	1.735	2.033
orosz	—	—	7	1.551
ruthén, rusznyák	5.276	5.288	7.533	7.533
szerb	—	—	—	—
tót	29.243	29.343	36.931	36.934
egyéb	2...	—	4	—
Összesen	113.390	—	171.989	—

Ha el is fogadnók, hogy a magyar, tót, ruthén és horvát kivándorlók mind Magyarországból erednek, (bár, mint említők, vannak közöttük osztrák ruthének és szlovének is), akkor sem bír-nók a magyar kivándorlás teljes képét, mert fogalmunk sincs arról, hogy az Ausztria-Magyarországból kivándorolt németek, zsidók, olaszok, lengyelek, románok és oroszok közül mennyi a magyar honos. Ezeknek a száma pedig igen tetemes, miként az a követ-kező felsorolásból kitűnik.

Ausztria Magyarországból az utolsó négy évben az Egyesült-Államokba bevándorlottak:

közül 405 Németországból, 1.343 Romániából, 24.275 Oroszországból, 174 Nagy-Britanniából, 57 Törökországból stb. — ⁹¹⁾ Ezek közül 11.821 Olaszországból. — ⁹²⁾ Ezek közül 6.838 Oroszországból. — ⁹³⁾ A magyarokhoz („magyar“) hozzá-számitottam az 1898/99 évben „hungarian“ név alatt kimutatott 800 egyént is, vala-mint 4 „transylvanian“-t. Ezek közül Belgiumból jött 13, Németországból 12, Orosz-orzágból 8, Ausztráliából 6, Brit-Éjszak-Amerikából 1, Nyugat-Indiából 3. — ⁹⁴⁾ Ezek közül Oroszországból 15.517, Németországból 1.271. — ⁹⁵⁾ Ezek közül Romániából 60. — ⁹⁶⁾ Ezek közül Oroszországból 1.657. — ⁹⁷⁾ Ezek közül Orosz-orzágból 29. — ⁹⁸⁾ Ezek közül Szerbiából 27. — ⁹⁹⁾ Ezek közül Oroszországból 74, Belgiumból 6, Németországból 1.

¹⁰⁰⁾ Közülük 5.349 Oroszországból.

¹⁰¹⁾ Közülük 37.011 Oroszországból.

¹⁰²⁾ Leginkább Oroszországból.

A) *Túlnyomólag Magyarországból:*

	1898/99.	1899/00.	1900/01.	1901/02.
magyar	5.661	13.776	13.310	23.069
tót	15.757	29.183	29.243	36.931
ruthén	1.371	2.832	5.276	7.533
horvát-szlóven	8.612	17.163	17.905	30.223
Összesen	31.401	62.954	65.734	97.756

B) *Vegyesen Ausztriából és Magyarországból:*

német	4.313	6.901	7.816	16.249
zsidó	11.071	16.920	13.006	12.848
olasz	1.047	1.287	1.463	1.714
román	29	175	557	1.735
Összesen	16.460	25.283	22.842	32.546

C) *Túlnyomólag Ausztriából:*

cseh, morva	2.382	3.056	3.766	5.389
dalmát, bosnyák, hercegovinai	367	672	717	1.004
lithván	7	8	—	1.653
lengyel	11.660	22.802	20.288	32.429
orosz	65	28	—	7
bolgár, szerb, montenegrói	—	34	41	461
minden egyéb	149	10	2	544
Összesen	14.630	26.610	24.814	41.687
Főösszeg	62.491	114.847	113.390	171.989

Az a négy elem (magyar, tót, ruthén és horvát), mely a magyarországi kivándorlás zömét adja, ezek szerint az 1901/02. évben már százezerhez közel járó néptömeget képezett. Hogy mennyi román és olasz járul még hozzá, nem tudjuk, mivel azonban e két nemzetiség csak negyedfélezer kivándorlóval szerepel a monarchiában a magyar kivándorlás számerejét nem módosíthatja lényegesen. Annál nagyobb kontingensét képezik azonban kétségkívül a németek és zsidók, kik Ausztriából és Magyarországból együttvéve közel harmincz-ezer kivándorlót szolgáltatottak az utolsó évben. Ennek a tömegnek, kétségkívül igen jelentékeny része Magyarországból ered. Saját hiányos hazai adatgyűjtésünk is 1901. évben 5.328 németajkú kivándorlót mutat ki s bár ezeknek egy része Ausztriába és Romániába ment, mégis a túlnyomólag Amerikának adozó felföld német kivándorlóinak számát 5—6000-re bátran becsülhetjük. Ami pedig a 13.000 zsidót illeti, azoknak is bizvást felét tekinthetjük magyarországinak. Végül feltehető, hogy a kivándorló csehek, lengyelek és szerbek között is akadnak kisebb számmal magyar honosok. Mind-

ezek alapján tehát az 1901/02. évben az Egyesült-Államokba kivándorolt magyar honosok számát kerekén száztizezerre tehetjük, kik közt volt:

magyar	...	23.000	=	20·9	%
német	...	5.000	=	4·5	"
tót	...	37.000	=	33·6	"
oláh	...	1.000	=	0·9	"
ruthén	...	7.000	=	6·4	"
horvát-szerb	...	30.000	=	27·3	"
zsidó	...	6.000	=	5·5	"
egyéb	...	1.000	=	0·9	"
összesen	...	110.000	=	100·0	%

Az itt közölt adatok kiegészítéséül felsoroljuk (a 16. sz. táblában) még azon adatokat is, melyek a new-yorki kikötő magyarországi bevándorlási forgalmát tüntetik fel 1900. óta, még pedig évenyenként.¹⁰⁸⁾ Ezek a forgalom hullámzását is engedik felismerni s ez okból különös érdekléssel bírnak. Az adatok nemzetiségek szerint vannak közölve, miért is csak a hazánkra nézve fontos négy nemzetiséget (magyar, tót, ruthén, horvát) vesszük szemügyre. E kimutatásokban a két nem és a három főkorcsoport mindig el van különítve.

A 16. sz. táblában közölt adatok természetesen eltérnek a 14. számúnak adataitól, mivel csak egy, bár a magyar kivándorlásra nézve legfontosabb, kikötőre vonatkoznak. Nagyjából azonban felismerhető az általános mozgalommal való megegyezés.

Az Egyesült-Államok statisztikája még további becses adatokat közöl, amennyiben az 1898/99. év óta kimutatja, hogy az egyes nemzetiségekhez tartozó bevándorlók közül hányan telepedtek meg az Unio egyes államaiban. Ezek az adatok azonban inkább a bevándoroltak topographiai eloszlásának megismertetésére alkalmasak s ez okból munkánk második főrészében fogjuk tárgyalás alá venni.

¹⁰⁸⁾ Közölve a State of New-York. Department of Labor. Bullin Nr. 11—15. czimű hivatalos kiadványban.

A new-yorki kikötőben 1900–1902. években partraszállott magyar, tót, rutén és horvát kivándorlók kimutatása nem és kor szerint.

16. számú tábla.

Nemzetiség és évnegyed	Férfi	Nő	Együtt	0—14 éves	14—45 éves	45-nél idősebb
a) Magyar						
1900. III. negy.	966	671	1.637	207	1.356	74
IV. „	1.528	937	2.465	271	2.089	105
1901. I. negy.	2.899	659	3.558	153	3.244	161
II. „	3.513	1.171	4.684	357	4.121	206
III. „	1.461	887	2.348	277	1.988	83
IV. „	2.726	1.243	3.969	338	3.500	131
1902. I. negy.	5.596	969	6.565	186	6.074	305
II. „	5.935	1.638	7.573	487	6.705	381
III. „	1.441	943	2.384	309	1.988	87
IV. „	3.601	1.715	5.316	576	4.522	218
Összesen	29.666	10.833	40.499	3.161	35.587	1.751
b) Tót						
1900. III. negy.	2.405	1.476	3.881	550	3.167	164
IV. „	3.362	1.804	5.166	579	4.422	165
1901. I. negy.	6.023	1.634	7.657	351	7.053	253
II. „	7.519	2.708	10.227	947	8.917	363
III. „	3.304	1.727	5.031	652	4.250	129
IV. „	4.919	2.240	7.159	677	6.257	225
1902. I. negy.	6.527	1.710	8.237	342	7.646	249
II. „	7.776	2.908	10.684	929	9.352	403
III. „	2.167	1.484	3.651	504	3.007	140
IV. „	5.027	2.385	7.412	797	6.408	207
Összesen	49.029	20.076	69.105	6.328	60.479	2.298
Rutén						
1900. III. negy.	400	237	637	49	565	23
IV. „	468	260	728	54	658	16
1901. I. negy.	1.222	356	1.578	32	1.496	50
II. „	1.583	506	2.089	102	1.904	83
III. „	761	337	1.098	83	979	36
IV. „	1.016	397	1.413	43	1.322	48
1902. I. negy.	1.578	366	1.944	52	1.840	52
II. „	1.909	523	2.432	109	2.242	81
III. „	615	253	868	55	775	38
IV. „	1.231	444	1.675	91	1.530	54
Összesen	10.783	3.679	14.462	670	13.311	481
d) Horv.-szlav.						
1900. III. negy.	1.026	356	1.382	120	1.211	51
IV. „	1.466	437	1.903	137	1.713	53
1901. I. negy.	3.388	480	3.868	126	3.570	172
II. „	3.686	791	4.477	251	4.027	199
III. „	2.651	604	3.255	232	2.904	119
IV. „	2.285	550	2.835	169	2.548	118
1902. I. negy.	4.097	476	4.573	117	4.195	261
II. „	4.866	888	5.754	321	5.132	301
III. „	2.478	733	3.211	255	2.808	148
IV. „	3.059	707	3.766	224	3.405	137
Összesen	29.002	6.022	35.024	1.952	31.513	1.559
Mindössze	118.480	40.610	159.090	12.111	140.890	6.089

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A kivándorlók művelődési állapota.

Az a nagy fordulat, mely az Egyesült-Államok bevándorlási politikájában újabban beállott, szoros összefüggésben van a bevándorlottak művelődési állapotával. Már a harmadik fejezetben (13—14. lap utaltunk volt arra, hogy az utolsó évtizedben a bevándorló néprétegek teljesen megváltoztak, még pedig korántsem előnyösen. Évről-évre nagyobb számmal özönlenek be oly idegenek, kik alacsony művelődési fokon állván, az Unio kormányának szemében nem szívesen látott jövevények. Tényleg az olasz, orosz, román és magyar bevándorlás fokozódásával nagyon sok oly elem került az Egyesült-Államokba, mely nem bír a műveltség ama kellékeivel, melyek az államok érdekében kívánatosak volnának.

Sajnos, hogy a magyarországi kivándorlók legnagyobb része is alacsony művelődési fokon áll. Ez onnan van, hogy — mint a következő fejezetben tüzetesen fogjuk fejtegetni — hazai kivándorlóink kevés kivétellel az alsóbb néprétegekből kerülnek ki, melyeknek művelődési állapota is természetesen alacsony, annyira, hogy nemcsak nyelvismeretők fogyatékos, nevezetesen a világnyelvek egyikét sem, az angolt sem bírják, de jó részök még a műveltség elemeit, az írást és olvasást sem sajátította el. Ebből a szempontból a mi kivándorlóink az Egyesült-Államok bevándorlottjai között messze hátul állanak, mert csakis a portugaliak, olaszok, galicziaiak és bukovinaiak, valamint a törökök között akad még a magyaroknál is több analfabéta, ellenben a többi európai népek kivándorlói között sokkal kisebb az írásnemtudók aránya. Különösen csekély ez a svájci, svéd és német bevándorlók közt, kik közül százra alig egy-két analfabéta akad, valamint a francziák, angolok, skótok és írek között is, ahol az arány 5—7 százaléknál magasabbra nem rúg.

Az Egyesült-Államok bevándorlási statisztikája többek között az 1895/96. évről közöl a bevándorlók műveltségi állapotára vonatkozó nemzetközi összehasonlítást, melyet nagy érdekénél fogva itt is bemutatunk.¹⁰⁴⁾

¹⁰⁴⁾ Ez a kimutatas a 14 éven felüli analfabéták arányát (a magyarországi bevándorlók között) 40.51%-ra teszi, amennyiben 27,531 felnőtt egyén közül 12,154 volt teljesen analfabéta, 653 pedig csak olvasni tudott. Ez az igen magas arány valószínűtlen, mivel ugyanazon évben p. o. a New-Yorkban kikötött 23,415 magyarországi bevándorló között csak 8,739 analfabéta volt, vagyis 37.3% és ha a gyermekekre 3000 főt leszámítunk, ami rendkívül sok, akkor is csak 43%-ra emel-

Az analfabéták arányszáma volt a 14 évnél idősebb bevándorlók között:

a svájcziai	közt	...	0.79	%
a svédek	„	...	1.16	„
a németek	„	...	2.96	„
a francziák	„	...	4.88	„
az angolok	„	...	5.44	„
a skótok	„	...	5.70	„
az irek	„	...	7.00	„
a csehek, morvák	„	...	11.45	„
a belgák	„	...	14.46	„
a magyarok	„	...	28.90	„
a törökök	„	...	31.43	„
az egyéb osztrákok	„	...	36.38	„
az oroszok	„	...	41.14	„
az ázsiai törökök	„	...	46.66	„
az olaszok	„	...	54.59	„
a galicziaiak, bukovinaiak	„	...	60.37	„
a portugaliak	„	...	77.69	„
Átlag		...	28.63	%

A magyarországi kivándorlók között (a németeken és zsidókon kívül) az utolsó négy évben tehát átlag 28.9% volt analfabeta vagyis annyi, amennyi az Unio bevándorlottjai között átlagban. Ez az arány egyikökről a másikra is ingadozik, de sokkal nagyobb ingadozásokat mutat a kivándorlók nemzetisége szerint. A négy hazai kivándorló nemzetiség közül, melyre vonatkozólag adataink vannak, a magyar elem a legműveltebb, amennyiben átlag csak 11.2% közte az analfabeta, amely arány egy alkalommal ugyan 16.7-re is felszállott, de két évben tizen alul maradt (legkisebb 1900/91-ben volt 7%-al.) Sokkal kedvezőtlenebb a tótok művelődési állapota, mert a legkedvezőbb évben is a kivándorlók teljes negyede volt írás nemtudó, a többi években pedig 27 és 30% között váltakozott. Felette különösen alakul ez az arány a horvátok között, kik 1898,99-ben a tótokéhoz hasonló arányt (25.7% anal-

kednék az arány. A későbbi évek egyikében sem rúgott az analfabéták aránya 30%-nál magasabbra, miért is a fent közlött összehasonlításba is az 1898/99—1901/02. évek átlagával (28.9) állítottuk be. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy ezen utóbbi évek adatai csakis a magyar, tót, ruthén és horvátajkú kivándorlóinkra vonatkoznak, ellenben a sokkal kedvezőbb műveltségi állapotot mutató német és zsidó kivándorlóink nincsenek külön kimutatva, akkor még ez arányt is túl magasnak kell mondanunk. Ezen 1895/96. évi kimutatásra vonatkozólag még megjegyezzük, hogy nem ethnographiai, de területi alapon készült, Ausztria azonban három részben (Cseh-Morvaország, Galiczia-Bukovina és egyéb Ausztria) van kimutatva.

fabeta) mutattak, mely azután fokozatosan felszállt egészen 42-ig; itt a kivándorlás — úgy látszik — mindig fokozottabb mértékben keríti hatalmába a legalsóbbrendű, legműveletlenebb elemeket, amint az különben a foglalkozási adatokból is kitűnik. Még kedvezőtlenebbek a viszonyok a kivándorlott ruthének között, ahol az analfabeták aránya 42 és 53% között ingadozik, és majdnem minden évben megüti a felnőtt kivándorlók felét!

Az utolsó négy évben ugyanis az analfabeták száma és aránya a következő volt az Egyesült-Államokba bevándorolt hazai nemzeti-ségek körében:

		csak olvasni tudott	analfabeta összesen %	
Magyar	1898/99	12	501	9·8
	1899/00	24	2·124	16·7
	1900/01	53	859	7·0
	1901/02	50	2·895	13·1
	együtt	139	6·379	12·2
Tót	1898/99	44	3·913	27·4
	1899/00	88	7·475	27·5
	1900/01	132	8·086	30·2
	1901/02	125	8·663	25·5
	együtt	389	28·137	27·6
Ruthén	1898/99	—	546	42·6
	1899/00	12	1·270	48·5
	1900/01	45	2·634	53·4
	1901/02	52	3·557	49·2
	együtt	109	8·007	49·5
Horvát	1898/99	34	2·120	25·7
	1899/00	25	6·149	37·2
	1900/01	41	6·773	39·4
	1901/02	33	12·322	42·1
	együtt	133	37·364	38·4
Mindössze	1898/99	90	7·080	24·5
	1899/00	149	17·018	28·9
	1900/01	271	18·352	30·0
	1901/02	260	27·437	29·6
	együtt	770	60·887	28·9

Ezekkel az adatokkal lényegben egyeznek a new-yorki kikötőben partra szállott magyar honosok műveltségi állapotára vonatkozó adatok, melyek közül csakis az analfabeták százalékos arányát közöljük, még pedig évnegyedenként

	magyar	tói	ruthén	horvát
1901. III. negyed	10·1	28·9	28·9	31·0
IV. „	9·1	23·8	47·4	33·0
1902. I. „	14·5	25·1	49·5	38·3
II. „	12·4	24·5	56·0	21·8
III. „	11·3	23·2	52·0	25·5
IV. „	10·5	21·0	49·6	30·4

A nagy különbségek az egyes nemzetiségek eltérő általános műveltségi fokából magyarázhatók, de részben onnan is, hogy a magyar ajkú kivándorlók között jóval kevesebb a legalsó társadalmi rétegekből való s így eo ipso műveletlenebb néposztály, mint a ruthének vagy horvátok között, ahol az intelligens elem a kivándorló tömegeknek csak elenyésző csekély töredékét teszi.

A magyarországi kivándorlók alacsony művelődési foka értékettesíti azon inferioris szerepet, melyre az amerikai magyarság zöme kárhoztatva van, de okát adja annak is, miért nem kedvelt a „magyar“ név az Unióban. Ez az ellenszenv főleg a magyarországi szlávok ellen irányul, kik soká a hazai kivándorlás egyedüli képviselői voltak; a fajmagyar kivándorlók magasabb intelligenciájuknál fogva sokkal előkelőbb szerepre hivatvák s kétségtelen, hogy ha az amerikai velük meg fog ismerkedni, szűnni fog az elfogultság, mely ma még e „wretched huns“ irányában fennáll.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

A kivándorlók foglalkozása és társadalmi állapota.

Az eddig tárgyalt kérdéseknél talán még fontosabb, hogy népességünknek mely rétegeiből kerülnek ki azon nagy néptömegek, melyek kivándorlásra szánják magukat. A kérdés fontossága abban rejlik, hogy közgazdaságunk fejlődésével lényegesen összefügg; mert közgazdasági életünk egészséges fejlődésére igen nagy befolyással van, hogy minő néprétegek csökkennek meg a legérezhetőbben a kivándorlás által.

Erre a fontos kérdésre azonban statisztikai anyagunk alapján nem adhatunk kielégítő választ. Világos, hogy mivel hazánk egyes részeinek kivándorlása eltérő jellegű, a társadalom más-más rétegeit vonja be érdekkörébe. A Dunántúlnak Ausztria felé irányuló kivándorlása egészen eltérő a Felföld ruthén kivándorlásától; amott a művelt iparos elem, itt a nyers testi munka képviselői veszik ke-

zükbe a vándorbotot; és ismét más társadalmi rétegeket mozgósít a romániai kivándorlás vagy az Alföld. Nem nélkülözzük ugyan teljesen az erre vonatkozó statisztikai anyagot, de az mégis korántsem oly bő, hogy a kérdés minden fázisát eléggé megvilágíthatná.

Hivatalos statisztikánk a kivándorlott családfők foglalkozását is megállapítja, de eredményeiből eddig csak kevés van közzétéve. Az 1901. évre vonatkozó kormányjelentés erre vonatkozólag a következő adatokat közli:

A magyar anyaországból 1901-ben kivándorolt önálló családfők és magukban álló egyének között volt: ¹⁰⁵⁾

	számszerint	százalékban
értelmiségű keresetű	209	0·5
őstermelő	14.201	34·8
iparos	3.852	9·5
kereskedő	338	0·8
napszámos	17.605	43·2
cseléd	2.793	6·9
egyéb	1.750	4·3
összesen	40.748	100·0

Ezek szerint a napszámosok és őstermelők voltak legszámosabban, kikből a kivándorlóknak több mint három negyed része került ki, mi mellett az iparosok és a cselédek is elég jelentékeny számban vándoroltak ki. Bármily érdekesek is ezen adatok, mivel országrészenként való megoszlásukat nem bírjuk, tüzetesebb méltatásukba nem bocsátkozhatunk. Nem hallgathatjuk el azonban azon lényeges átalakulást, mely a kivándorlóknak foglalkozás szerinti megoszlásában felismerhető. 1899-ben még 56·7%-al szerepeltek a napszámosok, és csak 18·1%-al az őstermelők ¹⁰⁶⁾, míg két évvel reá az őstermelők arányszáma majdnem kétszeresére emelkedett. Ez a tűnemény kétségkívül összefüggésben áll a kivándorlásnak az Alföldön való gyors térfoglalásával s azzal a szomorú jelenséggel, hogy immár a földbirtokkal rendelkező alföldi paraszt is mind sűrűbben nyúl a vándorbothoz. Az iparosok és cselédek kivándorlása lényegileg nem változott, mert 1899-ben is 8·7 százalékkal szerepelnek az iparosok s 7·5%-al a cselédek. „A kivándorlók foglalkozás szerint való illetén megoszlása okozza talán azt is, hogy ősszel és télen, tehát a mikor a tengeren túlra való utazás a leg-

¹⁰⁵⁾ A m. kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1902. 216.* lap,

¹⁰⁶⁾ U. az 1899-ről, Budapest, 1900. 223. lap.

veszélyesebb, csaknem ugyanannyi kivándorlás történik, mint az utazásra jóval kedvezőbb tavaszi és nyári időszakokban, mely körülményt, noha a hajóvállalatok ezen évszakokra megszabott mérsékelt díjtételei is kétségkívül csábítóak, mégis inkább annak kell betudni, hogy az évnek e két szakát, mint gazdaságilag legnyugalmasabbat, a földnépe az utazásra előszeretettel felhasználja.“

Ennek a képnek kiegészítéséül ide igtatjuk azon adatokat is, melyeket a kivándorlók foglalkozására vonatkozólag az útlevel-statisztikában találunk. Ezek az adatok azért is becsesek, mivel törvényhatóságokként állanak rendelkezésre, s így a kivándorlás társadalmi jellegének országrészeként való tanulmányozását teszik lehetővé. Ha az 1902. évre vonatkozó adatokat ily szempontból vesszük vizsgálat alá ¹⁰⁷⁾, azt látjuk, hogy az egész magyar birodalomban az útleveltulajdonosoknak közel négyötöd része (79·3%) napszámos volt, 13·1% őstermelő, 3·2% iparos s $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ százalék keresk dő, értelmiségi és egyéb. Itt az előbbi adatokhoz viszonyítva, leginkább az őstermelőknek jóval kisebb aránya ötlük szembe; a különbség még feltűnőbbé válik, ha a viszonyok alakulását országrészenként vesszük szemügyre; kiderül ugyanis, hogy az őstermelők ezen arányát kizárólag csak a horvát földműves-kivándorlásnak tulajdoníthatjuk, mert az anyaországban a tulajdonképeni földműves (tehát birtokos) néposztály ezen évben aránylag nagyon csekély töredékét tette a kivándorlottaknak. Ugyanis még az Alföldön sem emelkedett 3·3 százalékot túl, s csak a Dunántúli ország részben haladta meg az öt százalékot, míg Horvátország kivándorlói között 40 százalék az őstermelő! Ugyancsak erős Horvátországban az iparosok kivándorlása is, míg az értelmiséghez tartozó elemek csak igen kis részt vesznek a kivándorlásban, legkisebb részt a tót fel földön, a hol a kivándorlóknak 98 százaléka napszámos. A Dunántúl úgy az értelmiséghez, mint a kereskedelmi, ipari és őstermelő foglalkozásokhoz tartozó keresetek nagyobb aránya által tűnik ki; ez tehát az az ország rész, mely aránylag legnagyobb számmal bocsájtja ki a képzetesebb társadalmi rétegekhez tartozó népelemeket; a napszámosok aránya itt csak 82%, tehát legkisebb az anyaországban. Vele szemben egészen kivételes helyzete van Horvát-Szlavonországnak, hol — miként láttuk — a földművesek a kíván-

¹⁰⁷⁾ Az adatok havonként közölletnek a Statisztikai Havi Közleményekben. 1902. évi január haváról az útlevelet kérő egyéneknek foglalkozása nincs kimutatva; a hiányt a következő havi megoszlás arányában pótoltuk.

dorlók 40 százalékát, s az iparosok 8 százalékát tévén, a napszámók arányszáma 46·2-re száll alá.

A magyar statisztika ezen értékes adatainak egyes törvényhatóságok szerint való tanulmányozása kétségkívül sok becses útmutatást adna a kivándorlás okainak felismerésére; munkánk szűk kerete azonban nem engedi, hogy a részletekbe mélyebbre behatoljunk. Ez okból az erre vonatkozó terjedelmes anyagból csakis néhány jellemző országrész és az egész magyar birodalom adatait soroljuk fel; az 1902-ik évben útlevelet nyert egyének foglalkozás szerint ekként oszlottak meg:

	értelmiségi	ősterm.	iparos	keresk.	napsz.	egyéb	össz.
a Duna jobb partján	160	203	107	130	3.179	91	3.870
a Tisza jobb partján	89	360	108	112	29.923	94	30.686
a Tisza balpartján	130	336	88	88	9.469	72	10.183
Horv.-Szlavonországban	494	18.258	3.511	817	20.540	1.128	44.748
az anyaorsz. együtt	1.712	2.093	1.417	1.518	102.269	1.195	110.204
a Magy. birod. együtt	2.206	20.351	4.928	2.335	122.809	2.323	154.952

vagyis százalékokban:

	4. ₁	5. ₃	2. ₇	3. ₄	82. ₂	2. ₃	100. ₀
a Duna jobb partján	4. ₁	5. ₃	2. ₇	3. ₄	82. ₂	2. ₃	100. ₀
a Tisza jobb partján	0. ₃	1. ₂	0. ₃	0. ₃	97. ₆	0. ₃	100. ₀
a Tisza bal partján	1. ₃	3. ₃	0. ₃	0. ₃	93. ₁	0. ₇	100. ₀
Horv.-Szlavon országban	1. ₂	40. ₃	7. ₉	1. ₉	46. ₃	2. ₅	100. ₀
az anyaorsz. együtt	1. ₃	1. ₉	1. ₃	1. ₄	92. ₈	1. ₀	100. ₀
a Magy. birod. együtt	1. ₄	13. ₄	3. ₂	1. ₅	79. ₃	1. ₅	100. ₀

A külföldi statisztikában, névszerint a *brémai kikötőnek* kimutatásaiban és az Egyesült-Államok statisztikájában szintén találunk a magyar kivándorlók foglalkozására vonatkozó adatokat. Brémából 1890-től 1898-ig állnak rendelkezésre az adatok. Ezen kilencz év alatt mindössze 121.060 magyar kivándorló szállott Brémában hajóra, kik között volt 6.973 őstermelő, 2.754 iparos, 824 kereskedő, 87.189 munkás, 924 egyéb foglalkozási ág és 22.396 megjelöletlen.¹⁰⁸⁾ A kivándorlottaknak e szerint három negyed része, sőt a megjelöletlenek kihagyásával 87%-a munkás volt, közel 7% őstermelő, 3% iparos, míg kereskedő és egyéb még ennél is jóval kevesebb volt. A tanult (iparos, kereskedő) foglalkozások és a földművelők aránya ezen kimutatás szerint tehát még valamivel kisebb, mint az útlevelek statisztikája alapján, ellenben még jóval nagyobb

¹⁰⁸⁾ Ezen foglalkozás szerinti részletezés az összes kivándorlókra vonatkozik, kik közül 1890—1893-ig 640 egyén nem az Egyesült-Államokba, hanem más felé vette útját (u. m. Braziliába 579, La-Platába 58, Kelet-Indiába 1, Ausztráliába 2).

a kivándorló munkások száma, kik alatt kétségkívül napszamosaink értendők. Ez az arány az első években körülbelül ugyanaz maradt, bizonyítékául annak, hogy a kivándorlás kísértetének eleintén népünknek leginkább csak legalsóbb, legműveletlenebb rétegeit sikerült hatalmába kerítenie, míg a tanult elemek megtalálhatták a megélhetés feltételeit hazánk földjén is. Az utóbbi években azonban az intelligencia magasabb fokán álló néprétegek is nagyobb kontingenst szolgáltatnak Amerikának, különösen az őstermelők és iparosok kivándorlása élénkült meg.

***A Brémában hajóra szállott magyar kivándorlók foglalkozása
1890–1898. években.***

17. sz. tábla.

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Munkások	Egyéb ágak	Megjelölten	Összesen
1890	240	82	118	16.969	52	4.389	21.850
1891	530	121	97	13.236	7	3.139	17.130
1892	243	127	79	14.501	9	2.568	17.527
1893	412	307	130	9.746	49	1.415	12.059
1894	68	140	38	3.451	17	347	4.061
1895	276	379	53	11.851	48	1.250	13.857
1896	492	272	63	8.915	17	1.967	11.726
1897	950	272	105	3.870	42	2.853	8.092
1898	3.762	1.054	141	4.650	683	4.468	14.758
Összesen:	6.973	2.754	824	87.189	924	22.396	121.060

Ugy a hazai, mint a brémai adatgyűjtésnél sokkal gazdagabb anyag áll rendelkezésünkre az *Egyesült-Államok* statisztikájában, mely 1874. óta mutatja ki a bevándorlók foglalkozását, még pedig — mint említettük — 1898-ig országonként, azóta pedig nemzeti-ségek szerint részletezve. Az amerikai statisztikának idevágó adatai rendkívül gazdagok és a kérdés jelentőségeinek megítélésében sok tekintetben irányadók lehetnek. Ha a 18. sz. táblában erre vonatkozólag közölt adatokat átpillantjuk, arról győződünk meg, miszerint a magyarországi kivándorlást az jellemzi legélesebben, hogy az értelmiség, a tanult és bizonyos irányban kiképzett elemek majdnem teljesen távol tartják magukat tőle. Azt látjuk p. o., hogy az említett táblázatban kitüntetett 24 év alatt kivándorlott 527.669 ember közül csak 655 tartozott a szellemi keresethez s az iparos és egyéb tanult foglalkozási ágak is csak 22.792 lélekkel vannak a kivándorlásban képviselve. Ellenben 345.965-re rúg azon tanulatlan, speciális szakmára képező ismeretekkel nem bíró egyének száma, kiknek kenyerét csak a nyers testi erő biztosítja, továbbá 158.257-et

tesz azoknak száma, kiknek — mint a nők legnagyobb részének és a gyermekeknek — önálló foglalkozásuk egyáltalában nincs.

Az említett 24 év folyamán (1876/7—1893/4 és 1896/7—1901/2) ugyanis hazánkból az Egyesült-Államokba bevándorolt:¹⁰⁹⁾

értelmiségi keresettel bíró egyén	655
tanult foglalkozással	22.792
vegyes (nem tanult) foglalkozással bíró egyén	345.965
foglalkozás nélküli egyén	158.257
összesen	527.669

A nyers testi szolgálatra utalt tanulatlan néprétegek kivándorlásának ezen óriási aránya a magyarországi kivándorlás legsajátosabb és mondhatjuk egyúttal bizonyos tekintetben legszomorúbb jellemvonása, mert oly néptömegeket von el hazánktól, melynek itthon megmaradhatása kizártnak éppenséggel nem látszik, mert a nyers testi munka nincsen bizonyos foglalkozási ágakra utalva, hanem bármely foglalkozási ágban érvényesülhet. A nemzetközi összehasonlítások tanúsítják, hogy hazánk e tekintetben szomorúan kiválik valamennyi kivándorló állam közül, mert a tanulatlan elem sehonnán sem özőnlík ki oly nagy arányban, mint Magyarországból. A kivándorlók tömegéhez Angol- és Skótország szolgáltatja a legtöbb intelligens elemet, kevesebbet Olasz- és Németország; a tanult („skilled”) foglalkozások, melyekben az iparos elemek túlnyomók, hasonlóképen a két brit országban és a Németbirodalomban szerepelnek legnagyobb számmal a kivándorlók közt, míg Magyarországból, Olasz- és Írországból a durva munkáskéz távozik legnagyobb arányban. Száz kivándorló közt volt ugyanis az 1874/5—1891/2. évek átlaga szerint:

	értelmiség	tanult foglalkozások	nem tanult foglalkozások	foglalk. nélkül és ismeretlen	A nem tanult foglalk. közt volt munkás földműves	
Magyarország	0.₂	4.₄	59.₆	35.₉	52.₇	2.₇
Ausztria	0. ₄	7. ₆	40. ₇	51. ₃	28. ₃	6. ₂
Német birod.	0. ₆	11. ₃	29. ₇	58. ₄	15. ₄	8. ₇
Olaszország	0. ₈	7. ₃	59. ₀	32. ₉	46. ₉	8. ₂
Angolország	1. ₀	16. ₀	30. ₆	52. ₄	19. ₄	3. ₅
Skótország	0. ₉	24. ₆	25. ₇	48. ₂	10. ₈	3. ₈
Írország	0. ₃	5. ₄	52. ₅	41. ₈	32. ₀	2. ₈
Skandinávia	0. ₁	7. ₁	48. ₀	44. ₈	32. ₉	7. ₃
Oroszország	0. ₂	7. ₇	41. ₂	50. ₉	30. ₈	4. ₃

¹⁰⁹⁾ Az amerikai statisztikai adatgyűjtésben és közzétételben beállott változások folytán az 1894/5. és 1895/6. évekre vonatkozó adatok nem publikáltak.

A kivándorlási mozgalom eszerint az egyes államokban ellentétes irányban fejlődött; míg hazánk, Olaszország és Írország kivándorlói közt a tanulatlan foglalkozások túlnyomók, addig Angolország, Skócia és a Németbirodalom népének kivándorlását a tanult elemek erős százaléka jellemzi, ezzel pedig lépést tart a foglalkozás nélküliek nagy száma, mely ismét a nők és gyermekek arányával mutat megegyezést. Ez utóbbi körülmény pedig arra utal, hogy egész családok kivándorlása főleg oly országokban ér el nagy fokot, a hol a tanult elemek vándorolnak ki nagy számban, míg azon államokat, melyeknek kivándorlói leginkább csak durva testi munkákra támaszkodhatnak, jóval kevesebb nő és gyermek hagyja el. Nem-e arra utal ez, hogy leginkább a magasabb műveltséggel bíró kivándorlók viszik el magukkal családjukat is, ellenben azon elemek melyek tanultság nélkül is merészen kockára teszik szerencséjüket, családjukat vagy otthon hagyják hátra, vagy családot egyáltalában még nem alapítottak? Oly kérdésekre mutattunk itt rá, melyek a kivándorlás megítélésében imminens jelentőségűek és kétségtelenül behatóbb tanulmányozást is érdemelnek.

Vessünk ezek után még rövid pillantást arra, hogy a foglalkozási főcsoportok mely ágában szerepelnek kivándorlóink legnagyobb számmal. Erre vonatkozólag a 19. sz. táblában közöljük a jelentékenyebb foglalkozási ágakat 24 évről, egyúttal az utolsó négy év adatait nemzetiség szerint is részletezve, azonfelül pedig a 20. sz. táblában néhány erősen képviselt kereseti ág adatait évről-évre tüntetjük fel, hogy a negyed század folyamán beállott változásokat is észlelhessük. Már említettük, hogy az *értelmiségi foglalkozások* aránylag rendkívül csekély számmal vannak képviselve és az utolsó években még ez a szám is erősen csökkent. A táblázatokban kitüntetett 24 év folyamán mindössze csak 99 tanító, 24 pap, 47 művész, 54 építész és mérnök, 6 ügyvéd és 42 orvos vándorolt ki, de míg a negyedszázad összes kivándorlóinak mintegy fele az utolsó négy évre esik, addig csak 13 tanító, 7 pap, 15 művész, 2 jogász és 2 orvos kivándorló jut e négy évre. Az intelligens elemek kivándorlása tehát a legújabb időben jelentékeny apadást mutat, vagy legalább is nincs arányban a kivándorlás óriási fokozódásával. Egyedül a mérnökök és építészek kivándorlása esik majdnem kizárólag az utolsó négy évre. Az amerikai statisztika az értelmiségi rovatban mutatja ki a zenészeket is; ilyen 252 vándorolt be, kétségkívül túlnyomó részben cigányzenészek, bár az utolsó négy év adatai nagyobb számmal tót zenészeket tüntetnek ki, sőt

18. sz. tábla.

*Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosok kimutatása
foglalkozási főcsoportok szerint 1876–1902. években.*

É v	Értelmiség	Tanult foglalkozások	Vegyes foglalkozások	Foglalkozás nélküli	Összesen	Százalékokban			
						Értelmiség	Tanult foglalk.	Vegyes foglalk.	Foglalk. nélküli
1876–77	7	52	114	200	373	1 ^o	13 ^o	30 ^o	53 ^o
1877–78	5	85	182	374	646	0 ^o	13 ^o	28 ^o	57 ^o
1878–79	13	84	187	348	632	2 ^o	13 ^o	29 ^o	55 ^o
1879–80	43	375	1.967	1.978	4.363	1 ^o	8 ^o	45 ^o	45 ^o
1880–81	11	298	3.231	3.286	6.526	0 ^o	4 ^o	47 ^o	48 ^o
1881–82	13	237	5.199	3.480	8.929	0 ^o	2 ^o	58 ^o	59 ^o
1882–83	16	260	7.277	3.687	11.240	0 ^o	2 ^o	64 ^o	32 ^o
1883–84	14	470	9.445	4.869	14.798	0 ^o	3 ^o	63 ^o	32 ^o
1884–85	18	226	4.768	4.371	9.383	0 ^o	2 ^o	50 ^o	46 ^o
1885–86	13	598	7.917	3.892	12.420	0 ^o	4 ^o	63 ^o	31 ^o
1886–87	27	717	8.563	5.949	15.256	0 ^o	4 ^o	56 ^o	39 ^o
1887–88	28	627	10.006	5.139	15.800	0 ^o	4 ^o	63 ^o	32 ^o
1888–89	34	297	6.788	3.848	10.967	0 ^o	2 ^o	61 ^o	35 ^o
1889–90	30	1.093	14.429	6.510	23.062	0 ^o	5 ^o	65 ^o	29 ^o
1890–91	62	1.816	17.383	9.105	28.366	0 ^o	6 ^o	61 ^o	32 ^o
1891–92	51	1.469	21.370	14.346	37.236	0 ^o	3 ^o	57 ^o	38 ^o
1892–93	35	836	13.492	9.138	23.501	0 ^o	3 ^o	57 ^o	38 ^o
1893–94	17	473	7.624	6.283	14.397	0 ^o	3 ^o	53 ^o	43 ^o
1896–97	32	643	7.772	6.578	15.025	0 ^o	4 ^o	51 ^o	43 ^o
1897–98	19	990	8.141	7.509	16.659	0 ^o	5 ^o	48 ^o	45 ^o
1898–99	27	1.657	20.836	9.054	31.574	0 ^o	5 ^o	66 ^o	28 ^o
1899–00	29	2.703	44.186	16.118	63.036	0 ^o	4 ^o	70 ^o	25 ^o
1900–01	47	2.529	46.171	17.123	65.870	0 ^o	3 ^o	70 ^o	26 ^o
1901–02	64	4.257	78.917	15.072	98.310	0 ^o	4 ^o	80 ^o	15 ^o
Összesen	665	22.792	345.965	158.257	527.669	0°	4°	65°	30°

Fontosabb foglalkozási ágak az Egyesült Államokban 1870/77—1893/94. és 1896/97—1901/02. években bevérdorlott magyar humusok körében, tekintettel az utolsó négy éven bevérdorlottak nemzetiségére.

Foglalkozási ág	Utolsó négy év (1898, 99—1901/02) alatt				Utolsó négy év (1898/99—1901/02) alatt			
	24 év együtt	össze-sen	magyar	tót	ruthén	horvát	24 év együtt	össze-sen
Tanító	99	13	4	4	4	1	55	11
Pap	24	7	1	3	2	1	79	—
Művész	47	15	5	3	—	7	162	77
Zenesz	252	46	16	24	1	5	71	12
Építész, mérnök	54	47	20	7	—	20	383	209
Ügyvéd, jogász	6	2	1	1	—	—	206	69
Orvos, fogorvos	42	2	1	—	—	1	25	—
Pék	560	273	61	51	6	155	61	20
Sírfőző	150	89	10	11	4	64	206	—
Mészáros	730	311	135	103	7	66	40	—
Czukrasz	24	—	—	—	—	—	112	87
Molnár	480	337	89	171	4	73	20	—
Szabó, ruhakészítő	2.224	673	219	260	28	166	80	6
Czipész	2.188	1.105	438	462	33	172	3.992	788
Kalapos	41	—	—	—	—	—	196	68
Divatárusnő, varrónő	264	179	97	32	5	45	580	141
Szűcs	38	—	—	—	—	—	162	66
Úvegész, mázó	160	88	38	27	1	22	1.472	1.378
Kőműves	1.152	950	117	167	6	680	59	—
Kőfaragó	219	188	42	50	—	96	—	—
Cserépes	79	—	—	—	—	—	—	—
Takács	142	74	30	21	1	22	43.976	34.856
Kályhás	23	—	—	—	—	—	49	—
Ács, asztalos	2.502	1.505	456	625	40	384	54	—
Kádár	61	—	—	—	—	—	3.100	282
Bognár	199	161	59	82	5	15	491	—
Festő, galvos	28	—	—	—	—	—	80	12
Kerékvártó	16	—	—	—	—	—	14	1
Kovács	1.592	933	357	365	18	193	52	—
Lakatos	585	466	229	182	7	48	—	—
Vasmunkás	221	155	53	85	—	17	21.198	13.983
Czíműves	294	137	70	51	3	13	276.255	140.644
							158.257	57.367
							31.474	4.275
							7.750	—
							6.790	1.279
							2.764	2.764
							46.688	46.688
							13.868	13.868
							31.474	4.275
							7.750	—

20. sz. tábla.

Az Egyesült Államokba bevándorlott magyar honosok körében leggyakoribb foglalkozási ágaknak évenként való kimutatása.

É v	Szabó	Czipész	Kőműves	Ács, asztalos	Kovács	Bányász	Tengerész	Földműves Mezőgazdasági munkás	Kereskedő	Cseléd, szolga	Munkás
1876-77	11	5	2	3	3	—	—	13	39	3	54
1877-78	17	9	1	3	11	—	1	23	97	—	61
1878-79	20	7	2	3	3	1	—	27	86	1	50
1879-80	109	35	8	—	39	4	4	203	365	17	1.376
1880-81	87	34	2	23	17	6	—	160	342	35	2.673
1881-82	39	38	7	30	26	4	—	287	143	95	4.650
1882-83	33	19	9	41	21	2	11	153	150	47	6.874
1883-84	79	54	7	67	15	38	3	298	187	101	8.769
1884-85	41	18	1	20	20	27	2	183	91	92	4.362
1885-86	56	29	2	25	16	360	4	222	100	172	7.371
1886-87	89	60	13	44	28	284	2	395	185	316	7.639
1887-88	97	38	34	62	29	28	10	449	125	214	9.154
1888-89	65	27	10	24	24	19	5	263	125	227	6.145
1889-90	132	68	19	62	45	505	6	725	68	529	12.891
1890-91	185	103	22	156	90	698	15	1.279	178	1.014	14.816
1891-92	71	60	12	71	49	898	6	832	117	1.588	18.736
1892-93	82	103	10	105	56	233	6	1.605	107	859	10.868
1893-94	95	99	7	55	43	34	2	738	52	795	6.023
1896-97	96	74	12	86	42	29	5	435	144	531	6.580
1897-98	147	153	22	116	82	34	12	830	117	599	6.519
1898-99	53	82	88	223	141	127	206	269	2.706	45	1.495
1899-00	168	365	239	354	222	178	325	426	6.643	75	1.654
1900-01	186	256	262	315	190	149	379	69	8.606	81	1.728
1901-02	266	452	361	614	380	334	468	148	15.869	81	9.086
24 év együtt	2.224	2.188	1.152	2.502	1.592	3.902	1.472	43.976	3.100	21.198	276.255

néhány horvátot is. Ezeknek levonásával a tulajdonképeni értelmiségi foglalkozások összege 403 főre csökken. A már felsorolt ágakon kívül csekélyebb számmal még írók és tudósok, színészek, réz- és fametszők szerepelnek a bevándorlottak között, továbbá elszórva egy-két esettel más keresetek is.

Nem érdektelen az értelmiségi kereseteknek nemzetiség szerinti eloszlása sem. Az utolsó négy év adatai, melyek a nemzetiiségi megoszlást feltűntetik, ugyan csekély számuknál fogva nem alkalmasak e kérdés eldöntésére; mindamellett nem látszik érdektelennek, hogy 13 tanító közül 4 volt tót, 4 ruthén és 1 horvát. 7 pap közül pedig 3 tót, 2 ruthén és 1 horvát. Az amerikai pánszláv mozgalmakra nézve ez a jelenség kétségkívül nem közömbös. A magyarajkú kivándorlók lelki gondozásának hiányossága kívándorlásunknak egyik főbaja; azt gondoljuk, hogy a kivándorlási ügy állami istápolásának egyenesen arra kellene törekednie, hogy kíván-

dorlóink kellő számban hazafias szellemű papok és tanítók felett rendelkezzenek.

A *tanúlt* („*skilled*“) *foglalkozások* között az ipari ágak szerepelnek a legnagyobb számmal, de az amerikai statisztika ezen főcsoportba foglalja a bányászokat, kertészeket, könyvelőket, írkokokat, tengerészeket, fodrászokat és borbélyokat is. Ezen, itt felsorolt ágak, az utolsó 24 év alatt 7.007 fővel szerepeltek kivándorlóink között, úgy hogy a tisztán *iparos kivándorlók száma 15.695*. Ez a szám nagyon csekély, szembeállítva a kivándorlóknak fél milliót meghaladó összegével, s ha figyelembe vesszük, hogy e szám (az amerikai statisztika szerint) mintegy 70 iparág között oszlik meg, könnyen érthetőleg annyira szétforgácsolódik, hogy alig találunk tíz ágat, mely tömeges kivándorlást mutatna. A legerősebben képviselt iparágak (létszámuk sorrendjében) a következők:

ács, asztalos...	2.502	tímár	383
szabó	2.224	czinműves	294
czipész	2.188	divatárusnő, varrónő	264
kovács	1.592	vasmunkás	221
mészáros	730	kőfaragó	219
lakatos	585	nyerges, szíjgyártó	206
pék	560	fésűs	206
molnár	480	bognár	199

Az egyes iparágak adatainak tüzetesebb szemügyrevétele több érdekes jelenséget enged felismerni. Majdnem minden iparágga közös a kivándorlásnak az újabb időben való rohamos fokozódása, de míg a szabók már kezdettől fogva számottevő tömegekben keltek útra, addig p. o. a kőművesek tömeges kivándorlása csak 1899-ben vette kezdetét, amely évtől kezdve évenként több kőműves megy Amerikába, mint a megelőző 21 év alatt együttevve. E feltűnő emelkedést tisztán a horvát kivándorlók okozzák.

Ugyancsak nagyérdekű az iparágaknak nemzetiség szerinti összetétele is. A 19. sz. táblázaton erre vonatkozólag bő adatokat közlünk, melyeknek néhány érdekes mozzanatát e helyen is fel kell említenünk. Általában véve mondhatjuk, hogy nincs a kivándorlásban szereplő iparágak között egy sem, melynek túlnyomólag magyar jellege volna. A népesebb ágak közül aránylag legmagyarabb a lakatos, kovács és mészáros ipar, melynek körében 30—40 százalékkal van magyar. A kivándorolt asztalosok és ácsok között legtöbb a tót s ugyanők vannak erős többségben a tímárok, vasmunkások, czipészek, szabók és molnárok között is. Viszont a horvátok vannak többségben a kőművesek, kőfaragók, pékek és serfűzők között, de

aránylag nagyon sok közöttük az ács, asztalos és kovács is. A ruhének egyik iparágban sem szerepelnek számottevő összeggel; a tanult foglalkozások között ők állanak a legutolsó sorban.

A tanult foglalkozások közé sorolt keresetek közül a *bányász-hivatás* a legerősebben képviselt ág. 24 év alatt: 3.992 bányász bevándorlását mutatja ki az Egyesült-Államok statisztikája. Nincs foglalkozási ág, mely egyik évről a másikra oly nagy hullámzásokat mutatna, mint a bányászat. Míg ugyanis egyes iparágak szolgáltatnak évről-évre bizonyos, úgy szólván állandó kontingenst a kivándorlók tömegéhez, addig a bányászok csak bizonyos években szerepelnek nagyobb összeggel. Ez utóbbiak tükröztetik vissza azon eseteket. amidőn a kivándorlási ügynökök felbujtogatására egyes községekből hasonkeresetű egyének csoportosan vagy tömegesen ragadták kezükbe a vándorbotot s nem egy esetben a lakosságnak negyed-, sőt harmadrésze távozott el. Ily esetekben nem volna nehéz kinyomozni, hogy az illető kivándorló néptömeg mely községekből került ki; a jelen munka körén ez kívül esik, elegendőnek tartjuk megemlíteni, hogy ily tömeges kivándorlások, melyek a felsőmagyarországi bányavárosok, nevezetesen Gölniczbánya és Dobsina nép-számát apasztották, a 24 év közül hétben fordultak elő; Amerikába vándorolt ugyanis, 1885/6-ban 360, 1886/7-ben 284, 1889/90-ben 505, 1890/1-ben 698, 1891/2-ben 898 és 1892/3-ban 233 magyar bányász. Utóbbi év utána három évig majdnem teljesen szünetelt a bányász-kivándorlás; 1898. óta ismét lassan fokozódik, de csak az utolsó évben rúgott ismét 334-re; de míg a kivándorló bányászok régebben majdnem kizárólag Felső Magyarországból kerültek ki, addig most Horvát-Szlavonország szolgáltatja a zömüket; az utolsó négy év alatt kivándorolt 788 bányász közül ugyanis 481 volt horvát, 227 tót és csak 64 magyar.

Meg kell még emlékeznünk a kivándorló *tengerészekről*. A kivándorlásnak egy egészen új jelenségével állunk itt szemben. Húsz év alatt csak 94 ily eset fordult elő, az utolsó négy év alatt pedig 1.378 tengerész vándorolt el. Az egész mozgalom Horvátországból ered, s az utolsó négy év folyamán fokozatosan nyer intenzitásban: 206, 325, 379 és 468 volt a kivándorló tengerészek száma az egyes években. 29 egyén híján csupa horvátajkúak voltak s feltűnő, hogy a 29 nem horvát között 18 tótajkú volt, magyar csak 9, ruthén 3.

A *könyvelők* és *írások* szintén egyik népesebb ágát képezik a kivándorlóknak; 24 év alatt 580, az utolsó négy évben 141 ily

kivándorlót jegyzett fel az Unió bevándorlási hivatala, több mint fele magyarajkú, a többi horvát és tót. Ugyancsak sok a magyar ajkú a kivándorlott fodrászok, borbélyok és kertészek között is.

A *vegyes foglalkozások* közé sorolja az amerikai statisztika az őstermelőket, a kereskedőket, a közlekedésnél alkalmazottakat, a vagyonukból élőkét és a személyes és testi szolgáltatásokat végző egyéneket; 24 év alatt mindössze 345.965 ily egyén vándorolt ki, tehát a kivándorlók két harmada ide sorolható. Mindenek előtt az *őstermelőket* vesszük szemügyre, ahová a földműveseken és mezőgazdasági munkásokon kívül még a halászok, pásztorok, vadászok és erdészek számíthatók, kik csekély számmal szintén említetnek a kivándorlók közt. A kivándorlott földművesek száma az itt tárgyalt 24 év alatt 43.976 ot tett ki; ezeknek legnagyobb része mezőgazdasági munkásnak van kitüntetve és csak igen csekély az önálló földművesek, tehát birtokosok száma. Az amerikai statisztika csak négy év óta választja szét az őstermelőket ezen két csoportra; a szétválasztás eredménye, hogy 33.914 mezőgazdasági munkással szemben csak 942 birtokos földműves áll. Ha e számoknak hitelt adhatnánk, a földbirtokkal rendelkező őstermelők alig vennének részt a kivándorlásban. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a tulajdonképeni földműves-kivándorlás csak az utolsó néhány év alatt indult meg, mert míg 1898-ig évente csak néhány száz földműves indult útnak, és csak két ízben haladta meg a kivándorlók száma az ezret, addig 1898. óta rohamosan fokozódik a kivándorló földművesek száma; ugyanis

1898/99-ben	3.065
1899/00-ban	7.069
1900/01-ben	8.705
1901/02-ben	16.017

földműves vándorolt ki. Ez a rohamos fokozódás kétségkívül összefügg egyrészt az Alföld népességének a kivándorlásban való részvételével, mely — mint tudjuk — az utolsó években nagy mérveket öltött, másrészt a horvát kivándorlás megindulásával. Magyar földművesek kivándorlása régebben csak szórványos volt, 1898/99-ben 490 egyén lépte át az Egyesült-Államok határát, s három évvel reá már ötezernél több. Ily rohamosan még a horvát földművesek kivándorlása sem fokozódott, kiknek száma négy év alatt 1.477-ről 5.129-re szökött fel. Hasonló arányban vált sűrűbbé a tót gazdálkodók kivándorlása is, és megtízszereződött a mozgalom a ruthének közt is. Kétséget nem szenved, hogy a rohamos emelkedés tenden-

ciája még a következő években is uralkodni fog. A legutóbbi négy év adatai a következő:

Az Egyesült-Államokba bevándorlott földművesek és mezőgazdasági munkások száma volt:

	magyar	tót	ruthén	horvát	együtt
1898/99.	490	1.019	79	1.477	3.065
1899/00.	1.716	2.782	174	2.397	7.069
1900/01.	2.062	2.898	567	3.178	8.705
1901/02.	5.432	4.673	783	5.129	16.017
összesen	9.700	11.372	1.603	12.181	34.856

Számra nézve jóval csekélyebb, de jelentőségénél fogva szintén figyelmet érdemel a *kereskedők* kivándorlása. Huszonnégy év alatt 3.100-ra rúg a számuk és jellemző, hogy e szám a hetvenes évek végén és a nyolczvanas évek elején volt legmagasabb, újabban pedig erősen csökkent. Figyelmet érdemel a kivándorlás ezen ága, főleg azért, mert az utolsó négy év alatt fele részben magyar ajkúak szerepelnek benne, még pedig évről-évre fokozódó számmal. Meglehetősen magas a kivándorlott *házalók* száma is, t. i. 491.

Cseléd és szolga az itt tárgyalt 24 év alatt 21.198 vándorolt ki. Ez a szám már magában véve, magasságánál fogva, komoly figyelmet érdemel. De ha tekintetbe vesszük, hogy a cseléd-kivándorlás mozgalma egészen 1901-ig aránylag mérsékelt volt, (csak öt évben haladta meg az ezret) s az utolsó évben egyszerre, minden előkészület nélkül 9.000-re fokozódott, aggodalommal kell arra gondolnunk, hogy a gyorsan tovatérjedő kór a közel jövőben még nagyobb púsztítást fog népünk cselédrétegeiben végbe vinni. A magyar elem eddig ugyan csak kisebb mértékben vett részt e kivándorlásban, mert egészen 1901-ig évenként csak 2–300 fővel szerepelt benne; de az utolsó évben már 2.309 magyar cselédet mutat ki a statisztika, jeléül annak, hogy már ezek sem bírnak az amerikai varázsnak ellent állani. Hasonló arányban fokozódott a ruthén cselédek kivándorlása is, bár számuk még jóval alacsonyabb. A tótok a kivándorló cselédeknek felét teszik, a horvátok pedig mintegy ötöd részét. A legutóbbi négy év folyamán kivándorlott cselédek között volt ugyanis:

	magyar	tót	ruthén	horvát	együtt
1898/99.	257	886	34	318	1.495
1899/00.	278	861	75	440	1.654
1900/01.	286	785	138	519	1.728
1901/02.	2.309	4.258	1.032	1.487	9.086
összesen	3.130	6.790	1.279	2.764	13.963

Kétségtelen, hogy ha a Magyarországból kivándorló németek számát ismernők, a cselédek száma is tetemesen fokozódna, mivel újabban a Dunántúlról nagy tömegekben kerekednek fel német (sváb, hienecz) ajkú mindkét nembeli, főleg azonban női cselédek, kiket az Egyesült-Államok magas cselédbérei csálnak át.

Hátra van még, hogy azon társadalmi rétegről emlékezzünk meg, mely kivándorlóinknak zömét, több mint felét teszi: ezek a *munkások*. 24 év alatt nem kevesebb, mint 276.255 magyarországi munkás vándorolt ki. Tömeges kivándorlásuk 1879-ben indult ki, a nyolczvanas évek végén pedig már a tízezret érte el, majd a kilenczvenes évek csökkenése után fokozott erővel folytatódott s a legutóbbi évben már az ötvenezret haladta meg. Zömét, jó felét, kezdettől fogva a tótság szolgáltatta, de a kilenczvenes évek vége felé már a horvátok és magyarok is jelentékeny részét képezték. Mind a négy nemzetiség évről-évre nagyobb tömegeket bocsájtott útnak. A tótok száma négy év alatt megduplázódott, a magyaroké és a horvátoké megnégyszereződött, s mintegy hatszor annyi a kivándorló ruthén munkás, mint volt négy évvel ezelőtt. Ma már a horvát munkások vezetnek a kivándorlásban: az utolsó év (1901/02.) húszezernél többet szállított Amerikának, míg a tótok tizenhatsz-ezer fővel a második helyre kerültek, a magyarok pedig tízezer kivándorlóval harmadik helyen állanak. A kivándorlott munkások között volt ugyanis:

	magyar	tót	ruthén	horvát	együtt
1898/99.	2.542	8.108	734	4.801	16.185
1899/00.	7.135	15.965	1.497	10.678	35.275
1900/01.	6.025	15.701	2.942	10.900	35.568
1901/02.	10.716	18.092	4.499	20.309	53.616
összesen	26.418	57.866	9.672	46.688	140.644

Legvégül szóljunk néhány szót a *foglalkozás nélküli kivándorlóinkról*, kik között a nők és gyermekek nagy része is foglaltatik. Számuk 24 év alatt 158.257-re rúgott, vagyis az összes kivándorlók 30 százalékát tette. Közöttük legtöbb a tót, jóval kevesebb a magyar, és aránylag igen kevés a horvát és ruthén, a mi azzal függ össze, hogy a kivándorló horvátok és ruthének között legkevesebb a gyermek (lásd a 147. lapon) és a horvátok közt a nő is igen kevés (lásd a 143.—144. lapon).

Ezek után befejezésül a 21. sz. táblázatban összeállítjuk a foglalkozási főcsoportoknak nemzetiségek szerinti megoszlását az 1898/99—1901/02. években.

21. sz. tábla.

A foglalkozási főcsoportoknak nemzetiségek szerinti megoszlása az 1898-99—1901/02. évekről.

Foglalkozás	É. v	Magyar	Tót	Ruthén	Horvát	Összesen
Értelmiség	1898—99	12	11	—	4	27
	1899—00	16	6	2	5	29
	1900—01	21	16	1	9	47
	1901—02	23	18	4	19	64
	Együtt	72	51	7	37	167
Tanult foglalkozások	1898—99	361	588	15	693	1.657
	1899—00	690	987	33	993	2.703
	1900—01	612	747	62	1.108	2.529
	1901—02	1.326	1.294	97	1.540	4.257
	Együtt	2.989	3.616	207	4.334	11.146
Vegyes foglalkozások	1898—99	3.315	10.042	847	6.632	20.836
	1899—00	9.166	19.655	1.750	13.615	44.186
	1900—01	8.438	19.438	3.650	14.645	46.171
	1901—02	18.554	27.082	6.317	26.964	78.917
	Együtt	39.473	76.217	12.564	61.856	190.110
Foglalkozás nélküliek	1898—99	2.016	5.197	538	1.303	9.054
	1899—00	3.905	8.595	1.047	2.571	16.118
	1900—01	4.240	9.142	1.575	2.166	17.123
	1901—02	3.707	8.540	1.115	1.710	15.072
	Együtt	13.868	31.474	4.274	7.750	57.367
Összesen	1898—99	5.704	15.838	1.400	8.632	31.574
	1899—00	13.777	29.243	2.832	17.184	63.036
	1900—01	13.311	29.343	5.288	17.928	65.870
	1901—02	23.610	36.934	7.533	30.233	98.310
	Együtt	56.402	111.358	17.053	73.977	258.790

Az Egyesült-Államokba kivándorolt magyarok foglalkozására vonatkozó adatokat ezekben főbb vonásaikban ismertettük. Miként az előadottakból kitűnik, a különböző forrásokból való adatok egymástól lényegesen eltérnek. Saját hazai adatgyűjtésünk szerint a kivándorlók közt 34·8% az őstermelő, míg az útlevelek szerint csak 13·1%, az amerikai adatok szerint 11·9%, sőt a brémai feljegyzések szerint épen csak 7·1%. A nagy eltérés minden valószínűség szerint onnan van, hogy a magyar adatgyűjtés a mezőgazdasági munkásokat és napszámosokat is az őstermelés rovatában mutatja ki, míg a külföldi források a napszámosok (ill. munkások) külön rovatában. Innen van az is, hogy a magyar statisztika csak 43·2% napszámost mutat ki, míg a külföldi források 75—88%-ot; feltűnő azonban, hogy a napszámosok az útlevel-statisztikában is 79·3 szá-

zalékkal szerepelnek. Nagy az eltérés az iparosok tekintetében is; a központi statisztikai hivatal (1901. évről) 9·5% iparost mutat ki, de az útlevelek statisztikája csak 3·2% iparosról számol be, s ez a szám a brémai feljegyzésekkel (2·8%) is egyezik, míg az amerikai adatok 5·4 százalékot eredményeznek. Meglehetősen egyezők az adatok a kereskedők és az értelmiség tekintetében; utóbbiak 0·2–0·5 százalékkal szerepelnek, s ha az útlevelek szerint 1·4%-ra rúg ezen arány, ez minden valószínűség szerint onnan van, hogy számos intelligens magyar ember útlevelet vált ugyan, de nem azzal a szándékkal, hogy hazájából ki is vándoroljon. Annyi mindenestre tény, hogy a különböző forrásból eredő adatok a felvételi eljárás és rendszer különböző volta miatt mutatnak lényeges eltéréseket. Ennek dacára azonban minden adatgyűjtésből egyaránt kiviláglik az a tény, hogy kivándorlóink között elenyésző csekély számmal vannak képviselve, az értelmiséghez tartozó kereseti ágak, ellenben a durva testi munkát végező néprétegek főbb osztályai, u. m.: a napszámosok és munkások óriási nagy kontingenst szállítanak az Amerikába bujdosó magyarság embertömegébe.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

A kivándorlók vagyoni állapota.

Már az előző fejezetben közölt adatokból kiviláglik, hogy a magyarországi kivándorlók többnyire vagyontalan, szegény emberek. Láttuk, hogy kivándorlóinknak majdnem kilencz tizedrésze napszámos és mezőgazdasági munkás, és csak a fennmaradó töredékben találunk olyan kereseti ágakhoz tartozó (értelmiségi, ipari vagy kereskedelmi) foglalkozásokat, melyek némi jólétre következtetni engednek. Világos tehát, hogy a szegénység, a nyomor kergeti szegény honfitársaink legnagyobb részét a tengerentúli útra. Az Egyesült-Államok kormánya ezen teljesen szegény sorsú bevándorlókat látja legkevésbé szívesen, mert közel áll a lehetőség, hogy ezen — minden anyagi segély-forrást nélkülöző — bevándorlók az állam terhére fognak esni. Az Egyesült-Államok bevándorlási hatóságai ez okból különös figyelemmel kísérik ezen szegénysorsú be-

¹¹⁹⁾ Az utolsó négy év adatai a magyarok, tótok, ruthének és horvátok megfelelő adatainak összegezéséből állottak elő; a többi évekből közölt adatok még politikai államok szerint közöltettek, tehát egész Magyarország összes kivándorlóira vonatkoznak.

vándorlókat, s hivatalos kiadványaikban állandóan be is számolnak a bevándorlók vagyoni viszonyairól s arról, hogy hány vagyontalan egyént tiltottak el az Unio területére való belépéstől.

A magyarországi bevándorlók vagyoni állapota igen kedvezőtlen, s a mi szomorú, az újabb időben mindinkább rosszabbodik. Nagyon természetes, hogy minél inkább súlyosbodnak a körülmények, melyek népünket kivándorlásra késztetik, annál több a teljesen szegény kivándorló, annál kisebb lesz tehát az az átlagos pénzösszeg, melylyel a bevándorlók Amerikába való érkezésükkor rendelkeznek. A kivándorlók pénzösszege tekintetében hazánk mindig kedvezőtlen helyet foglalt el az európai államok között, a legújabb időben pedig, mint említők, még rosszabbodik a helyzet. Mig ugyanis még a kilenczvenes évek derekán egy-egy felnőtt (20 évnél idősebb) magyar kivándorlóra átlag 20—22 dollár készpénz jutott, addig ez az összeg 1898/99-ben már 15·0-re csökkent, azóta pedig fokozatosan 12·8-ra szállt alá. Ezzel kapcsolatban azon egyének száma, kik 30 dollárnál nagyobb pénzösszeggel rendelkeznek, a bevándorlók összegéhez viszonyítva fokozatosan csökken s nyolcz év alatt 19 százalékról 6 százalékra szállt alá. Az Egyesült-Államok hivatalos kimutatásaiból kitűnik ugyanis, hogy a bevándorlott magyarok közül

	30 dollárnál több kevesebb pénzzel bírt		30 dollárnál több pénzzel bírt tehát	a fejenkénti átlagos készpénz- összeg volt tehát
1894/95.	1.931	8.052	19·3 ‰	19·9 dollár
1895/96.	3.724	18.280	16·9 „	16·9 „
1896/97.	1.621	6.510	19·9 „	20·7 „
1897/98.	1.538	7.494	17·0 „	22·8 „
1898/99.	3.231	23.479	12·1 „	15·1 „
1899/00.	4.510	49.555	8·3 „	13·5 „
1900/01.	4.377	53.495	7·6 „	13·5 „
1901/02.	5.596	81.054	6·5 „	12·8 „

Az utolsó négy évről ezen adatokat nemzetiségek szerint részletezve is bírjuk s azokat a 22. sz. táblában egész terjedelmükben be is mutatjuk. A táblázat tanulságai igen meglepők. Azt látjuk ugyanis, hogy kivándorlóink közül a tótok és horvátok rendelkeznek aránylag legtöbb pénzzel, a magyarok ellenben átlag jóval szegényebbek, úgy, hogy náluk csak a ruthének vagyoni viszonyai még kedvezőlenebbek. A négy év átlagában ugyanis

egy-egy tót kivándorló átlag...	13·8
„ horvát „ „ ...	13·8
„ magyar „ „ ...	12·8
„ ruthén „ „ ...	12·2

dollár pénzzel érkezett Amerikába.

Harmincz dollárnál nagyobb pénzüsszeggel bírt pedig:

a horvát kivándorlók közül	10·6 %
a tót	"	"	7·6 "
a magyar	"	"	5·3 "
a ruthén	"	"	4·1 "

Ha ezek után a magyarországi kivándorlók által Amerikába hozott összes pénzmennyiséget kutatjuk, a következő eredményre jutunk. Ez az összeg volt:

1894/95. évben	...	199.076 dollár
1895/96.	"	371.471 "
1896/97.	"	168.287 "
1897/98.	"	206.004 "
1898/99.	"	402.208 "
1899/00.	"	729.973 "
1900/01.	"	783.079 "
1901/02.	"	1.114.499 "
Összesen	...	3,974.597 dollár

Nyolcz év alatt tehát közel négy millió dollár vándorolt Amerikába, de ebből három millió az utolsó négy évre esik. Ezen négy évben a kivitt pénzüsszeg ekként oszlik meg a kivándorlók nemzetisége szerint:

a tótok kivittek	...	1,321.048 dollárt
a horvátok	"	935.602 "
a magyarok	"	598.646 "
a ruthének	"	174.463 "

Mindezen adatok csak a 20 évnél idősebb kivándorlók pénzkészletét tüntetik fel, s a fejenkénti átlagot is ezen alapon számítottuk ki. Ha figyelemmel vagyunk a fiatalabb kivándorlókra, nevezetesen a gyermekekre is, a fejenkénti átlagösszeg még sokkal kisebb. A 22. számú táblában ezt az átlagot is kimutattuk s a tábla szomorú tanúságot t.sz arról, mennyire csökken ez az átlag évről évre. A kivándorlók egy-egy fejére ugyanis jutott:

1894/95. évben	...	13·1 dollár
1895/96.	"	12·0 "
1896/97.	"	11·2 "
1897/98.	"	12·4 "
1898/99.	"	12·7 "
1899/00.	"	11·6 "
1900/01.	"	11·9 "
1901/02.	"	11·3 "

22. sz. tábla.

***Az Egyesült-Államokba bevándorolt magyar honosok vagyoni viszonyai
az 1898/90—1901/02. években, nemzetiségük szerint.***

Nemzetiség	É v	Husz évnél idősebb bevándorlók száma			A kivándorlók		
		kik 30 dollárnál		Összesen	összes bemutatott pénze	1 felnőtt tagjára	1 fejére átlában
		több	kevesebb				
		penzt hoztak magukkal					
Magyarok...	1898—99	317	4.180	4.497	60.961	13.6	10.7
	1899—00	559	10.765	11.324	143.262	12.7	10.4
	1900—01	616	10.751	11.367	143.550	12.6	10.8
	1901—02	1.012	18.813	19.825	250.873	12.6	10.6
	Együtt	2.504	44.509	47.0 3	598.646	12.8	10.6
Tótok ...	1898—99	1.585	11.848	13.433	201.461	15.0	12.8
	1899—00	2.041	23.403	25.444	341.922	13.4	11.7
	1900—01	1.771	23.678	25.449	356.942	14.0	12.2
	1901—02	2.060	29.697	31.757	420.723	13.2	11.4
	Együtt	7.457	88.626	96.083	1.321.048	13.8	11.9
Ruthének ...	1898—99	87	1.481	1.168	18.029	15.4	12.8
	1899—00	119	1.981	2.100	29.802	14.2	10.5
	1900—01	158	4.169	4.327	50.402	11.6	9.5
	1901—02	216	6.532	6.748	76.230	11.3	10.1
	Együtt	580	13.763	14.343	174.463	12.2	10.2
Horvátok ...	1898—99	1.242	6.370	7.612	121.757	16.0	14.1
	1899—00	1.791	13.496	15.197	214.987	14.1	12.5
	1900—01	1.832	14.897	16.729	232.185	13.9	12.9
	1901—02	2.308	26.012	28.320	366.673	13.0	12.1
	Együtt	7.173	60.685	67.858	935.602	13.8	12.6
Összesen ...	1898—99	3.231	23.479	26.710	402.208	15.1	12.7
	1899—00	4.510	49.555	54.065	729.973	13.5	11.6
	1900—01	4.377	53.495	57.872	783.079	13.5	11.9
	1901—02	5.596	81.054	86.650	1.114.499	12.8	11.3
	Együtt	17.714	207.583	225.297	3.029.759	13.4	11.7

Ha pedig a nemzetiségeket külön vizsgáljuk, az átlag:

a horvátok után	11.9	dollár.
a tótok „	12.6	„
a magyarok „	10.6	„
a ruthének „	10.2	„

Európa államai közt csak kevés van, melynek polgárai ily csekély pénzkészlettel érkeznének az Egyesült-Államokba. A hivatalos kimutatás p. o. az 1895/96. évről közöl összehasonlító adatokat; ez évben a magyarországi bevándorlók fejenként csak **12 dollár**

pénzt hoztak magukkal. Ezen átlagon alúl maradtak az oroszok 7·0, portugaliak 8·3 és az olaszok 8·7 dollárral. A többi álamok kedvezőbb átlagot mutattak ; a legnagyobb átlagösszegekkel szerepel :¹¹¹⁾ Németország 38·3, Franciaország 35·6, Svájc 33·3 és Belgium 25·7 dollárral. Ezek a számok érthetővé teszik, miért nem szeretik a magyar kivándorlókat az Egyesült-Államokban.

¹¹¹⁾ Spanyolországot (71.6 dollárral) figyelmen kívül hagyjuk, mivel a bevándorlók száma itt igen csekély s így az átlag feltűnő magassága a véletlen műve lehet.

Ötödik szakasz.

A kivándorlás visszahatása.

HUSZADIK FEJEZET.

A kivándorlás hatása népesedésünkre.

Amióta hazai kivándorlásunk oly nagy mérveket öltött, azóta lassanként a köztudatba is átment az a meggyőződés, hogy a kivándorlás erős visszahatással van népességünkre. Ez a visszahatás egyrészt a népesedés alakulásában jut kifejezésre, másrészt érvényesül a népesség gazdasági életében, nemzeti érzületének, művelődésének és erkölcsi életének fejlődésében. Fejtegetéseink hiánysak maradnának, hogyha a visszahatás ezen különböző jeleit legalább röviden szemügyre ne vennők.

Már 1898-ban megjelent egyik dolgozatunkban¹¹²⁾ igyekeztünk a kivándorlásnak népesedésünkre gyakorolt hatását kimutatni. Az azóta begyűlt statisztikai anyag csak megerősíti akkor kifejtett nézeteinket, miért is mostani fejtegetéseink lényegében egyeznek akkori érvelésünkkel. A kivándorlás visszahatása egyrészt a nemi arány, a kormegoszlás és a családi állapot arányának módosulásában, másrészt a természetes népmozgalom megromlásában jut kifejezésre. Elsősorban azon változást óhajtjuk szemügyre venni, melyet a kivándorlás a *nemi arány* alakulásában idézett elő.

Hazánkban egészben véve kedvező a nemi arány; az utolsó négy népszámlálás credményei szerint ezer férfira 1014, 1018, 1015 és 1009 nő esett, úgy, hogy — némi csekély nőtöbblet mellett — elég állandó egyensúlyról lehet szó. De az egész magyar biroda-

¹¹²⁾ A felvidéki kivándorlás hatása népesedésünkre. (Budapesti Szemle 1898. évi* januári szám.)

lomra számított ez arány lényegesen módosul és szűkebb-tágabb határok közt ingadozik, a mint az ország egyes szűkebben határolt területegységeire térünk át. Az ország délkeleti és déli részében tapasztalható nőhiánnyal szemben áll az északnyugati vármegyék erős nőtöbblete. Jelentékeny volt ez már századunk közepén azon megyékben, melyeknek férfinépe már akkor is bejárta az egész országot, mint üveges, drótos vagy egyéb iparos. 1869-ben Trencsén, Árva és Liptó vármegyében volt a nők aránya legnagyobb, tudniillik ezer férfira 1106, 1084 és 1074 nő; Szepes és Abauj-Torna már akkor is elég tekintélyes nőtöbblete által (1061 és 1065) tűnt ki, de a többi vármegyék, így nevezetesen Sárosnak nemi aránya egészen normális volt. A hetvenes években megindult kivándorlási mozgalom egy csapásra megváltoztatta az előbbi helyzetet, a nyolczvanas években pedig teljesen megromlott a már is megingatott egyensúly. Legnagyobb volt a romlás azon vármegyékben, melyeknek népességét Amerika szívja föl. Zemplénben ma 1.126 nő jut ezer férfire, Abauj-Tornában 1.123, Szepesben 1.113 és Sárosban 1.161, tehát — bár a két utóbbi vármegyében az utolsó évtized folyamán az aránytalanság a nők nagyobb mérvű kivándorlása folytán némileg csökkent — a nőnem túlsúlya igen nagy. Jelentékenynyé vált a nőtöbbség Liptó vármegyében, melyet az amerikai kivándorlás hullámai szintén érintettek; ellenben Bereghen és Máramarosban a Galiczia felől való beözönlés ellensúlyozta a kivándorlás okozta férhihiányt. Igen feltűnő az a változás, mely Trencsén vármegye népességében fölismerhető. Az amerikai kivándorlás itt még nem öltött oly mérveket, hogy befolyása a népesség összetételében érezhetővé válhatnék. A nők aránya itt mindamellett nagyobb, mint bárhol az országban, mert 20.000-nél többre rúg a nőtöbbség, vagyis ezer férfira 1.173 nő jutott. E nagy eltérés annál feltűnőbb, mivel jelenleg se az ország különböző részeiben, se az osztrák tartományokban élő trencsénvármegyeiek közt nem találjuk meg azt a nagy férfitömeget, mely Trencsénben hiányzik, és az amerikai kivándorlás — mely itt különben is újabb keletű — sem képes a 20.000 főnyi férfi hiányát kimagyarázni. Úgy látszik tehát, hogy e nagy hiány már régebb időből ered, oly időből, a midőn a belföldi vándorlások Trencsénmegyének csak fértilakosságát mozgósították. A nagy hiány azóta megmaradt, fokozódott is, anélkül, hogy a jelenleg rendelkezésre álló statisztikai adattainkból kimagyarázni képesek volnánk. Valódi oka tehát rég elmúlt idők eseményeiben rejlik, melyek oly elemi erővel léptek föl, hogy a kellő egyensúly még máig sem tudott helyreállni.

A nemek arányának módosulása az utolsó negyedszázad lefolyása alatt a következő adatokból ítélhető meg:

Ezer férfira jutott nő	1869	1880	1890	1900
Szepes vármegyében	1061	1072	1149	1113
Sáros „	1029	1072	1166	1161
Abauj-Torna „ ¹¹³⁾	1065	1080	1133	1123
Zemplén „	1041	1081	1116	1126
Ung „	1029	1049	1087	1103
Árva „	1084	1083	1085	1102
Liptó „	1077	1089	1121	1108
Trencsén „	1106	1195	1181	1173

Hogy az egyes törvényhatóságokon belül mekkorára fokozódhatnak a nők többlete, arról fogalmat alkothatunk a következő felsorolásból, melyben négy vármegyének a legszélsőségesebb viszonyokat feltűntető járásait állítottuk össze. Ezer férfira jutott nő:

Szepes vármegyében		
az ólublói járásban	...	1.159
a gölniczbányai „	...	1.136
az iglói „	...	1.126
a lőcsei „	...	1.103

Sáros vármegyében		
a makoviczai járásban	...	1.210
a szekcsői „	...	1.174
a tapolyi „	...	1.158
az alsótárczai „	...	1.146
a felsőtárczai „	...	1.140
a siroakai „	...	1.114

Árva vármegyében		
a vári járásban	...	1.168
a trsztenai „	...	1.107
az alsókubini „	...	1.105

Zemplén vármegyében		
a varannói járásban	...	1.193
a nagymihályi „	...	1.192
a homonnai „	...	1.179
a gálszécsi „	...	1.178
a sztrókói „	...	1.139
a sátoraljaujhelyi „	...	1.126
a szinnai „	...	1.118

Trencsén vármegyében		
a bittsei járásban	...	1.536
a csaczai „	...	1.309
a kiszuczaujhelyi „	...	1.298
a vágbeszterczei „	...	1.145
a puchói „	...	1.106
az illavai „	...	1.102

Még sokkal nagyobbak azonban a különbségek, ha az egyes községekre térünk át. Az alább felsorolt példák mutatják, hogy számos községben teljesen megbomlott a kedvező nemi arány, amennyiben helyenként kétszer annyi a nő, mint a férfi. Ime néhány trencsénvármegyei példa az 1900. évi népszámlálás adataiból, melyekhez egyúttal a külföldön távollevő egyének számát is hozzácsatoljuk.

	Bittsei járás		külföldön távol van
	férfi	nő	
Kollarovicz	613	1.294	424
Rovne	1.340	2.415	628
Dihépole	1.316	2.197	480

¹¹³⁾ Kassa nélkül.

	férfi	nő	Külföldön távol van
Viszoka	1.277	2.087	415
Trencsénmakó ...	1.032	1.552	262
Styávnik	1.368	1.918	306
Csacszai járás			
Zákopce	868	1.770	550
Turzovka	3.370	4.597	559
Csacza	2.078	2.551	190
Kiszucsaujhelyi járás			
Neszlusa	689	1.308	388
Nagydivina	502	885	217
Ochodnicza	446	781	209

A nemi aránynak módosulása a családi állapot arányának módosulásával jár együtt és leginkább a házasságban élő néprétegek számára van jelentékeny befolyással. Minél nagyobb a kivándorlás, annál inkább csökken a házasságban élők száma, mivel a kivándorlók jelentékeny része legény, kiknek elköltözése a házasságkötések számát is tetemesen apasztja. Aránylag nagyobb ugyan a kivándorló házások száma, de — miként látni fogjuk — ezek családokat a legtöbb esetben odahaza hagyják. A népszámlálások tanúságai szerint a nőtlen és nős férfiak száma az erősen kivándorló vármegyék mindegyikében jelentékenyen csökkent. Az összehasonlításokból ugyanis kitűnik, hogy Szepes vármegyében 1880-tól 1890-ig¹¹⁴⁾ a nőtlen férfiak száma 48,425-ről 45,440-re, a nős férfiaké 33,399-ről 28,476-ra szállt alá; Sáros vármegyében a csökkenés a nős férfiaknál igen nagy, 32,044-ről 28,955-re, a legényeknél aránylag csekély (47,793-ról 46,839-re). Abauj-Torna és Zemplén vármegyében abszolút csökkenés nincs, de ilyent találunk Liptó vármegyében. A nők száma csak Szepes vármegyében mutat abszolút csökkenést, úgy a hajadonok, mint a férjesek kategóriájában; de a többi vármegyének csak gyöngye férfi és női szaporulata is nagyrészt a kivándorlásra vezethető vissza. Figyelmünket fölébreszti még az özvegy nők számának erős fölszökése, mely minden valószínűség szerint szintén a kivándorlásnak egyik symptomája, arról tanúskodván, hogy sokan kivándorlók közül az Atlanti-óceánon túl elpusztultak, özvegyiségre juttatva itthon maradt hitvestársukat.

Általában véve azt kell mondanunk, hogy a házasságban élő nők aránya a kivándorló vármegyékben a legcsekélyebb, minthogy

¹¹⁴⁾ Az 1900. évi népszámlálás eredményéből a családi állapotról vonatkozó adatoknak nem szerinti részletezése e sorok írásakor még nincs közzétéve, miért is csak az 1880—1890. évi változások tárgyalására kell szorítkoznunk.

ott a nagy férfitömeg hiánya sok lányra nézve lehetetlenné teszi a férjhezmenetelt. Hazánkban a női népességnek átlag 40 százaléka élvezi a házaselet áldásait. Ez volt az arány még a hatvanas évek végén Sáros és Abauj vármegyében is; ma már egyik kívándorló megyében sem található föl. Ma már a házasság nők aránya alig haladja meg a 38 százalékot, sőt Trencsén vármegyében csak 36·6-ra rúg. A kívándorló vármegyék mindegyikében fölismerjük ez arálynak évtizedről-évtizedre való csökkenését, mint természetes folyományát a házasodható férfiak nagy hiányának; legkisebb az arány természetesen Sárosban (37·8). Egyedül Trencsén különbözik annyiban, hogy itt a férjes nők aránya az egész negyedszázadban változatlanul ugyanaz maradt, és egyúttal a legkisebb az egész országban (36·6)¹¹⁵. Ez a jelenség megmagyarázza Trencsén vármegyére vonatkozó fentebbi észleletünket és egyúttal azt tanúsítja, hogy a nagy férjhiány már negyedszázaddal ezelőtt oly mélyre szállította le a házassági arányt. E viszonyok mikénti alakulása az alább következő adatokból ismerhető föl szabatosan.

Száz nő közt volt férjes:

	1869	1880	1890
Szepes vármegyében	39.5	38.3	38.3
Sáros „	40.1	38.3	37.8
Abauj-Torna „	40.0	37.6	38.6
Zemplén „	39.0	36.4	38.6
Ung „	38.8	36.0	38.2
Árva „	37.3	38.1	38.3
Liptó „	39.4	40.1	38.3
Trencsén „	36.4	36.3	36.6

A nemi arány módosulása mellett van még egy másik nagy-jelentőségű demographiai tényező, melyre a kívándorlás nagy hatást gyakorol, és ez a korviszonyok alakulása. Magyarország korviszonyait általában véve a gyermekkorok erős képviseltetése és a magasabb korosztályok alacsonyabb aránya jellemzi. Ismeretes, hogy a 15 éven aluli — még keresetképtelen — gyermekek aránya az összlakossághoz 36·66 százalék, a 15—40 éves embereké 37·88%, a 40—60 éveseké 18·59%, és az ennél idősebb aggasztánoké 6·81%. Hazánk felvidékén ez az arány lényegesen módosul. Így 1891-ben és 1900-ban a tárgyalásunk körébe bevont vármegyék korviszonyai a következőképen alakultak:

Száz lakos közül volt:

¹¹⁵ Csak a felnőtt női lakossághoz viszonyítva az arány 58·7, míg minden más vármegyében 60-nál, (sőt egyesekben 70-nél is) több.

1890-ben					1900-ban				
	0—15	15—40	40—60	60 évnél	0—15	15—40	40—60	60 évnél	
	éves	éves	éves	idősebb	éves	éves	éves	idősebb	
Szepes várm.	37·5	35·1	19·1	8·3	38·3	34·3	18·5	8·8	
Sáros „	39·9	34·8	17·9	7·4	41·1	32·7	18·0	8·2	
Abauj-Torna „	37·4	37·0	18·5	7·1	38·3	34·4	18·6	8·7	
Zemplén „	38·7	38·5	17·0	5·8	40·9	34·7	17·4	7·0	
Ung „	39·7	38·5	16·2	5·6	43·6	34·7	16·2	6·5	
Árva „	35·5	37·3	18·9	8·3	37·1	34·7	19·3	8·9	
Liptó „	35·7	36·8	19·5	8·0	37·0	35·8	18·9	8·3	
Trencsén „	37·8	37·8	18·3	6·1	39·2	36·7	17·8	6·3	

Ez összeállításból világosan kitűnik, hogy a munkakereső korban álló népesség aránya az erősen kivándorló vármegyékben jelentékenyen alászáll. Legjelentékenyebb a csökkenés Sárosban, ahol a népességnek kevesebb mint harmada (32·7%) áll 15—40 éves korban; egész hasonló Szepesnek a helyzete 34·3%-al és Abauj-Tornáé 34·4%-al; még Liptóban is jelentékeny e korcsoport csökkenése.

Ez a csökkenés különösen feltűnő, ha a három népszámlálás adatait hasonlítjuk össze. Kitűnik ugyanis, hogy az összes lakosságból 20—40 éves korban állott:

	1880	1890	1900	Csökkenés
	s z á z a l ó k	s z á z a l ó k	s z á z a l ó k	1880—1900
Szepes	27·2	25·1	24·9	3·3
Sáros	26·7	24·2	22·6	4·1
Zemplén	28·7	28·7	24·6	4·1
Abauj-Torna	28·1	26·2	24·6	3·5
Ung	28·1	28·6	24·8	3·3
Árva	28·0	28·0	25·3	2·7
Liptó	28·1	27·3	26·2	1·9
Trencsén	28·3	28·2	27·4	0·9
Zólyom	30·3	28·1	27·8	2·5
Gömör	30·0	28·7	27·2	2·8

De még élesebben ismerhetjük föl e viszonyokat, ha a férfi és női népességet külön vesszük szemügyre. A kivándorlás — miként ismeretes — leginkább a férfinépességből szedi áldozatait, a női népességet sokkal kevésbé támadja meg; ez határozott kifejezést nyer statisztikai adatainkban. Hazánkban eddig három népszámlálás volt, melynek adatai a korviszonyok változásainak tüzetes tanulmányozására használhatók föl.¹¹⁶⁾ Az eredmény, melyet az 1869.

¹¹⁶⁾ Az 1900-iki népszámlálást itt ismét figyelmen kívül kell hagynunk, mivel a koroknak nemek szerinti eloszlása ezidő szerint még nincs közzétéve.

és 1890-ik évi népszámlálás összehasonlításából nyerünk, meglepően azonos a vizsgálódásunk tárgyát kepező vármegyék mindegyikében. A férfinépességet tekintve constatálhatjuk, hogy a kivándorlás a felnőtt korosztályokat erősen megapasztotta. Ez az apadás úgy Szepes, mint Sáros vármegyében a huszadik évvel kezdődik és körülbelül az 55-ik életévig tart, legerősebb pedig a 30—40 életévek közt. Abauj-Tornában, Ungban és Zemplénben a csökkenés valamivel később kezdődik, Liptóban ellenben valamivel korábban ér véget. A nőknél a kormegoszlás módosulása kevésbé éles, a csökkenés később lép fel, rendszerint csak 15—20 éves időszakra terjed ki és sokkal kevésbé intenzív, mint a férfiaknál; Szepesben a 20-ik évtől a 45-ikig, Zemplénben és Ungban a 30-tól az 50-ikig érezhető, egyedül Liptóban már az 5-ik évtől egészen az 50-ikig. Itt már a hosszú időközre való kiterjedés jelzi, hogy az itteni mozgalom eltérő az Amerika felé való kivándorlás jellegétől.

E vizsgálatunkban — mint említők — az egyes korosztályok viszonylagos nagyságának, azaz arányának módosulásaiból indulunk ki. A viszonyszámítás természetéből folyik, hogy azon esetben, a midőn bizonyos korcsoportok — jelen esetben a munkaképes korcsoportok — számaránya csökken, ezzel szemben a többi korcsoportok arányának emelkednie kell. Így látjuk táblázatunkban a gyermekkorok és az idős korok arányának nem csekély emelkedését. Mint említém, csakis az arányszám emelkedéséről van itt szó, melyet nem kísér mindig az abszolút szám emelkedése. Ha tehát a fentebb közölt kimutatás érdekes világot vet az egyes korosztályoknak egymáshoz — és az össznépességhez való viszonyára: a tulajdonképeni változásokról mégis csak akkor nyerünk világos és teljesen szabatos képet, ha a beállott változásokat az egyes korcsoportokon belül vesszük szemügyre és kiszámítjuk, hogy az 1880-iki létszámhoz képest mennyire módosult az egyes korok létszáma 1890-ig. Az így nyert eredmények egészen más színben tüntetik fel az 1880—1890. évek népmozgalmát és csakis ezek helyezik azt kellő világításba. Íme a főbb eredmények.

Szepes vármegye fértilakossága (a 15—20 és 50—55 éves, valamint a 70 éven túli korcsoportok kivételével) minden korban erősen csökkent; legerősebb volt a csökkenés a 35—40, 20—25 és 40—45 éves korcsoportban, a melyeknek népszáma tíz év alatt 26·9, 24·2 és 21·7%-al, tehát ötöd, sőt negyedrésszel csökkent! A 25-ik évtől a 35-ikig egyenként 18—19% volt a csökkenés és a többi korokban is elég jelentékeny volt. Íme néhány bizonyító adat:

Korcsoport	Népszám		Csökkenés	
	1880-ban	1890-ben	abszolút	%,ban
21—25	5766	4373	1393	- 24·2
26—30	5602	4553	1049	- 18·7
31—35	5468	4431	1037	- 18·9
36—40	5172	3780	1392	- 26·9
41—45	4982	3900	1082	- 21·7
46—50	4192	3673	419	- 10·2

Sáros vármegyében a férfilakosság csökkenése a 20-ik életévtől a 40-ikig még erősebb, a felsőbb és alsóbb korosztályokban ellenben valamivel csekélyebb. A nőknél — mint látni fogjuk — abszolút csökkenés alig van. Ez a felvidéki kivándorlás tipikus jellege. A férfiak népszámának csökkenését a következő adatok tanúsítják:

20—25	5640	4123	1517	- 26·9
26—30	5152	3982	1170	- 22·7
31—35	5180	4089	1091	- 21·1
36—40	4789	3746	1043	- 21·8

Abauj-Torna vármegye vándormozgalma — végeredményeit tekintve — hasonló Szepeséhez; a csökkenés a 20-ik évtől az 50-ikig terjed, de sokkal csekélyebb, mint amott, miként a következő adatok tanúsítják:

20—25	4845	4593	252	- 5·2
26—30	4740	4665	75	- 1·6
31—35	4438	4436	2	- 0·0
36—40	4262	3654	608	- 14·3
41—45	4027	3609	418	- 13·1
46—50	3491	3418	73	- 2·1

Zemplén, Ung és Liptó vármegyékben a kivándorlás okozta népcsökkenés már sokkal csekélyebb, mint az eddig tárgyalt három vármegyében. Jellemző leginkább az, hogy csak egyes korcsoportokat tizedel meg, a mi világosan arra mutat, hogy még nem harapódzott el annyira, mint a többi vármegyékben. Feltűnő azonban Zemplénben a fiatalabb korosztályok népszámának csökkenése, nevezetesen a 10-ik évtől a 20-ikig. Zemplén, Abauj-Torna és Ung vármegyében továbbá feltűnő jelenség még az 50 éven túli korosztályok számerejének jelentékeny gyarapodása, a mit se Szepesben, se Liptóban nem, és Sárosban is csak a hetvenedik éven túl találunk.

A női nem számbeli csökkenése jóval csekélyebb, mint a férfiaké; a nők — mint már említők — a kivándorlásban sokkal kisebb részt vesznek, mint a férfiak és így a kivándorlók koreloszlása sem olyan szabályos, mint a férfiaké. Csak egy vármegye van, melyben a kivándorlás a nők körében is nagyobb mértékben hódított tért és majdnem valamennyi korosztály számerejét lényeg-

gesen gyöngítette: ez Szepes vármegye. Itt a huszadik évtől a negyvenötödikig közel kétezerrel kisebb a nők száma, mint egy évtizeddel korábban; ha ehhez még hozzávesszük azt a feltűnő jelenséget, hogy a legfiatalabb korban álló gyermekek száma mintegy ugyanannyival megfogyott: úgy alig tévedünk, ha ennek okát abban keressük, hogy innen vándorolt ki aránylag a legtöbb család, nőkkel és gyermekekkel együtt. Hadd álljanak itt a megfelelő számok:

Korcsoport	Népszám		Csökkenés	
	1880-ban	1890-ben	abszolút	%-ban
0—5	12.073	11.299	774	—6·4
6—10	10.644	9.902	742	—7·9
21—25	6.950	6.408	542	—7·8
26—30	6.285	6.244	41	—0·7
31—35	6.199	6.021	178	—2·0
36—40	5.785	5.122	663	—11·5
41—45	5.657	5.260	397	—7·2

A többi vármegyékben a női népesség abszolút vesztesége csak egyes korosztályokra szorítkozik. De kétségtelen, hogy tulajdonképpen veszteséggel állunk szemben ott is, a hol ugyan többlet mutatkozik, de ez elenyésző csekély. Ez még inkább áll a férfi-népességről, melynek természetes szaporulatát csakis a kivándorlás apaszthatja lényegesebb mértékben.

Az eddigiekben azon kérdést világítottuk meg, mily befolyást gyakorol a kivándorlás a népesség állapotára. Mint láttuk, a változások, melyek a népesség összetételében beállottak, elég jelentékenyek; a népesség demographiai structurája lassanként módosul, ma már bizonyos tekintetben természetellenesnek mondható és nem lehet kétségünk az iránt, hogy ez az átalakulás a jövőben még fokozottabban fog érvényesülni. Könnyen érthető, hogy ez elváltozásoknak a népesség mozgalmára is jelentékeny hatást kell gyakorolniok, mivelhogy a népmozgalom a legszorosabb kapcsolatban van a népesség állapotával, mondhatnók annak egyenes folyamánya. Az erre vonatkozó statisztikai adatok csakugyan arról győznek meg, hogy a népmozgalom bizonyos jelenségei szintén módosultak, még pedig az esküvők száma, az esküvő párok korviszonyai, a születések és nevezetesen a törvénytelen születések száma. Ha e változások mindamellett nem oly élesen fejeződnek ki, mint a népesség állapotának módosulása, az onnan van, hogy a népmozgalomra ezenkívül még számos egyéb tényező is, nevezetesen a gazdasági állapot, a közegészségügyi viszonyok stb. gyakorolnak hatást, amelyek az előbbi szempont vizsgálatánál kevésbé zavarólag lépnek közbe.

Az esketések száma a felvidéki vármegyékben, mint általában egész hazánkban, meglehetősen nagy; Szepes és Sáros vármegyében, melyeknek viszonyai e tekintetben a legjellegzetesebbek, még a hatvanas években és a hetvenes évek elején nem volt ritka eset, hogy évenként kétezernél több, némelyik évben 2500, sőt 2600 házasság is kötött; a hetvenes évek vége felé ez a szám hirtelen leszállott 1700-ra és 1600-ra és azóta folyton alább szállva, 1895-ben 1300-zal minimumát érte el. Egyes években kisebb-nagyobb ingadozások fordultak elő, melyek legnagyobb részt a termés minőségével állnak kapcsolatban. Hogy ezeknek zavaró hatását kiküszöböljük, öt évi átlagokban mutatjuk ki az esketések számát.

Az esketések száma volt öt évi átlagokban:

	Szepes vármegyében	Sáros
1866—1870	2012	1901
1871—1875	1954	2007
1876—1880	1509	1513
1881—1885	1699	1634
1886—1890	1491	1442
1891—1895	1472	1445
1896—1900	1486	1366

Az esketések számának csökkenésével egy másik jelenség is járt együtt. A fiatal (25 éven alúli) férfiak mindinkább kisebbedő számban lépnek házasságra, ellenben emelkedik azoknak száma, kik 24—30 éves korukban nőülnek. A menyasszonyoknál e tekintetben nem venni észre jelentékenyebb változást: jelöl annak, hogy nem a fiatalság házassági kedve csökkent meg, hanem hogy kevesebb fiatalember van jelen, a ki oltár elé léphet. Ez utóbbi jelenség ismét kapcsolatban áll a születések számával.

A születések számában ugyanakkora csökkenést constatálhatunk, mint az esketések számában. Még a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején úgy Szepes, mint Sáros vármegyében évenként átlag 8000 és több születés fordult elő; ma e szám már csak 7000 körül van, sőt azon alúl marad. Öt évi átlagokban kifejezve született:

	Szepes vármegyében	Sáros
1866—1870	8188	7816
1871—1875	7822	8114
1876—1880	7685	7579
1881—1885	7480	7304
1886—1890	7149	7679
1891—1895	6866	7370
1896—1900	7013	6974

E számok jelentősége még fokozódik, ha a törvénytelen születések számával vetjük egybe; ez utóbbiak száma ugyanis folyton emelkedik és különösen Sáros vármegyében igen magasra rúg. Előfordult ugyanis törvénytelen születés (évi átlagban):

	Szepes vármegyében	Sáros
1876—80	483	385
1881—85	531	478
1886—90	554	650
1891—93	566	679

A törvénytelen születéseknek illetlen elszaporodása mellett a születésekben mutatkozó erős apadás mind a törvényes születésekre esik, a melyeknek csökkenése ilyenformán még jóval nagyobb. A törvényes születések száma ugyanis volt évi átlagokban:

	Szepes vármegyében	Sáros
1876—80	7202	7194
1881—85	6949	6826
1886—90	6595	7029
1891—93	5703	6303

Ez adatokban nyerne kifejezést a kivándorlás legsúlyosabb következményei. Sok ezer család elveszíti hosszabb időre fönntartóját és törvényes fejét; következménye a vadházasságok erős megszorodása és a családi élet tisztaságának bemozolása. Sok kívándorló, ha több évi fárasztó munka után keresetével hazatér, itt családját megszorodva találja. A föntebb közölt adatok azonban korántsem adnak hű képet a családi élet tisztaságán esett csorba nagyságáról, mivel törvényeink értelmében a házasság törvényes fölbonthatásáig született gyermekek törvényesekül anyakönyveztetnek. A családi kötelek meglazulása, mely az erős kívándorlással együtt jár, következményeiben igen messzire fog kihatni.

Ime rövid vázlatban az amerikai kívándorlás hatása a népesség összetételének, valamint a népmozgalomnak alakulására. Láttuk, hogy az utolsó két évtized alatt mindkettő igen lényeges átalakuláson ment át; a népesség állapotában fölismerhető változások legkevésbé sem előnyösek a nemzetre nézve, de még nagyobb bajnak kell tekintenünk a népmozgalom erős degenerációját a kívándorló vármegyék területén. Az a veszteség, melyet hazánk ez irányban szenved, megmérhetetlen káros következményekkel fog járni, hacsak idejében gátat nem vethetünk neki.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

A kivándorlás gazdasági, erkölcsi és nemzeti hatása.

Már magában véve az a tény, hogy a kivándorlás a népesség structuráját megváltoztatja, érthetővé teszi, hogy a gazdasági viszonyokra káros hatással van és mivel, miként az előző fejezetben láttuk, a népmozgalom is módosul, nevezetesen pedig a születések száma csökken, a káros hatás a jövőben — amidőn a megfogyatkozott születéseknél fogva a felnőttek száma állandóan apadni fog — még fokozottabban fog érvényesülni. Ez a hatás már eddig is érezhetően nyilvánult, legérezhetőbben abban, hogy a munkaerő tetemesen megcsappant. Azok a példák, melyeket egyes felföldi községekről idéztünk (l. a 184—185. lapon), ahol p. o. Kollaroviczban 1.294 nőre csak 613 férfi jut, vagy p. o. Zákopcsében 1.770 nő mellett csak 868 férfi van, bővebb magyarázat nélkül is meggyőzhetnek mindenkit arról, hogy ily összetételű népesség nem lehet alkalmas és képes a gazdasági életben felmerülő szükségletek ellátására, a ráháruló munkák teljesítésére. Kollaroviczban ugyanis 845 és Zákopcsében 1.000 tizenöt éven aluli gyermek van; mivel pedig feltehető, hogy e gyermekek fele fiú és természetesen ezek is bennfoglaltatnak a férfiaknak fent közölt számában, arra az eredményre jutunk, hogy Kollaroviczban *1.907 lakó között csak 189 felnőtt* (15 éven túli) *férfi van*, Zákopcsében pedig 2.638 lakos közül csak 368. Mivel pedig a mi társadalmi viszonyaink akként fejlődtek ki és gazdálkodási rendszerünk is úgy kívánja, hogy a lét fenntartásáért való küzdelmet elsősorban és legnagyobb mértékben a férfi vívja meg, nagyon természetes, hogy oly helyeken, *ahol férfinépesség alig van*, a társadalmi rendnek meg kell bomolnia, és a gazdasági élet alapfeltételei teljesen hiányoznak. A fentemlített példákban ugyan néhány nagyon extrém esetet mutattunk be, de a népesség structurájának megromlása ott is érvényesíti hatását, ahol a társadalmi bomlás még nem oly nagyfokú, — mindössze csak az a különbség, hogy nem érvényesül oly erősen, mint a fentemlített extrém esetekben.

A férfinépességnek, tehát a tulajdonképeni munkaerőnek és a munka végrehajtására szükséges vezető elemek megcsappanása tehát óriási károkat idéz elő a kivándorlás sújtotta országrészekben. A Felföldön majdnem mindenütt évek óta küzd a gazdavitál a

munkaerő nagy hiányával és a mezői gazdálkodás sok helyütt teljesen a tönk szélére jutott, mivel nincsen férfi, aki a földet művelje. Míg azelőtt a felvidéki nép az Alföldre járt nyári munkára, addig most onnan vagy Galicziából kell a felvidékre munkásokat szállítani. Zemplénben már a nyolczvanas években olyfokra hágott a munkáshiány, hogy virágzó gazdaságok mentek tönkre, mivel a messze idegenből szállított munkaerő nagy költségeit nem bírták meg. „Általában idegen, többnyire galicziai cselédeknek kell a gazdaságnál alkalmazni, de ezek nagy bérét nem bírja el a gyenge minőségű szántóföld; másrésről legnagyobb baj, hogy ily idegenből jött cseléd ritkán szolgálja ki a szerződéses esztendő, többnyire visszaszökösnek hazájukba, a csendőrség segélyét visszatoloncoltatásnál nem czélszerű igénybe venni, mert ezen eljárás által bosszúálló és rosszakaratú. A helybeli cseléd nem állandó, mert ha kölcsönpénzre és idegen útlevele tesz szert, elszökik Amerikába, s a hiányt lehetetlen évközben pótolni. Az Amerikából visszatért kivándorlók is káros hatással vannak a gazdasági viszonyokra. A visszatért kivándorló, ki Amerikában túlfeszített munkát fejtett ki, idehaza egyáltalában nem jár bér munkába, sőt a szorgalmas munkásokat is elvonja a munkától, azt mondva: mit gazdagítod munkáddal a földesurakat, ha pénz kell, vándorolj ki, egy év alatt annyit kereshetsz, hogy idehaza munka nélkül is úr lehetsz néhány évig.“¹¹⁷⁾

Miként a mezőgazdaság, úgy az ipar is megérzi a munkások hiányát. A felvidéki ipar- és kereskedelmi kamarák jelentéseiben évek óta ismétlődik a panasz, hogy az ipartelepek, melyek pedig biztos keresetet nyújthatnának a népnek, a munkaerő hiánya vagy drágasága miatt nem tudnak prosperálni s nem egy gyár van, mely külföldről kénytelen munkást hozatni, amikor a bennszülött nép tömegesen vándorol ki Amerikába. Oly anomáliával állunk itt szemben, mely világosan mutatja, hogy nem mindig a szegénység és munkahiány kergeti a népet Amerikába, hanem hogy nagyon sok esetben egész más rúgók is működnek közre akkor, midőn népünk a vándorbothoz nyúl.

Hogy mily óriási az a veszteség, melyet emberanyagunk megfogyatkozása által szenvedünk, különösen akkor világlik ki, amidőn megbecsüljük, hogy mennyit ér az a munkaerő, melyet kivándorlás által veszítünk. Nem lehet célunk, az elveszett munkaerő kiszámi-

¹¹⁷⁾ A sárosvármegyei gazdasági egyesület emlékirata a képviselőházhoz. 1901. május 15-én.

tásának kényes kérdésébe belebocsátkoznunk. Szorítkozunk arra, hogy egy-egy kivándorlónk átlagos életerejét *Hegedűs Loránttal*¹¹⁸⁾ 700 koronára tegyük s ennek alapján arra az eredményre jutunk, hogy az a veszteség, melyet országunk értéktermelő életerőben veszített:

1898/99. évben	31.574	kivándorló után	kerek	22	millió	koronát
1899/00.	"	63.036	"	"	"	44
1900/01.	"	65.870	"	"	"	46
1901/02.	"	98.310	"	"	"	68

összesen tehát négy év alatt kerek 180 millió koronát

tett ki. Ha pedig az egész kivándorlást, mely az utolsó 40 év alatt végbement, fél millió emberre tesszük, nem kevesebb mint 350 millió koronára becsülhetjük az elveszett emberanyag értéktermelő életerejét.

Igaz, hogy kivándorlóink évenként nem jelentéktelen pénzüsszegeket küldenek haza itthon maradt hozzátartozóiknak s így a veszteség egy része megtérül. Hogy azonban erre nézve mily csalódásokban ringatjuk magunkat, arra már *Hegedűs Loránt* figyelmeztetett többször idézett munkájában. Nem rendelkezünk az Amerikából küldött pénzüsszegek teljes statisztikájával, de ilyen talán nem is készíthető, mivel a posta útján érkezett összegek nem merítik ki a kivándorlók összes pénzküldeményeit. Csak némi tájékoztatásul sorolom fel az adatokat, melyek a kassai, pozsonyi és soproni postagazgatóságokhoz érkezett amerikai pénz mennyiségét tüntetik fel:

1888	...	8,946.998	korona
1889	...	9,684.194	"
1890	...	9,505.368	"
1891	...	15,950.820	"
1892	...	19,363.200	"
1893	...	17,582.764	"
1894	...	11,042.490	"
1895	...	12,995.982	"
1896	...	12,581.258	"
1897	...	11,642.490	"
1898	...	15,168.034	"
1899	...	21,167.588	"
összesen 12 év alatt	...	165,31.186	kor. ¹¹⁹⁾

¹¹⁸⁾ A magyarok kivándorlása Amerikába. 14. lap.

¹¹⁹⁾ Hogy ez a pénz miként oszlik meg országrészek szerint, arra például említjük fel, hogy az 1899. évi összegből 18,306.656 korona jutott a kassai, 2,098.754 K a pozsonyi és 762.178 K a soproni postagazgatóság területére. A Felföld tehát mintegy 85 százalékát kapja a hazaküldött penzeknek.

Felemlítjük *Hegedűsnek* még abbeli megjegyzését is, hogy „sokkal több pénz indul el Magyarországból Amerikába, mint a mennyi oda megérkezik.” Parasztunk eladja földjét, házát, s néhány száz forinttal zsebében útnak indul. De pénzének legnagyobb része az ügynökök zsebébe vándorol, kik felháborító szemérmatlenséggel és hihetetlen csalárdsággal csalják ki a jámbor parasztot a pénzét. Mire amerikai földre lép, alig van pár forint a zsebében — mint az amerikai adatok alapján már a tizenkilencedik fejezetben előadtuk.

Nagyon figyelemre méltó megfigyeléseket közöl a sárosmegyei gazdasági egyesület emlékirata a kivándorlók pénzéről s annak hatásáról. A memorandumnak erre vonatkozó részét egész terjedelmében ideiglatjuk.

„Ha a kivándorló hazaküld pénzt, egyrésze a küldeménynek adósságok fizetésére és birtokvételre fordítatik, másrésze azonban elkallódik. A tivornyázás, erkölcstelenség állandó, különösen az itthon maradt asszonyok nem tudnak a pénzzel bánni, könnyelmű legényekkel elprédálják férjük keresményét. Jellemző azon körülmény, ha egy községbe évenként 40.000 korona küldetik Amerikából, beszámolni legfeljebb egyharmadából lehet, a többi megfoghatatlan módon el lesz prédálva. Az élelmes, furfangos kivándorló, ha hazajön pénzzel, legelőbb eladja jó áron a már többször használt útlevelét s uzsorakamatokra adja kölcsön pénzét a kivándorolni akaróknak, s tanúságos, hogy a községi előljáróság többnyire résztvesz a viszontlátás, illetve a búcsúzás poharában: épp ezért az előljáróság — értem a bírókat és hiteseiket — nemcsak, hogy nem ellenőrzi a községi kivándorlási mozgalmakat, de többnyire ügynökei azoknak, kik polgári jogaikkal visszaélnék és a törvényt kijátszszák.”

„A pörlekedési hajlam is sok pénzt emészt, s tényleg a rendezetlen telekkönyv és kataszter közötti különbség állandó pörre készíti a földsovár köznépet.”

„El kell ismerni azonban, hogy az általános anyagi jólét a beözönlő pénz által emelkedik, a lakóházak csinosabbak, a gazdasági felszerelések jobbak, de az erkölcsi alap teljesen veszélyeztetve van, s ha a világi és egyházi hatóságok továbbra tétlenek lesznek s elhanyagolják a nép vezetését és művelését: a beözönlő dollárok hatása méreg a köznépre. Adóját pontosan fizeti amerikai pénzből; úgy látszik, az államhatalom azon nézetben van, hogy ott, ahol az adó rendesen befolyik, ott a jólét állandó, nincs baj és nem kell különleges intézkedés.”

Azt a jelenséget, hogy a kivándorlás nyomán némi előnyök

is háramlanak a vidékre, az egyes törvényhatóságok jelentései is bővebben kifejtik¹²⁰). „E tekintetben különben a legtöbb vidékre vonatkozólag határozott megkülönböztetés teendő általános, az egész vidék gazdasági viszonyaira gyakorolt és — hogy úgy mondjuk — különös, magoknak a kivándorlóknak és hozzátartozóiknak anyagi helyzetére és viszonyaira észlelhető hatás között. Ez utóbbit méltatva először, a jelentések egyértelműleg kénytelenek elismerni azt a kedvező átalakulást, mely a kivándorlás hatása alatt az ínséges nép helyzetében tapasztalható; oly vidékeken pedig, hol hirtelen és általános gazdasági csapások sújtották a népességet, mint Abauj-Torna és Zemplénnvármegye több philloxera sújtotta szőlőtermelő járásában vagy Sárosvármegye legtöbb vidékén, melyeket gyakori ínséges termésű évek látogattak meg, valóságos jótétemény gyanánt jelentkezett a kivándorlás. A nyomorgó népanyagot bevezette oda, ahol jövedelmező keresetet talált, míg a hátramaradtak helyzete, kereseti és megélhetési viszonyai a munkabérek emelkedésével, a jelentékeny pénzsegélyezések útján, melyek évenkénti összege vármegyénként 600.000—3.000.000 korona között váltakozik, tagadhatatlanul fellendült, hozzátartozóik adósságaikat sok esetben letisztázhatták, de sőt földeket is vásárolhattak. A jutányos haszonbér-összegek, melyekért a kivándorlók földjeiket bérbeadták, jótékony hatást gyakoroltak az otthon maradt szegény nép megélhetési viszonyaira, az amerikai pénz beözlése folytán pedig a földek ára nemcsak hogy megóvatott a teljes aláhanyatlástól, a legtöbb helyütt jelentékeny emelkedést ért el; a visszatértek pedig megtakarított tőkével teljesebb gazdasági felszerelést szerezhetve, sok esetben virágzó gazdasági existenciát teremthettek maguknak; lelkületük a legtöbb esetben előnyös (?) változáson ment át, munkaszeretetük és ügyességük rendszerint növekedett.“ Idáig a hivatalos jelentések, melyek nagyon is rózsás színben látják a helyzetet. Amíg a kivándorlás csekély határok között mozgott, ez a jótékony hatás helyenként jelentkezhetett. De maga a hivatalos forrásmunka is elismeri, hogy „ahol a mozgalom már túllépve a helyes arányokat, túlságos mértékben vonta el a munkáskezeket, a vidék gazdaságára föltöbb káros visszahatás észlelhető“, amint azt már fentebb kifejtettük.

¹²⁰) A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Budapest, 1893. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, I. kötet. 72* lap.)

A káros gazdasági visszahatáshoz járul még egy másik nagy csapás: a kivándorlásnak az *erkölcsi és nemzeti tekintetből* való romboló hatása. Mindazok, akik a kivándorlás kérdésével foglalkoztak és a viszonyokat a helyszínén tanulmányozták, egyértelműen constatálják, hogy a kivándorlás hatása gyanánt az erkölcsi élet nagy mértékben meglazult, sőt az előállott helyzet egyenesen lesújtó. Képzeltető, hogy ahol egyrészt a családfők nagy része hiányzik, másrészt a fiatal legények tömegesen vándorolnak ki, mennyire lazul meg a családi kötelék s mennyire terjed az erkölcstelenség. Maguk a hivatalos jelentések is elismerik, hogy „a vadházasságok ritkák ugyan, de annál gyakoribbak a mulólagos viszonyok, a hitvesi hűség alkalmi megszegései, melyek némely vidéken elszomorítóan általános jellegűt öltöttek. Aligha lehet tehát úgy tekinteni a dolgot, mintha a kivándorlás az erkölcsi élet terén számbajövő rosszabbodást nem eredményezett volna; hogy azonban a legsúlyosabb következmény, a családi viszony megbomlása, aránylag kevés esetben észlelhető, bizonyynyal inkább köznépünk elnéző, hogy ne mondjuk, tompa erkölcsi érzületének tulajdonítható; hiszen, amint Sárosmegye alispánja mondja, oly „türelmes“ a nép, hogy a férj visszatérve magáénak fogadja a távollétében született idegen gyermeket.“⁽¹²¹⁾

Amint romboló hatása van a kivándorlásnak a visszamaradt népességre nézve, úgy viszont az Amerikából visszatérő kivándorló sem gyakorol reá üdvös befolyást. A sárosi emlékirat ekként jellemzi a visszatérő kivándorlót: „Családi köteléket nem ismer, gyermekeit teljesen elhanyagolja, a vallásosság nála egy fölösleges fogalom, lelkipásztorára nem hallgat, a törvényt, hatóságot nem tiszteli, csak a bírságtól és büntetéstől való félelem tartja vissza a felforgató intencióktól; elégedetlen, alattomosan, titkon ócsárolja a hazai viszonyokat s nem is képzel magának alapot a hazafiságra. Korcs-mában, útczán hangoztatja és dicséri az amerikai szabadságot, lelkesedni csak szláv eszmékért tud (amerikai szláv propaganda munkája), minden itthoni bajáért az urakat okolja; nincs bizodalma az itthonmaradásban.“⁽¹²²⁾

Ez a kép talán kissé túlsötéten jellemzi az állapotokat: a földolgozokban mégis találó. Az erkölcsi elzülötséggel mellett a *nemzeti szempont* lép előtérbe. A kivándorló hazánkra, nemzetünkre nézve

⁽¹²¹⁾ U. o. 72. lap.

⁽¹²²⁾ A sárosvármegyei gazdasági egyesületnek emlékirata, 4. lap.

veszve van. Akik künn maradnak, egy-két nemzedék múlva eo ipso elvesztik eredeti nemzetiségüket s beolvadnak az Unio nagy néptömegébe. De akik hosszabb idő után hazájukba visszatérnek, többnyire szintén veszve vannak nemzetünkre nézve, mert idegen leginkább pánszláv eszmékkel saturálva kerülnek haza. Régóta tudjuk, hogy kivándorlóink az Egyesült-Államokban a panszlavizmus karjai közé kerülnek, melyekből szabadulni többé nem tudnak. Egyház, iskola, egyesület és újság: mind a pánszláv agitáció szolgálatában áll, s mivel magyar, vagy akárcsak hazafias szellemű tót vagy ruthén papja s tanítója nincsen, a nép önkéntelenül a szláv propaganda hálójába kerül. A sajtó időről-időre hírt ad ily pánszláv üzemlekről, melyeket a vallás örvével kezdeményeznek. Magyarországhól kikerült tót papok orosz pénzzel támogatva igyekeznek a tótokat a görög-keleti vallásra csábítani és pánszláv eszméket ojtani beléjük. A baj annál nagyobb és veszedelmesebb, mert aki nem hallgat a csábítókra, munkához nagyon nehezen jut, amennyiben egész társulatok vannak, melyek a munkát csak a görög-keleti vallásra áttért tótoknak juttatják. A veszedelem helyenként oly nagy, hogy a papság egyre panaszkodik, hogy híveik teljesen meg vannak mételyezve, a római pápáról tudni sem akarnak, az orosz czár és a muszka patriárka az ő egyházi fő-fő emberük¹²³.)

Hogy mekkora veszedelem rejlik kivándorlóink elpánszlávósodásában, azt bővebben fejtegetni alig kell. Tót népességünk hazafiassága az újabkori agitációk folytán amúgy is megingott már; ha most még Amerika felől is kísértgetik, hazafias érzése teljesen odaveszhet. Elidegenedik hazájától és nemzetétől, elvág minden köteleket, mely őt hozzája fűzi s az állammal szemben vállalt kötelezettségeit elfeledi. Az államra nézve amúgy is óriási szerencsétlenség a kivándorlás. Nemcsak ereje csökken meg, azáltal, hogy annyi munkaerőt veszít; de megbomlik háztartása is, mely czrével és tizezrével veszíti el adózó polgárait és fegyver alá lépő ifjait. Azok a veszteségek, melyek a kivándorlás folytán a véderőt érik, eléggé ismeretesek. A védköteleseknek gyakran fele, sőt annál több is hiányzik, mert az illetők Amerikában vannak s nyomukban házagtatong a hadseregben. Minden téren tehát nagy, szintén pótolhatatlan veszteség éri a hazát ott, ahol a kivándorlás nagy mérvet öltött.

¹²³) Pesti Hírlap, 1900. április 6.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Az elnéptelenedés.

Már a megelőző fejezetekből meggyőződhattunk arról a káros visszahatásról, melyet a kivándorlás demographiai, gazdasági, erkölcsi és nemzeti szempontból tekintve az országra gyakorol. Befejezésül most még csak azon földrajzi szempontból is fontos kérdéssel akarunk foglalkozni, hogy a kivándorlás folytán áll-e be az ország egyes részeiben elnéptelenedés, vagyis más szóval: constatálható-e a kivándorlás következménye gyanánt a népességnek akkora megfogyatkozása, mely már önmagában is, tisztán csak mint népcsökkenés, káros vagy aggasztó jelenségnek tekinthető. Ez a kérdés a népességi viszonyoknak a részletekbe beható tüzetes megvizsgálását teszi szükségessé, minő az egész országra nézve nem, hanem csakis egyes vidékek szerint eszközölhető sikerrel. Tekintettel azonban e munkának korlátolt terjedelmére, nem végezhetjük ezen vizsgálódásokat valamennyi országrészre vonatkozólag, hanem beérjük azzal, hogy a Felföldet vegyük szemügyre, mint azon országrészt, mely e tekintetben a legjellemzőbb s ahol a kivándorlás visszahatása talán a legerősebb.

Ebbeli vizsgálódásaink keretébe tizenkét felvidéki vármegyét vonunk be, mint hazánknak ama területét, mely a kivándorlás következményeit a legsúlyosabban érzi. A terület központját, magvát Szepes, Sáros és Abauj-Torna vármegyék alkotják, nyugat felé hozzácsatlakozik Gömör, Liptó, Árva, Turócz, Trencsén és Zólyom vármegye, kelet felé Zemplén, Ung és Bereg. Nem öleltük fel ezzel az egész országrészt, mely a kivándorlás tekintetében érdekelve van, de határt kell vonnunk tárgyalásunknak, melylyel csak a felföldnek leginkább sújtott részére akarunk kiterjeszkedni, ahol a mozgalom legtypikusabb formájával találkozunk.

Lehet-e szó a felvidék népességének megfogyatkozásáról vagy éppen elnéptelenedésről? Ha a népszámlálások nyers eredményeit vizsgáljuk, azt kellene mondanunk, hogy népfogyásról, elnéptelenedésről beszélni túlhajtott dolog, feltűnést hajhászó eljárás. Hiszen az utolsó két évtized folyamán a felsorolt tizenkét felvidéki vármegye közül csakis egyetlenegynek, Szepesnek csökkent meg a lakossága, ez is csak 2.346 lélekkel, a többi vármegyékben emelkedett a népesség, még pedig 229.008 lélekkel. A vármegyék polgári népessége volt ugyanis:

	1880-ban	1900-ban	tehát különbözet
Szepes ...	172.881	170.535	— 2.346
Sáros...	168.013	172.706	+ 4.693
Abauj-Torna...	152.475	156.218	+ 3.743
Zemplén...	277.575	327.604	+ 50.029
Ung ...	126.707	151.824	+ 25.117
Bereg ...	153.377	207.647	+ 54.270
Gömör ...	169.064	183.414	+ 14.350
Liptó ...	74.758	81.920	+ 7.162
Árva ...	81.643	84.950	+ 3.307
Turócz ...	45.933	51.924	+ 5.991
Trencsén ...	241.919	286.369	+ 44.450
Zólyom ...	102.500	123.742	+ 21.242
Együtt	1,769.845	1,998.853	+ 229.008

Ámde a népszámlálások ezen végeredménye csalóka képet nyújt, mert a húsz évi mérlegben, — mely egyébként is csak 13 százaléknyi szaporulatnak felel meg, tehát jóval alúl marad a szaporodás országos átlagán, — a helyenként mutatkozó népgyapodás ellensúlyozza a sok helyütt észlelhető csökkenést, sőt mivel utóbbi kisebb, azt egyáltalában nem engedi felismerni. Ha tehát helyes fogalmat akarunk alkotni a népesség megfogyásáról, és látni akarjuk azt egész mivoltában, át kell térnünk a részletekre: járásonként s azokon belül községenként kell a népmozgalmat vizsgálnunk. Egészséges viszonyok mellett a népességnek mindenütt gyarapodnia kellene, itt pedig azt látjuk, hogy a tizenkét vármegye 69 járása közül 11-ben, 27 városa közül 7-ben csökkent a népesség, még pedig:

Szepes vármegye 7 járásában	...	6.671 lélekkel
4 városában	...	1.003 "
Sáros vármegye 2 járásában	...	3.044 "
Abauj-Torna vm. 1 "	...	818 "
Gömör vármegye 3 városában	...	699 "
Árva vármegye 1 járásában	...	693 "
Összesen	...	12.928 lélekkel

De még tisztább képet nyerünk, ha a népcsökkenést a legkisebb politikai egységekben, a községekben vizsgáljuk. Ebbeli adataink már most azt igazolják, hogy 1880-tól 1900-ig

Szepes várm. 215 közs. közül 128-ban csökk. a népess., még ped. 12.667 lélekkel	(12,3%)
Sáros " 380 " " 216-ban " " " 10.367 "	(12,7%)
Abauj-Torna 264 " " 111-ben " " " 5.783 "	(8,8%)
Zemplén vm. 451 " " 86-ban " " " 3.796 "	(7,8%)
Ung várm. 209 " " 27-ben " " " 1.214 "	(7,8%)
Bereg " 245 " " 6-ban " " " 331 "	(11,0%)
Gömör " 280 " " 97-ben " " " 3.979 "	(7,8%)
Liptó " 113 " " 41-ben " " " 1.469 "	(9,6%)
Árva " 97 " " 44-ben " " " 2.025 "	(5,9%)
Turócz " 95 " " 47-ben " " " 1.257 "	(8,9%)
Trencsén " 390 " " 50-ben " " " 2.317 "	(7,8%)
Zólyom " 129 " " 20-ban " " " 856 "	(7,0%)
a 12 várm. 2.868 közs. közül 873-ban csökk. a népesség, össz. 46.061 lélekkel	(9,6%)

Ennyi a néphiány, melyet a legutóbbi népszámlálás eredményei az 1880-ik évi állapothoz képest felismerni engednek. Átlag tehát egy tizedrésszel csökkent a népesség, de Szepes és Sáros vármegvében helvenként még jelentékenyebb az apadás. Sáros vármegve szekcsői járásában p. o. 25 község népessége csökkent meg: 13.157 főnyi lakosságuk nem kevesebb, mint 2.982 lélekkel apadt meg, tehát 23 százalékkal. A felső-tárczai járásban 40 községnek 27.609 lelke húsz év alatt 3 333 fővel lett kevesebb, vagyis 12 százalékkal. A makoviczai járás 19 községében 6.612 lakóból 1119 hiányzik jelenleg, a húsz év előtti népszámnak teljes hatodrésze. Ez a három határszéli járás veszített legtöbb lakót. Szepes vármegvében különösen az iglói és lőcsei járás községeiben nagy a néparadás és nincs egyetlen járás sem, melynek lakossága 1880. óta meg nem fogvott volna, sőt városai közül is négynek népessége indult pusztulásnak, ú. m. Gölniczhánya, Szepesváralja, Leibicz és Ólubló. Zemplénben, Abauj-Tornában és Liptóban is jelentékeny a népvesztesség, sőt Trencsén és Bereg egyes vidékein is hasonló nép-apadás állott be. Vannak egyes községek, melyeknek lélekszáma 1880. óta 20, 30, 40 százalékkal csökkent, sőt vannak falúk, ahol ma már csak fele maradt meg az eredeti népességnek.

Bármily szomorú legyen is ez a kép, még távolról sem adja a pusztulásnak, az elnéptelenedésnek teljes mértékét. Nem 46.000 lélek a népesség fogvása, hanem aránytalanul több. Mert a húsz év alatt a tizenkét vármegve népessége természetes úton, a születéseknek a halálesetek fölötti többlete folytán igen jelentékeny módon szaporodott. De ezt a szaporulatot az új népszámlálás nem találta meg sehol. Az a különbség, melyet a természetes népmozgalomnak figyelembe vételével kiszámított népszámhoz képest, mint azon összeghez képest, melyet 1900-ban találni kellett volna, a népszámlálás tényleges eredményei feltűntettek, a mely különbség tizenkét vármegyénkben kivétel nélkül negatív: azt a néptömeget jelzi, melyet kivándorlás által veszítettünk. Ez a különbség horribilis. Konstatáljuk, hogy a kis Turóc vármegye ilymódon 2.969 embert veszített; Zólyomból 4.645 egyén vándorolt ki, Liptóból 5.628, Beregből 7.396. Sokkal nagyobb a veszteség Árvában, Gömörben és Trencsénben, ahol a hiányzó néptömeg 11.883, illetve 12.401 és 14.986 főre rúg. Aránytalanul nagyobb mértékben kelt vándorútra a fennmaradó öt vármegve népe. Ung vármegyében 20.531 emberrel többnek kellene tennie, mint amennyit a népszámlálás tényleg talált. Szepes vármegyéből 33,326 lélek hiányzik, Abauj-Tornából 34.444 és

Zemplénből 39.331. De mindezeknél ijesztőbb képet mutat Sáros vármegye, mely húsz év alatt 43.358 főt veszített kivándorlás által. Ha összefoglaljuk a 12 vármegyét, arra a lesújtó tapasztalatra jutunk, hogy *230 898 ember hagyta oda szülőföldét*, amelyről valamikor azt hittük, hogy azon kívül nincs is élet! Ebből 116.653 a nyolczvanas évekre, 114.245 a kilenczvenes évekre esik.

Lehet-e, szabad-e ezek után népfogyásról, depopulációról, elnéptelenedésről szólni? Sajnos, nagyon is lehet! Hiszen Sáros vármegye népességének több mint negyedrészt (25 $\frac{8}{10}\%$) veszítette, Abauj-Torna alig valamivel kevesebbet (22 $\frac{0}{10}\%$), Szepes vármegye népességének ötödrészt (19 $\frac{3}{10}\%$) sirathatja, Ung, Zemplén és Árva népének is több mint hetedrésze nyúlt a vándorbot után s a többi vármegyékben is 4—7 százalékra rúg a veszteség. Az egész felföld népének 13 százaléka hiányzik. És ha meggondoljuk, hogy az utolsó húsz év alatt előállott s 459.906 főre rúgó természetes szaporulatnak *teljes felét* a kivándorlás emésztette meg: sajgó szívvel kell constatólnunk, hogy honleányaink idegen államnak szültek, tengeren túli földrészeknek nevelték fel gyermekeiket.

Az alábbi összeállítás a kivándorlás okozta népveszteség nagyságát évtizedenként és vármegyénként mutatja ki:

				Százalékokban		
	1880—1890	1890—1900	Együtt	1880—90	1890—1900	Együtt
Szepes	22.124	11.202	33.326	12 $\frac{8}{10}$	6 $\frac{9}{10}$	19 $\frac{3}{10}$
Sáros	21.956	21.402	43.358	13 $\frac{1}{10}$	12 $\frac{7}{10}$	25 $\frac{8}{10}$
Abauj-Torna ...	19.912	14.532	34.444	13 $\frac{1}{10}$	9 $\frac{6}{10}$	22 $\frac{0}{10}$
Zemplén	16.458	22.873	39.331	5 $\frac{9}{10}$	7 $\frac{6}{10}$	14 $\frac{2}{10}$
Ung	11.256	9.275	20.531	8 $\frac{9}{10}$	6 $\frac{7}{10}$	16 $\frac{2}{10}$
Bereg	820	6.576	7.396	0 $\frac{3}{10}$	3 $\frac{7}{10}$	4 $\frac{8}{10}$
Gömör	6.450	5.951	12.401	3 $\frac{8}{10}$	3 $\frac{4}{10}$	7 $\frac{3}{10}$
Liptó	2.958	2.670	5.628	4 $\frac{0}{10}$	3 $\frac{5}{10}$	7 $\frac{5}{10}$
Árva	4.615	7.268	11.883	5 $\frac{6}{10}$	8 $\frac{8}{10}$	14 $\frac{6}{10}$
Turóc	109	2.860	2.969	0 $\frac{2}{10}$	5 $\frac{7}{10}$	6 $\frac{1}{10}$
Trencsén	8.239	6.747	14.986	3 $\frac{4}{10}$	2 $\frac{6}{10}$	6 $\frac{1}{10}$
Zólyom	1.756	2.889	4.645	1 $\frac{7}{10}$	2 $\frac{6}{10}$	4 $\frac{1}{10}$
Együtt	116.653	114.245	230.898	6 $\frac{3}{10}$	5 $\frac{7}{10}$	13 $\frac{0}{10}$

Bármily érdekes és fontos volna, hogy a kivándorlás okozta népveszteséget területi alakulása szerint, községenként vagy legálább járásonként vehessük szemügyre, sajnos még sem vagyunk erre képesek, mivel az egyes járások természetes népmozgalmáról az utolsó két évtized folyamán hivatalos adatok nem lévén közzétéve, nem állapíthatjuk meg, hogy ennek eredményeként jelenleg mekkorának kellene népességüknek lennie. Az 1890. és 1891. évi

népmozgalmi statisztikából¹²⁴⁾ azonban némi tájékoztatást nyerhetvén az egyes járások népmozgalmáról, legalább megközelítőleg következtethetünk a kivándorlás mérvére is. Ezek szerint a kivándorlás legsúlyosabban Sáros vármegye felsőtárczai járásában pusztított, ahol a népességnek mintegy két ötöde vándorolt ki, de az alsótárczai, sirokai és tapolyi járásban is 30% körül volt az eltávoztak száma. Abauj-Torna vármegyében a kassai járás kivételével mindenütt 20—25% körül ingadozott; Zemplénben a sztrókói, varranói és nagymihályi járások néptelenedtek el leginkább, Ungban az ungvári, szobranci és kaposi járások. Ily nagymérvű néphiány Gömör vármegyében csak a nagyőrcei járásban, Nagy-Rőcze és Dobsina városaiban és Árvában az alsókubini járásban mutatkozott, egyebütt mindenütt csekélyebb a kivándorlás okozta népvészteség. Nyertek-e az elnéptelenedett vármegyék ama veszteségükért valami kárpótlást beköltözések által, azt most, amidőn az új népszámlálás eredményei még nincsenek egész terjedelmükben közzétéve s nevezetesen hiányzik még a lakosságnak szülőhely szerinti statisztikája, amelyből a bevándorlást legbiztosabban ítéltjük meg, nehezen állapíthatjuk meg. Abból, hogy a külföldi honosok száma a felvidéki tizenkét vármegye mindegyikében 1890. óta lényegesen megszapordott, megkétszereződött sőt megháromszorozódott, 1880-hoz képest pedig éppen meghatszorosodott, mindenesetre arra lehet következtetni, hogy az idegen elemek beszivárgása nem volt jelentéktelen. Ha tehát 1880-ban csak 5.491 idegen honos (beleszámítva az osztrákokat is) élt területünkön, most pedig 31.824-re rúg a számuk,¹²⁵⁾ akkor bátran feltehetjük, hogy ezen időszak alatt legalább

¹²⁴⁾ A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. V. kötet. Budapest. 1893).

¹²⁵⁾ A külföldi honosok száma (az osztrák honosokat is beleértve) a következő volt:

	1880	1890	1900
Szepes	1.051	2.292	6.644
Sáros... ..	479	2.039	4.447
Abauj-Torna ...	142	355	866
Zemplén	851	2.730	6.491
Ung	295	434	1.631
Bereg	281	677	1.231
Gömör	238	406	699
Lipto	106	310	1.326
Árva	168	303	1.128
Turóc	261	818	912
Trencsén	1.343	3.059	5.168
Zolyom	286	755	981
Összesen	5.491	14.158	31.824

is mintegy 25.000 idegen honos telepedett le idebenn.¹²⁶⁾ Mivel pedig a 230.000 főnyi kivándorlási többlet ezen idegenek beköltözése daczára állott elő, a kivándorlottak száma még ennyivel többre, tehát 255.000 főre, sőt tekintve az idő folyamán visszatért kivándorlónak elég jelentékeny számát, mindenesetre még legalább ötvenezerral magasabbra teendő. De a tényleges népveszteség kiszámításánál úgy a visszatért kivándorlókat, mint a külföldről bevándorlottakat számításon kívül kell hagynunk, minek folytán a veszteség a fentebb kimutatott 230.000 főt nem haladja meg.

Az itt kifejtett tények eléggé igazolják, hogy a kivándorlás országunk egyes részeinek elnéptelenedésével jár. Csakis a Felföldet vettük vizsgálat alá s arra vonatkozólag vontuk le következtetéseinket. Ha nem is ily élesen, de mindenesetre többé-kevésbbé ugyanígy érvényesül a kivándorlás hatása hazánk egyéb részeiben: a Székelyföldön, a Dunántúlon, az Alföldön is; de messze vezetne, ha az ország minden részének népalakulását ily módon elemezni akarnók. Ezúttal csak szemügyre akarjuk venni, hogy van-e okozati összefüggés ezen népalakulás és a terület között, melyen amaz lefolyik. Ezzel a kérdéssel voltaképpen a kivándorlás okainak kutatására megyünk át, tehát oly kérdésre, melyről már most is egész irodalmunk van. Erre való tekintettel, és mivel a kivándorlási congressusok e kérdést minden oldalról megvilágították, nem szándékunk a kivándorlás okainak taglalásába e helyütt belebocsátkozni. Egy jelenségre azonban mégis rá akarunk itt mutatni, melyet eddig irodalmunkban kidomborítva nem láttunk: ez az a viszony, mely a kivándorlási területek lakossága és a terület között fennáll; óhajtjuk pedig ezt is az előbb tárgyalt felvidéki kivándorlási terület viszonyainak szemmeltartásával szemügyre venni. Mint minden kivándorlásnál, úgy természetesen itt is legelőször s önkéntelenül is az a kérdés merül fel, nem-e a népesség túlságos sűrűsége vagy éppen túlnépesedés okozza a kivándorlást? Felföldi vármegyéinkről tudjuk, hogy egyiknek sincs sűrű népessége, hiszen ismeretes, hogy a 12 vármegye legnépesebbjében, Trencsénben is csak 65 lélek jut egy négyszögkilométer területre, Bereghen 55, Zemplénben 52, Abaúj-Tornában és Sárosban 48, Szepesben, Ungban és Zólyom-

¹²⁶⁾ Amennyiben a kivándorlás sokkal nagyobb volt a beköltözésnél, ennek az utóbbinak hatása a legtöbb helyen csakis a kivándorlás okozta hiány csökkenésében jut kifejezésre. Tényleges bevándorlási többlettel csakis a galicziai határon (a bereznai, percesenyi és a tiszaháti járásokban), ezenkívül még a zsolnai és rimaszombati járásokban állunk szemben.

ban 47, Túrócban 46, Gömörben 43, Árvában 42, Liptóban meg éppen csak 37. Ez magában véve csekély népsűrűség, mely kívándorlást nem tesz indokolttá. A vármegyéken belül ugyan nagy eltérések vannak a népsűrűség tekintetében; de még ha kisebb területi egységek, járások szerint is vizsgáljuk a felföldet, 70-nél sűrűbb népességet kilométerenként a munkácsi, csaczai és bittsei járáson kívül sehol sem találunk, és 60-nál több lélek is csak Trencsén, Abaúj-Torna, Zemplén és Ung vármegyék egy-két járásában jut egy kilométerre. Ellenben láthatjuk, hogy egyes járásokban felette ritka a népesség, sokkal ritkább, mint a vármegye átlaga mutatja. Hogy csak néhány példát említsünk, Bereg, Ung és Zemplén határszéli jáásaiban (szolyvai, bereznai, szinnai, sztrókói járás) *harmincznél kevesebb lélek* él egy kilométer területen (legkevesebb, 26, a szolyvaiban), de még ennél is kevesebb (22) Liptó-megye liptó-újvári járásában, sőt Breznóbánya város óriási határában 11 lélek sem jut egy kilométerre. Szepes vármegye késmárki- és Gömör vármegye garamvölgyi járásában is csak 30 és 35 között ingadozik a viszonylagos népesség és további 7 járásban 35—40, kilenczben pedig 40—45 a népsűrűség.

De amidőn absolute véve túlsűrű népességről nem lehet szó, közelebről tekintve mégis egészen másként áll a dolog. A felvidék területe legnagyobbbrészt oly hegyes, zord, terméketlen, hogy nemcsak mezőgazdasági termelésre egyáltalában nem, vagy csak csekély mértékben alkalmas, de másképen sem értékesíthető kellőleg. Ezt a művelhetetlen területet figyelmen kívül kell hagynunk, midőn a népsűrűség kérdését vetjük fel s az összehasonlításnál a területnek csak azt a részét szabad számbavennünk, mely után a nép megélni képes: tehát a szántóföld, kert és szőlő területét. Az erdők, rétek és legelők egymagukban nem képesek a lakosság existenciáját biztosítani, hiszen tudjuk, hogy a felvidéki erdők holdja némelyik vidéken csak 2 koronát jövedelmez évenként; csakis a mezőgazdaságilag művelhető föld területe szabhatja meg tehát, mennyi ember képes rajta megélni.

Ily felfogás mellett egészen másként alakul a népsűrűség kérdése a felföldön. A liptóújvári járásban p. o. csak 22 lélek jut egy kilométer összterületre, a népesség tehát rendkívül ritka; de ha azt látjuk, hogy a járásnak 917 □ kilométer területéből csak 82 a mezőgazdaságilag művelhető föld, s ezen a kis területen húszezernél több lakos él egyszerre 252-re szökik fel a népsűrűség, vagyis oly magasságra, mely a felföld ritka népességéről táplált

conventionális felfogásunkat egyszerre halomra dönti. Ily szempontból vizsgálva területünket, úgy találjuk, hogy a legkisebb népsűrűség is (a lőcsei járásban) már 78, s hogy csak tíz olyan járás van, melyben száznál kevesebb lélek jut egy km²-re. Ezekon kívül mindenütt százon fölül van a sűrűség, Trencsén megye északi határszélén, Zólyom megye nagyszaltnai járásában, Gömör megye nagy-rőcsei és Zemplén megye tokaji járásában, valamint Bereg megye latorczai és felvidéki járásában 250-ig száll fel, a lipitújvári, a beszterczébányai és perecsenyi járásban ennél is valamivel magasabb, a rózsahegyiben már 306, és a breznóbányaiban s gölniczbányaiban 362-vel és 374-el maximumát éri el.

Ha már most felvetjük azt a kérdést, hogy általában mekkora lélekszámot bírhat el valamilyen mezőgazdasági terület, úgy erre természetesen általánosságban felelni nem lehet, mert ez mindig a művelés minőségétől függ s attól, hogy mennyire képesek a földet belterjes gazdálkodás által kihasználni; inkább csak tájékoztatás céljából és összehasonlításként akarjuk felemlíteni, hogy az Alföld legtermékenyebb részeiben, Csanád, Csongrád, Békés, Torontál, Bács-Bodrog, Jász-Nagykún-Szolnok, Hajdú, Fejér vármegyékben sehol sem jut száznál több lakó egy négyszög kilométer termőterületre, ha tehát a felvidék zord égaljú vármegyéiben ennek a népsűrűségnek kétszeresét és háromszorosát, sőt még ennél is többet találunk: habozás nélkül kimondhatjuk, *hogy itt a népsűrűségnek oly rendkívüli esete forog fenn*, mely teljesen kizárja azt, hogy itt a népesség természetes szaporulata kielégítést találjon, vagy akár csak a már most rajta élő lakosság prosperálni legyen képes, ha tisztán csak a mezőgazdaságra van utalva.

Eléggé ismeretes, hogy hazánk ezen területén miként állunk az ipar dolgában. A régi kisipar pusztulása, a bányai-ipar hanyatlása, a házi-ipar fejletlensége, a kereskedelem kezdetlegessége, mind azt igazolják, hogy a mezőgazdaság mellett alig vannak ott számbavehető egyéb kereseti ágak. Azt pedig alig kell bizonyítani, hogy Sáros, Liptó vagy Zemplén megye hegyes talajának nincs annyi termő ereje, hogy kétszer vagy háromszor akkora népességet tartson el, mint az Alföld kalászos rónája. A megélhetésnek ekként évről-évre nehezebbé válása, a közterheknek folytonos súlyosbodása mellett *nem-e elkerülhetetlen szükségesség gyanánt kell a kivándorlásnak fellépnie, mely levezeti a népesség szaporulatának ama részét, melyet az anyaföld többé eltartani nem képes?* Fejlettebb gazdasági élet, intensívebb mezői gazdálkodás, életrevaló ipar és

kereskedelem mellett nemcsak ez a szaporulat, de még sokkal nagyobb népesség is megtalálhatná itt kenyerét; de kizárólag ős-termelő felföldünkön immár o.lajutottunk, ahol a viszonylag túlságos népsűrűség következményei elm iradhatatlanok.

Méltán felvehető azonban a kérdés, hogy még harmincz évvel ezelőtt miért bírt a népesség megélni ugyanczen a területen, mely akkor sem termelt többet mint ma, pedig már akkor is elég sűrűn volt lakva, mindenesetre sokkal sűrűbben, mint a minő sűrűség a termőterület mennyiségével arányban állana? Akkor még-nem volt kivándorlás, valamint nem volt kivándorlás évszázadokon keresztül sem; miért, hogy a baj csak most állott elő? Kétségtelen, hogy 1870. előtt is a mostanihoz hasonló volt a felvidék népsűrűsége. Ily sűrűség mellett tisztán mezei gazdálkodásból élő népesség virágzó fejlődésre, kedvező anyagi jólétre nem tehet szert, felvidékünk népe is szegény volt ősidőktől s ha az árvamegyei inségre vagy a ruthének sanyarú helyzetére gondolunk, 'be kell látnunk, hogy a legnyomorúságosabb megélhetésnél többre nem is tellett ott. A nép nélkülözött és éhezett, de beletörődött a sorsába, mert évszázadok óta nem volt másban része. De 1870. óta a felvidéki tizenkét vármegye népessége pusztán csak a születések többlete által 574.000 lélekkel szaporodott,¹²⁷⁾ tudjuk pedig, hogy helyenként beköltözések is történtek, úgy, hogy a 33 évi népszaporulat kerek számban 600.000 lélekre tehető. Ezt a nagy néptöbbletet, mely az 1869-iki népesség egy teljes harmadának felel meg, a silány felföldi talaj, mely alig felét termi annak, mit az Alföld termékeny rónája¹²⁸⁾

¹²⁷⁾ T. i. a születések többlete a halálozások felett volt 1870—1880-ig 56.190, 1881—1890-ig 200.737 és 1891—1900-ig 259.169 lélek. 1901-re és 1902-re az 1900-ik évi szaporulatnak (29.000) megfelelő tételt állítván be, végösszegben 574.000 főnyi természetes szaporulatot nyerünk 33 év alatt.

¹²⁸⁾ A felvidéki szántóföldek termőképességét — az alföldhez viszonyítva — a következő adatok mutatják:

	búza		rozsa		árpa		kukoricza	
	1895	1896	1895	1896	1895	1896	1895	1896
Sáros vármegyében	11' ₁₁	14' ₁₀	11' ₄₀	14' ₁₅	13' ₀₇	13' ₆₇	17' ₂₁	17' ₅₉
Szepes „	16' ₇₂	15' ₄₆	16' ₇₅	18' ₃₄	14' ₇₀	18' ₃₀	16' ₀₈	11' ₅₀
Árva „	12' ₀₇	8' ₂₂	13' ₃₂	9' ₇₃	14' ₄₄	10' ₂₂	—	—
ellenben:								
Csongrád várm.	21' ₈₈	21' ₀₁	19' ₄₇	13' ₅₃	27' ₀₅	23' ₀₈	24' ₅₁	23' ₀₄
Csanád „	23' ₃₀	20' ₁₂	20' ₆₉	19' ₇₅	19' ₀₈	23' ₂₇	26' ₅₄	23' ₇₈
Békés „	25' ₁₉	21' ₉₂	20' ₁₄	20' ₇₂	26' ₅₁	23' ₄₇	30' ₅₉	24' ₀₈
Torontál „	20' ₈₅	15' ₁₄	24' ₀₇	20' ₁₆	24' ₁₄	23' ₁₈	27' ₇₆	26' ₀₀

és amellet mégis kétszer, sőt háromszor annyi embernek kellett kenyeret adnia, mint amannak: nem képes többé eltartani. Itt tehát bizonyos fokig bekövetkezett az a — már *Malthus* által is előrelátott — eset, hogy a népesség szaporodása mellett valamikor be fog állani oly idő, a midőn az ember létfontartási eszközei nem bírnak lépést tartani a népesség elszaporodásával. A 600.000 főnyi szaporúlatnak fele kénytelen volt máshol keresni existenciáját, kénytelen volt kivándorolni annál is inkább, mert azok a mellék-keresetek, melyek korábban a lakosság egy részét fönntartották, minő a bányászat, a házi- és kisipar, nagybára elapadtak s magának a mezei gazdálkodásnak a gépek behozatala folytán beállott átalakulása a földműves népnek kereseti időszakát is a korábbinál sokkal rövidebb időre reducálta s így természetszerűleg keresetét is csorbította. A megélhetést súlyosbító egyéb körülmények, melyek a népre ránehezedenek, sokkal ismertebbek, semhogy azokra itt külön kellene hivatkoznunk.

Mindezek a súlyos körülmények oda érelték a dolgot, hogy csak alkalom kellett arra, hogy a nép keserves helyzetén valamiképen változtasson; ez az alkalom pedig bekövetkezett akkor, midőn a hetvenes évek közepén az Egyesült-Államok több helyén kiűtött bérsztrájkok következtében az érdekelt bánya- és gyártulajdonosok olcsóbb munkaerőre óhajtván szert tenni, szemüket egyebek közt Magyarországra is vetették. Így jelentek meg az amerikai vállalatok ügynökei különösen 1877. óta nagy számmal a felföldön s a szegény elkeseredett népnek nem kellett más, mint az ügynök fényes ígérete, csábító hívogatása. A félrevezetett, elbolondított nép vakon hitt és hisz ma is az ügynökök szavának, s mert tagadhatatlan, hogy a kivándorlók közül sokan boldogultak, csakhamar tömegesen indult neki a nagy útnak. Az ügynökök lelketlen munkájának mindenesetre nagy része van abban, hogy a kivándorlás, mely eleinte korlátolt területen s ott is csak a népesség legszegényebb rétegeiben lépett fel, idővel az ország egész területére ragadt át és immár minden társadalmi rétegből szedi áldozatait.

Úgy kell tehát a dolgot tekintenünk, hogy a kivándorlás a népszaporulat fölöslegét, mely szülőföldén a jelenlegi gazdálkodási rendszer mellett megélni már nem képes, elvonja az országtól s oly helyre vezeti le, ahol a megélhetési viszonyok jobbak s így a boldogulás chanceai nagyobbak. Ilyen szempontból tekintve és tisztán az elvont humanizmus álláspontjára helyezkedve, a kivándorlás voltaképen nem volna annyira káros, amilyennek eleinte jeleztük.

Mert tagadhatatlan annak a felfogásnak jogosultsága, hogy aki nálunk meg nem tud élni, próbáljon másutt szerencsét; inkább boldoguljon ott, mintsem hogy nálunk koldus módjára nyomorogva, nemcsak hasznavehető tagjává ne lehessen a társadalomnak, de még terhére is legyen az államnak. Ily cosmopolitikus felfogásnak azonban nézetünk szerint helye nem lehet sem a társadalom, sem az államhatalom részéről, mely utóbbi pedig egészen a legújabb időkig tétlenségével, a *laissez faire, laissez passer* politikájával — habár talán önkéntelenül is — éppen ezen felfogás hívének vallotta magát. Sem a társadalomnak, sem az államnak ugyanis *nem lehet* közömbös és *nem is szabad* közömbösnek lennie, hogy állampolgárai miként boldogulnak a hazában, vagy általában boldogulnak-e? Ha tehát bizonyos symptomák arra utalnak, hogy egyik vagy másik országrészben a népesség a sanyarú közgazdasági viszonyok miatt existenciájában veszélyeztetve van, ennek orvoslását bizonyosan másban kell keresni, mint abban, hogy ölbetett kézzel nézzük, miként keresnek a sinylődő néprétegek másutt új hazát. A legprimitívebb népesedési politika is azt kívánta volna már évtizedekkel ezelőtt, hogy az állam ezen helyi túlnépesedésből várható bajok ellen óvórendszabályokról gondoskodjék. De vajon ki hallott nálunk már népesedési politikáról?

Kétségtelen, hogy a kivándorlás kérdése körül úgy a társadalmat, mint különösen az államot nagy mulasztás terheli. Mivel ezt a mulasztást helyrehozni most már nem lehet, legalább arra kell törekednünk, hogy a baj, mely már ennyire rágódik nemzetünk testén, tovább ne terjedjen s alapjában ne veszélyeztesse a máris beteg test szervezetét. Orvoslásról tehát feltétlenül gondoskodni kell.

Oly súlyos bajjal szemben azonban, mely a legkülönbözőbb okok szövevényes hálózatának következménye, az orvoslás is végtelenül nehéz, méltó feladat az államférfiúi bölcsesség és hazafiúi lelkesedés legteljesebb érvényesítésére. Nem is kisértjük meg tehát, hogy az orvoslás módjaival, melyek fölött a legutóbb lezajlott kivándorlási congressusokon hosszú tárgyalások és beható viták folytak, részleteiben foglalkozzunk. Csak egyet akarunk megemlíteni, s azzal a kivándorlásról való elmélkedéseinket be is fejezhetjük. Bizonyos, hogy *a kivándorlás kérdése a megélhetés kérdése*. Bizonyos az, hogy a felvidéken — legalább az itt tárgyalt tizenkét vármegyében — *a mezőgazdaságilag mivelhető termőföld mennyisége nincs arányban a megszorodott népességgel s ha ez a népesség már ma nem bír ott megélni, a jövőben az eddigieknél még*

nagyobb társadalmi bajok fognak bekövetkezni. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a felföldön *jelenleg* locális túlnépesedés van. De jegyezzük meg jól, hogy a túlnépesedés mindig relativ fogalom, mely nem kezdődik bizonyos fix népsűrűségnél, sőt hogy túlnépesedés ott is lehet, ahol voltaképen nincs is sűrű népesség. Mert hogy mekkora népességet bír el valamely terület, az mindig attól függ, milyen ott a gazdálkodási vagy termelési mód. Minden termelési mód csak egy bizonyos mennyiségű népességet tud fenntartani; ha valahol oly symptomák mutatkoznak, melyek túlnépesedésre engednek következtetni, ez arra vall, hogy az ott divó termelési mód nem felel meg a népesség számának és szaporulatának. *A népesség nagyobb-mérvű szaporulatával és sűrűsbödésével tehát a termelési mód megváltoztatásának kell lépést tartania.*

Az az ezerféle ok, mely a felvidéki népet kivándorlásra kényszeríti, lényegében mind arra vezethető vissza, hogy a nép nem tud megélni, legalább nem úgy, ahogy kívánná, nem tud megélni pedig azért, mivel az ott divó primitív termelési mód a mai életigények mellett ily aránylag nagy népességet fenntartani nem bír. *A kivándorlás egyetlen gyógyszere tehát csak az lehet, hogy azon a vidéken oly termelési módok honosítlassanak meg, melyek nagyobb népesség existenciájának biztosítására alkalmasak.* Ilyenek lehetnek: a ma még igen primitíven űzött mezőgazdaság intensívebbé tétele s a modern igényeknek megfelelő átalakítása, a tengődő ipar felélesztése, új iparágak teremtése, a bányászati kincsek észszerű kiaknázása, ezeknek versenyképessé tétele, végül az idegenforgalom fejlesztése, illetve megteremtése stb. Ily új kereseti ágak teremtése idővel meghozhatja a kívánt eredményt. Mihelyt a népnek új kereseti forrásai lesznek, a túlságos népsűrűség meg fog szűnni, mert a fejlettebb termelési mód jóval nagyobb népességet tarthat fenn s akkor a kivándorlás legfőbb indító oka elesvén, a kivándorlás maga is csökkenni fog, talán egészen meg is fog szűnni. A nemrég megalkotott kivándorlási törvény sok üdvös intézkedést tartalmaz, de mint minden hasonló törvény, mégis csak félrendszabály marad. A kivándorlás ellen közvetlenül foganatosítandó intézkedések a kivándorlás nagy kérdésében általában egészen másodrendű jelentőségűek. *A kivándorlás csak symptomája más bajoknak,* orvoslás tehát csak úgy képzelhető, ha a symptomát előidéző bajokat szüntetjük meg, vagy legalább enyhítjük.

Fentebbi fejtegetéseink abból indultak ki, hogy a felvidék elnéptelenedik, s íme most arra az eredményre jutottunk, hogy volta-

képen túlnépesedés áll ott fönn. A kettő, amely ellentétesnek látszik, mégsem zárja ki egymást. Túlnépesedés van jelen primitív gazdasági viszonyaink, szegényes termelési módunk mellett, de amint ez utóbbin segíteni bírunk, a természetes népesedési állapotok helyre fognak állani s hazánknak az a szép része a mainál sokkal sűrűbb népességet lesz képes fenntartani. Ezt a lehetőséget szem előtt tartva, elnéptelenedésnek kell tekintenünk azt a folyamatot, mely éppen az annyira kívánt fejlettebb gazdasági állapotok bekövetkezéséhez olyannyira szükséges munkaerőtől fosztja meg hazánkat; ebből a szempontból és tekintve azt, hogy amúgy is kicsi nép vagyunk, súlyos és pótolhatatlan az a veszteség, mely a kivándorlás révén ér. A negyedmillió főre rugó népvesztés érzékenyen sújtja a nemzet testét, mely — sajnos — nemcsak ez egy sebből vérzik.

MÁSODIK RÉSZ.

A KÜLFÖLDI MAGYARSÁG.

1

1

[illegible]

Ebből a sorozatból felismerhető a magyar honosok számának erőteljes emelkedése, de egyuttal szembeötlő az emelkedésben mutatkozó hullámvázis is. A két első időszakban az Ausztriában élő magyar honosok száma hirtelenül fokozódik, mindegyikben szinte megkétszereződik, de a nyolczvanas években az emelkedés sokkal lassúbbá válik s a rákövetkező évtizedben sem éri el a hetvenes évek hatalmas fellendülését. A népmozgalomnak ezt az alakulását *Rauchberg*¹²⁹⁾ azzal magyarázza, hogy a hetvenes években a közlekedési hálózat tetemes tökéletesítése idézte elő a magyaroknak — mint általában mindennemű külföldieknek — erős beözönlését, újabban azonban Ausztria már közeledik ahhoz a telítési ponthoz, mely a munkaipar helyzetében a nemzetközi viszonylatoknak megfelelő, s mely idegen honosoknak nagyobb mérvű felszívását megakadályozza.

A fentebb közölt adatokból látható, hogy Ausztriában tízezer lakóra

1857-ben	---	29 ₁
1869-ben	---	44 ₇
1880-ban	---	82 ₆
1890-ben	---	95 ₈
1900-ban	---	103 ₆

magyar honos jutott, a százalékos gyarapodás pedig volt:

1857-től 1869-ig...	71 ₈₅ %
1870-től 1880-ig...	101 ₃₀ %
1881-től 1890-ig...	24 ₆₆ %
1891-től 1900-ig...	18 ₄₃ %

A magyar honosoknak ez a jelentékeny gyarapodása azonban nagyon különböző a magyar királyság alkotó részei szerint, a melyekből a magyar honosok kikerültek. A legnagyobb contingenssel természetesen a magyar anyaországból eredő népesség szerepel, melynek gyarapodása is intenzívebb, mint a horvát-szlavonországi vagy fiumei illetőségű magyar kivándorlóké. A 24. számú táblának erre vonatkozó adatai közül csak a főeredményeket igtatjuk ide, melyekből a viszonyok alakulása világosan felismerhető; ezekből ugyanis kitűnik, hogy míg az anyaországból eredő magyar honosok száma évtizedről évtizedre állandóan és következetesen fokozódik, addig a horvát-szlavon és fiumei illetőségűek számában 1880. óta

¹²⁹⁾ Dr. Heinrich Rauchberg: Die Bevölkerung Oesterreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Wien, 1895. 482. lap.

feltűnő stagnatio, sőt csökkenés észlelhető. Kétségtelen tehát, hogy az Ausztria felé való kivándorlás nemcsak legnagyobb, de újabban mindinkább fokozódó mértékben is a magyar anyaországból szedi híveit, míg a társaságokban — nyilván a Bosznia felé megindult kivándorlás erős fokozódásával kapcsolatban — e mozgalom megállapodottnak tekinthető. Az Ausztriában élő magyar honosok közül volt ugyanis:

	magyarországi	horv.-szlavonországi	fiumei
		illetőségű egyén	
1857	49.549	3.498	?
1869	87.618	3.544	?
1880	165.142	16.615	1.665
1890	212.157	15.283	1.207
1900	253.844	15.329	1.578

Miután a honosság változhatik s különösen házasság által magyar nők elveszthetik eredeti honosságukat, osztrák állampolgárokból pedig magyar honosok válhatnak, a fentebbi felsorolás adatai egymagukban véve nehezen értékelhetők; szükséges volna, hogy velük szembeállíthassuk az Ausztriában élő magyarországi születésű egyének számát is, csakis ez úton lévén megállapítható, hogy a honossági adatok fokozódása mennyiben ered újabb bevándorlásoktól, mennyiben pedig a honosságnak derivatív úton — házasság vagy születés által — való megszerzésétől. Születési adatok azonban, sajnos, csak 1890-ből állanak rendelkezésre s így a mozgalom ezen oldalról nem világítható meg. Az 1890. évi népszámlálás szerint, mint a 25. számú táblából látjuk, Ausztriában

192.135 magyarországi
15.566 horvát-szlavonországi és
1.730 fiumei születésű

tehát határozottan onnan kivándorlott egyén élt. Az anyaországban született egyének száma tehát húszezerrel volt kisebb, mint a magyar honosoké, a horvát-szlavonországi eredetű népességnél a szülőhely és honosság szerinti adatok körülbelül összevágának, a fiumeiek közt ellenben kevesebb volt az ottani illetőségű, mint oda- való születésű népesség.

Ezek az adatok némi bepillantást engednek azon okokba, melyek a honossági viszonyokra befolyást gyakorolnak. Mint említők, a nők — férjhezmenetel által — megszerzik férjük honosságát; ha tehát a bevándorlott idegenek között több a férfi, mint a nő, nagyobb számmal lesznek a bevándorlottak közt az idegen állam honpolgárai, mint ahányan azon államban születtek, mivel a

férfiak házasodása folytán nagyobb számú nők veszik fel az ő honosságukat; ellenkező az eset, a hol a bevándorlottak között több a nő, mivel ezek férjhezmenetel által elveszítik eredeti (idegen) állampolgárságukat. Ezt látjuk p. o. az Ausztriában élő fumei eredetű népesség körében, amidőn ugyanis (1890-ben) 708 fumei születésű férfi mellett 1.022 ilyen nő találtatott, tehát túlnyomó női bevándorlás állott fenn, a fumei illetőségű lakók száma ellenben az összesen 1.730-ra rúgó fumei születésűekkel szemben csak 1.207-et tett. Ezzel szemben, mint említettük, a magyarországi honosok száma jóval nagyobb, mint a Magyarországon született, de Ausztriában élő egyének száma.

Ha ezek után azt a kérdést vetjük fel, hogy az Ausztriában élő magyar honosok hazánknak, mely részeiből erednek, erre nézve a 26. számú tábla ad felvilágosítást, mely vármegyéenként részletezi ottani állampolgárainkat. Ez a táblázat az 1890. évi népszámlálás alkalmával, az osztrák kormány részéről a m. k. központi statisztikai hivatalnak megküldött számlálólapok alapján részletezi az Ausztriában tartózkodott magyar honosokat, melyeknek száma azonban — 222.139 lélek — némileg eltér az osztrák hivatalos kiadványokban közölt eredménytől (228.647). A topographicus eloszlás legjellemzőbb adatait már közöltük az 51. lapon, itt csak hangsúlyozzuk, hogy a két nem majdnem egyenlő arányban van közöttük képviselve.

Nem kevésbé érdekes az Ausztriában élő magyar honosoknak tartományok szerinti eloszlása. A 23. számú táblának erre vonatkozó adataiból látjuk, hogy honfitársainknak két harmadrésze Alsó-Ausztriában, s itt természetesen legkivált Bécsben él; ezenkívül még Stájerországban élnek tömegesen, már jóval kisebb számmal Morva- és Csehországban, Galicziában és Sziléziában. A legutóbbi 1900. évi népszámlálás eredményei szerint ugyanis, melyeket megjelenésük előtt a bécsi Statistische Centralcommission készséggel bocsátott rendelkezésemre, a 270.751 magyar honos közül

Alsó-Ausztriában	187.637
Stájerországban	33.053
Morvaországban	11.303
Csehországban	8.864
Galicziában	6.590
Sziléziában	4.074

egyen élt, az első tételben pedig Bécs városa egymaga 133.144 magyar honossal szerepel. Felette érdekes az egyes tartományokban

élő magyar honosok számbeli gyarapodásának vizsgálata is az utolsó félszázad folyamán, amire nézve táblázatunk bő adatokat tartalmaz. E helyen csak arra szorítkozunk, hogy a magyar honosoknak az összes népességhez való százalékos arányát mutassuk be s így jelezzük azt a súlyt, melylyel honfitársaink tömegük folytán az egyes tartományokban fellépnek. Ebből a szempontból tekintve, csak Alsó-Ausztriában és Stájerországnak van a magyar állampolgároknak, számuk alapján, nagyobb jelentőségük, amennyiben tízezer lakos között ott 605, itt 244 magyar honos található, (Bécs városában 795); a többi tartományokban a magyar honosok arányszáma sokkal kisebb, egyesekben, mint p. o. Karintiában, Görz és Gradiskában, Isztriában és Galicziában az utolsó évtizedben csökkent, sőt a két első helyen abszolút számuk is lényegesen alábbszállt.

Tízezer lakó közt volt ugyanis magyar honos:

	1857	1869	1880	1890	1900
Alsó-Ausztria... ..	224 ⁴ ₄	324 ⁶ ₆	511 ³ ₃	595 ⁸ ₈	605 ⁵ ₅
Felső-Ausztria	7 ⁴ ₄	15 ¹ ₁	26 ² ₂	34 ⁸ ₈	36 ⁶ ₆
Salzburg	4 ⁶ ₆	14 ⁷ ₇	24 ⁸ ₈	32 ⁷ ₇	42 ⁴ ₄
Stájerország	54 ⁶ ₆	91 ⁷ ₇	177 ⁰ ₀	201 ⁹ ₉	243 ⁷ ₇
Karintia	7 ⁷ ₇	12 ⁸ ₈	58 ⁸ ₈	56 ¹ ₁	30 ⁹ ₉
Krajna	14 ⁸ ₈	18 ⁸ ₈	53 ³ ₃	41 ⁸ ₈	47 ⁶ ₆
Trieszt és vidéke	22 ⁵ ₅	121 ² ₂	285 ³ ₃	126 ⁸ ₈	119 ⁸ ₈
Görz és Gradiska		8 ⁸ ₈	45 ⁸ ₈	41 ⁰ ₀	14 ² ₂
Isztria... ..		43 ⁵ ₅	133 ² ₂	95 ³ ₃	87 ⁹ ₉
Tirol	1 ⁴ ₄	4 ⁹ ₉	9 ¹ ₁	13 ¹ ₁	19 ⁸ ₈
Vorarlberg		2 ⁵ ₅	6 ⁴ ₄	17 ³ ₃	37 ⁹ ₉
Csehország	3 ⁷ ₇	4 ⁹ ₉	13 ⁵ ₅	11 ⁸ ₈	14 ⁰ ₀
Morvaország	16 ² ₂	22 ³ ₃	38 ⁸ ₈	45 ⁷ ₇	46 ⁸ ₈
Szilézia	10 ⁷ ₇	21 ⁹ ₉	40 ⁸ ₈	48 ⁰ ₀	59 ⁹ ₉
Galiczia	2 ² ₂	4 ⁸ ₈	10 ⁰ ₀	11 ⁹ ₉	9 ⁰ ₀
Bukovina	7 ¹ ₁	9 ¹ ₁	17 ⁰ ₀	26 ² ₂	28 ⁰ ₀
Dalmácia	3 ¹ ₁	14 ⁴ ₄	21 ⁵ ₅	40 ⁴ ₄	36 ² ₂

A magyar honosok topographiai eloszlását kisebb területi egységek szerint tekintve, azt tapasztaljuk, hogy az 1890. évi adatok szerint¹³⁰⁾ a magyarság legsűrűbb Morvaország, Alsó-Ausztria, Stájerország és Krajna azon részeiben, melyek Magyarország határát érintik. Ebben a határsávban sokkal több a magyar honos, mint a tartományok egyéb részeiben, habár a tartományok belsejében fekvő fővárosok is nagy vonzást gyakorolnak rájuk. 10.000 lakos közt volt magyar honos:

¹³⁰⁾ Rauchberg, idézett munka, 484. lap.

	a határásvban	egyebütt
Morvaországban...	109	30
Alsó-Ausztriában ...	639	580
Stájerországban ...	227	185
Krajnában ...	50	28

A jelenlévő népességnek több mint öt százalékát teszik a magyar honpolgárok Bécs, Bécs-Ujhely, Grác és Pettau városokban, tovább Baden, L. m. Bruck, Gross-Enzersdorf és Bécs-Ujhely (környék) kapitányságokban. A magyar népesség itt azonban nem szorítkozik pusztán csak a határvidékre, hanem abból kiindulva nyugat felé is terjeszkedik, s így Felső-Ausztriában, Salzburgban, Isztriában és Sziléziában is helyenként tekintélyes tömegekben lép fel. Ellenben sokkal gyéresebb Galicziában és Bukovinában; bár Galicziának van Magyarország felé leghosszabb határa, mégis itt legcsekélyebb a magyar honosok aránya, mely a stryji és dolinai, Bukovinában pedig a kimpolungi járás kivételével mindenütt teljesen jelentéktelen. Annyi tény, hogy a kivándorlás Magyarországból csak Ausztria nyugati tartományai felé nagyobbarányú, míg éjszak felé már csekély, kelet felé pedig egészen alárendelt szerepet játszik.

Érdekes jelenségre figyelmeztet Rauchberg¹³¹⁾ többször idézett munkájában hangsúlyozván, hogy a magyarságnak Ausztriában való szétterjedése s magyar hazájuknak azon részei, melyekből a kivándorlók tömege kikerül, symmetricus képet nyújtanak. A magyarság legintenzívebb kivándorlása a magyar határvármegyékből ered s az osztrák határos járások felé irányul. Ahol a kivándorlás, mint p. o. Stájerország éjszaki részében, tovább nyugat felé is hatol, ott a kivándorlók származási területe is tágul kelet felé. És miként Galicziának és Bukovinának Magyarországgal határos járásai Magyarország felől sokkal kevesebb népességet nyernek, mint a többi határvidékek, úgy viszont a kivándorló népesség sokkal kevésbé is széled el, mint a nyugati határ mentén. Általában véve azonban itt is tapasztalható, hogy minden vándorlás a népesség felhalmozódását siettet. Ausztriának az a területe, mely felé a magyarság húzódik, sokkal szűkebb, mint hazánknak az a része, ahonnan a kivándorló népesség ered. Ausztria összes járásainak csak alig harmadában teszi a magyar eredetű népesség a lakosságnak $\frac{1}{4}$ százalékát, de megyeinknek legnagyobb része népességének több mint $\frac{1}{4}$ részét vesztette el az osztrák kivándorlás révén. Aránylag csekély terje-

¹³¹⁾ Id. m. 485—486. l.

delmű osztrák vidékek népnyeresége a magyar haza tág területeinek népvészteségéből áll elő. A nemzetközi népcsere a gazdasági erők központosításával együtt a gazdaságilag fejlettebb országokban a népesség concentrációját is előidézi.

Az osztrák statisztika 1890-ben a magyarországi születésű népességet járasonként állapította meg; ez adatok közzétéve ugyan nincsenek, de a bécsi Stat.-Central-Commission szíves készséggel bocsátotta rendelkezésünkre s ezek alapján készült az Ausztriában élő magyarok elterjedését feltüntető azon térkép, melyet az 1896. évi országos kiállításon bemutatni szerencsénk volt. A részletes térkép reproducálása e helyen nincs módunkban, és tekintettel e munka szűk keretére, az anyag tüzetes taglalásába sem bocsátkozhatunk; szorítkozunk tehát a nagyobb osztrák városok magyarországi népességének ismertetésére egyrészt a szülőhely, másrészt a honosság (illetőség) ismerve alapján.

A magyarországi eredetű lakosság száma Ausztria főbb városaiban volt:

	Szülőhelye szerint				Honossága (illetősége) szerint:			
	Magyarország	Fiume	Horv.-Szlav.	Együtt	Magyarorsz.	Fiume	Horv.-Szlav.	Együtt
Bécs (1890)	97.051	144	3.471	100.666	112.102	103	3.531	115.736
Grác „	6.034	54	1.227	7.315	6.600	41	1.303	7.944
Trieszt „	933	342	487	1.762	1.241	311	449	2.001
Prága „	1.037	6	63	1.106	1.003	1	59	1.063
Brünn „	1.026	14	61	1.101	1.124	4	54	1.182
Lemberg „	710	26	40	776	556	2	43	601
Krakkó „	413	6	36	455	384	10	29	423
Bécs (1900)	Nincsenek adatok				129.081	166	3.897	133.144

Az 1900. évi osztrák népszámlálás a szülőhely szerinti részletezésben nem mutatta ki Magyarországot s így hasonló adatok ez évből nem állnak rendelkezésre; a magyar honosok számát azonban a Statistische Central Commission kerületi kapitányságok szerinti részletezésben bocsátotta rendelkezésünkre s ezen kimutatást kivonatossan közöljük a 27. sz. táblában.

Magyar honosok Ausztriában 1857–1900. években.

Tartomány	Magyar honosok összesen						Ezek közül nő			
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.		1869.	1880.	1890.	1900.
					polgári	katona				
Alsó-Ausztria ...	37.819	63.437	119.170	156.673	187.637	8.953	29.902	55.573	75.936	94.195
Felső-Ausztria ...	525	1.105	1.988	2.713	2.981	102	463	842	1.143	1.308
Salzburg ...	67	222	402	562	818	35	101	167	232	352
Stájerország ...	5.787	10.371	21.481	25.734	33.053	1.147	4.850	9.022	12.176	15.231
Karintia ...	255	414	2.045	2.005	1.134	982	138	339	451	492
Krajna ...	647	849	2.558	2.078	2.419	60	408	666	1.012	1.196
Triesti és vidéke ...		1.492	4.133	2.001	2.139	80	724	1.064	1.073	1.108
Görz és Gradiska ...	1.174	180	968	924	332	19	94	157	162	158
Isztria ...		1.108	3.891	3.024	3.031	988	492	917	881	1.468
Tirol ...		385	736	1.062	1.689	175	158	303	504	735
Vorarlberg ...	118	26	69	201	490	2	13	26	80	150
Csehország ...	1.719	2.532	7.514	6.869	8.864	367	1.055	2.169	2.847	3.755
Morvaország ...	3.024	4.493	8.254	10.336	11.303	302	2.099	3.933	5.008	5.406
Salézia ...	474	1.124	2.279	2.896	4.074	39	546	1.125	1.358	1.824
Galiczia ...	1.007	2.321	5.938	7.780	6.590	3.332	1.130	2.024	3.009	2.552
Bukovina ...	326	467	974	1.683	2.045	903	234	326	615	808
Dalmácia ...	125	636	1.022	2.106	2.152	1.125	305	389	544	713
Összesen ...	53.047	91.162	183.422	228.647	270.761	18.611	42.712	79.042	107.061	131.451

24. sz. tábla.

As Ausztriában élő magyar honosok megoszlása a királyság alkotó részeit szerint, 1857–1900.⁽¹²⁾

Tartomány	A magyar honosok között volt											
	Magyarországi (az anyaországból)						Horvát-Szlavonországi					
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1880.	1900.
Alsó-Ausztria ...	36.796	62.674	113.992	152.327	182.571	1.023	763	5.053	4.132	4.865	125	164
Felső-Ausztria ...	481	1.029	1.731	2.471	2.793	44	76	240	236	183	17	6
Salzburg ...	59	212	360	524	757	8	10	39	32	60	3	1
Stájerország ...	5.057	9.705	17.944	21.329	29.351	710	866	3.476	4.338	3.662	61	67
Karintia ...	171	363	796	1.777	875	84	51	1.245	223	252	4	5
Krajna ...	124	577	1.423	431	1.658	523	272	1.063	1.579	749	72	68
Trieszt és vidéke ...	335	1.407	1.972	1.241	924	839	85	1.665	449	634	496	311
Görz és Grádiska ...	335	156	443	321	284	839	24	470	570	26	55	33
Isztria ...	273	1.766	1.114	1.015	1.015	839	835	1.452	1.585	1.530	673	325
Tirol ...	104	348	624	940	1.547	14	37	108	108	142	4	14
Vorarlberg ...	26	67	179	372	372	14	—	2	17	118	—	5
Csehország ...	1.646	2.407	6.795	6.233	7.857	73	125	702	596	991	17	40
Morvaország ...	2.976	4.355	7.947	10.081	11.079	48	138	291	247	214	16	8
Szilézia ...	469	1.113	2.232	2.838	4.017	5	11	46	52	56	1	6
Galícia ...	997	2.288	5.731	7.427	6.420	10	33	191	261	132	16	92
Bukovina ...	324	457	953	1.646	1.967	2	10	21	37	77	—	1
Dalmácia ...	10	228	366	1.278	357	115	408	551	771	1.638	105	57
Összesen ...	49.549	87.618	165.142	212.157	253.844	3.498	3.544	16.615	15.293	15.329	1.665	1.207
											1.665	1.207
												1.578

¹²⁾ A közigazgatási beosztásban beállott változások folytán az 1857., 1869. és 1880. évi adatok nem egészen fedik a mostani alkotó részeknek területét. 1857-ben és 1869-ben még külön van kimutatva Erdély, 1857-ben a Bánság is; ezeket Magyarország rovataiba foglaltuk. A Határvidéket Horvát-Szlavonországhoz számítottuk, melynek rovata 1857-ben és 1869-ben Fiumét és területét is magában foglalja.

25. sz. tábla.

Az Ausztriában élő magyarországi születésű lakosság az 1890. évi népszámlálás szerint.

Tartomány	Magyar- országi	Fiumei	Horvát- Szlav.- országi	Magyar birod.- beli	Ezek között nő			
	születésű egyének összes száma				Magyar országi	Fiumei	Horvát- Szlav.- országi	Össze- sen
Alsó-Ausztria ...	130.905	165	4.024	135.094	64.469	99	1.594	66.162
Felső-Ausztria ...	2.412	55	283	2.750	1.016	2	72	1.090
Salzburg ...	430	5	46	481	260	4	18	282
Stájerország ...	19.178	116	4.413	23.707	9.231	63	1.901	11.195
Karintia ...	1.860	10	230	2.100	381	7	94	482
Krajna ...	573	136	1.832	2.541	289	84	967	1.340
Trieszt és vidéke	933	342	487	1.762	458	205	264	927
Görz és Gradiska	349	77	581	1.007	145	43	35	223
Isztria ...	1.201	433	1.374	3.008	271	304	487	1.062
Tirol ...	1.044	39	160	1.243	458	25	66	549
Vorarlberg ...	121	13	11	145	43	2	2	47
Csehország ...	7.709	75	677	8.461	3.365	43	252	3.660
Morvaország ...	10.064	31	329	10.424	4.809	15	125	4.949
Sziléczia ...	2.725	16	52	2.793	1.299	11	22	1.332
Galiczia ...	9.515	127	262	9.904	4.071	66	83	4.220
Bukovina ...	1.882	10	53	1.945	768	5	21	794
Dalmácia ...	1.234	80	752	2.066	134	44	337	515
Összesen ...	192.135	1.730	15.566	209.431	91.467	1.023	6.340	98.829

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Az Ausztriában élő magyar honosok demographiai és társadalmi viszonyai.

„Valamely állam területén élő külföldi honosok demographiai habitusa más mint a jelenlevő népessége. Utóbbi szerves összességet képez, melynek nem, kor és családi állapot szerinti összetétele első sorban a nemzedékváltozás törvényeitől függ. Csak másodsorban érvényesül a gazdasági és társadalmi tényezők differentiáló be-

26. sz. tábla.

Az Ausztriában tartózkodott magyar honosok részletesése származási helyük szerint, az 1890. évi népszámlálás alapján.

Ország rész és vármegye	Magyar honosok össz.	Ezek köz- től	Ország rész és vármegye	Magyar honosok össz.	Ezek köz- től
I. Magyarország.			e) Tisza balpartja.		
a) Duna balpartja.			Békés	266	127
Árva	1.051	576	Bihar	734	328
Bars	733	380	Hajdú	222	122
Esztergom	461	231	Máramaros	1.971	423
Hont	555	254	Szabolcs	362	174
Liptó	1.012	454	Szatmár	461	219
Nógrád	537	242	Szilágy	110	52
Nyitra	24.078	12.256	Ugocsa	43	24
Pozsony	29.814	15.465	Összesen	4.169	1.469
Trencsén	11.528	5.205	f) Tisza-Maros szöge.		
Túróc	535	279	Arad	860	394
Zólyom	449	231	Csanád	146	70
Összesen	70.753	35.573	Krassó-Szörény	1.123	544
b) Duna jobbpartja.			Temes	2.262	1.096
Baranya	1.476	722	Torontál	1.987	859
Fejér	1.059	523	Összesen	6.378	2.963
Győr	2.407	1.294	g) Erdély.		
Komárom	1.747	884	Alsó-Fehér	369	163
Moson	7.352	3.830	Besztercze-Naszód	458	176
Somogy	1.259	638	Brassó	673	323
Sopron	30.836	15.520	Csik	51	23
Toina	1.062	496	Fogarás	77	20
Vas	29.500	15.014	Háromszék	56	21
Veszprém	2.247	1.105	Hunyad	183	89
Zala	2.748	1.355	Kis-Küküllő	18	4
Összesen	81.693	41.381	Kolozs	511	251
c) Duna-Tisza köze.			Maros-Torda	254	91
Bács-Bodrog	2.675	1.156	Nagy-Küküllő	373	174
Csongrád	549	267	Szeben	1.108	559
Heves	543	264	Szolnok-Doboka	154	62
Jász-Nagykun-Szolnok	199	102	Torda-Aranyos	10	2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	11.512	5.890	Udvarhely	20	12
Összesen	15.478	7.679	Összesen	4.315	1.970
d) Tisza jobbpartja.			Ismeretlen megyékből	1.483	887
Abauj-Torna	894	441	Összesen	190.996	94.959
Bereg	567	228	II. Fiume és körülete.		
Borsod	615	287	Belovár-Kőrös	719	288
Gömör	330	142	Lika-Krbava	1.047	558
Sáros	1.185	477	Modrus-Fiume	2.496	1.012
Szepes	1.716	812	Pozsega	805	302
Ung	313	151	Szeróm	1.126	556
Zemplén	1.107	499	Varasd	3.041	1.421
Összesen	6.727	3.037	Verőcze	1.209	588
			Zágráb	4.414	2.201
			Összesen	14.857	6.926
			Katonaság	14.801	—
			Főösszeg	222.139	102.680

27. sz. tábla.

Magyar honosok Ausztriában 1900. évben, kerületi kapitányságok szerint kimutatva.

Varos o ; kerületi kapitányság	Magyar honos	Varos o ; kerületi kapitányság	Magyar honos	Varos o ; kerületi kapitányság	Magyar honos
Alsó-Ausztria.		Stájerország.		Trieszt és vidéke	
Bécs o	139 919	Tarnsweg	19	Loitsch	98
Bécs-Ujhely o ...	4 851	Zell am See	41	Radmannsdorf ...	73
Waidhofen o	62	Osszesen	853	Rudolfswert	185
Amstetten	335			Stein	33
Baden	7 119			Tschernembl	316
Bruck L. m.	9 488			Osszesen	2 479
Floridsdorf	6 692			Görz és Gradiska	
Gmünd	123			Görz o	223
Hietzing	2 455			Görz	39
Horn	139			Gradiska	57
Korneuburg	1 558			Sesana	28
Krems	727			Tolmein	4
Lilienfeld	427			Osszesen	351
Melk	263			Isztria.	
Mistelbach	1 980			Rovigno o	21
Mödling	9 293			Capodistria	170
Neunkirchen	3 096			Lussin	188
Oberhollabrunn ...	292			Mitterburg	42
Poggstall	76			Parento	4
St. Pölten	1 007			Pola	2 798
Scheibbs	272			Volosca	796
Tulln	1 065			Osszesen	4 019
Waidhofen a. Th. ...	108			Tirol.	
Bees-Ujhely	5 164			Innsbruck o	346
Zwettl	79			Bozen o	155
Osszesen	196 590			Rovereto o	5
				Trient o	95
Felső-Ausztria.				Ampezzo	5
Linz o	985			Borgo	—
Steyr o	236			Bozen	87
Braunau	104			Brixen	63
Freistadt	40			Bruneck	33
Gmunden	296			Cavalese	3
Kirchdorf	78			Cles	2
Linz	358			Imst	6
Perg	138			Innsbruck	274
Ried	95			Kitzbübel	55
Rohrbach	28			Kufstein	71
Scharding	82			Landeck	29
Steyr	184			Lienz	51
Vocklabruck	183			Meran	411
Wels	276			Primiero	—
Osszesen	3 083			Reutte	21
				Riva	107
Salzburg.				Rovereto	5
Salzburg o	425				
Hallein	39				
St. Johann	77				
Salzburg	252				

Város o ; kerületi hapitányág	Magyar honos	Város o ; kerületi kapitányág	Magyar honos	Város o ; kerületi kapitányág	Magyar honos
Schwaz ...	31	Landskron ...	61	Horvaország.	
Tione ...	1	Laun ...	27	Brünn o ...	1.118
Trient ...	8	Ledetsch ...	27	Iglau o ...	150
Összesen ...	1.864	Leitmeritz ...	307	Kremsier o ...	64
Verariberg.		Leitomischl ...	27	Olmütz o ...	315
Bludenz ...	38	Luditz ...	14	Ung. Hradisch o ...	57
Bregenz ...	313	Melnik ...	56	Znaim o ...	171
Feldkirch ...	141	Mies ...	40	Auspitz ...	217
Összesen ...	492	Moldautein ...	10	Boskovitz ...	82
Csehország.		Mühlhausen ...	8	Brünn ...	423
Prága o ...	1.054	Münchengrätz ...	21	Dachschtz ...	59
Reichenberg o ...	143	Nachod ...	60	Gaya ...	146
Asch ...	16	Neubyzow ...	42	Göding ...	2.564
Aussig ...	275	Neuhaus ...	54	Gr.Meseritsch ...	14
Beneschau ...	100	Neustadt a. der		Hohenstadt ...	86
Rischofteinitz ...	23	Mettau ...	22	Holleschau ...	345
Blatna ...	11	Pardubitz ...	138	Iglau ...	44
Böhmsich-Brod ...	39	Pilgram ...	43	Kremsier ...	58
Böhmisch-Leipa ...	90	Pilsen ...	345	Littau ...	61
Braunau ...	38	Pisek ...	72	Mähr-Budwitz ...	56
Brüx ...	115	Plan ...	27	" Kromau ...	47
Budweis ...	260	Podehrad ...	102	" Ostrau ...	1.041
Caslau ...	55	Podersam ...	25	" Schönberg ...	95
Chotebor ...	10	Policka ...	19	" Trübau ...	47
Chrudlin ...	50	Prachatitz ...	34	" Weisskirchen ...	367
Dauba ...	14	Prestitz ...	28	Mistek ...	176
Deutsch-Brod ...	43	Pribram ...	29	Neustadt ...	18
Dux ...	167	Rakonitz ...	24	Neutitschein ...	252
Eger ...	84	Raudnitz ...	51	Nikolsburg ...	133
Falkenau ...	157	Reichenau ...	35	Olmütz ...	215
Friedland ...	59	Reichenberg ...	122	Prerau ...	350
Gabel ...	9	Rokitzan ...	62	Prossnitz ...	185
Gablonz ...	184	Rumburg ...	103	Römerstadt ...	14
Graslitz ...	62	Saaz ...	130	Sternberg ...	97
Hohenelbe ...	20	Schlan ...	125	Tischnowitz ...	29
Hohenmauth ...	49	Schluckenau ...	33	Trebitsch ...	67
Horowitz ...	70	Schüttenhofen ...	26	Ung.-Brod ...	1.082
Jacim ...	52	Selcan ...	33	Ung.-Hradisch ...	335
Joachimsthal ...	24	Semil ...	47	Wall. Meseritsch ...	805
Jungbunzlau ...	73	Senftenberg ...	30	Wischau ...	63
Kaaden ...	72	Smichow ...	476	Znaim ...	157
Kapltz ...	52	Starkenbach ...	35	Összesen ...	11.605
Karlsbad ...	240	Strakonitz ...	34	Sziléria.	
Karolinenthal ...	263	Tabor ...	34	Troppau o ...	261
Kladno ...	90	Tachau ...	22	Bielitz o ...	211
Klattau ...	41	Taus ...	23	Friedeck o ...	82
Kolin ...	54	Tepl ...	38	Bielitz ...	190
Komotau ...	172	Teplitz ...	353	Freistadt ...	1.004
Königgrätz ...	154	Tetschen ...	141	Freiwaldau ...	98
Königinhof ...	162	Trautenau ...	129	Freudenthal ...	59
Kralowitz ...	18	Turnau ...	40	Jägerndorf ...	80
Krumau ...	75	Weinberge, Kgl. ...	364		
Kuttenberg ...	42	Wittingau ...	76		
		Zizkow ...	226		
		Összesen ...	9.231		

Város o ; kerületi kapitányság	Magyar honos	Város o ; kerületi kapitányság	Magyar honos	Város o ; kerületi kapitányság	Magyar honos
Teschen	1.821	Krakkó... ..	77	Trembowla	427
Troppau	104	Krosno... ..	211	Turka	50
Wagstadt	203	Lancut... ..	166	Wadowice	34
Összesen	4.113	Lemberg	62	Wieliczka	1
Galiczia.		Limanowa	36	Zaleszczyki	465
Lemberg o	1.356	Lisko	106	Zbaraz	1
Krakkó o	385	Mialec	20	Zloczów	49
Biala	212	Mósciska	9	Zólkiew	34
Bóbrka	2	Myslenice	75	Zydaczów	12
Hochnia	28	Nadwórna	98	Összesen	9.922
Bohorodczany	19	Neumarkt	244		
Borszczów	8	Neusandec	388	Bukovina.	
Brody	26	Nisko	11	Czernowitz o	812
Brzesko	12	Peczenizyn	12	Czernowitz	439
Brezany	18	Pilzno	8	Gurahumora	93
Bzozów	10	Podgórze	133	Kimpolung	1.080
Buczacz	12	Podhajce	6	Kotzman	5
Chrzanów	41	Przemysl	301	Rajautz	354
Cieszanów	259	Przemyslańy	1	Sereth	19
Czortków	7	Przeworsk	—	Storozynetz	26
Dabrowa	2	Rawaraska	21	Suczawa	69
Dobromil	4	Rokatyn	9	Wiznitz	51
Dolina	1.844	Ropczyce	22	Összesen	2.948
Drohobycz	45	Rudki	3		
Gorlice	95	Rzeszów	52	Dalmácia.	
Gródek	9	Sambor	20	Benkovac	74
Grybów	70	Sanok	52	Cattaro	1.251
Horodenha	5	Saybusch	164	Curzola	25
Husiatyn	5	Skalat	56	Imoski	4
Jaroslau	685	Sniatyn	17	Knin	116
Jaslo	50	Sokol	5	Lesina	12
Jaworów	5	Stanislaw	129	Macarsca	23
Kalusz	15	Stary Sambor	12	Metković	22
Kamionka Stru-		Stryj	773	Ragusa	967
milowa	6	Stryzów	17	Sebenico	212
Kolkuszowa	1	Tarnobrzeg	19	Sinj	23
Kolomea	88	Tarnopol	68	Spalato	225
Kosów	24	Tarnów	83	Zara	320
		Tlumacz	15	Összesen	3.277

A magyar honosok ezen kimutatásában a katonaság is bennfoglaltatik : mivel a katonaság elhelyezése külön rendelkezésektől függ, melyek a vándormozgalmat okozó tényezőktől teljesen függetlenek, az alábbiakban külön mutatjuk ki azon városokat (o) és kerületi kapitányságokat, melyekben magyar honos katonák nagyobb számmal fordulnak elő: Bécs o 6.775, Bécs-Ujhely o 342, Baden 224, Bruck L. m. 348, Floridsdorf 51, Hietzing 127, Korneuburg 579, Mödling 139, Tulln 89, Bécs-Ujhely 212. — Linz o 55. — Salzburg o 35. — Grác o 225, Meerburg 69, Pettau o 504, Radkersburg 290. — Klagenfurt o 184, St.-Veit 127, Villach 477, Wolfsberg 127. — Laibach o 60. — Trieszt o 80. — Pola 988. — Prága o 72. — Brünn o 73, Mähr. Weisskirchen 111. — Lemberg o 1.070, Krakkó 80, Cieszanów 226, Jaroslaw 567, Krakkó 15, Lancut 141, Lemberg 25, Przemysl 141, Stanislaw 31, Trembowla 412, Zaleszczyki 465, Zloczów 35. — Czernowitz o 495, Czernowitz 406. — Cattaro 950, Ragusa 59, Sebenico 29, Spalato 14, Zara 68.

folyása. Másképen a külföldiekénél. Jelenlétük nemcsak a nemzedék-változásra, de a beköltözésre is vezetendő vissza. Abban a mértékben, amint a bevándorlott idegen honosok a belföldön születettekkel szemben súlyban nyerne, a bevándorlás indító okai és jellege az idegen honosok demographiai habitusára nézve is irányadók lesznek. A nemzedék-változás törvényszerűsége abban már csak annyiban lép előtérbe, amennyiben ennek körfutása a belföldön folytatódik. Ebből következik, hogy a külföldiek általános demographiai jellemzésére nézve a foglalkozás és a foglalkozási viszony még fontosabb, mint az össznépeségre nézve; továbbá, hogy gondosan meg kell különböztetnünk a határszéli forgalmat az állam belsejébe irányuló tulajdonképeni bevándorlástól. A határszéli forgalomban résztvevő elemek rendes milieujükből alig lépnek ki; a nemzedék-változás helyi körfolyamatát náluk gazdasági vándormotivumok nem szakítják meg. Hogy az államhatár átmetszi azt a területet, melyen az lefolyik, a nem politikai demographia szempontjából teljesen esetleges momentum; nem jelenti a helyi tevékenységi körnek normális mértéken túl való kitágítását. Eleve feltehető tehát, hogy a nemzetközi határforgalomban részes egyének demographiai habitusa azon néptömegektől, melyből erednek, nem fog lényegesen eltérni. Ezzel szemben az állam belsejében élő külföldiek az ország határát nem azért, mivel az természetes munkaterületet átszeli, tehát nem mintegy önkéntelenül lépték át, hanem egészen határozott indító okoktól vezéreltetve, melyek legalább részben keresetükben és társadalmi állásukban is visszatükröződnek " ¹³³⁾

Rauchbergnek ezt a fejtegetését szükségesnek tartottuk e helyen közölni, mivel igen világosan mutat rá azon okokra, melyek az egyes államok területén élő idegen honosok demographiai szerkezetének az anyaország népességének felépülésétől való eltérését érthetővé teszik. Alábbi fejtegetéseinkben sokszor lesz alkalmunk látni, hogy népünknek idegenbe szakadt töredékeiben mennyire más a nemek aránya és a korok eloszlása mint hazánkban; ezeket a különbségeket csak akkor fogjuk teljesen megérteni és értékök szerint méltányolni, ha a fent röviden vázolt körülményekre figyelemmel vagyunk.

A nemek aránya a 23. számú táblából ítélhető meg; a finem többlete mindig jelentékeny volt, de az utolsó időkben a nőnem

¹³³⁾ Rauchberg, id. m. 489—490. lap.

számának gyarapodásánál fogva némileg csökkent; ezer magyar honos közül volt ugyanis átlagban:

1869-ben	532 férfi, 468 nő
1880-ban	569 „ 431 „
1890-ben	532 „ 468 „
1900-ban	515 „ 485 „

A férfitöbbség azonban nem mindenütt áll fenn; így nevezetesen úgy látszik, hogy a nagyobb városokban a nőnem van némi túlsúlyban, sőt Bécs városában ez a túlsúly elég jelentékeny: 64.317 magyar férfitonos mellett 68.827 nő van jelen; ezer magyar honos közül Bécsben 517, Triesztben 518 nő van.

A *koreloszlás* tekintetében általánosságban mondhatjuk, hogy az idegen honosok között a gyermekkorok kisebb, a felnőtt korok ellenben jóval nagyobb mértékben vannak képviselve, mint a népesség átlagában. Ez áll az Ausztriában élő magyar honosok tekintetében is, habár itt a normáltól való eltérés korántsem akkora, minőt p. o. a Németországban összeírt magyar állampolgárokról fogunk felemlíteni. A gyermekek aránya jóval kisebb, mint hazánkban; de már a 15 éven felüli ifjak száma oly jelentékeny, hogy már a 10–20 évesek korcsoportját a magyarországi átlagnál tetemesen magasabbra duzzasztja. Még sokkal nagyobb súlylyal esik latba a 20–30 évesek korcsoportja, mely körülbelül $\frac{2}{3}$ részzel gyakoribb, mint a magyarországi népesség átlagában. Innen kezdve rohamosan csökken az ausztriai magyar honosok túlsúlya s a negyvenedik éven túl következő korosztályok százalékos aránya már a magyarországi átlagon alúl marad. Ezer lakos közül volt ugyanis (az 1890. évi népszámlálás eredményei szerint):

	az Ausztriában élő magyar honosok közt	a Magyar birodalom össznépességében	különbözet az Ausz- triában élő magy. honosokra nézve
0–10 éves	204	260	— 56
10–20 „	221	193	+ 28
20–30 „	245	158	+ 87
30–40 „	160	135	+ 25
40–50 „	90	106	— 16
50–60 „	51	78	— 27
60–70 „	21	47	— 26
idősebb	8	23	— 15

E felsorolás szembetűnően mutatja, hogy az Ausztriába kivándorlottak tömegére mely korosztályok nyomják rá jellemző bélyegöket. A 20–30 évesek csoportja, mely a legteljesebb munkaképesség birtokában levő néprétegeket foglalja magában, óriási módon kidomborodva lép előtérbe, kivüle úgy az alsó, mint a felső

szomszédos korcsoport is jelentékeny tömeggel szerepel. Ellenben gyéren találunk a magyar honosok közt 40 évnél idősebbeket. Ez a koreloszlás felette jellemző, s kétségkívül még jellemzőbb volna, ha a korokon belül a két nemet egymástól megkülönböztethetnők. Ily adatok azonban nem állanak rendelkezésre.

A kivándorló néptömegeknek a koreloszlásban kifejezésre jutó sajátságai a *családi állapot* alakulásában is élesen kidomborodik. Daczára annak, hogy a kivándorlottak között a házassulokban álló korosztályok sokkal számosabbak, mint az össznépességben, mégis sokkal kisebb a tényleg házasságban élő magyar honosok száma. A kivándorló néptömegeknek éppen egyik jellemző vonása, hogy egyrészt kevés köztük a házasságban élő, másrészt a kivándorlott nemházasságban élő egyének is nehezebben szánják rá magukat arra, hogy az idegen hazában családot alapítsanak. Ennek következménye a nemházasságban élő egyének magas aránya. 1890-ben ezer egyén közül (férfiakat és nőket együtt véve)

	az Ausztriában élő magyar honosok közt	a Magyarbirodalom össznépességében
nőtlen volt	682	526
házasságban	288	409
özvegy s elvált volt	30	65

a mi a családi állapot tekintetében fennálló eltérést világosan felismerni engedi.

Még fontosabbak természetesen azon eltérések, melyek a *kereseti viszonyok* tekintetében fennállanak. Minthogy közgazdasági tényezők idézik elő a kivándorlást, a kivándorlottak foglalkozásában visszatükröződnek azok az okok, melyek a népességet eredeti hazájának elhagyására késztették. Az Ausztriába kivándorlott magyar honosokra vonatkozólag Rauchbergnek többször idézett munkájában találunk néhány adatot. Ezekből mindenekelőtt kitűnik, hogy a kivándorlottak közt a keresők gyakoriabbak, mint az anyaországban, mivel a kivándorlásban leginkább kereső egyének vesznek részt, kik családot még nem alapítottak. Az Ausztriában élő magyar honosok közt (ezerre számítva) 627 kereső és 373 eltartott található. Mivel pedig, mint említettük, az államhatár mentén lakók demographiai viszonyai közelebb állanak az anyaország népességének összetételéhez, érthető, hogy ott a keresők aránya kisebb, mint az állam belsejében; tényleg látjuk, hogy ezer magyar honos közül volt:

	kereső	eltartott
a határszéleken	610	390
Ausztria belsejében	634	366

A főbb foglalkozási ágak közül ipar és kereskedelem van legerősebben képviselve ; ellenben őstermelő aránylag kevés vándorlott ki ; ezer kereső magyar honos közül volt ugyanis 1890-ben :

kereskedő	330
iparos... ..	322
őstermelő... ..	120
közzszolgálathoz és értelmiséghez tartozó	228

Részben az ipari és kereskedelmi ágak erős képviseltetésének eredménye, hogy az alkalmazott személyek száma igen nagy ; ezer magyar honos közt csak 290 önálló van, tehát a munkavevők száma nem kevesebb mint 710. Ezek között pedig van tisztviselő és egyéb alkalmazott 176, munkás 459 és napszámos 75. Aránylag legerősebb tehát a munkásosztály, míg napszámosok gyéren vándorolnak ki. Az Ausztria felé irányuló mozgalom ebben lényegesen különbözik az amerikai kivándorlástól, melyben — mint láttuk — a napszámosok igen nagy szerepet játszanak.

Végül megemlíthetjük, hogy az Ausztriában élő magyar hor osok között a keresők körében nők aránylag csekély számmal vannak. A kivándorlás jellemző vonása a férfiak erős kiözönlése, melylyel szemben a nők háttérbe szorulnak. Ezer kereső kivándorlónk közül 634 a férfi és csak 366 a nő ; a határszéleken ez az arány 646-ra és 354-re módosul, míg ezzel szemben Ausztria egyéb részeiben 630 férfi és 370 nő jut kivándorlónk mind ezhére.

Ezekben ki van merítve az Ausztriában élő magyarság demographiai és társadalmi összetételéről rendelkezésre álló anyag. Sajnos, nem sok az, a miről a hivatalos statisztika beszámol ; mindamellett némi fényt derít az Ausztria felé való kiszivárgás kérdésére s így figyelmünkre mindenesetre igényt tarthat.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

A bukovinai csángó-magyarok.

A Bukovinában élő csángó-magyarok története mintegy 125 évre terjed vissza. Röviden már megemlítettük,¹³⁴⁾ hogy a báró Bukow Adolf kegyetlenkedései miatt Moldvába kivándorolt székely szökevényeknek egy része 1776-ban és 1777-ben teljes amnestia biztosítása mellett Bukovinába ment át s ott *Fogadjisten* és *Isten-segíls* községeket alapította. A kerületi hatóság szívesen fogadta s támogatta a székely bevándorlókat, minek folytán számos más ma-

¹³⁴⁾ Lásd a 9. és 10. lapon.

gyar szökevény is beköltözött. 1778. november havában már 5018 erdélyi bevándorlót számoltak Bukovinában, köztük 1768 székelyt (930 férfi és 838 nő); a Moldvában visszamaradt magyarok és székelyek ezreiből később (1784—86) egy rész szintén Ausztriába szállítottott vissza¹⁸⁵). 1784-ben II. József általános amnestiát biztosítván a Bukovinából Moldvába kivándorlott szökevényeknek, ezen bocsánatot a Moldvában tartózkodó magyarokra is kiterjesztette. A szökevények azt az ígéretet nyerték, hogy Bukovinában némi földbirtokra számíthatnak és a mennyiben nagy számuk miatt mindnyájan ott hajlékot nem találhatnak, Erdélyben, vagy valamely határőrvidéken telepíttetnének le. Mártonfy Móríc sz. istensegíti pap ily értelemben közben is járt náluk. Szándéka lévén II. Józsefnek, hogy Bukovinában is határőrvidéket létesítsen, mely az erdélyinek folytatása legyen, Enzenberg tábornok, kire a művelet végrehajtása bízva volt, a székelyek telepítésével szándékozott az új határőrvidéket megteremteni, mi okból minden család áttelepítésére 45 forintnyi átalányösszeget kérelmezett „lakás és istálló építésére.” 1784. szeptember hóban Bedeus József kapitány, ki a szökevények összegyűjtése céljából Moldvába vala kiküldve, arról értesítette Enzenberget, hogy még ezen év őszén 100 családot (legalább 500 főnyi csapatot) fog útnak indítani, kiket Bukovinában együttesen, más nemzetiségekkel össze nem keverve, kellene mint határőröket letelepíteni. Enzenberg maga is biztosította a haditanács elnökét, hogy a telepítés célhoz fog vezetni, annál is inkább, mivel a már létező két székely falú lakói fáradozását és gondoskodását búsán megfizették, minthogy ők „egész Bukovinában mindenben kíválnak” és a jelentékeny előleget is, melyet nyertek volt, teljesen letörlesztették. Azt a javaslatot terjesztette tehát a haditanács elé, hogy a betelepülőket tekintélyes kedvezményekben részesítse, nevezetesen napenként és fejenként bizonyos pénzösszeget szavazzon meg részükre, bocsásson rendelkezésükre fát, berendezésükre nagyobb összeget és

¹⁸⁵) A történelmi adatokat illetőleg lásd első sorban: Dr. Johann Polek: *Die magyarischen Ansiedelungen* Andreassfalva, Hadikfalva und Joseffalva in der Bukowina. Czernowitz. 1899. — Ezenkívül említendő: Georg v. Marcziany: *Wie die Csángós in die Bukowina kamen*. Pester Lloyd 1883. 93. szám. — László Mihály: *A bukovinai és moldvai csángók*. Földrajzi Közlemények V. kötet 1877., 160 - 168. lap. — László Mihály: *Keleti testvéreink*. Budapest 1882. 6—8. lap. — Polek János: *A (bukovinai) magyarok*. (Az osztrák-magyar monarchia irásában és képben. XVII. kötet, Bukovina. 310—313. lap.) — Gegő Elek: *A moldvai magyar telepekről*. Budán, 1838. 115—124. lap.

építsen minden új falúban állami költségen templomot; egyúttal alkalmas helyet is jelölt ki új falúk telepítésére. A haditanács azonban nem volt hajlandó Enzenberg javaslatait elfogadni, kerülni akart minden költséget s kijelentette, hogy a telepítésre csak annyiban hajlandó, amennyiben az a bukovinai népesség kára és kiszorítása nélkül történhetik meg; mindazokat pedig, kik telek hiányából Bukovinában le nem telepedhetnének, azonnal Erdélybe kellene küldeni. Hosszas tárgyalások után a haditanács, melynek elnöke akkor gróf Hadik András tábornagy volt, végre elrendelte, hogy minden székely szökevény, mint határőr visszaszállítandó, azok pedig, kik Erdélybe visszatérni vonakodnának, Bukovinában telepítendőek le; de az Enzenberg által kilátásba helyezett csábító ígéretek, melyek alapján a székelyek örömet hagyták oda moldvai földbirtokukat, a haditanács nem teljesítette.

A már útban levő visszatérőket az a hír, hogy nem Bukovinában, hanem Erdélyben fognak letelepíttetni, mélyen lesújtotta. Örömlükét akkora elégedetlenség váltotta fel, hogy sokan kijelentették, inkább visszatérnek Moldvába, semhogy újra Erdélyben telepedjenek le, ahonnan a talaj terméketlensége készítette kivándorlásra; a már visszatértek között, kik minden ingatlanukat, sőt el nem szállítható élelmiszeröket is Moldvában hagyták vissza, nagy nyomor ütött ki. 1784. november 8-ától 1785. január 2-ikáig nem kevesebb mint 94 erdélyi család, összesen 390 lélek (közte 87 asszony és 211 gyermek) került vissza Bukovinába, kik közül 35 család ideiglenesen Fogadjistenben, 23 Istensegítsben, a többi pedig más községekben helyeztetett el. Ezek között annyira fokozódott a nyomor, hogy Enzenberg saját felelősségére — utólagos jóváhagyás reményében — pénzzel támogatta őket. A haditanács Enzenberg többszörös előterjesztésére végre belátta, hogy a visszavándorlók helyzetén segítenie kell; azért Hadik tábornagy 1785. január 19-én elrendelte, hogy minden családapa addig is, míg saját földje leszen, melynek terményeiből megéihet, naponként 6, minden családanya 3 s minden gyermek 2 krajczár vissza nem térítendő segélyt nyerjen, továbbá minden család házépítésre 50 frt, berendezkedésre 20 frt. kölcsönben részesüljön, amaz lehetőség szerint, ez 4 év alatt lévén visszatérítendő — végül, hogy a bevándorlók öt évig a hadi szolgálat alól felmentve legyenek s templomról, papról az állam gondoskodjék. — A haditanácsnak ez az elhatározása, mely Enzenberg tábornok fáradozásának eredménye volt, a visszavándorlottakat nagy hála kötelezte; mindnyájan örömmel s önként vállalták magukra

a hadviselés terhét s Martonfy lelkesznek könnytelt szemmel mondtak hálát s fogadtak hűséget és becsületességet.

A haditanácsnak az volt a szándéka, hogy a szökevények ne a határ közelében, hanem az ország belsejében telepíttessenek le; ez okból Enzenberg úgy tervezte, hogy az erdélyi székelyek mind a Szereth és Suczawa folyók közt, a magyarok ellenben a suczawai kerületben s végül az erdélyi oláhok, ha nagyobb számmal jönnek, a czeremosi okolban telepíttessenek le. Mindössze tehát négy falú alapítása terveztetett, ezek közül kettő a székelyek részére. A magyar falú részére Tolowa pusztá (Suczawától délnyugatra) jelöltetett ki, mely akkor Slatina moldvai kolostor tulajdona volt; a két székely falú telepítésére Balkoutz pusztá (Serethről délre) és Dornestie pusztá (Radautztól keletre) vétetett tervbe, mindkettő akkor a bukovinai Putna kolostor tulajdona volt; Balkoutzban azonban már letelepedett volt 18 moldvai ruthén család s mindkét pusztá földjén a hegyi lakók tengerijöket természetették.

Az új magyar községek *Józseffalva*, *Hadikfalva* és *Laudonfalva* neveket nyertek. Laudonfalvában, mely Balkoutz területén keletkezett, 1785-ben telepíttetett le 52 moldvai család, ezek azonban nem voltak magyarok, hanem oláhok, s Balkoutzban, bár melleleg ma is Laudonfalvának nevezik, sohasem laktak magyarok. A székely telepesek *Hadikfalvát* és *Józseffalvát* alapították. 1785. április havában 140 székely családot kellett Bukovinában elhelyezni; ezek részére Dornestie pusztá és az elpusztult Pleschnitza falú határa jelöltetett ki, ahová a székelyek május 1-én le is telepedtek. Az új telep június 4-ikén *Hadikfalva* nevét nyerte. Néhány nappal rá vetették meg alapját *Józseffalva*-nak, mely Suczawától délnyugatra, Tolowa pusztán létesült, ahova eredetileg csak 60 magyar családot akartak telepíteni, de utóbb erdélyi oláh szökevényeknek is helyet engedtek. A házépítés mindkét helyen közösen történt s sors döntött a fölött, kié legyen az új ház; de a házépítés lassan haladt, mert miként egykori hivatalos okmányokból kitűnik, a beköltözött „magyarok” mindaddig, míg a kormány támogatása részükre biztosítva volt, ölbe tett kézzel várták házaiknak elkészültét. Szigorú intézkedésekre volt szükség, hogy az új telepesek házaik építését befejezzék. 1785. augusztus havában 34, a következő év január havában 27 székely család érkezett Bukovinába; ezek részére a Fratautztól keletre elterülő lapály jelöltetett ki s az ezen év márczius havában ott kijelölt községnek *Andrásfalva* lett a neve.

Ezek után még egy székely kivándorló csoport érkezett Buko-

vinába, még pedig 1786. május havában. Összesen 40 család volt, kivétel nélkül kálvinisták. Részükre Bukovina éjszakkéleti részében fekvő Raráncze község jelöltetett ki lakóhelyül. A két évvel reá kitört török háborúban azonban a község elpusztult, a székelyek menekülni voltak kénytelenek s Hadikfalvában, Istensegitsben és Andrásfalvában kerestek időleges menhelyet. A háború befejeztével moldvai visszavándorlók foglalták el elhagyott otthonukat, azért a hontalanná vált székelyek a többi községek magyar telepesei között maradtak elszórva.

Ujabb telepek nem jöttek létre, mert 1786. őszén a cseh-osztrák udvari cancellaria elrendelte, hogy telepések állami támogatásban ezentúl ne részesüljenek.

1783-tól 1786-ig mindössze 830 erdélyi szökevény (közte 675 határőr vagy katona, s 155 polgári egyén) költözött vissza Moldvából Bukovinába, 474 nővel és 983 gyermekkel (556 fiú s 427 leány). A visszatértek összes száma tehát 2287 lélek volt. Ezeknek mintegy fele maradt Bukovinában, míg a többinek Erdélybe kellett visszatérnie. 1786. elején Bukovinában 702 magyar családot számláltak, összesen 2136 lélekkel, kikhez az év folyamán még 73 család járult 219 lélekkel.

Ezek ekként oszlottak meg:

	<i>család</i>	<i>lélek</i>
Fogadjistenben	154	449
Istensegitsben	276	817
Hadikfalván	224	685
Józseffalván	48	135
Andrásfalván	73	219
Összesen	775	2.355

A következő évben a magyarok száma csökkent, mert 1787. július havában Hadikfalván 28, Józseffalván 16 és Andrásfalván 7 ház állott üresen.

Ezekben — Dr. Polek becses kis munkája alapján — röviden vázoltuk a bukovinai magyar községek keletkezését. Vessünk már most rövid pillantást magukra a csángó községekre, azoknak földrajzi elhelyezkedésére s mai állapotára. Erre szolgál a 237. lapon mellékelt kis térkép is.

Az öt község közül négy a Suczawa-folyó völgyében keletkezett, egy pedig (Józseffalva) messze délen, a moldvai határon. Az összes csángó-községek legnépesebbje s így központja *Hadikfalva*. A Suczawa-folyó jobb partján fekszik s a vasútnak egyik csomópontja, ekként elég élénk forgalmú hely. Tiszta csinos házai, bár

nagyrészt fából építvék, kedvező benyomást gyakorolnak az idegenre. Hosszú fahíd vezet át a Suczawán, melynek túlsó partján újabb időben szintén terjeszkedik a község. A folyóntúli lapályt *Dornestlie*-nek nevezik régi pusztájáról s ezt a nevet magára Hadikfalvára is alkalmazzák. A vasút szárnyvonala szintén áthidalja a folyót s Radautz városkának tart. A folyó jobb partja hullámos dombvidék, mely helyenként meredkül ereszkedik a folyóra; nagyobbára szántóföldek borítják, míg a túlsó lapályos parton kiterjedt vízenyős réteket és kaszálókat találunk.

Hadikfalvától éjszaknyugaton, mintegy órai távolságra *Andrásfalva* fekszik; két igen hosszúra nyúló párhuzamos utczából áll, melyek a szomszédos Ó-Fratautz községgel majdnem összefüggnek.

9. sz. A bukovinai csángó-falvak átnézeti térképe.

Ennek határából hasították ki hajdan az új falú telepítésére való területet. Andrásfalva is közel fekszik a Suczawa-folyóhoz, melyet itt a Radautzról jövő országút áthidal. Határa kicsiny, déli része lapályos, éjszaki része a Suczawa- és a Klimouc-patak között mocsaras erdő (Lunka). Azontúl, már Fratautz határában két ménestelep (Mitoka és Horaica) van.

Hadikfalvától keletre *Balkonc* község fekszik, melyet régebben *Landonfalvának* neveztek. A rendetlenül épült falú hullámos vidéken fekszik, közel a romániai határhoz. Mint említettük, sohasem lakták magyarok, hanem magyarországi oláhok alapították. Hadikfalvától a Suczawa mentén felfelé, azaz délfelé haladva, *Istensegits*-et érjük. Ez a község, melyet *Cibeny*-nek is neveznek, a Suczawa

jobb partján, magas dombok (Kopaszhegy vagy Stirka) tövében terül el, hosszan elnyúló négy utcájával, melyek egyenesek, mint a zsinór. Vasúti állomása is van, de országútja csak a Kopaszhegyen túl fekvő Granicestie oláh faluban van. Istensegítstől délkeletre, a Suczawától is jóval messzebb *Fogadjisten* vagy *Jacobstie* falúcska fekszik, kicsi hely, mely önálló községet sem képez; házai az erdős dombok oldalán és tövében rendetlenül elszórva fekszenek s temploma körül is alig csoportosulnak. Oláhval vegyesen lakik itt a csekély számú magyar.

Ez a négy falú, bár közvetlenül össze nem függve, mégis félig-meddig szomszédos egymással s mind a Suczawa völgyében fekszik. Messze tőlük, egészen félreeső helyen, a moldvai határ közvetlen közelében találjuk *Józseffalvát* vagy *Tolovát*, jó három órányira Suczawa városától, mely legközelebbi vasúti állomása. A falú népe is vegyes, a magyarok felét teszik, de csekély számuknál fogva lassanként beleolvadnak az oláhság nagy tömegébe.

Ennek az öt magyar telepnek népessége daczolt az őket körülövező oláhság és ruthénség nagy tömegével. Magyarságát megtartotta s számban, erőben gyarapodva fennáll még mai napig is. Rendesen épült, csinos s tiszta községeik kedvezően elűtnek az oláhok szegényes falvaitól s a nép tisztességtudó magaviseletével, vallásosságával, becsületességével s munkásságával ma is „mindenben kiválik egész Bukovinában,” ahogy Enzenberg tábornok már 1784-ben jelentette volt. Ez a nép megérdemli a támogatást s óhajtható, hogy a kormány támogatásával magyarságát megóvhassa az eloláhosodás veszélyeitől. Jelen állapotát dr. Robitsek Ferencz, aki a bukovinai magyar telepeket ismételve meglátogatta, a következőképen vázolja:¹³⁰⁾

Hadikfalván mintegy 4000 főre rúg a magyarok száma, 500 tanköteles gyermek négy osztályban tanul, van két tanítójuk s három tanítónőjük. A tanítókat a kerületi iskolatanács útján a tartományi iskolatanács nevezi ki, az iskolát az állam tartja fenn a nemzetiség és vallás teljes mérvű figyelembevételével.

Istensegitsben közel 3000 magyar él; a tanköteles gyermekek száma 320, kiket három osztályban két tanító és egy kiegészítő tanerő oktat. A templom költségeinek javarészét a Budapesti Hírlap olvasói adtak össze.

¹³⁰⁾ A külföldön élő magyar katolikusok gondozása; a kath. nagygyűlés I. szakosztályában előadta dr. Robitsek Ferencz. (Alkotmány, 1900. aug. 25.)

Fogadjistenben csak 133 magyar él, 30 tanköteles gyermekkel, kik évek óta nélkülözik a tanítót.

Andrásfalván 2500 lélekre rüg a magyar-ág, ebből 300 kálvinista. 306 tanköteles gyermek van, de csak egy tanító. A tanulók tíz százaléka német, de ezekre is kötelező a magyar nyelv tanulása. A pap lengyelországi születésű, de tökéletesen megtanulta a magyar nyelvet. A reformátusoknak is van templomuk s iskolájuk, papjuk a magyar egyházak főhatósága alatt áll s templomuk, iskolájuk jobban van dotálva, mint a katolikusé.

Józseffalva lélekszámát 1764-re teszi Robitsek¹²⁷⁾, 150 tanköteles gyermekét egy magyar és egy oláh tanító oktatja; itt működött 34 évig „a bukovinai magyarok atyja“, Drushaczky György Bonaventura domonkos pap, ki 1858-ban bejárta egész hazánkat segélyadományok gyűjtése céljából, melyek lehetővé tették a bukovinai magyar tanítók és papok nevelését.

A bukovinai magyarok számában 1883-ban nagy csökkenés állott be; a felbuzdult hazafias lelkesedés ugyanis a bukovinai magyarok visszatelepítését követelte s a közvélemény hatása alatt csakhamar megindult a visszatelepítés actiója. Az actió azonban nem volt kellőleg előkészítve; sokkal kevesebb föld állott a visszavándorlók rendelkezésére mint amennyire szükség volt, s a meglevő föld is rosszúl volt megválasztva: a hegyekhez szokott bukovinai magyart az Alduna mocsaras öbleibe telepítettek, ahol az árvíz ellen sem talált kellő védelmet. Ennek következtében a beköltözöttek egy része keserves munka és csalódás után visszatért hazájába; a nagyhangú hazafias szónokokból nem birtak Magyarországon megélni. A megmaradtak viszonyai utóbb kedvezőbbre fordultak.

A Magyarországra visszavándorlottak száma a következő volt:

	család	lélek
Andrásfalváról	336	912
Hadikfalváról	262	860
Józseffalváról	61	231
Fogadjistenről	46	158
Istensegitsről	353	1.299
Osszesen	1.058	3.460

Mintegy 400-ra tehető a Bukovinába visszatért csángó családok száma, melyek közül Hadikfalvára mintegy 200, Istensegitsre 150 és Józseffalvára 30 család telepedett vissza. Ezen vándorlás

¹²⁷⁾ Alább látni fogjuk e szám téves voltát.

okozta csökkenéstől eltekintve a bukovinai magyarok száma kedvezően gyarapodik s az 1786-ban 2355 főre rúgó magyarság 1900 ig 9516 lélekre szaporodott.

A Bukovinában élő magyarok száma a népszámlálások eredményei szerint a következő:

	1880.	1890.	1900.
Józseffalva	Részletes adatok nincsenek	561	701
Andrásfalva		1.712	2.013
Hadikfalva		3.255	3.815
Istensegits		2.286	2.576
Fogadjisten		133	140
Egyebütt szétszórva ...		192	271
	9.889	8.139	9.516

A magyarajkú lakosságnak mostani eloszlására nézve a következőket jegyezhetjük meg:¹³⁸⁾

A magyarajkú népesség Bukovinának hét kerületi kapitányságához tartozó kilencz járásban lakik még pedig:

Ker. kapitányság	járás	leleksz.	községek	másutt es elszórva
Czernowitz városa	Czernowitz város	37	—	37 (Czern.)
Czernowitz	Sadagóra	2	—	2
Gurahumora	Gurahumora	702	Józseffalva	701
Kimpolung	Kimpolung	8	—	8
Radautz	Radautz	2.223	Andrásfalva	2.013
	Seletyn	3	—	3
Sereth	Sereth	6.396	Hadikfalva	3.815
			Istensegits	2.576
Suczawa	Suczawa	145	Fogadjisten	140
	Összesen	9.516	9.245	271

A magyarok tömörülésére nézve megemlítendő, hogy Hadikfalva, Andrásfalva és Istensegits túlnyomó részben magyarok; Hadikfalván ugyanis 4.089 lakó közül 3.815, Andrásfalván 2.236 közül 2.013, Istensegitsen pedig 2.781 közül 2.576 a magyar ajkú. Felényire magyar Józseffalva is, ahol 1.204 lakó közül 701 a magyar. Fogadjistenben azonban kisebbségben vannak a magyarok: 338 közül csak 140. Számosak a magyarok még a radautzi járásban, ahol Andrásfalván kívül még 210 magyar ajkú egyén él, leginkább Radautz városában és környékén; Czernowitz városában 37-en vallották magukat magyaroknak, azonkívül még 24 egyén él a fent felsorolt járások egyes községeiben szétszórva.

¹³⁸⁾ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern. (Österreichische Statistik. Band 63, Heft 1., 125. és 127. lap és Heft 3, 64—65, 86—87, 179. lap és a szövegben több helyütt).

Az 1900. évi népszámlálás a Bukovinában élő magyarok személyi viszonyait tüzetes részletezésben mutatta be. Az ott közölt s alább egész terjedelmökben reproducált adatokból látható, hogy a bukovinai magyarságban túlsúlyban vannak férfiak, kiknek száma 4.642 nővel szemben 4.874-re rúg. Ez a néptömeg 2.033 családot képez s majdnem kivétel nélkül mezőgazdaságból él; maga műveli a földjét, mezőgazdasági cselédje igen kevés, házi cseléd pedig alig van. A magyarság összetétele a következő:

	férfi	nő	együtt	%
Családfő (lakástulajdonos)...	1.908	125	2.033	21.21
Családtagjai...	2.856	4.442	7.298	76.89
Albérlok...	4	1	5	0.05
Ezek családtagjai...	—	6	6	0.06
Ágyrajárók...	—	1	1	0.01
Cselédek...	2	20	22	0.23
Mezőgazd. cselédek...	49	25	74	0.78
Ipari cselédek...	6	—	6	0.06
Egyéb lakók...	18	21	39	0.41
Tanintézetek lakói...	2	—	2	0.02
Kórházak lakói...	2	1	3	0.03
Fogházak lakói...	1	—	1	0.01
Kaszárnyák lakói...	26	—	26	0.28
Összesen...	4.874	4.642	9.516	100.00

A bukovinai magyarok kilencztized részben katolikusok; 8.939 katolikus mellett csak 342 protestánst (túlnyomólag reformátust) s 69 görögkeleti vallásút találunk. Jellemző, hogy a zsidóság sem hiányzik közöttük; számra 165-en vannak. Felekezet szerinti megoszlásuk ugyanis a következő:

	férfi	nő	együtt
Katolikus...	4.637	4.302	8.939
Görög-keleti...	20	49	69
Protestáns...	178	164	342
Zsidó...	39	126	165
Egyéb...	—	1	1
Összesen...	4.874	4.642	9.516

Családi állapotjukat tekintve mintegy kétötödrészüik (39.8%) házasságban él, felülknél jóval több (56.8%) nem házas és a fennmaradó csekély töredék (3.4%) özvegy és elvált. A gyermekek száma rendkívül magas; míg hazánkban a tíz évnél fiatalabb gyermekek az össznépesség 26%-át teszik, a bukovinai magyarság körében ez az arány 35.6%-ra emelkedik. A nép igen szapora, egy-egy családnál gyakori a 10—15 gyermek, 6—8 gyermek pedig megszokott dolog. A nagy szaporaság következtében apró birtokaik annyira szétdarabolódnak, hogy a megélhetést sem biztosítják,

sokan tehát Moldvába és Romániába mennek nyári munkára, ahol kitűnő munkaerejüknek jó hasznát veszik; de az erőltetett munka meg is öli erejüket, ezért öreg ember aránylag kevés van közöttük. Kor és családi állapot szerinti eloszlásuk a következő:

28. sz. tábla.

A bukovinai csángók kora és családi állapota 1900-ban.

Korévek	Nem házas			Házas		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
0—10	1.086	1.699	3.385	—	—	—
10—20	969	690	1.659	3	169	172
20—30	182	35	217	391	538	929
30—40	21	27	48	577	478	1.055
40—50	12	25	37	412	368	780
50—60	11	20	31	334	240	574
60—70	4	13	17	155	74	229
70 éven túl	1	11	12	36	12	48
Összesen	2.886	2.520	5.406	1.908	1.879	3.787

Korévek	Özvegy, elvált			Összesen			Százalékokban		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
0—10	—	—	—	1.086	1.699	3.385	34·59	36·60	35·57
10—20	1	—	1	973	859	1.832	19·96	18·50	19·25
20—30	—	13	13	573	586	1.159	11·76	12·62	12·18
30—40	9	32	41	607	537	1.144	12·45	11·57	12·02
40—50	14	31	45	438	424	862	8·99	9·13	9·06
50—60	12	62	74	357	322	679	7·33	6·94	7·14
60—70	21	65	86	180	152	332	3·69	3·28	3·49
70 éven túl	23	40	63	60	63	123	1·23	1·36	1·29
Összesen	80	243	323	4.874	4.642	9.516	100·00	100·00	100·00

Műveltségi állapotuk sok kívánni valót hagy; iskoláik ki nem elégítők s a tanítók száma is csekély; az öt éven felüli lakosságnak csak 39·7 százaléka bír írni olvasni, a férfiak közül ugyan 46·7%, de a nők közt az arány 32·7-re száll alá. Abban a korban is, melyben a viszonyok a legkedvezőbbek, t. i. a 10—20 évesek korcsoportjában, a férfiaknak kevesebb mint kétharmadrésze, a nőknek pedig alig több mint a fele bírja a műveltség alapfejtételeit, a magasabb korok felé pedig ez az arány rohamosan csökken, úgy hogy az ötven éven túl levő férfiaknak csak negyedrésze, a nőknek éppen csak tizedrésze tud írni és olvasni; a csekély számú csak olvasni tudó népességet is figyelembe véve, az analphabetismus legmagasab foka — az ötven éven túli nőknél — 86·6 százalékra

rüg! Téves és legalább is elfogúlt tehát László Mihály állítása,¹⁸⁹⁾ mely szerint „csángóink műveltségi állapota Bukovinában számá-
nyukhoz képest és összehasonlítva más népekkel — kedvező fokon áll.“ Ellenkezőleg, — a népszámlálás adatai igazolják, hogy a csángók műveltségi állapotánál (39·7% irni olvasni tudó) egész Ausztriában csak a ruthéneké (21·8%), szerbeké s horvátoké (24·8%) és románoké (27·6%) rosszabb, ellenben úgy a lengyelek, mint különösen a németek sokkal magasabb fokon állanak. A bukovinai csángókra vonatkozó tüzetes adatok a következők:

29. sz. tábla.

A bukovinai csángó gyermekek műveltségi foka 1900-ban.

Korév	Ir és olvas			Csak olvas			Analphabeta			Összesen		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
0—5	—	—	—	—	—	—	1.073	1.068	2.141	1.073	1.068	2.141
5—6	10	8	18	2	1	3	148	150	298	160	159	319
6—7	66	35	101	2	1	3	85	91	176	153	127	280
7—8	80	59	139	—	5	5	52	75	127	132	139	271
8—9	50	58	108	3	2	5	21	30	51	74	90	164
9—10	70	68	138	—	3	3	24	45	69	94	116	210
Összesen	276	228	504	7	12	19	1.403	1.459	2.862	1.686	1.699	3.385

30. sz. tábla.

A bukovinai csángók műveltségi foka 1900-ban. (Százalékokban.)

Korév	Ir-olvas			Csak olvas			Analphabeta		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
6—7	24. ₂₈	15. ₀₈	19. ₆₅	1. ₂₈	0. ₇₀	1. ₀₀	74. ₄₄	84. ₂₇	79. ₈₅
8—10	66. ₈₇	53. ₆₂	59. ₆₉	1. ₀₀	2. ₉₀	2. ₀₁	32. ₃₃	43. ₄₈	38. ₈₀
6—10	45. ₀₈	36. ₁₈	40. ₆₈	1. ₁₄	1. ₉₀	1. ₅₈	53. ₈₈	61. ₉₇	57. ₇₉
11—20	63. ₆₁	55. ₈₈	59. ₆₀	2. ₀₅	3. ₇₈	2. ₈₉	34. ₆₄	40. ₈₉	37. ₅₁
21—30	60. ₂₁	40. ₁₀	50. ₁₆	2. ₇₉	6. ₆₅	4. ₇₂	37. ₀₀	53. ₂₅	45. ₁₂
31—50	47. ₁₇	17. ₄₈	32. ₃₈	5. ₁₅	6. ₃₄	5. ₆₉	47. ₄₈	76. ₂₈	61. ₉₈
51—	27. ₁₄	10. ₉₉	19. ₀₃	3. ₆₉	2. ₄₂	3. ₀₅	69. ₁₇	86. ₅₉	77. ₉₂
Össz. 5 éven felül	46. ₈₇	32. ₇₄	39. ₇₁	2. ₇₈	4. ₃₆	3. ₅₇	50. ₅₅	62. ₉₀	56. ₇₂

Ezekben vázoltuk képét a bukovinai csángó-magyarok jelen állapotának. A kép, mint látható, nem mindenben kielégítő vagy kedvező; sokat lehetne és kellene tennünk Bukovinába szakadt véreink anyagi és erkölcsi jólétének emelése körül. Az elszakadt néptörzseknek évszázados története, nemzetiségéhez való ragaszkö-

¹⁸⁹⁾ László Mihály: A bukovinai és moldvai csángók, Földrajzi Közlemények. V. kötet. 1877., 164. lap.

dása érdekessé teszi arra, hogy elpusztulni ne engedjük. A jelenkor politikai és nemzetiségi küzdelmei nem kedvezők egy ily magára hagyatott, idegen, sőt ellenséges érzelmű néptömegektől körülvelt apró néptöredék fennmaradására. A megélhetés gondja is mindinkább idegen légkörbe kergeti csángóinkat; ha tehát nemzeti jelle-
gük megóvására tenni akarunk valamit: itt az idő; a halogatásban veszedelem rejlik bukovinai csángóinkra nézve.

Hetedik szakasz.

Magyarok a Német birodalomban.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Általános áttekintés.

Miként Ausztria, úgy a Német birodalom is — gazdasági felsőbbségénél fogva — bizonyos vonzást gyakorol hazánk népére. Ez a vonzás annyiban nyer kifejezést, hogy honfitársaink a Német birodalomban keresnek munkát és kenyeret és ennek következtében egy részök ott hosszabb időre vagy végképen is letelepszik. Né-
pünknek ezt a Németország felé való szívérgását a legújabb időig nem tartottuk jelentékenynek s azt hittük, hogy inkább csak szór-
ványos esetekben nyilvánul; az utolsó években azonban hazánk
egyes vidékein tömegesebbé vált a munkásoknak kiszívérgása, úgy,
hogy helyenként már káros hatása is érvényesült. E munka ható-
dik fejezetében (61—64. lap) vázoltuk ezt a legújabb időben meg-
indult mozgalmat, mely különösen Dél-Magyarországban kapott
lábra: hangsúlyoztuk azonban, hogy a mozgalom ott inkább munka-
szerzés céljából való időszakonkénti kiözönlés, mintsem végleges
kivándorlás jellegével bír. A délmagyarországi helyi kiszívérgáson
kívül azonban még más jellegű kivándorlás is folyik Németország
felé, de ez olyan csendesen s észrevétlenül megy végbe, hogy ide-
haza tudomást sem szerezhettünk róla. Ha azonban átkutatjuk a
német statisztika hivatalos forrásmunkáit, névszerint a népszámlálási
munkákat, arról győződünk meg, hogy e mozgalom immár évtize-
dek óta áll fenn s eleinte lassan, utóbb azonban erősebben foko-
zódott, mert — miként látjuk — a Németországban élő magyar
honosok, úgyszintén az ott tartózkodó magyarországi születésű egyé-
nek száma fokozatosan, az utolsó évek alatt éppen rohamosan
emelkedett.

A német statisztika csak 1880. óta tünteti ki külön a magyar-

országi eredetű lakosságot, a régebbi népszámlálások alkalmával ellenben egy tételben mutatták ki az Osztrák-Magyar monarchiába honos, vagy ott született egyéneket. 1880-tól kezdve minden ötödik évből ismerjük a Poroszországban élő magyar állampolgárok számát s 1895 óta az összes német államokból is bírjuk ezen adatokat; ugyancsak 1880. óta ki van mutatva az egész Német birodalomban élő magyarországi születésű egyének száma is, 1895-ből és 1900-ból pedig a magyar ajkú lakosságról is vannak adatok, még pedig az első évből csak Poroszországra vonatkozólag, 1900-ból azonban már az egész birodalomról.¹⁴⁰⁾ A régebb évekből csakis topographiai részletezésben állnak rendelkezésre a magyarokra vonatkozó adatok, de 1900-ban már a magyarországi születésű népesség korviszonyait is bírjuk. Poroszországból és egyes más országokból pedig elszórva egyéb részletek is vannak közzétéve. Az így közzétett anyag, mely a magyarságnak Németország felé való gravitálását híven megvilágítja, megérdemli, hogy hazánkban is, ahol eddig senkisem értékesítette a kivándorlás kérdésének tanulmányozásánál, figyelemmel méltassuk. (Az erre vonatkozó statisztikai adatok bő kivonatát a 31—38. számú táblázatban közöljük.)

Ha nem a faji hovátartozást nézzük, a magyarországi születésű egyének száma fejezi ki legjobban a Magyarországból Németországba elszakadt néptömeget és ennek fokozatos növekedését. Ezeknek száma még húsz évvel ezelőtt igen csekély volt, a következő években gyorsabban emelkedett, az utolsó évtizedben pedig rohamosan felszökött. Az egész Német birodalomban élő magyarországi születésű egyének száma volt ugyanis:

1880-ban	5.705
1885-ben	6.775
1890-ben	9.252
1900-ban	23.639

E számok már magukban véve igazolják a Németországba szakadt magyarság gyors növekvését; minthogy pedig a szülőhely critériuma kizárja azt a feltevést, hogy az egyes népszámlálások

¹⁴⁰⁾ A megfelelő adatokat a német császári statisztikai hivatal „Statistik des Deutschen Reichs” című gyűjteményes munkája közli, még pedig az 1880. évi népszámlálást az 57-ik, az 1885. évit az új folyam 32-ik, az 1890. évit a 68-ik, az az 1900. évit a 150. és 151. kötetben; az 1895. évi népszámlálás eredményei a Vierteljahrs-Hefte zur Statistik des Deutschen Reichs című folyóirat 1897. és 1898. évi folyamában közöltettek. A porosz népszámlálások (1880, 1885, 1890, 1895, 1900) eredményeit a Preussische Statistik című gyűjteményes munka közli, még pedig a 66., 96., 121., 148. és 177. kötetekben.

eredményei közötti eltérések a népesség természetes gyarapodásából erednek, kétségtelen, hogy az egész számbeli gyarapodás új elemek bevándorlásában leli magyarázatát. Csak a számbeli gyarapodás is bizonyítja tehát, hogy húsz év alatt elég jelentékeny néptömeg vándorolt ki Németországba; ha pedig az időközben beállott halálozásokat is figyelembe vehetnők, ez a szám még érezhetően fokozódna. A Német birodalomban élő véreink legnagyobb része *Porosz-, Bajor- és Szászországban* telepedett le, ahol ugyanis a magyarországi eredetű lakosság létszáma a következő volt:

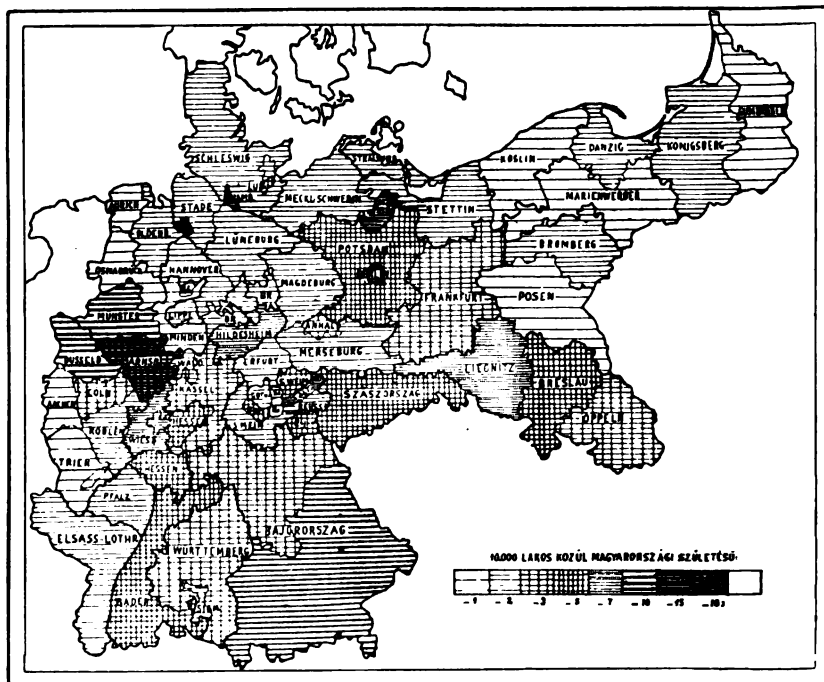
	Porosz-	Bajor- országban	Szász-
1880-ban	3.053	520	691
1885-ben	3.695	1.043	631
1890-ben	4.979	1.292	912
1900-ban	15.121	3.247	1.849

Ebben a három országban a magyarság létszáma nemcsak absolute a legnagyobb, de egyúttal húsz évi gyarapodása is a legjelentékenyebb. Egyes kisebb német államokban ugyan intenzívebb gyarapodás is észlelhető, de ott a mozgalom csekély absolut méreteinél fogva kevésbé fontos. Számra nézve egészen jelentéktelen p. o. a magyar eredetű népesség az egészen apró német államokban, amelyeknek nagy részében százra sem rúg a számuk, sőt azon jóval alul is marad. A fentemlített három államon kívül még Württemberg, Baden, Hessen, Hamburg és Bréma szerepel némileg nagyobb tételekkel, de a húsz év folyamán ott jelentékenyebb változások nem igen álltak be.

Érdekes azonban a magyarság eloszlását a három legjelentékenyebb államon belül kisebb területi egységek szerint szemügyre venni. Ebben a tekintetben az idők folyamán lényeges változások álltak be. A *Porosz királyság* alkotó részei közül (Berlin városát is ilyennek számítva) 1880-ban *Sziléziában* volt a legtöbb magyarországi születésű egyén (682), utána pedig közvetlenül *Berlin* következik 543 egyénnel. Öt évvel reá Berliné volt az elsőség, és ezt a posztóját 1890-ben is megtartotta. Tíz évvel reá azonban Berlin, dacára magyar népessége erős szaporulatának, ismét háttérbe szorult, még pedig oly provinciával szemben, melynek 1880-ban még semmi jelentősége sem volt a magyarországi kivándorlás tekintetében: ez *Westfalen*, ahol ma már 3.395 magyar él, míg húsz évvel ezelőtt csak 144! Westfalenhez hasonló emelkedést mutat a *Rajnai provincia* is, ahol a magyarországi születésű népesség létszáma 199-ről 2.700-ra szökött fel, míg ezzel szemben Sziléziában

692-ről csakis 1.960-ra, a többi provinciákban pedig még ennél is jelentéktlenebb a magyarság gyarapodása.

Kétségtelen tehát, hogy Berlint kivéve, mely birodalmi székvárosi jelentőségénél fogva mind több magyar embert vonz magához, és kivéve Sziléziát, melynek Magyarországhoz való közelsége teszi érthetővé a magyarországi népesség odahúzóódását: Poroszországnak két része van, hová jelenleg nagy mértékben vándorol ki népünk: Westfalen és Rheinland. Ez a jelenség annál feltűnőbb,

10. sz. A Németbirodalom magyarországi születésű népessége 1900. évben.

mivel Poroszországnak hazánktól éppen legmesszebb eső két provinciája az, mely felé ma legintensívebb a kivándorlás, és mivel ez a mozgalom tisztán és kizárólag az utolsó évtized folyamán nőtt ekkorára. Igaz ugyan, hogy 1895-ből nem állnak rendelkezésre a szülőhely szerinti megfelelő adatok; de a honossági statisztikából világosan kitűnik, hogy ez a mozgalom csakis 1895. óta fejlődött ki, mert még ezen évben is igen jelentéktelen volt a magyar honosok száma úgy Westfalenben, mint a Rajnai tartományban. Mindkettőnek, valamint Sziléziának és Berlinnek ide vonatkozó adatait a következő összeállításban mutatjuk be:

	1880.	1885.	1890.	1895.	1900.
Berlin : magyar születésű lakos	543	842	1.383	?	2.945
magyar honos	177	714	920	1.691	2.897
Szilézia : magyar születésű lakos	682	695	733	?	1.960
magyar honos	244	436	389	404	1.564
Westfalen : magyar szül. lakos	144	194	497	?	3.395
magyar honos	44	107	197	268	2.609
Rheinland : magyar szül. lakos	199	325	391	?	2.700
magyar honos	80	177	217	278	1.962

Ha ezek után közelebbről vesszük szemügyre a magyarországi születésű népességnek földrajzi eloszlását, — amint ezt a 10. sz. térkép mutatja — úgy azt látjuk, hogy Bréma, Hamburg, Berlin és Mecklenburg-Strelitz kivételével a Németbirodalom éjszaki és keleti részeiben ritka a magyar származású népesség, ellenben a Közép- és Déli Németországban, valamint főleg a nyugati részekén jóval sűrűbb. Porosz-Sziléziában különösen a liegnitzi kormányzósági kerület tűnik ki sűrűbb magyar lakosságával, míg Bajorországban a keleti és déli kerületekben tömörülnek honfitársaink. Hasonló sűrűek a magyarországi születésű egyének a Rajna mentén a düsseldorfi és münsteri kormányzósági kerületekben, de legnagyobb számmal vannak az arnsbergi kerületben. hol 10.000 lakóra 18, magyar származású egyén jut. Az alábbi felsorolásban a magyarországi származású népesség sűrűségét mutatjuk be államonként, Poroszországon belül pedig kormányzósági kerületek szerint.

Tízezer lakóra jutott magyarországi születésű:

Poroszország.		Lüneburg	1·7	Baden	3·3
Königsberg	1·3	Stade	1·3	Hessen	3·2
Gumbinnen	0·8	Osnabrück	0·5	Mecklenburg-Schwerin ...	1·1
Danzig	1·4	Aurich	0·5	Sachsen-Weimar	3·6
Marienwerder	0·7	Münster	7·4	Mecklenburg-Strelitz ...	11·2
Berlin város	15·6	Minden	0·7	Oldenburg	1·1
Potsdam	4·2	Arnsberg	18·3	Braunschweig	1·4
Frankfurt	3·0	Kassel	2·9	Sachsen-Meiningen	1·2
Stettin	1·7	Wiesbaden	6·9	Sachsen-Altenburg	5·7
Köslin	0·8	Koblenz	1·3	Sachsen-Coburg-Gotha ...	1·8
Stralsund	1·6	Düsseldorf	8·3	Anhalt	2·5
Posen	1·0	Cöln	3·0	Schwarzb.-Sonderhausen ...	1·7
Bromberg	1·2	Trier	0·9	Schwarzburg-Rudolstadt ...	0·8
Breslau	4·4	Aachen	0·9	Waldeck	1·2
Liegnitz	6·0	Sigmaringen	1·3	Reuss alterer Linie	1·8
Oppeln	3·0	Bajorország.		Reuss jüngerer Linie	3·7
Magdeburg	1·6	Pfalz	1·3	Schaumburg-Lippe	0·7
Merseberg	1·3	3 frank kerület	2·3	Lippe	1·8
Erfurt	1·5	Többi kerületek	8·1	Lübeck	3·1
Schleswig	1·6	Szászország	4·4	Bremen	18·3
Hannover	2·0	Württemberg	2·1	Hamburg	6·7
Hildesheim	5·6			Elsass-Lothringen	1·3

Az itt vázolt topographiai eloszlásban a városok nem szerepelnek külön, hanem — Berlint kivéve — bennfoglaltatnak azon kormányzósági kerület (Regierungsbezirk) adatai között, melynek területén fekszenek. Hiányos maradna azonban vázlatunk, ha a magyarságnak a nagyobb városokban való elterjedését legalább röviden fel nem említünk. A porosz statisztika erre vonatkozólag 1880 óta közöl adatokat, amennyiben kimutatja, hogy a 20.000-nél több lakóval bíró városokban és mezővárosokban hány magyarországi születésű egyén (illetve magyar honos) találtatott. Ezen adatokból már most kitűnik, hogy a Poroszországban letelepedett magyarországi születésű egyének közül

	20.000-nél népesebb városokban élt	egyéb közsé- gekben élt	vagyis százalékban városokban	vidéken
1880-ban	1.412	1.641	46.2	53.8
1885-ben	1.916	1.689	53.2	46.8
1890-ben	3.008	1.971	60.4	39.6
1900-ben	8.202	6.919	54.2	45.8

Ezekből látjuk, hogy honfitársainknak több mint fele a nagyobb városokban él s hogy ez az arány a nyolczvanas években emelkedett, azóta azonban ismét kissé apadt. Ennek az oka kétségkívül abban rejlik, hogy az utolsó évtizedben aránylag erősen megindult kivándorlásunk most már nem csak a városok felé gravitáló intelligensebb elemeinket hozza mozgásba, hanem a mezei gazdálkodásból és napszámból élő ama néprétegeket is, melyek nagy mennyiségben szolgáltatnak munkáskezeket a vidékre is, amint ezt p. o. Westfalen és Rheinland tartományok mutatják. Ebben a két provinciában ugyanis azt látjuk, hogy a 20.000-nél népesebb városokban és községekben élő magyarságon kívül még tekintélyes számmal vannak honfitársaink, kik kisebb községekben, tehát a vidéken élnek, ahol kétségkívül a mezei munka nyújt nekik foglalkozást és kenyeret.

A magyarság terjeszkedése abból is megítélhető, hogy évről-évre csökken azon városok száma, melyekben magyarországi születésű egyének nem taláztatnak, viszont a magyaroknak egy-egy városra jutó átlagos lélekszáma fokozatosan emelkedik. Látjuk ugyanis, hogy

1880-ban	69 város közül	6-ban
1885-ben	85	" "	8-ban
1890-ben	98	" "	6-ban
1900-ban	154	" "	2-ben

nem lakott magyarországi születésű egyén (magyar honos 1900-ban 8 városban nem volt), az egy-egy városra jutó átlagos magyar

lélekszám pedig 1880-ban 28, 1885-ben 24, 1890-ben 33, 1900-ban pedig már 54 volt.

Ha már most szemügyre vesszük a magyarok számát az egyes városokban — miként azt a 33. sz. táblában kimutattuk — úgy természetesen *Berlin* a maga 2.945 magyarországi születésű lakójával messze túlhalad minden más várost. Berlin szomszédvárosai közül csak Charlottenburgban találunk magyarokat nagyobb számmal (238), a többi népes külvárosokban, minő Schöneberg, Rixdorf vagy Spandau, már sokkal kisebb számmal élnek honfitársaink. Keleti Poroszországban Königsbergben, Pommern tartományban Stettinben, Posenben a hasonló nevű városban van aránylag legtöbb magyar, de sehol sem hatvannál több, Nyugati-Poroszországnak pedig egyik városában sem találunk húsznál többet. Szilézia tartományban van a magyarságnak Berlin után legnagyobb gócza, *Boroszló* (Breslau), ahol 427 magyarországi születésű egyén, közte 353 magyar honos van, kétszer annyi mint 1895-ben (159). A Szász provinciában, Schleswig-Holsteinban és Hannoverben nagyobb magyar telepek nincsenek, aránylag legtöbb a magyar Magdeburgban (81), Altonában (69) és Hannoverben (89). Annál nagyobb magyar lakosságot találunk Westfalenben és a Rajnai provinciában. Itt főleg három város válik ki: Dortmund 250, Wanne 289 és Buer 188 lakóval, de ezeken kívül még több kisebb községben is aránylag sok a magyar, így Bismarckban (21.000 lakóval) 49, Recklinghausenben (17.000 lakó) 40, Schalkeben (26.000 lakó) 24, Herneben (28.000 lakó) 20. Feltűnő a magyarok tömörülése a Rajnai tartományban. Itt a nagy gyári vidék Essen körül több jelentékeny magyar telepet hozott létre, melyek közül legnépesebbek Hamborn 391, Oberhausen 212, Borbeck 136 és Essen 109 magyarországi lakóval. Mindezek a legújabb időben nyerték magyarországi lakosságukat; szembeszökő példa reá Oberhausen, melynek ma 191 magyar honos lakója van, öt évvel előbb pedig csak két magyar állampolgár lakott benne. (Hasonló viszonyokat mutat a westfaleni Dortmund is, ahol a magyar honosok száma 5 év lefolyása alatt háromról kétszázegyre szökött fel.) Az előbb említett községeken kívül a Rajnai provinciában még Cöln és Düsseldorfban van nagyobb számmal magyar, amott 189, itt 118, de ezeknek már régebb időben is volt magyar eredetű lakosságuk, míg a Rajnai tartomány és Westfalen többi városai és népesebb községei majdnem kivétel nélkül a tizenkilencedik század utolsó éveiben nyerték magyar eredetű lakosságukat.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

A Németországban élő magyarok demographiai viszonyai.

Az előzőekben röviden vázolván a magyarországi születésű népességnek topographiai eloszlását, immár a tüzetesebb adatokra, még pedig elsősorban a *magyar honosokra* vonatkozó adatok elemzésére térünk át. Valamennyi népszámlálás eredményei igazoljuk, hogy a magyar honosok száma kisebb a magyar születésűek számánál. Az egész Németbirodalomban volt ugyanis a magyar állampolgárok száma 1895-ben 6.845, 1900-ban pedig 19.892, míg a Németországban élő azon honfitársaink száma, kik Magyarországbán pillantották meg a Napot, az utóbbi évben 23.639-re rúgott. Ha pedig csak Poroszországot nézzük, amelyből öt év adatai állanak rendelkezésre, azt találjuk, hogy

	magyarországi születésű volt	magyar honos volt
1880-ban	3.053	1.158
1885-ben	3.605	2.368
1890-ben	4.979	2.846
1895-ben	?	3.850
1900-ban	15.121	12.194

Ezek az adatok több szempontból érdekesek. Először is szemünkbe ötlik az a jelenség, hogy magyar honos mindig kevesebb van, mint magyar születésű egyén, kétségtelen tehát, hogy a kivándorlottaknak egy része magyar honpolgárságát máris elvesztette. Másodszor látjuk, hogy 1880-ban a magyar honosok csak 37,3 százalékat tették a hazánkból kivándorlottaknak, míg ez az arány jelenleg már a 80-at is meghaladja; könnyen következtethetnők már most ebből, hogy a helyzet ránk nézve javult s Németországba szakadt hazánkfiai ma szívósabban ragaszkodnak ősi hazájukhoz, mint régebben. Ez azonban hamis következtetés volna. Mert először is nem tudunk oly érzelmi momentumot, mely a mai cosmopolita és utilitáris világfelfogás mellett az eredeti honpolgársághoz való szívósabb ragaszkodást valószínűvé tenné, másodszor pedig nem szabad felednünk, hogy a magyar honpolgárok számának növekedése részben az ő természetes szaporodásukra is vezetendő vissza, (a magyar állampolgároktól Németországban született gyermekek, valamint házasság folytán idegen születésű nejeik szintén fokozván a magyar honosok számát), miért is az új kivándorlók között, kiknek számát a magyar születésű egyének népszámai közötti különbözet *közvetlenül* adja, annyiival kevesebb lesz a magyar honos, amennyi

a magyar honosoknak Németföldön természetes szaporulata volt. Ilyformán kétségtelen, hogy a Németországba költözött honfitársaink sokkal nagyobb mértékben válnak meg magyar állampolgárságuktól, mint amennyire az a honosságra vonatkozó statisztikai adatokból közvetlenül kitűnik.

A magyar honosoknak földrajzi megoszlása lényegében hasonló azon topographiai tagozódáshoz, melyet fentebb a Magyarországból eredő németországi népességről ismertettünk. Berlinen és Szilézián kívül Westfalen és a Rajnai tartomány előtérbe nyomulását már jeleztük volt. Egyes jellemző sajátosságokat azonban nem hagyhatunk megemlítés nélkül. Legfeltűnőbb a Berlinben élő magyar honosok és magyar születésűek számának majdnem teljes megegyezése: 2.945 magyarországi születésű egyénre 2.897 magyar honos jut. Ehhez egészen hasonló jelenséget látunk Bajorországban, Württembergben és Badenben. Mind a négy helyen pedig több a magyar honosságú nő, mint ahány magyarországi született ottan él. Világos már most ebből, hogy e helyeken a nőknek egyrésze idegen (nem magyar) születésű s csak férjük útján vált magyar honossá, ami tehát megerősíti fentebbi állításunkat, mely szerint a magyar honosságú népesség gyarapodásának egy része a természetes szaporúlatra, ill. házasságkötésekre vezetendő vissza. Ebből a szempontból érdemes összehasonlítást tenni a férfi és a női népesség között.

		magyar születésű férfi	magyar honosságú férfi	magyar születésű nő	magyar honosságú nő
Poroszország	1880.	2.249	949	804	204
	1885.	2.489	1.732	1.116	636
	1890.	3.351	2.064	1.628	782
	1900.	10.078	8.279	5.043	3.915
Német birodalom	1900.	15.831	13.522	7.808	6.370

Jutott tehát száz magyarszületésű férfira, illetve nőre magyar honosságú:

		férfi	nő
Poroszország	1880.	42·2	25·4
	1885.	69·6	57·0
	1890.	61·6	48·0
	1900.	82·1	77·6
Német birodalom	1900.	85·4	81·6

vagyis: míg a magyarországi születésű *férfiak* között húsz év alatt megkétszereződött a magyar honosok aránya, addig a *nők* körében háromszorosára fokozódott ez az arány.

Ha ezek után a Németországban élő magyarok *demographiai structurájával* vesszük szemügyre, mindenekelett feltűnik a nők cse-

Kéty aránya. Akár a szülőhely, akár a honosság ismérve alapján vizsgáljuk **kivándorlottjainkat**, arra az eredményre jutunk, hogy a nők csak **harmadrészüket** teszik, sőt régebbi időben még ennél is kevesebbet. Az arány, **különösen** a magyarországi születésűekre nézve, meglehetősen állandó, **ami** arra utal, hogy azok az okok, melyek főleg a férfiakat indítják **kivándorlásra**, alig vannak változásoknak alávetve. A magyar honosok közt **a nemi arány** nagyobb ingadozásoknak van alávetve, természetes **folyománya** gyanánt azon, már fentebb említett okoknak, melyek a honosság **megváltozását** idézhetik elő. A Németország felé **végbemenő kivándorlás** tehát egészen más jellegű, mint az a nagy áradat, mely Ausztriába **hömpölyög**. Itt a két nem majdnem egyenlő arányban vesz részt a mozgalomban, tehát egyrészt családok mennek ki, másrészt a nők önállóan is tömegesen indulnak útnak munkakeresés céljából; Németországban ellenben a nők leginkább csak mint a kivándorlottak családtagjai szerepelnek, önállóan csak kis mértékben szánják rá magukat arra, hogy hazájukból elszakadva, új otthont alapítsanak. Az eddig rendelkezésre álló adatok szerint ugyanis a következő volt a Németországban élő honfitársaink nemi eloszlása:

1. az egész Német Birodalomban:

	a magyarországi születésűek közt		a magyar honosok közt	
	férfi	nő	férfi	nő
1880.	71·7	28·3	—	—
1885.	66·4	33·6	—	—
1890.	66·0	34·0	—	—
1895.	—	—	63·7	36·3
1900.	67·0	33·0	68·0	32·0

2. Poroszországban:

1880.	73·7	26·3	82·3	17·7
1885.	69·0	31·0	73·1	26·9
1890.	67·3	32·7	72·5	27·5
1895.	—	—	65·2	34·8
1900.	66·7	33·3	67·9	32·1

Hogyha egészben véve, mint ezen adatokból látjuk, a nemek aránya a magyarországi eredetű népesség körében az idő folyamán meglehetősen állandó is, topographiai eloszlásában mégis elég nagy különbségek ismerhetők fel. Itt érvényesülnek ugyanis legélesebben azon kereseti tényezők, melyek a népesség egyes rétegeinek **kivándorlására** hatással bírnak. A nagyvárosok minden államban a vidéki népesség jelentékeny tömegeit s ezekben különösen számos nőt (cselédet stb.) vonzanak magukhoz; a külföldre nézve azonban ez a jellemző vonzás természetesen — már a nagy távolságnál

fogva sem — áll fenn, innen van, hogy a németországi nagyvárosokban átlag aránylag valamivel kevesebb magyar eredetű nőt találunk, mint a vidéken; száz magyarországi eredetű lakos között volt ugyanis nő 1900-ban:

	a nagyvárosokban	a vidéken
Poroszországban	31·2	34·5
az egész Német birodalomban ...	32·7	33·2

A különbség magában véve nem nagy, de jelentősége fokozódik azáltal, hogy a nőnem már általában véve is igen kis aránnyal van képviselve németországi kivándorlottjaink közt, minek folytán ezen aránynak éppen a nagyvárosokban való csökkenése még feltűnőbbé válik. Vannak azonban egyes városok, ahol a nőnem aránya magasabb, így Drezdában 48·4, Berlinben 45·4. Hamburgban 39·5, M. m. Frankfurtban 35·1, Lipcsében 33·8, Boroszlóban 32·8 és Münchenben 32·1 százaléka a magyarországi népességnek nő. Általában azt vesszük észre, hogy rendszerint oly városokban, melyekben tömegesebben laknak magyarok, több a nő, míg ott, ahol a magyarok csak elszórtan élnek, a nők száma rendszerint igen csekély. Ugyanez áll nemcsak a városokról, hanem általában az egész Német birodalomról is. Oly államokban vagy provinciákban, melyekben a magyarság száma általában csekély, a nők aránya felette kicsiny, így Ost- és Westpreussenben, ahol csak 14—15% a nő; ezzel szemben abban a két provinciában, a melyben a magyarság legtömegesebben él, t. i. Westfalenben és Rheinlandban, a nők aránya 40·8 és 39·5 százalékgig emelkedik. Tájékoztatásul közöljük az 1900. évi népszámlálás alapján a nemek eloszlását Poroszország egyes provinciáiban és a Német birodalom azon államaiban, melyekben a magyarországi eredetű népesség száma legalább háromszáz lélekre rúg:

Poroszország:	férfi	nő		férfi	nő
Ostpreusen	84·4	15·6	Westfalen	59·2	40·8
Westpreusen	85·8	14·2	Hessen-Nassau	75·1	24·9
Berlin	69·6	30·4	Rheinland	60·5	39·5
Brandenburg	62·7	37·3	Bajorország	69·0	31·0
Pommern	71·8	29·2	Szászország	62·5	37·5
Posen	75·1	24·9	Württemberg	67·3	32·7
Schlesien	71·0	29·0	Baden	76·7	23·3
Sachsen	72·2	27·8	Hessen	72·8	27·2
Schleswig-Holstein	74·3	25·7	Bremen	72·6	27·4
Hannover	79·7	20·3	Hamburg	61·0	39·0

Westfalen és Rheinland porosz provinciákról említettük, hogy azokban a nők aránya — kerek negyven százalékkal — a legma-

gasabb. Bár még itt sem találjuk meg a két nem közti azon helyes arányt, mely minden zártkörű és szaporulatában magára útal népesség egészséges mozgalmának nélkülözhetlen kelléke, e két tartományban mégis legközelebb áll a magyar eredetű népesség strukturája azon szabályos összetételhez, mely a modern társadalmi és családi viszonyok jellemző ismérve. Nincsenek ugyan adataink, melyek e néprétegek családi állapotának alakulását megvilágítanák, de a nemi arányból és a korok megoszlásából feltétlenül arra következtethetünk, hogy e két provincia magyar lakosságában kell lennie a legtöbb családnak és itt száll alá a családi köteléken kívül álló magányos kivándorlók száma az aránylag legkisebb minimumra, míg a Német birodalom többi részeiben aránytalanul magasnak kell lennie.

Hogy erre a kérdésre világot vethessünk, szemügyre kell vennünk a Magyar birodalom népességének kor-eloszlását, még pedig azon korcsoportok szerint, amelyeket a legutóbbi német népszámlálás a Németországban élő magyar eredetű (születésű) népességről közöl. Az 1900. évi népszámlálás eredményei szerint hazánk népességének közel 38 százaléka tizenhat évnél fiatalabb, a 16-ik és 30-ik életév, valamint a 30—50. életév között egyaránt 23—23 százalék áll, 13 százalékra rúg az 50—70 évesek száma és végül a legöregebbek harmadfél percenttel szerepelnek. Németországban élő véreink korösszetétele ettől tökéletesen eltérő. Akár csak Poroszországot, akár az egész német birodalmat vegyük szemügyre, úgy látjuk, hogy a legfiatalabb korosztály aránya felényire száll alá, ellenben a 16—30 évesek kategóriája majdnem kétszeres súlylyal lép fel s a 30—50 évesek is sokkal nagyobb számmal vannak, mint hazánkban. A százalékos koreloszlás ugyanis a következő:

	0—16	16—30	30—50	50—70	70 évnél idősebb
a Magyar birodalomban...	37·6	43·2	23·7	13·1	2·6
a Poroszországban élő magyarok közt	19·8	41·8	31·4	6·5	0·5
az egész Német birodalomban élő magyarok közt	16·9	23·0	32·1	7·2	0·8

Ha már most figyelembe vesszük, hogy hazánkban népünknek 47 százaléka áll 16—50 éves korban, a Németországban élő kivándorlottjaink közt ellenben 73 százalék, a gyermekek aránya azonban ott daczára ennek felével kisebb mint Magyarországon: akkor teljes határozottsággal állíthatjuk, hogy a felnőtt korban álló kivándorlottjainknak aránylag csak csekély része él házasságban, tehát eme néprétegek demographiai strukturája teljességgel nélkülözi ennek természetes összealkotását, hanem inkább családi köteléken kívül álló s egymáshoz idegen egyének halmozódás adja meg neki a jellemző vonását. Ezt a feltevésünket Németországban élő honfi-

társaink korstatisztikája még meggyőzőbben igazolja, ha a korosztályokat a nemekre bontjuk szét. Azt látjuk ugyanis, hogy a finem korosztályok szerint lényegesen másképen épül fel, mint a nőnem, holott a népesség korösszetétele a két nemen belül (kisebb eltérésektől eltekintve), majdnem azonos szokott lenni. Míg ugyanis a férfiaknak közel fele áll a 16—30 éves korban, addig a nők közt ezen korosztály csak 33 százalékkal szerepel, viszont a leánygyermek két-szer oly gyakoriak, mint a fiúgyermek. A Németországban élő magyarországi születésű lakosság összetétele ugyanis a nemek szerint ekként alakul:

	a férfiak közt	a nők közt
0—16 éves	13·1%	24·6%
16—30 „	48·1%	33·3%
30—50 „	31·9%	52·8%
50—70 „	6·6%	8·5%
70 évnél idősebb	0·3%	1·0%

Azokat a nagy eltéréseket, melyek ezen felsorolásban a két nemek kormegoszlása tekintetében szemünkbe ötlenek, csak úgy érthetjük meg, ha a korosztályok arányain kívül abszolút számukat is figyelembe vesszük. A gyermekkor tekintetében mutatkozó eltérést magyarázni egyáltalában nem lehet, hiszen gyermekek egymagukban nem vándorolnak ki, a kivándorló családok körében pedig a gyermekek nemi arányára nézve semmiféle szabálytalanság nem tételvezhető fel. Tényleg a *csak látszólagos* százalékos eltérés onnan van, hogy a kivándorlott férfiak összege kétszer akkora, mint a nőké: a Németországban élő magyarországi eredetű gyermekek majdnem egyformán oszlanak meg a két nem szerint: (2.075 fiú és 1.924 leány) s ez az arány a birodalom minden részében megközelítőleg ugyanaz. E gyermekek figyelmen kívül hagyásával a felnőtt népesség nemi aránya természetesen még szembetűnőbbé válik: 13.756 férfival szemben csak 5.884 nő áll, vagyis 70 és 30 százalék. Ha már most feltennők, hogy a nők kivétel nélkül mind házasságban élnek és pedig mindnyájan magyarországi születésű férfival keltek volna össze (ami természetesen merő hypothesis), akkor is 7.872 magyarországi felnőtt férfi maradna hátra, aki házasságra nem lépett (vagy kinek házassága már felbomlott), tehát a felnőtt férfiaknak 57·2 százaléka nem él házasságban, míg ez az arány Magyarországon csak 32 százalékot tesz.¹⁴¹⁾ Ime tehát, így

¹⁴¹⁾ Felmerülhet ugyan az az ellenvetés, hogy a fennmaradó 7.872 magyar származású férfi idegen (német) nőt vehetett feleségül; ez az ellenvetés elméletileg helyes, de ha figyelembe vesszük azt, hogy a házassági arány ezer lélek után

óriási a különbség Németországban élő véreink családi összetétele és azon nemzet természetes összetétele között, melyből azok ki-kerültek.

Bátran állíthatjuk tehát ezek után, hogy a Németországba irányuló kivándorlás nem hatja át népünknek minden rétegét egyaránt, hanem túlnyomó részben olyan felnőtt férfi elemeket vonz magához, melyek családot még nem alapítottak és melyek ekként minden rokoni köteléket elszakítva, egymáshoz idegenek gyanán mennek ki a nagy Német birodalomba, új jövőt próbálандók a mieinknél sokkal kedvezőbb gazdasági feltételek mellett. Ha ez az állításunk általánosságban véve helyes is, egyes részletekben mégis eltérések ismerhetők fel az általános igazságtól. Azt tapasztaljuk ugyanis a 35. sz. tábla figyelmes megtekintéséből, hogy kivándorlottjainknak kormegoszlása a Német birodalom különböző részeiben más-más, egymástól lényegesen eltérő. Már a nemi arány tárgyalásánál említettük, hogy egyes provinciák, mint p. o. Westfalen és Rheinland magyar kivándorlóinak demographiai habitusa lényegesen eltér a birodalmi átlagtól s leginkább közelíti meg nemzetünk ebbeli viszonyait, a korkép pedig ebbeli állításunk helyességét mindenben beigazolja. Ha a Német birodalomnak csakis azon részeit vesszük elemzés alá, melyekben honfitársaink jelentékenyebb számmal élnek, úgy azon átlagtól, melyet fentebb kiszámítottunk volt, nagyon jelentékeny eltéréseket vehetünk észre úgy felfelé, mint lefelé. Egyrészt ugyanis azt látjuk, hogy a kivándorlóinkra kimutatott 16·9%-nál helyenként még sokkal kisebb a gyermekek aránya, másutt azonban a gyermekek gyakorisága igen jelentékenyen, szinte meglepően fokozódik; ezzel szemben pedig a magasabb korosztályok frequentája erősen emelkedik, illetve alászáll. A gyermekarány csökkenését mindenekelőtt a nagyvárosokban észlelhetjük, ahol, mint p. o. Berlinben a 6—16 éves gyermekek az összes magyaroknak csak 7·9 százalékát, Hamburgban 6·3 százalékát és Münchenben 10·1 százalékát teszik. Ezzel szemben Rheinlandban 29·2, Westfalenben pedig 32·1% a 16 éven aluli gyermek, utóbbi helyen majdnem annyi, mint hazánkban. Az erejük teljében álló korosztályok (16—30 év) természetesen jóval erősebben vannak képviselve, mint hazánkban;

csak 8—9 szokott lenni, a külföldre kivándorlottak pedig rendszerint kisebb mértékben nőszülnek, akkor nyilvánvaló, hogy az utolsó öt év alatt magyarországi férfiak és németországi nők között létrejött házasságok száma oly csekély (legfeljebb 80—100-ra rúghat), hogy a fentebbi érvelés helyességét legkevésbé sem gyengítheti.

Berlin 48, Bajor-, Szászország és Württemberg 45 százalékkal a maximumot mutatják, Rheinlandban és Westfalenben ellenben — 38 és 35%-al — közeledést látunk hazai viszonyainkhoz; ugyanez az arány a 30—50 évesek tekintetében is, csak hogy itt a szélsőségek már sokkal kisebbek. Az erre vonatkozó legjellemzőbb adatok a következők:

	0—18 éves	18—30 éves	30—50 éves	50—70 éves	70-en túl
Berlin	7·9	48·5	34·6	8·1	0·9
Brandenburg	18·8	40·7	33·7	5·9	0·9
Schlesien	18·3	43·2	30·5	7·4	0·6
Westfalen	32·1	35·4	28·5	3·8	0·2
Hessen-Nassau	9·7	50·0	30·0	9·7	0·6
Rheinland	29·2	38·0	28·0	4·4	0·4
Bajorország	11·5	45·5	34·0	8·1	0·9
Szászország	13·6	45·2	32·1	8·3	0·8
Württemberg	12·1	45·2	30·3	11·2	1·2
Baden	11·1	42·7	37·6	8·1	0·5
Hamburg	6·3	40·8	37·1	14·8	1·0

Mindezek az adatok pedig azt igazolják, hogy — miként említők — kivándorlóink demographiai habitusa lényegesen más, mint a magyar népé; az eltérés legkirívóbb a nagyvárosokban, melyeket főleg családot nem alapított, teljes munkaerőben levő férfiak keresnek fel, míg a vidékre özönlő kivándorlóink — kivált Westfalenben és Rheinlandban — jó részben családotól telepednek ki s így legalább megközelítik azt a demographiai habitust, mely Magyarországnépeességét jellemzi.

Ezek után áttérünk a Németországban élő honfitársaink *nemzetiségi viszonyainak* ismertetésére. Ezt a kérdést megvilágító adataink az egész Német birodalomra vonatkozólag csak 1900-ból vannak; 1890-ből továbbá Poroszország mutatta ki a magyar honosok anyanyelvét, végül elszórt egyes adatok állnak rendelkezésre Szászországból és Württembergből. Vegyük szemügyre mindenekelőtt a porosz adatokat. Az 1890. évi népszámlálás eredményei szerint 2.846 magyar honos élt Poroszországban, de az anyanyelv szerinti feldolgozás¹⁴²⁾ csak 2.809 egyént részletez. Az erre vonatkozó táblázat, melyet alább (38. sz.) egész terjedelmében közlünk, rendkívül tarka néprajzi egyveleget varázsol szemeink elé; legelőször szembeötlik a statisztikát több külföldi államban jellemző ama sajátság, hogy két anyanyelvvel bíró egyéneket is mutat ki, —

¹⁴²⁾ Zeitschrift des Preussischen Statistischen Bureau. 33. Jahrgang. 1893. 81. lap.

31. sz. tábla.

A Német birodalomban élő magyar születésű lakosság 1880–1900. években.

Állam és országrész	Magyarországi születésű egyének összege				Ezek közül volt nő			
	1880	1885	1890	1900	1880	1885	1890	1900
Poroszország :								
Ostpreussen ...	157	146	159	218	9	7	12	34
Westpreussen ...	107	131	163	155	13	16	17	22
Berlin ...	543	842	1.383	2.945	207	327	518	894
Brandenburg ...	244	221	344	1.157	36	42	93	432
Pommern ...	139	132	161	219	22	19	29	64
Posen ...	123	147	159	197	20	28	30	49
Schlesien ...	682	695	736	1.960	218	226	240	568
Sachsen ...	189	216	263	414	45	54	73	115
Schleswig-Holstein ...	108	125	147	222	29	42	57	57
Hannover ...	172	167	209	578	39	43	54	117
Westfalen ...	144	194	497	3.395	22	73	217	1.385
Hessen-Nassau ...	239	255	354	952	88	111	122	237
Rheinland ...	199	325	391	2.700	53	127	159	1.066
Hohenzollern ...	7	9	13	9	3	1	7	3
Összesen ...	3.053	3.605	4.979	15.121	804	1.116	1.628	5.043
Bajorország ...	520	1.043	1.292	3.247	111	377	401	1.007
Szászország ...	691	631	912	1.849	249	291	368	694
Württemberg ...	252	301	415	463	75	89	134	152
Baden ...	219	247	300	619	73	81	84	164
Hessen ...	127	105	120	360	46	44	41	98
Mecklenb.-Schwerin ...	14	20	36	65	5	9	14	24
Sachsen-Weimar ...	43	40	71	128	3	5	16	46
Mecklenburg-Strelitz ...	2	5	10	112	—	—	2	58
Oldenburg ...	17	13	28	46	5	4	9	9
Braunschweig ...	29	50	35	64	4	9	12	18
Sachsen-Meiningen ...	26	14	24	30	3	2	5	4
Sachsen-Altenburg ...	29	19	38	108	8	2	4	22
Sachsen-Coburg- Gotha ...	38	22	26	42	10	10	11	13
Anhalt ...	33	29	27	81	14	9	9	16
Schwarzburg-Son- dershausen ...	5	4	7	14	1	—	4	3
Schwarzburg-Rudol- stadt ...	14	9	10	7	6	1	—	—
Waldeck ...	4	1	1	7	1	1	—	3
Reusz älterer Linie ...	6	8	6	11	3	—	2	4
Reusz jüngerer Linie ...	10	12	10	52	2	3	3	15
Schaumburg-Lippe ...	3	4	4	3	1	1	3	2
Lippe ...	7	11	10	25	—	1	—	1
Lübeck ...	12	26	34	30	6	7	13	14
Bremen ...	33	60	148	412	7	11	50	113
Hamburg ...	419	406	575	520	141	164	275	203
Elsasz-Lothringen ...	99	90	134	223	34	37	53	82
Német birodalom ...	5.705	6.775	9.262	23.639	1.612	2.274	3.141	7.808

32. sz. tábla.

A Német birodalomban élő magyar honosok 1880–1900. években.

Állam és országrész	Magyar honosok összege					Ezek közül volt nő				
	1880	1885	1890	1895	1900	1880	1885	1890	1895	1900
Porosz királyság :										
Ostpreussen	75	101	103	98	140	3	2	5	10	26
Westpreussen	35	84	94	113	132	4	5	6	7	12
Berlin	177	714	920	1.601	2.897	55	281	337	691	947
Brandenburg	115	109	161	277	848	6	15	32	96	307
Pommern	60	98	65	86	171	5	8	10	10	44
Posen	44	75	79	78	110	1	15	7	9	23
Schlesien	244	436	389	404	1.564	56	101	93	117	423
Sachsen	79	132	152	144	343	7	18	30	44	62
Schleswig-Holstein	55	88	78	118	179	13	28	30	38	51
Hannover	55	96	102	142	388	11	21	18	39	70
Westfalen	44	107	197	268	2.609	1	28	60	94	1.034
Hessen-Nassau	88	148	285	242	841	30	57	91	78	212
Rheinland	80	177	217	278	1.962	12	57	60	105	702
Hohenzollern	2	3	4	1	10	—	—	3	—	2
Összesen ...	1.153	2.368	2.846	3.850	12.194	204	636	782	1.338	3.915
Bajorország				981	3.228				380	1.031
Szász királyság				482	1.573				175	553
Württemberg				257	464				96	158
Baden				291	630				101	175
Hessen				121	299				38	65
Mecklenb.-Schwerin				19	55				8	18
Sachsen-Weimar				28	99				12	34
Mecklenburg-Strelitz				17	19				4	3
Oldenburg				16	33				4	7
Braunschweig				36	40				11	12
Sachsen-Meiningen				16	21				—	2
Sachsen-Altenburg				23	66				2	5
Sachsen-Coburg-Gotha				33	31				7	4
Anhalt				21	80				5	19
Schwarzburg-Sondershausen				2	7				1	1
Schwarzburg-Rudolstadt				3	5				—	—
Waldeck				—	4				—	1
Rauss älterer Linie				8	8				—	5
Rauss jüngerer Linie				—	44				—	12
Schaumburg-Lippe				—	—				—	—
Lippe				10	16				2	1
Lübeck				22	33				10	19
Bremen				165	329				68	80
Hamburg				294	417				147	175
Elsasz-Lothringen				150	197				72	75
Német birodalom ...				6.845	19.892				2.481	6.370

33. sz. tábla.

Poroszországi magyar honosok és születésű népessége kormányzósági kerületek szerint 1880–1900. években.

Kormányzósági kerületek	Magyar honosok						Magyarországi szül. egyének					
	1880	1885	1890	1895	1900		1880	1885	1890	1900		
					össze- sen	ebből nő				össze- sen	ebből nő	
2. Königsberg	49	64	60	75	114	23	112	108	108	157	34	
2. Gumbinnen	26	37	43	23	26	3	45	38	56	61	—	
3. Danzig	21	43	60	59	71	7	55	75	93	91	15	
4. Marienwerder	14	41	34	54	61	5	52	56	78	64	7	
5. Berlin	177	714	920	1601	2.897	947	543	842	1445	2.945	894	
6. Potsdam	73	64	115	208	669	262	156	129	178	812	332	
7. Frankfurt	42	45	46	69	179	45	88	92	168	345	100	
8. Stettin	34	52	37	47	108	25	73	65	78	140	37	
9. Köslin	17	41	15	31	48	7	34	53	48	43	10	
10. Stralsund	9	5	13	8	25	12	32	14	21	36	17	
11. Posen	25	45	38	48	67	13	85	97	101	117	27	
12. Bromberg	19	30	41	30	43	10	38	50	64	80	22	
13. Breslau	124	194	200	212	599	218	341	300	346	742	251	
14. Liegnitz	51	64	64	71	565	116	85	97	122	658	141	
15. Oppeln	69	178	125	121	400	89	256	298	322	560	176	
16. Magdeburg	22	61	49	69	198	36	65	99	110	194	52	
17. Merseburg	36	47	58	51	98	18	86	80	121	151	44	
18. Erfurt	21	24	35	24	47	8	38	37	48	69	19	
19. Schleswig	55	88	78	118	179	51	108	125	131	222	57	
20. Hannover	22	39	41	60	98	23	86	67	63	132	33	
21. Hildesheim	12	17	8	16	201	26	28	29	21	293	31	
22. Lüneburg	9	18	25	34	49	11	28	25	47	81	31	
23. Stade	8	7	21	14	24	7	16	18	17	46	15	
24. Osnabrück	3	12	5	11	7	1	10	24	35	15	5	
25. Aurich	1	3	2	7	9	2	4	4	1	11	2	
26. Münster	4	20	27	57	367	167	11	28	78	520	247	
27. Minden	21	17	29	39	85	10	26	22	48	48	12	
28. Arnsberg	19	70	141	172	2.157	857	107	144	360	2.827	1.126	
29. Kassel	24	23	87	44	206	39	48	56	113	259	56	
30. Wiesbaden	64	125	198	198	635	173	191	199	232	693	181	
31. Koblenz	7	6	12	8	35	15	21	17	23	90	42	
32. Düsseldorf	33	78	109	151	1.576	604	80	143	245	2.167	884	
33. Cöln	26	40	53	91	261	64	65	85	104	310	90	
34. Trier	5	47	18	11	51	10	17	58	32	79	24	
35. Aachen	9	6	25	17	39	9	16	22	37	54	26	
36. Sigmaringen	2	3	4	1	10	2	7	9	13	9	3	

34. sz. tábla.

Poroszországnak 20.000-nél több lakóval bíró városaiban élő magyar honosok és magyarországi születésű egyének az 1895. és 1900. évi népszámlálás szerint.

Város	Magyar honos		Magyarországi születésű 1900	Város	Magyar honos		Magyarországi születésű 1900
	1895	1900			1895	1900	
Ostpreussen.				Posen.			
Königsberg i. Pr.	16	42	56	Posen	25	42	53
Tilsit	1	13	27	Bromberg	1	7	14
Instenburg	5	3	6	Inowrazlaw	—	3	5
Allenstein	6	1	3	Gnesen	12	7	9
Memel	—	17	18	Schlesien.			
Westpreussen.				Breslau	159	353	427
Danzig	6	5	10	Görlitz	13	9	28
Elbing	6	13	13	Königshütte i. O.-Schl.	20	33	40
Graudenz	8	5	1	Liegnitz	10	14	17
Thorn	2	15	19	Gleiwitz	2	38	57
Berlin	1.601	2.897	2.945	Beuthen i. Ob.-Schl.	5	19	26
Brandenburg.				Kattowitz	6	10	22
Charlottenburg	83	228	238	Oppeln	—	3	7
Schöneberg	19	66	75	Schweidnitz	2	7	11
Rixdorf	7	46	45	Ratibor	9	33	37
Spandau	3	5	9	Neisse	1	1	4
Frankfurt a. Oder	6	5	11	Brieg	—	3	9
Potsdam	2	14	9	Zaborze	—	—	—
Brandenburg a. Havel.	3	11	14	Glogau	3	1	3
Lichtenberg	3	22	18	Grünberg i. Schl.	—	5	6
Kottbus	8	4	15	Neustadt i. Ob.-Schl.	—	1	8
Landsberg a. Warthe	5	1	6	Sachsen.			
Guben	4	9	9	Magdeburg	33	75	81
Forst	—	4	3	Halle a. Saale	27	47	47
Neu-Weissensee	12	18	19	Erfurt	17	30	35
Deutsch-Wilmersdorf	—	44	40	Halberstadt	3	3	11
Gross-Lichterfelde	—	14	17	Mühlhausen i. Thür.	2	4	8
Elberswalde	—	1	1	Nordhausen	—	5	9
Pankow	—	5	13	Weissenfels	3	5	6
Steglitz	—	9	22	Zeitz	3	6	10
Rathenow	—	2	4	Aschersleben	—	4	4
Luckenwalde	—	7	8	Eisleben	—	2	2
Cöpenick	—	2	4	Quedlinburg	—	2	4
Prenzlau	—	1	2	Naumburg a. S.	1	—	3
Pommern.				Burg a. Ihle	—	8	5
Stettin	21	25	48	Stendal	2	1	3
Stralsund	6	2	5	Stassfurt	—	5	2
Stolp i. Pommern	6	5	7	Schleswig-Holstein.			
Stargard i. Pommern	8	21	23	Altona	59	63	69
Greifswald	2	2	7	Kiel	27	22	31
Köslin	—	—	2	Flensburg	2	3	4
Kolberg	—	—	3	Wandsbek	4	21	15
				Neumünster	1	1	4

Város	Magyar honos		Magyarországi születésű 1900	Város	Magyar honos		Magyarországi születésű 1900
	1895	1900			1895	1900	
Hannover.				Wiesbaden	18	77	55
Hannover	42	66	89	Hanau	3	4	7
Osnabrück	8	3	7	Rheinland.			
Linden	6	6	6	Cöln	73	159	189
Harburg	18	22	86	Düsseldorf	26	91	118
Hildesheim	6	18	17	Elberfeld	12	18	35
Göttingen	2	9	10	Barmen	11	24	20
Lüneburg	7	4	9	Aachen	13	19	28
Lehe	—	3	9	Essen	48	68	109
Wilhelmshaven	—	4	4	Crefeld	7	17	17
Geestemünde	—	2	4	Duisburg	2	14	16
Westfalen.				Altendorf	4	21	25
Dortmund	3	201	250	Remscheid	1	2	8
Bochum	2	11	11	München Gladbach	4	5	2
Münster i. Westfalen	4	10	21	Bonn	6	19	15
Bielefeld	14	9	8	Borbeck	15	62	136
Hagen i. Westfalen	21	20	19	Solingen	1	1	6
Gelsenkirchen	5	14	14	Koblenz	4	10	14
Recklinghausen	8	25	40	Mülheim a. Rhein	2	4	7
Witten	1	3	3	Trier	—	6	7
Hamm i. Westfalen	—	3	5	Oberhausen	2	191	212
Buer	?	105	188	Mülheim a. Ruhr	5	23	22
Herne	—	16	20	Rheydt	—	1	—
Iserlohn	—	6	4	Meiderich	1	—	1
Schalke	—	19	24	Hamborn	?	305	391
Lüdenscheid	1	4	10	Malstatt-Burbach	3	1	7
Hörde	—	4	5	Altenessen	2	14	40
Herford	—	10	8	Neuss	—	—	1
Bottrop	—	1	1	Neunkirchen	1	—	1
Minden	11	1	2	Düren	8	5	3
Wanne	?	271	289	Viersen	—	1	1
Paderborn	—	—	1	Saarbrücken	—	7	8
Siegen	—	3	11	Wesel	—	2	2
Ückendorf	—	8	5	Erschweiler	—	1	1
Bocholt	—	2	4	Kreuznach	—	6	25
Bismark i. Westfalen	?	40	49	St. Johann a. Saar	—	11	14
Wattenscheid	—	11	9	Ohligs	—	2	2
Hessen-Nassau.				Kalk	—	2	5
Frankfurt a. M.	141	360	373	Beeck	—	2	4
Kassel	14	50	72	Összesen	2.887	7020	8.202
				Ebből férfi	1.791	4.685	5.365
				nő	1.096	2.345	2.837

35. sz. tábla.

*A Német birodalom magyarországi születésű népessége 1900. évben,
nem és kor szerint.*

Állam és országrész	Összesen						Ezek közül nő					
	—16	—30	—50	—70	70—	együtt	—16	—30	—50	—70	70—	együtt
	é v e s						é v e s					
Poroszország:												
Ostpreussen	38	75	78	26	1	218	8	8	15	3	—	34
Westpreussen	8	68	55	23	1	155	3	7	8	3	1	22
Berlin	233	1.428	1.017	238	29	2.945	113	290	372	106	13	894
Brandenburg	218	471	390	68	10	1.157	89	153	154	29	7	432
Pommern	20	84	87	28	—	219	8	24	22	10	—	64
Posen	22	76	75	24	—	197	12	19	12	6	—	49
Schlesien	358	846	599	145	12	1.960	164	165	186	47	6	568
Sachsen	51	186	145	30	2	414	19	36	46	12	2	115
Schleswig-Holstein	18	90	101	13	—	222	10	18	25	4	—	57
Hannover	57	288	187	43	3	578	21	44	36	14	2	117
Westfalen	1.092	1.201	967	128	7	3.395	527	453	343	56	6	1.385
Hessen-Nassau	93	475	285	93	6	952	41	77	86	32	1	237
Rheinland	789	1.027	757	119	8	2.700	414	309	277	62	4	1.066
Hohenzollern	—	4	2	3	—	9	—	—	1	2	—	3
Összesen	2.997	6.319	4.745	981	79	15.121	1.429	1.603	1.583	386	42	5.043
Bajorország:												
Bajorország	372	1.477	1.106	263	29	3.247	193	325	376	98	15	1.007
Szászország:												
Szászország	252	835	593	154	15	1.849	119	266	231	67	11	694
Württemberg:												
Württemberg	56	209	140	52	6	463	27	52	52	16	5	152
Baden:												
Baden	69	264	233	50	3	619	38	45	60	19	2	164
Hessen:												
Hessen	27	198	118	17	—	360	15	42	34	7	—	98
Mecklenb.-Schwerin:												
Mecklenb.-Schwerin	7	35	16	7	—	65	3	10	7	4	—	24
Sachsen-Weimar:												
Sachsen-Weimar	21	57	40	8	2	128	10	18	16	2	—	46
Mecklenburg-Strelitz:												
Mecklenburg-Strelitz	11	76	19	6	—	112	1	48	9	—	—	58
Oldenburg:												
Oldenburg	10	19	12	2	3	46	1	2	5	1	—	9
Braunschweig:												
Braunschweig	8	21	27	8	—	64	2	6	6	4	—	18
Sachsen-Meiningen:												
Sachsen-Meiningen	4	7	13	5	1	30	1	1	1	—	1	4
Sachsen-Altenburg:												
Sachsen-Altenburg	18	54	31	5	—	108	10	5	6	1	—	22
Sachsen-Coburg-Gotha:												
Sachsen-Coburg-Gotha	4	23	11	3	1	42	1	4	4	3	1	13
Anhalt:												
Anhalt	4	31	32	14	—	81	2	3	5	6	—	16
Schwarzburg-Sonderhausen:												
Schwarzburg-Sonderhausen	—	5	8	1	—	14	—	—	3	—	—	3
Schwarzburg-Rudolstadt:												
Schwarzburg-Rudolstadt	1	5	1	—	—	7	—	—	—	—	—	—
Waldeck:												
Waldeck	—	5	1	1	—	7	—	2	—	1	—	3
Reuss älterer Linie:												
Reuss älterer Linie	1	4	3	3	—	11	—	2	1	1	—	4
Reuss jüngerer Linie:												
Reuss jüngerer Linie	6	25	20	1	—	52	4	8	3	—	—	15
Schaumburg-Lippe:												
Schaumburg-Lippe	—	1	2	—	—	3	—	1	1	—	—	2
Lippe:												
Lippe	—	6	15	4	—	25	—	1	—	—	—	1
Lübeck:												
Lübeck	1	17	10	2	—	30	1	7	5	1	—	14
Bremen:												
Bremen	53	226	121	10	2	412	23	62	22	6	—	113
Hamburg:												
Hamburg	33	212	193	77	5	520	21	65	85	31	1	203
Elsass-Lothringen:												
Elsass-Lothringen	34	77	81	20	1	223	23	23	27	8	1	82
Német birodalom	3.999	10.208	7.591	1.694	147	23.639	1.924	2.601	2.542	662	79	7.808

38. sz. tábla.

*A német nagyvárosok magyarországi születési népessége 1900. évben,
nem és kor szerint.*

Város neve	Összesen						Ezek közül nő					
	—16	—30	—50	—70	70—	együtt	—16	—30	—50	—70	70—	együtt
	éves						éves					
Königsberg	14	17	18	6	1	56	3	3	8	—	—	14
Danzig	2	4	2	1	1	10	1	—	2	1	1	5
Berlin	233	1.428	1.017	238	29	2.945	113	290	372	106	13	894
Charlottenburg	17	100	102	16	3	238	9	37	52	7	3	108
Stettin	8	17	14	9	—	48	2	3	7	4	—	16
Posen	5	27	14	7	—	53	1	4	2	2	—	9
Breslau	66	172	140	45	4	427	30	46	45	17	2	140
Magdeburg	9	36	31	5	—	81	3	14	13	1	—	31
Halle	6	23	14	4	—	47	2	3	7	1	—	13
Kiel	1	19	9	2	—	31	—	4	2	—	—	6
Altona	7	23	30	9	—	69	3	5	11	4	—	23
Hannover	10	45	26	7	1	89	2	8	10	3	—	23
Dortmund	63	98	77	12	—	250	23	32	20	5	—	80
Kassel	5	29	25	13	—	72	2	5	7	6	—	20
Frankfurt a. M.	43	158	120	48	4	373	25	37	42	17	—	121
Crefeld	—	6	8	3	—	17	—	—	2	1	—	3
Essen	32	48	23	6	—	109	7	15	7	2	—	31
Düsseldorf	17	55	38	6	2	118	7	12	10	1	—	30
Eberfeld	5	17	11	2	—	35	3	9	4	2	—	18
Barmen	2	11	7	—	—	20	—	—	2	—	—	2
Cöln	21	75	74	18	1	189	12	14	23	7	1	57
Aachen	1	17	6	2	—	26	—	6	3	1	—	10
Összesen porosz nagyv.	567	2.425	1.806	459	46	5.303	248	547	651	188	20	1.654
Nürnberg	12	97	51	10	2	172	8	20	17	4	—	49
München	149	724	481	106	16	1.476	73	160	192	40	9	474
Drezda	43	153	158	33	1	397	25	63	80	18	6	192
Lipce	42	180	123	34	3	382	20	50	42	14	3	129
Chemnitz	7	31	25	12	—	75	3	10	10	6	—	29
Stuttgart	12	84	50	21	3	170	9	27	24	6	2	68
Mannheim	17	55	58	9	1	140	9	15	18	6	1	49
Braunschweig	5	11	12	4	—	32	1	5	4	1	—	11
Bremen	50	111	110	5	1	377	21	56	17	5	—	99
Hamburg	32	303	192	76	5	508	20	65	84	31	1	201
Strassburg	5	24	27	9	—	65	4	6	7	5	—	22
33 nagyváros együtt	941	4.198	3.093	778	87	9.097	441	1.024	1.146	324	42	2.977

37. sz. tábla.

A Német birodalomnak magyar anyanyelvű lakossága 1900-ban.

Állam és országrész	Német és magyar anyanyelvű					Magyar anyanyelvű					Összesen
	Össze- sen	férfi		nő		össze- sen	férfi		nő		
		—14	14—	—14	14—		—14	14—	—14	14—	
Poroszország :											
Ostpreussen	17	1	15	—	1	64	8	44	2	10	81
Westpreussen	2	—	1	—	1	42	—	40	1	1	44
Berlin	304	13	194	13	84	1.453	56	1.004	56	337	1.757
Brandenburg	64	2	34	3	25	397	26	227	24	120	461
Pommern	8	—	7	—	1	26	—	22	—	4	34
Posen	2	—	1	—	1	37	—	30	1	6	39
Schlesien	91	4	61	1	25	432	14	280	20	118	523
Sachsen	67	—	56	3	8	97	4	71	3	19	164
Schleswig-Holstein	10	—	7	—	3	96	1	77	3	15	106
Hannover	17	—	13	—	4	130	1	99	3	27	147
Westfalen	55	6	30	4	15	879	105	408	120	246	934
Hessen-Nassau	61	6	38	2	15	269	11	173	10	75	330
Rheinland	92	3	54	12	23	490	35	300	39	116	582
Hohenzollern	—	—	—	—	—	3	—	3	—	—	3
Összesen	790	35	511	38	206	4.415	261	2.778	282	1.094	5.205
Bajorország	47	1	38	—	8	1.511	69	1.032	78	332	1.558
Szászország	241	9	153	10	69	765	29	486	32	218	1.066
Württemberg	36	—	19	3	14	235	6	168	14	47	271
Baden	36	4	17	5	10	232	8	171	9	44	268
Hessen	9	—	5	—	4	158	1	121	3	33	167
Mecklenb.-Schwerin	1	—	—	—	1	38	—	26	2	10	39
Sachsen-Weimar	14	—	5	2	7	43	—	30	—	13	57
Mecklenburg-Strelitz	—	—	—	—	—	11	—	11	—	—	11
Oldenburg	1	—	—	—	1	17	1	14	—	2	18
Braunschweig	—	—	—	—	—	33	1	28	—	4	33
Sachsen-Meiningen	—	—	—	—	—	15	1	13	—	1	15
Sachsen-Altenburg	2	1	—	1	—	38	2	26	2	8	40
Sachsen-Coburg-Gotha	—	—	—	—	—	13	—	9	—	4	13
Anhalt	13	—	12	—	1	20	—	15	—	5	33
Schwarzburg-Sondershausen	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—	2
Schwarzburg-Rudolstadt	1	—	1	—	—	2	—	2	—	—	3
Waldeck	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	1
Reuss älterer Linie	—	—	—	—	—	6	—	5	—	1	6
Reuss jüngerer Linie	2	—	2	—	—	19	1	9	3	6	21
Schaumburg-Lippe	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1
Lippe	1	—	1	—	—	5	—	5	—	—	6
Lübeck	—	—	—	—	—	15	—	4	1	10	15
Bremen	47	3	25	3	16	227	21	162	7	37	274
Hamburg	46	1	25	2	18	262	3	170	10	79	308
Elsasz-Lothringen	5	—	5	—	—	74	3	51	3	17	79
Német birodalom	1.292	54	819	64	355	8.158	407	5.339	446	1.966	9.450

oly családok tagjai, melyekben a szülők eltérő nemzetiségűek — ; látjuk továbbá, hogy a poroszországi magyar honosok mindenféle nemzetiséghez tartoznak, — csak éppen a magyart nem tartották szükségesnek külön kimutatni, ez az „egyéb“ nyelvek közé van foglalva. A 2.809 magyar honos már most anyanyelve szerint ekként oszlik meg :

német anyanyelvű	1.156	lithván anyanyelvű	1
német és lengyel anyanyelvű	16	lengyel „	62
„ „ morva „	11	mazúr „	1
„ „ cseh „	5	vend „	13
„ „ vallon „	3	morva „	57
„ „ hollandi „	1	cseh „	144
„ „ egyéb „	85	vallon „	4
		francia „	3
		svéd „	1
		egyéb „ (magyar)	1.286

Az alább közölt táblázatban ezen adatokat provinciák szerint is részletezzük; munkánk korlátolt terjedelme azonban nem engedi meg, hogy a részletek bonczolgatásába bocsátkozzunk.

38. sz. tábla.

*Poroszország magyar honosságá népessége anyanyelve szerint,
1900. december 1.*

Tartomány	ezek közül német és								ezek közül										
	német	német és más nyelvű	lengyel	morva	cseh	vallon	holland	egyéb	csak más nyelvű együtt	litván	lengyel	mazúr	vend	morva	cseh	vallon	francia	svéd	egyéb
Ostpreussen	15	3	2	1	—	—	—	—	85	—	3	—	—	4	16	—	—	—	62
Westpreussen	13	6	1	—	—	—	—	5	75	—	8	—	—	1	8	—	—	—	58
Berlin város	410	52	7	—	1	—	—	44	458	—	10	—	—	9	13	1	1	—	424
Brandenburg	57	8	2	1	—	—	—	5	96	—	5	—	—	6	23	—	—	—	62
Pommern	11	3	—	—	—	—	—	3	51	—	6	—	—	—	1	—	—	—	44
Posen	20	1	—	—	—	—	—	1	51	—	10	—	—	1	5	—	—	—	35
Schlesien	143	23	3	5	—	3	—	12	223	—	11	1	—	24	20	1	—	—	166
Sachsen	57	2	—	—	2	—	—	—	93	—	2	—	—	—	12	1	—	1	77
Schleswig- Holstein	46	4	—	—	—	—	1	3	29	—	—	—	—	—	1	—	—	—	28
Hannover	39	4	—	—	—	—	—	4	59	—	1	—	—	2	7	—	—	—	49
Westfalen	75	5	1	1	2	—	—	1	117	1	3	—	11	9	14	—	—	—	79
Hessen- Nassau	157	3	—	1	—	—	—	2	125	—	1	—	1	1	17	1	2	—	102
Rheinland	100	7	—	2	—	—	—	5	110	—	2	—	1	—	7	—	—	—	100
Hohenzollern	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Poroszország	1.156	121	16	11	5	3	1	85	1.572	1	62	1	13	57	144	4	3	1	1.286

Sokkal becsesebbek az 1900. évi népszámlálásból rendelkezésre álló adatok, melyek a Német birodalom egész területén élő magyar, valamint magyar és német anyanyelvű lakosságot részletezik. Ezeknek végeredménye szerint a Német birodalomban

8.158 magyar

1.292 német és magyar

anyanyelvű egyén él, összesen tehát 9.450 főre tehető a fajmagyar népesség száma. A magyarországi születésű népesség számához viszonyítva tehát 40 százalékra rúg a fajmagyar elem, de ennek az eloszlása is igen eltérő. A fajmagyar népesség aránya legmagasabb Brémában, Berlinben és Hamburgban, ahol a magyar születésűeknek 66, illetve 59 százaléka magyarajkú, megközelíti őket Württemberg és Szászország is, míg Pommernben és Posenben a magyar nyelvű lakos arányilag legcsekélyebb. Feltűnően csekély a magyarajkú lakosság Westfalenben és Rheinlandban is, ahova tehát — úgylátszik — túlnyomólag német anyanyelvű honfitársaink vándorolnak ki. Az alábbi felsorolásban kimutatjuk, hogy Poroszország provinciáiban s azon kisebb német államokban, melyekben nagyobb számmal él a magyarajkú lakosság, ez a magyarországi születésű népességnek hány százalékát teszi:

	%		%
Ostpreussen	37 ¹ / ₂	Rheinland	21 ¹ / ₂
Westpreussen	28 ⁴ / ₁₀	Poroszország együtt ...	34 ¹ / ₂
Berlin	59 ⁷ / ₁₀	Bajorország	47 ⁹ / ₁₀
Brandenburg	39 ⁷ / ₁₀	Szászország	54 ⁴ / ₁₀
Pommern	15 ³ / ₁₀	Württemberg	58 ³ / ₁₀
Posen	19 ⁷ / ₁₀	Baden	43 ⁴ / ₁₀
Schlesien	26 ⁷ / ₁₀	Hessen	45 ⁹ / ₁₀
Sachsen	39 ⁴ / ₁₀	Bremen	66 ³ / ₁₀
Schleswig-Holstein ...	47 ⁸ / ₁₀	Hamburg	59 ² / ₁₀
Hannover	25 ³ / ₁₀	Elsass-Lothringen ...	35 ⁴ / ₁₀
Westfalen	27 ³ / ₁₀	Német birodalom együtt	40 ⁹ / ₁₀
Hessen-Nassau	34 ⁴ / ₁₀		

A német statisztika a magyarajkúakra vonatkozó táblázataiban a nemeken kívül a 14 éven alúliakat és felülieket is megkülönbözteti. A 9.450 magyarajkú egyén közül 6.619 férfi és 2.831 nő, kor szerint van pedig 971 gyermek (14 éven alúl) és 8.479 felnőtt egyén. A gyermekek aránya rendkívül csekély, a tíz százalékot is alig haladja meg, egyes vidékeken azonban, mint p. o. Westfalenben, 25,5 százalékra száll fel. Annál feltűnőbb, hogy Rheinland magyarajkú lakói közül csak 15,1% gyermek van. A gyermekek száma oly csekély, mint a svédek, olaszok és oroszokat kivéve,

semmiféle más, Németországban élő idegen nemzetiségnél, a nők aránya is csak az olaszoknál kisebb. A 37. sz. táblában a magyar nemzetiségre vonatkozó adatokat egész terjedelmükben közöljük; ennek kiegészítésül idecsatoljuk a nagyvárosokra vonatkozó adatokat is.

	német és m. anyanyelvű		magyar anyanyelvű			német és m. anyanyelvű		magyar anyanyelvű	
	férfi	nő	férfi	nő		férfi	nő	férfi	nő
Nagyvárosok:									
Königsberg	5	1	19	10	Barmen	4	—	8	1
Danzig	—	—	1	2	Aachen	1	—	6	5
Berlin	207	97	1.060	393	Essen	4	3	30	6
Charlottenburg	11	10	56	39	Crefeld	—	—	8	—
Stettin	5	—	14	4	München	39	8	520	225
Posen	—	—	9	2	Nürnberg	—	—	73	17
Breslau	31	9	71	44	Drezda	28	22	101	82
Magdeburg	7	6	19	13	Lipce	43	20	99	48
Halle	5	2	16	2	Chemnitz	4	2	14	12
Altona	2	3	26	7	Stuttgart	11	11	54	35
Kiel	4	—	26	2	Mannheim	6	3	44	18
Hannover	4	—	10	5	Braunschweig	—	—	12	3
Dortmund	4	2	54	30	Bremen	24	12	177	43
Frankfurt M. m.	29	13	90	47	Hamburg	25	20	168	87
Kassel	3	—	21	5	Strassburg	3	—	27	9
Cöln	9	2	40	24	Összesen:	526	248	2.903	1.230
Düsseldorf	6	2	26	6	Ebből 14 évnél				
Elberfeld	2	—	5	4	fiatalabb ...	31	29	170	188
					14 éves és idő-				
					sebb ...	495	219	2.733	1.042

Kiegészítésül ide igtatjuk még azon adatokat is, melyek Szászországra vonatkozólag közzététettek.¹⁴⁸⁾ Ott 1.849 magyarországi születésű egyén közül 172 volt német és magyar anyanyelvű; a tiszta magyarokéak száma bennfoglaltatik a 774 „egyéb” anyanyelvű egyén közt, kik túlnyomó részben idegen (nem német) állampolgárok. Érdekességüknél fogva ide igtatjuk az erre vonatkozó közléseket:

Szászország magyarországi születésű népességének anyanyelve 1900-ban:

Anyanyelv	Német állampolgár		Idegen állampolgár		Együtt	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
német	81	139	404	249	485	388
német és cseh	1	—	12	4	13	4
német és magyar	4	15	120	33	124	48
német és egyéb	—	1	5	7	5	8
egyéb (magyar is)	7	35	521	211	528	246
összesen:	93	190	1.062	504	1.155	694
	283		1.566		1.849	

¹⁴⁸⁾ Dr. E. Würzberger: Die sprachlichen Verhältnisse der Bevölkerung des Königreichs Sachsen. (Zeitschrift des K. Sächs. Statist. Bureaus. 48. Jahrgang 1902. Heft 2—4.) 182. lap és Statistisches Jahrbuch für das Königreich Sachsen. 32. Jahrgang. 1903. 4. lap.

Szászország magyarországi születésű idegen állampolgárainak anyanyelve 1900-ban:

Anyanyelv	Drezdában		Lipcseben		Chemnitzben		Egyebütt		Egész Szászorsz.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
német	75	66	85	47	25	11	219	125	404	249
német és más	18	12	31	5	2	—	86	27	137	44
csak más (magy.)	95	61	116	32	11	11	299	107	521	211
együtt	188	139	232	84	38	22	604	259	1.062	504

Az eddig tárgyalt szempontoknál sokkal nagyobb jelentőségű az a kérdés, hogy a hazánkból Németországba kivándorolt egyének miként oszlanak meg *foglalkozás* szerint. Sajnos, hogy a német hivatalos statisztika — legalább az eddig közzétett forrásmunkákban, — erre nem terjeszkedik ki s így arra a fontos kérdésre, hogy mily néprétegek szolgáltatják a kivándorlókat, választ nem adhatunk. Nehány apró adatot mindössze *Lipcke* város területéről birunk,¹⁴⁴⁾ ahol azonban a magyarajkúak száma csak 193. Közülök 132-nek anyanyelve magyar, 61-é német és magyar. Kereseti viszonyaik szerint ekként oszlanak meg: ipar 78, (közte 4 nő), kereskedelem és forgalom 34 (3 nő), házi szolgálatok 7 nő, szabad keresetek (értelmiség) 13 (7 nő), összesen 132 kereső egyén, (közte 21 nő); hozzájárul 16 foglalkozás nélküli egyén (6 nő) és 45 családtag (37 nő). Közülök 11 egyén (közte 1 nő) kiképzése céljából tartózkodott Lipcsében. A fent említett iparosok közt volt: 6 lakatos, 7 drótkötő, 16 egyéb kézműves, 14 kocsis közlekedési vállalatokban stb. Érdekes jelenség, hogy a 193 magyar anyanyelvű egyén közül 169 született Magyarországon, 18 Ausztriában, 5 Lipcsében és 1 Sziléziában. Hitfelekezet szerint volt közöttük 36 ág. evangélikus, 6 református, 108 róm. katolikus, 39 izraelita s 4 egyéb vallású. Ezenkívül 7 horvátajkú egyén is élt Lipcke városában.

Ezekben összefoglaltuk azon statisztikai anyagot, mely a Németországban élő magyarokról rendelkezésre áll. A kép, melyet vázoltunk, korántsem teljes, különösen a kereseti viszonyok tekintetében érezhető űr tátong fejtegetéseinkben; mindazáltal azt hisszük, hogy ezen adatok elemzésével nem végeztünk hiábavaló munkát, kivált azért, mivel ezt a bő anyagot eddig minálunk egyáltalában nem méltatták figyelemre.

¹⁴⁴⁾ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1900 in der Stadt Leipzig. IV. Theil. Leipzig 1903.

Nyolczadik szakasz.

Magyarok a Balkánfélszigeten.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Magyar honosok Bosznia-Hercegovinában.

Bosznia-Hercegovina occupatiója a magyarországi kivándorlásnak új teret nyitott meg. Az occupált tartományt úgy természeti fekvése, mint politikai állása hazánknak mintegy gyarmati jellegű függelékéül jelölte ki, ahová a népesség fölöslege vagy existenciájában veszélyeztetett rétegei természetes lefolyást találhatnának. De ha tény is, hogy a magyarok kivándorlása Bosznia felé az újabb időben szembetűnően fokozódott, mégis elenyésző csekély az a mozgalom azon óriási áradattal szemben, mely Amerikába viszi népünk százazezeit. Kormányzatunknak arra kellene törekednie, hogy az Amerikába való kivándorlás könnyítése helyett inkább Bosznia felé fordítsa kivándorlásunk árját, mely tartományt eddig nagyobbára csak horvátok keresték fel; a horvát kivándorlók alacsony művelődési foka mellett a magyarok magasabb intelligenciája ott jobban biztosítaná jövőjüket, mint amennyire lehetséges az Egyesült-Államokban, amelyeket a magyaroknál sokkal magasabb culturfokon álló népek árasztanak el s ahol a magyaroknak már csak a legselejtebb munka jut. Sajnos, hogy eddig jóformán semmi sem történt abban az irányban, hogy a magyar nemzet Bosznia-Hercegovinában tért foglaljon s e tartomány jelenleg gazdaságilag egészen Ausztria érdekkörébe tartozik.

A legrégibb adatok, melyek a Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosokra vonatkoznak, 1880-ból valók; ezen év utolsó napján 11.765 magyar honpolgár élt itt, szemben 4.510 osztrákkal. 1885-ből, amidőn új népszámlálás hajtatott végre, a magyar honosok száma külön nem mutattatott ki, említettük azonban már fentebb (53. lapon), hogy ez évben mintegy 15—16.000 főre becsülhetjük számukat. Tíz évvel reá már 42.358 magyar honost constatált

Tízezer lakó közül volt magyar.

(Bosznában magyar-hom, szerbiában magyar-szerbi, szerbiában magyar-szerbi, szerbiában magyar-szerbi)

Legend: -20 50 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000

P. LLOYD-NYOMDA,

a népszámlálás.¹⁴⁶⁾ A 15 év alatti gyarapodás tehát 30.593 lélek, vagyis évente 16.25%, a mi minden esetre igen jelentékeny arány, mely eléggé igazolja, hogy Bosznia viszonyai az ott letelepülőkre nézve nem lehetnek kedvezőtlenek.

A magyar honosok elterjedése a 15 év alatt, melyről adataink vannak, lényeges átalakuláson ment át. 1870-ban a magyar honosoknak közel két harmada a bihaći kerületben élt, egy-egy tized a banjalukai és dolnja-tuzlai kerületekre esett, a többiekben pedig igen csekély számmal éltek honfitársaink. 1895-ben ellenben a népességnek csak egyharmada jutott a bihaći kerületre s kétharmada a tartomány többi részére. Így látjuk, hogy míg a bihaći kerületben a honosok száma csak megduplázódott, addig a travnikiban háromszor, a sarajevoiban ötször, a dolnja-tuzlai és mostari kerületben hatszor s a banjalukaiban nyolczszor annyi magyar honos él ma, mint 1880-ban. Magában Sarajevo fővárosában is meghatszorzódott a szám: 754 magyar honos helyett ma már 4.241 él ott. A két népszámlálás eredményei szerint volt ugyanis a magyar honosok száma:

	1880	1895	Százalékokban	
			1880	1895
Sarajevo fővárosban	754	4.241	6 ⁴ / ₁₀	10 ⁰ / ₁₀
Sarajevo kerületben	215	1.125	1 ⁹ / ₁₀	2 ⁷ / ₁₀
Banjaluka „	1.265	10.701	10 ⁸ / ₁₀	25 ³ / ₁₀
Bihac „	7.515	15.994	63 ⁷ / ₁₀	37 ⁷ / ₁₀
Dolnja-Tuzla „	1.352	7.525	11 ³ / ₁₀	17 ⁸ / ₁₀
Travnik „	474	1.568	4 ⁰ / ₁₀	3 ⁷ / ₁₀
Mostar „	190	1.204	1 ⁷ / ₁₀	2 ⁸ / ₁₀
Összesen	11.765	42.358	100 ⁰ / ₁₀	100 ⁰ / ₁₀

Ha közelebbről tekintjük a Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok földrajzi eloszlását, úgy a 39. sz. táblából, valamint a mellékelt térképből azt látjuk, hogy azok a fővárostól, Sarajevótól eltekintve, legsűrűbben a tartomány éjszaknyugati részében élnek. Itt

¹⁴⁶⁾ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895. Sarajevo 1896. E nagy munka I. kötete az 1—587. lapon minden egyes községben élő magyar honosok számát közli. A magyar honosokra vonatkozó adatok tüzetes feldolgozását azonban csak Strauss János nyújtja: Die oesterreichischen und ungarischen Staatsangehörigen in Bosnien und der Hercegovina cz. munkájában (Statistische Monatsschrift, 1897. évfolyam 6—7. füzet.) Ennek rövid kivonatát közli Dr. Kreutzer Béla: Magyar állampolgárok Bosznia-Hercegovinában. (Közgazdasági Szemle. XXI. évf. 1897. 888—893. lap.)

a krupai, petrovaci és bihaći járásban ezernél több magyar honost találunk tízezer lakó közül, tehát a lakosságnak több mint tized-része magyar állampolgár. Jelentékeny számmal élnek még Banjaluka kerületben is, különösen a horvát-szlavon határ mentén. Dél felé erősen gyérül a népesség, s a travniki kerületben a leggyéresebb, (tízezer lakóra csak 65,) a Boszna-völgyben ismét nagyobb tömegekben halmozódik fel, de magában a fővárosban nem éri el a bihaći, krupai s petrovaci járásokban észlelhető sűrűséget. A tartomány déli részében általában jóval gyéresebbek a magyar honosok, mint az északi részben, de a novipazari és montenegroi határ mentén mégis jóval sűrűbb a magyar honosságú népesség, mint a dalmáciai határ mentén, ahol az arányszám — Mostar városától eltekintve — mindenütt 50-en, sőt helyenként 20-on alúl is marad (tízezer lakó után számítva).

A magyar honosok gyakorisága a kerületekben a következő:

	tízezer lakóra
Bihaći kerület	833
Banjalukai kerület	325
Sarajevoi „	240
Dolnja-Tuzlai kerület... ..	209
Travniki „	65
Mostari „	55

A járások közül pedig a következőkben leggyakoribbak a magyar állampolgárok (ugyancsak 10.000 lakóra számítva):

Krupa	1.244	Banjaluka város	690
Petrovac	1.202	Bjelina	621
Sarajevo főváros	1.114	Čazin	468
Bihać	1.035	B.-Gradiska	385
B.-Kostajnica	998	Mostar város	359
Sanskimost	799	Kladanj	346

Mind e járások, valamint a 200-on felül levők is, Sarajevo és Mostar városok kivételével a horvát-szlavon határ mentén húzódnak el s így már abból is következtethető, hogy a magyar honosok leginkább hazánknak drávántúli részéből kerülnek ki. Tényleg úgy is van, mert 42.358 magyar honos közül 32.754 horvát-szlavon illetőségű s csak 9.604 magyarországi. Utóbbiaknak legnagyobb része (4.380) a dolnja-tuzlai kerületben tartózkodik s itt főleg a bjelina járásban, a Drina és Száva összefolyása között, ahol számuk 2.131-re rúg; a vele határos brčkai s dolnja-tuzlai járásokban is igen számosak még. Ezeken kívül csakis Sarajevo városában,

továbbá a derventi és bosna-gradiskai járásokban élnek a magyarországi illetőségű magyar honosok nagyobb számmal. A horvátok az országukba beékelte bihaći kerületben legszámosabbak, ahol 15.879 főt számláltak, de a banjalukai kerületben is 8.816, a dolnjatuzlaiiban 3.145 s a sarajevoiban 3.136 horvát él. A magyarok egyedül a tuzlai kerületben vannak nagyobb számmal, mint a horvátok, megközelítik az utóbbiak számát a sarajevói kerületben is, ellenben a bihaći kerületben majdnem teljesen hiányoznak s a travnikiban és mostariban is csak néhány száz fővel vannak képviselve. Látható tehát, hogy Horvát-Szlavonországból erős a behúzóerő s ez leginkább a vele határos nyugati és északi kerületekre terjeszkedik ki, míg a tulajdonképeni magyarok a tartomány északkeleti részében legszámosabbak, de a banjalukai és sarajevói kerületekben is számot tesznek.

Ha ezek után azt kérdezzük, hogy a Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok hazáinknak mely részeiből erednek, úgy a fentebbiekből már tudjuk, hogy több mint $\frac{3}{4}$ -ed részük (77·3%) horvát-szlavon illetőségű magyar honpolgár és alig egynegyed részük az anyaországból való. A 40. számú táblának erre vonatkozó adataiból látjuk, hogy a magyar kivándorlóknak teljes harmada Bács-Bodrog vármegyéből, több mint nyolczadrész Torontál-vármegyéből való, ezeken kívül Délmagyarország és a Dunántúl több vármegyéje szolgáltatott még Boszniának nagyobb számmal bevándorlókat, nevezetesen: Temes, Baranya, Tolna, Somogy, Zala, Vas; leginkább tehát a Boszniához közelebb eső vármegyéből indult ki a vándormozgalom, de a már távol eső Zala, Vas, sőt Pest és Pozsony népe is vesz benne részt; de míg Bács-Bodrog, Torontál és Temes inkább Bosznia keleti részét, kivált a tuzlai kerületet népesítette be, addig a dunántúli vármegyékből egyfelől Sarajevo fővárosába, más felől a banjalukai kerületbe irányult a legélénkebb áttelepedés, vagy pedig egyforma arányban oszlott meg Bosznia összes kerületei között. A horvát bevándorlóknak kétharmada Lika-Krbava vármegyéből ered, melyhez Modrus-Fiume, Zágráb és Szerém is jelentékeny tömeggel járul; a két első vármegye túlnyomó részben a bihaći és banjalukai kerületnek adózott, Szerémből leginkább a szomszédos tuzlai kerületbe keltek át, a többi vármegyéből pedig Bosznia minden részeibe szívárgott át a nép.

Azon vármegyék, melyek a legnagyobb összegekkel vettek részt a Bosznia felé irányuló vándormozgalomban, a következők:

a) Magyar vármegyék.		b) Horvát vármegyék.	
Bács-Bodrog...	3.221	Lika-Krbava ...	18.325
Torontál ...	1.226	Modrus-Fiume ...	4.773
Baranya ...	597	Zágráb ...	2.930
Tolna ...	444	Szerém ...	2.120
Pest ...	396	Pozsega ...	1.524
Temes ...	322	Verőcze ...	1.057
Vas ...	312	Belovár-Kőrös ...	536
Zala ...	278	Varasd ...	489
Somogy ...	275		
Pozsony ...	275		

Legfeltűnőbb az a tömeges kivándorlás, mely Lika-Krbava vármegyéből irányul Bosznia felé. A közel húszezer kivándorló közül 13.070 a bihaći kerületben telepedett le, s közülök 4.322 a krupai járásban, 3.492 a petrovaci, 2.518 a sanskimosti, 1.959 a bihaći, 492 a ključei és 277 a čazini járásra esik. Itt már közvetlenül az occupatio után is keletkeztek mezőgazdasági telepek. Az 1875—78. évi felkelés alatt Krupa község keresztyén lakói Lika-Krbava vármegyébe menekültek, kiktől a vármegye lakói arról értesültek, hogy a krupai járásban művelésre alkalmas föld még bőven van. A krupaiak visszatérése után számos likai család is velük ment s a földbirtokosoktól telkeket nyerve, a Grmeč-planina északi lejtőin, Hašani és Suhaja-gornja községekben, valamint a krupai járásnak majdnem egész területén telepeket létesítettek. Az occupatio után a petrovaci járásban jutányos áron lévén a föld megszerezhető, a likaiak oda is tömegesen vándoroltak, úgyszintén a sanskimosti járásba is, ahol nagy kiterjedésű telkeket lehetett vásárolni. A horvátoknak ez a tömeges beköltözése tehát tisztán mezőgazdasági jellegű mozgalom; közöttük ez okból még ma is túlnyomó a földműves.

A Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok közül 15.789, vagyis 37.3% városokban él. Ha ezzel szembe állítjuk azt, hogy a 24.018 osztrák honos közül 14.103 vagyis 58.7% tartózkodik a városokban, akkor máris előre sejthetjük, hogy a magyar honosok között nagyon sok a földműves, ellenben az iparos, kereskedelmi és értelmiségi foglalkozások, melyek a városokban találhatnak kedvező talajt, kisebb arányban vannak képviselve, mint az osztrák honosok között — amint erről utóbb még tüzetesebben fogunk szólni. — Az ezernél több lakóval bíró 55 város közül Sarajevóban tartózkodik a legtöbb magyar honos (4.241, közte 2.384 horvát illetőségű), ezenkívül ezernél többre rúg a magyarok száma Dolnja-Tuzla, Bjelina és Brčka városokban. Ha azonban a város népszámához

viszonyítjuk a benne élő magyar honosok számát, úgy aránylag legnagyobb szerepet visznek Bosnyák-Bródban, ahol a lakosságnak közel negyedrésze (23.8%) magyar állampolgár, továbbá igen jelentékeny még a magyar honosok aránya B. Gradiskában (18.4%), B. Kostajnicában (15.6%) Krupában (13.7%), B. Samacban (13.4%), Bjelinában (12.9%) stb, tehát leginkább az éjszaki és éjszaknyugati határ mentén fekvő városokban, ahol a szomszédos Horvátországból való beszivárgás igen jelentékeny. Magában a fővárosban, ahol a magyarság abszolút száma a legnagyobb, százalékos aránya 11.1, tehát kisebb mint a határszéli városokban.

Az alábbi felsorolásban közöljük Bosznia-Hercegovina 55 városát, a magyar honosok abszolút számának és az össznépességhez való viszonyának feltüntetésével:

összesen	%	összesen	%	összesen	%
Sarajevo ...	4.241 11 ₁	Stolac ...	36 1 ₀	B.-Brod ...	432 23 ₈
Mostar ...	514 3 ₆	Gradačac ...	124 3 ₅	Nevcsinje ...	48 2 ₇
Banjaluka ...	934 6 ₉	Maglaj ...	62 1 ₈	Bugojno ...	137 7 ₃
Dolnja-Tuzla ...	1.140 11 ₂	B.-Dubica ...	100 3 ₄	Konjica ...	67 3 ₈
Bjelina ...	1.200 12 ₉	B.-Novi ...	175 5 ₄	Srebrenica ...	108 6 ₃
Tasanj ...	88 1 ₃	Zvornik ...	122 4 ₀	Visegrad ...	47 3 ₀
Travnik ...	348 5 ₆	Petrovac ...	208 6 ₇	Ključé ...	58 3 ₇
Brčka ...	1.103 18 ₄	Varear-Vakuv ...	43 1 ₄	B.-Kostajnica ...	245 15 ₆
B.-Gradiska ...	354 6 ₈	Krupa ...	391 13 ₇	B.-Samac ...	206 13 ₄
Dervent ...	516 9 ₇	Doboj ...	282 10 ₄	Kladanj ...	26 1 ₇
Livno ...	77 1 ₃	Modrić ...	83 3 ₁	Fojnica ...	18 1 ₂
Prijedor ...	151 3 ₀	Rogatica ...	27 1 ₁	Gorazda ...	77 5 ₃
Zenica ...	314 7 ₄	Prnjavor ...	227 10 ₆	Čajnica ...	23 1 ₆
Ijubuski ...	34 0 ₉	Vlasenica ...	42 2 ₀	Trebinje ...	102 7 ₉
Bihać ...	439 11 ₁	Zepče ...	74 3 ₃	Kotor-Varos ...	56 4 ₄
Jajce ...	106 2 ₇	Sanskimost ...	101 5 ₀	Ljubinja ...	24 2 ₁
Visoko ...	100 2 ₆	Zupanjac ...	73 3 ₆	Prozor ...	26 2 ₄
Gračanica ...	64 1 ₇	Cazin ...	96 4 ₉	Összesen	15.789 6 ₉
Foča ...	47 1 ₃	Vares ...	53 2 ₈		

A községeket tekintve, 58 városban, 14 mezővárosban és 671 faluban élnek magyar honosok, mindössze tehát 743 községben. Ezek közül a banjalukai kerületre 217, a bihaćira 218, a dolnja-tuzlaira 126 esik; ellenben a sarajevói kerületben csak 84 községben, a travnikiben 56-ban és a mostariban 52-ben találtattak magyar honosok.

Ezek után áttérve a Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok demographiai viszonyaira, mindenekelőtt a *nemek eloszlását* kívánjuk figyelembe venni. Úgy 1880-ban, mint 1895-ben túlsúlyban volt a finem, amennyiben:

1880-ben	6.459 férfi, 5.315 nő
1895-ben	22.724 „ 19.634 „

számláltatott. Ezer lakos közül tehát 1880-ban 549 férfi s 451 nő, 1895-ben pedig 536 férfi és 464 nő volt, a nők aránya tehát újabb időben fokozódott. A férfiak többsége minden kerületben fennáll, de különböző határok között ingadozik; egyedül a mostani kerületben van több nő, mint férfi. Feltűnő jelenség azonban, hogy a szorosabb értelemben vett magyarok között majdnem mindenütt valamivel több a nő, míg a horvátoknál a fitőbblet igen jelentékeny, különösen a banjalukai, dolnja-tuzlai és travnikji kerületben. A nemek eloszlása ugyanis 1880-ban és 1895-ben a következő volt:

Kerület	1880 100 lakos közül				1895 100 lakos közül			
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Sarajevo	565	404	58 ₃	41 ₇	2.845	2.521	53 ₃	47 ₇
Banjaluka	674	591	53 ₃	46 ₇	6.033	4.668	56 ₄	43 ₆
Bihać	4.091	3.424	54 ₄	45 ₆	8.463	7.531	52 ₉	47 ₁
Dolnja-Tuzla ...	705	647	52 ₁	47 ₉	4 017	3.508	53 ₄	46 ₆
Travnik	279	195	58 ₉	41 ₁	782	786	49 ₈	50 ₂
Mostar	136	54	71 ₆	28 ₄	584	620	48 ₃	51 ₇
Összesen	6.450	5.315	54 ₉	45 ₁	22.724	19.634	53 ₃	46 ₇

Az 1895. évi adatokat a magyarországi és horvátországi illetőségük szerint részletezve, a következő eredményre jutunk:

Kerület	magyarorsz. ill. 100 közül				horvátorsz. ill. 100 közül			
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Sarajevo	1.091	1.139	48 ₉	51 ₁	1.754	1.382	55 ₉	44 ₁
Banjaluka	946	939	50 ₂	49 ₈	5.087	3.729	57 ₁	42 ₉
Bihać	57	58	49 ₆	50 ₄	8.406	7.473	52 ₉	47 ₁
Dolnja-Tuzla ...	2.211	2.169	50 ₅	49 ₅	1.806	1.339	57 ₈	42 ₂
Travnik	249	327	43 ₂	56 ₈	533	459	56 ₈	43 ₂
Mostar	173	245	41 ₄	58 ₆	411	375	52 ₃	47 ₇
Összesen	4.727	4.877	49 ₂	50 ₈	17.997	14.757	54 ₉	45 ₁

A nők túlsúlya a magyarországi illetőségű lakosság körében kétségkívül a női cselédek nagy számára vezethető vissza; hogy azonban ez mennyire rúg, azt — sajnos, — nem mutathatjuk ki, mivel — mint alább látni fogjuk, — a cselédek nincsenek részletezve, hanem mint eltartottak azon foglalkozási ágaknál szerepelnek, melyeknél szolgálatot vállaltak.

A *korviszonyok* csakis a finemről állapítottak meg; az erre vonatkozó 41. sz. tábla eredményei a következők:

	magyarországi illetőségű magyar honos	horvátországi magyar honos	Százalékokban	
			magyar	horvát
0—10 éves	1.182	4.790	25 ^o ₀	26 ^o ₀
10—20 „	943	3.824	20 ^o ₀	21 ^o ₃
20—30 „	720	2.909	15 ^o ₃	16 ^o ₃
30—40 „	860	2.919	18 ^o ₃	16 ^o ₁
40—50 „	598	1.765	12 ^o ₇	9 ^o ₈
50—60 „	286	999	6 ^o ₀	5 ^o ₈
60—70 „	96	598	2 ^o ₀	3 ^o ₃
idősebb „	42	200	0 ^o ₀	1 ^o ₁

A tartomány bennszülött népességével összehasonlítva, úgy látjuk, hogy a bevándorlottak közt a 20—50 éves, tehát productív korok jóval erősebben vannak képviselve, másrészt azonban a korösszetétel annyira egyezik hazánk népességének korviszonyaival, amint sehol másutt kivándorlottjaink közt nem találjuk. Ez annak a következménye, hogy a magyar honosoknak családi állapot szerinti összetétele is nagyon közeljár azon viszonyokhoz, melyek népünket családi állapot tekintetében jellemzik. A boszniai magyar honos férfiak között volt ugyanis:

	a magyarországi illetőségűek között	horvátországi között	összesen	magyar	Százalékban horvát	együtt
nemházas	2.795	10.953	13.748	59 ^o ₁	60 ^o ₈	60 ^o ₃
házas (és elvált)	1 830	6.480	8.310	38 ^o ₇	36 ^o ₀	36 ^o ₈
özvegy	102	564	666	2 ^o ₂	3 ^o ₂	2 ^o ₀
együtt	4.727	17.997	22.724	100 ^o ₀	100 ^o ₀	100 ^o ₀

A Boszniába való kivándorlás tehát egészen más jellegű, mint a többi államok felé irányuló tömeges kivándorlás. Itt nem annyira egyes vállalkozó szellemű egyének kivándorlásáról, mint családoknak tömeges áttelepüléséről van szó, melyek ott földet szerezve, vagy más kereső foglalkozást űzve a boldogulás biztos kilátásaival új otthont alapítanak. Ez a folyamat némileg hasonlít gyarmatok alapításához s ha Boszniából Magyarország gyarmata fejlődhetnék ki, az occupatio hazánkra nézve nagy előnyt biztosított volna.

Hogy tényleg mily nagy szerepe van a családban élőknek a Bosznia felé való kivándorlásban, kitűnik abból is, ha ott élő állampolgárainkat *szülőhely szerint* részletezzük; ekkor ugyanis kitűnik, hogy igen jelentékeny részük, nem kevesebb mint 11.680 lélek, vagyis 27.5% már Bosznia-Hercegovinában született, tehát Boszniába kivándorlott magyar (ill. horvát) családoknak ott világrajött ivadéakai, melyek tehát derivatív úton szerezték meg a magyar honosságot. A 15 év alatt észlelhető erős gyarapodás tehát jó részben az ott élők természetes szaporulatától ered. Jellemző e tekintetben a magyarok és horvátok közt mutatkozó különbség; a magyarok

között csak 1.419 Boszniában született egyén van, a horvátok között ellenben 10.271; vagyis míg a magyarországi kivándorlóknak csak alig hatodrésze (14.8%) született már Boszniában, addig a horvátoknak majdnem egyharmada (31.4%) jött világra már az új hazában. Ez a jelenség ellenkezni látszik a fent kimutatott azon ténnyel, hogy a magyarok között valamivel több házasság van (38.7%), mint a horvátok között (36.0%); az ellentétet akként magyarázhatjuk, hogy a magyar családok beköltözése újabb keletű, tehát — bár e családok számosak, — mégis gyermekeik közül csak kevés született Boszniában; ellenben a horvát bevándorlás sokkal régibb eredetű, már a hetvenes évek végén indult meg s így ezeknek természetes szaporulata az új hazába való költözés óta már igen jelentékeny mérveket öltött. Hozzájárulhat még az a körülmény is, hogy a horvátok egy része Boszniában nősült; ez magyarázhatja meg azt a jelenséget, hogy a horvátországi illetőségű magyar állampolgárok között jóval kevesebb a nő, mint a férfi, míg a magyarországiak közt az egyensúly helyreáll, viszont a Boszniában született horvát illetőségű magyar honosok között jóval több nő van, mint férfi, s e nőtöbbség valószínűleg férjhezmenetel útján jutott a horvát illetőséghez.

A magyar honosok szülőhely szerint ugyanis a következőképpen oszlanak meg:

		hazájában	Ausztriában	Boszniában	külföldön
			született		
magyarországi illetőségű	férfi	3.721	285	710	11
	nő	3.549	580	709	39
	együtt	7.270	865	1.419	50
horvátországi illetőségű	férfi	12.921	156	4.905	15
	nő	8.821	549	5.366	21
	együtt	21.742	705	10.271	36
összesen	férfi	16.642	441	5.615	26
	nő	12.370	1.129	6.075	60
	együtt	29.012	1.570	11.690	86

Ami a magyar honosoknak *felekezeti* szerinti eloszlását illeti, úgy a 42. sz. táblából látjuk, hogy a tulajdonképeni magyar honosok között a római katolikusok vannak jelentékeny többségben, kik mellett a protestánsok és izraeliták is elég számosak; a horvátok között ellenben a görögkeletiek igen jelentékeny (majdnem $\frac{2}{3}$ -ra rúgó) többségben vannak, protestáns és izraelita alig van, a fennmaradó egyharmad pedig római katolikus. A boszniai magyar honosok közt volt ugyanis:

	a magyarországiak közt	%	a horvátorsz. közt	%
róm. katolikus	5.402	56 ⁸ / ₈	11.834	36 ¹ / ₁
görög keleti	608	3 ³ / ₈	20.126	61 ⁶ / ₆
protestáns	2.049	21 ³ / ₈	421	1 ³ / ₈
izraelita	1.442	15 ⁰ / ₀	362	1 ¹ / ₁
egyéb	103	1 ¹ / ₁	11	0 ⁰ / ₀

Feltűnő különösen a horvátok között a görögkeletiek erős száma, holott Horvátországban a népességnek majdnem háromnegyed része római katolikus. Ez onnan van, hogy túlnyomó részük a határozottan görögkeleti Lika-Krbava vármegyéből származik, míg a római katolikusok a társországok minden vármegyéjéből erednek. A magyarországi illetőségűek tekintetében megjegyezhetjük, hogy Torontálból és Tolnából jelentékeny számban vándoroltak ki protestánsok, Baranya, Zala és Somogy kivándorlói között aránylag sok az izraelita, a többi vármegyéből eredő magyar honosok pedig főleg katolikus vallásúak. A részletes adatokat a 42. sz. táblában közöljük.

Nagyon becsesek a magyar honosok foglalkozására vonatkozó adatok; nem nyújtanak ugyan teljes foglalkozási rendszert s különösen abban a tekintetben, hogy a cselédosztályt nem önállóan, hanem a munkaadójuk eltartottjai közt mutatják ki, kifogásolhatók is; mindamellett oly mély bepillantást engednek a Boszniában élő honfiaink társadalmi viszonyaiban, aminőt kevés más országban élő állampolgáraink statisztikája enged. A bosnyák statisztika négy nagy foglalkozási kört különböztet meg, melyek a következőleg osztoznak a magyar honosokban:

	magyarországi illetőségű	horvátországi magyar honos	összesen	Százalékban magyar	horvát
mezőgazdaság	3.221	22.037	25.258	33 ⁵ / ₈	67 ³ / ₈
ipar	2.969	4.497	7.466	30 ⁹ / ₈	13 ⁷ / ₈
kereskedelem, forgalom	1.868	1.967	3.835	19 ⁶ / ₈	6 ⁰ / ₀
szabad keresetek	1.546	4.253	5.799	16 ¹ / ₁	13 ⁰ / ₀
összesen	9.604	32.754	42.358	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

Ez a kis táblázat élesen világítja meg a magyar és horvát kivándorlás közti nagy különbséget; a Boszniában élő horvátoknak jó kétharmadrésze őstermeléssel foglalkozik, a fennmaradó részben ipar és értelmiség körülbelül egyenlő súlylyal, kereskedelem és forgalom ellenben csekély összeggel lép fel. Ezzel szemben a magyaroknak csak egyharmada őstermelő, közel ugyanannyi iparos, kereskedő több mint háromszorannyi van, mint a horvátok között és az értelmiség is erősebb. A magyarok közt tehát főleg a fejlettebb

39. sz. tábla.

Magyar honosok Bosznia-Hercegovinában 1895-ben.

Politikai kerület és járás	Magyar honosok összesen			Ezek közül nő			10.000 lakóra jut m. honos	1000 m. honos között van nő
	Magyar- ország	Horvát- Szlavon	Együtt	Magyar- ország	Horvát- Szlavon	Együtt		
Sarajévo.								
Sarajevo főváros	1.857	2.384	4.241	950	1.086	2.036	1.114	480
Sarajevo... ..	103	284	387	46	91	137	103	356
Čajnica	50	62	112	34	28	62	68	555
Foča	32	35	67	19	15	34	20	507
Fojnica	12	68	80	4	35	39	37	487
Rogatica	18	58	76	10	24	34	29	447
Visoko	124	183	307	60	82	142	84	462
Visegrad	34	62	96	16	21	37	53	385
Együtt... ..	2.230	3.136	5.366	1.139	1.382	2.521	240	470
Banjaluka.								
Banjaluka város	288	646	934	167	318	485	690	519
Banjaluka	89	602	691	38	28	76	149	109
Bosn.-Gradiska...	415	1.040	1.455	180	433	613	385	421
Bosn.-Kostajnica	68	4.179	4.247	34	1.936	1.970	998	464
Dervent	647	734	1.381	328	366	694	260	502
Kotor-Varos...	5	66	71	3	30	33	29	465
Prijedor	44	763	807	22	348	370	196	458
Prnjavor... ..	160	267	427	84	117	201	140	470
Tesanj	169	519	688	83	143	226	158	328
Együtt... ..	1.885	8.816	10.701	939	3.729	4.668	325	436
Bihać.								
Bihać	64	2.552	2.616	31	1.227	1.258	1.035	500
Čazin	11	1.912	1.923	5	953	958	468	497
Ključ	16	525	541	7	206	213	213	394
Krupa	4	4.784	4.788	2	2.250	2.252	1.244	470
Petrovác	9	3.537	3.546	6	1.673	1.679	1.202	474
Sankimost	11	2.569	2.580	7	1.164	1.171	799	454
Együtt... ..	115	15.879	15.994	58	7.473	7.531	833	471
Dolnja-Tuzla.								
Dolnja-Tuzla ...	724	676	1.400	385	308	693	241	499
Bjelina	2.131	820	2.951	1.025	395	1.420	621	481
Brčka	846	584	1.430	411	275	686	290	480
Gračanica	25	67	92	14	28	42	32	456
Gradačac	349	352	701	180	168	348	142	496
Kladanj	9	316	325	2	8	10	346	30
Maglaj	62	52	114	32	21	53	45	465
Srebrenica	19	138	157	8	63	71	57	452
Vlasenica	7	37	44	3	20	23	18	523
Zvornik	208	103	311	109	53	162	80	520
Együtt... ..	4.380	3.145	7.525	2.169	1.339	3.508	209	486

Politikai kerület és járás	Magyar honosok összesen			Ezek közül nő			10.000 lakóra jut m. honos	1000 m. honos köztt van nő
	Magyar- ország	Horvát- Szlavon	Együtt	Magyar- ország	Horvát- Szlavon	Együtt		
Travnik.								
Travnik	172	225	397	99	99	198	123	499
Bugojno	79	199	278	42	93	135	05	486
Glamoč	12	23	35	6	8	14	23	400
Jajce	66	120	186	31	58	89	38	478
Livno	30	58	88	16	29	45	17	511
Prozor	4	23	27	1	13	14	24	519
Zenica	159	233	392	95	107	202	167	515
Zepče	42	48	90	30	25	55	70	611
Županjac	12	63	75	7	27	34	38	453
Együtt	576	992	1.568	327	459	786	65	501
Mostar.								
Mostar város ...	185	329	514	107	172	279	359	542
Mostar	2	28	30	—	13	13	8	433
Bilek	15	32	47	9	17	26	29	553
Gacko	32	63	95	23	22	45	74	474
Konjica	36	55	91	25	31	56	41	615
Ljubinje	—	32	32	—	15	15	26	500
Ljubuski	13	56	69	4	20	24	17	349
Nevesinje	33	25	58	23	13	36	30	620
Stolac	7	64	71	6	27	33	29	465
Trebinje	95	102	197	48	45	93	97	472
Együtt	418	786	1.204	245	375	620	55	515
Főösszeg	9.604	32.754	42.358	4.877	14.757	19.634	270	464

**A Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok illetőségük szerint,
1895-ben.**

Illetőség helye	Sarajevó főváros	Sarajevó	Banjaluka	Bihác	Dolnja-Tuzla	Travnik	Mostar	Összesen	Ezek közül nő
Magyarország:									
Bács-Bodrog	263	37	621	8	2.198	61	33	3.221	1.579
Torontál	112	12	71	6	954	47	24	1.226	598
Temes	95	22	42	2	112	35	14	322	169
Baranya	235	36	89	9	152	49	27	597	319
Tolna	42	22	227	3	74	44	32	444	214
Somogy	101	7	92	1	46	16	12	275	149
Zala	59	18	99	15	45	32	10	278	155
Vas	89	21	116	17	28	27	14	312	150
Pest	180	30	47	1	121	44	23	396	225
Pozsony	71	12	59	4	74	18	37	275	153
Más vármegyék ...	660	156	422	49	576	203	192	2.258	1.166
Összesen ...	1.857	373	1.885	115	4.390	576	418	9.604	4.877
Horv.-Szlav.-ország.									
Lika-Krbava	472	237	4.527	13.070	402	365	252	19.325	8.819
Modrus-Fiume ...	325	184	1.443	2.090	470	113	148	4.773	1.760
Zágráb	426	82	1.318	598	227	142	137	2.930	1.436
Varasd	120	35	88	21	82	85	58	489	229
Belovár-Kőrös ...	152	30	195	18	70	34	37	536	263
Pozsega	319	85	687	37	247	98	51	1.524	699
Verőcze	296	57	271	17	291	80	45	1.057	521
Szerém	274	42	287	28	1.356	75	58	2.120	1.030
Összesen ...	2.384	752	8.816	15.879	3.145	992	786	32.754	14.767
Főösszeg	4.241	1.125	10.701	15.994	7.525	1.568	1.204	42.358	19.634
Ezek közül nő:									
Magyarországból ...	950	189	939	58	2.169	327	245	4.877	—
Horv.-Szlavon.-ból	1.086	296	3.729	7.473	1.339	459	375	14.757	—
Együtt	2.036	485	4.668	7.531	3.508	786	620	19.634	—

41. sz. tábla.

A Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok kora és családi állapota 1895-ben.

Kor	Magyarországi				Horvát-Szlavonországi			
	illetőségű magyar honosok							
	nem házas	házas	özvegy	együtt	nem házas	házas	özvegy	együtt
0—10	1.182	—	—	1.182	4.790	—	—	4.790
10—20	937	6	—	943	3.735	88	1	3.824
20—30	433	279	8	720	1.670	1.214	25	2.909
30—40	164	683	13	860	544	2.297	71	2.912
40—50	62	519	17	598	141	1.535	89	1.765
50—60	12	246	28	286	48	830	121	999
60—70	5	73	18	96	22	423	153	598
idősebb	—	24	18	42	3	93	104	200
Összesen ---	2.795	1.830	102	4.727	10.953	6.480	564	17.997

42. sz. tábla.

A Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok vallása 1895-ben.

Vallás, hitfelekezet	Magyar honosok össz.			Ezek közül nő		
	Magyarországi	Horvát-Szlavon	Együtt	Magyarországi	Horvát-Szlavon	Együtt
Római katolikus	5.402	11.834	17.236	2.853	5.136	7.989
Protestáns	2.049	421	2.470	986	206	1.192
Görög keleti	608	20.126	20.734	274	9.250	9.524
Izraelita	1.442	362	1.804	716	161	877
Egyéb	103	11	114	48	4	52
Összesen	9.604	32.754	42.358	4.877	14.757	19.634

Illetőségi helye	Róm. kath.	Protest.	Görög keleti	Izr.	Egyéb	Összesen
1. Magyarország :						
Bács-Bodrog	1.867	845	301	161	47	3.221
Torontál	446	637	76	42	25	1.226
Temes	177	58	66	20	1	322
Baranya	382	16	26	173	—	597
Tolna	237	146	9	51	1	444
Somogy	118	30	6	121	—	275
Zala	128	12	8	130	—	278
Vas	242	28	—	42	—	312
Pest	270	32	11	77	6	396
Pozsony	188	27	8	52	—	275
Más vármegyék	1.347	218	97	573	23	2.258
Összesen	5.402	2.049	608	1.442	103	9.604
2. Horvát-Szlavonország :						
Lika-Krbava	3.523	—	15.802	—	—	19.325
Modrus-Fiume	2.724	3	2.044	—	2	4.773
Zágráb	1.473	—	1.414	41	2	2.930
Vasrad	444	1	28	16	—	489
Belovár-Kőrös	444	1	86	5	—	536
Pozsega	1.134	5	328	57	—	1.524
Verőcze	823	23	82	125	4	1.057
Szerém	1.269	388	342	118	3	2.120
Összesen	11.834	421	20.126	362	11	32.754
Főösszeg	17.236	2.470	20.734	1.804	114	42.358

43. sz. tábla.

A Bosznia-Hercegovinában élő magyar honosok foglalkozásuk szerint (1895.)

Kereseti csoport és ág	Magyar honosok összesen			Ezek közül nő		
	Magyar-országi	Horvát-Szlavon	Együtt	Magyar-országi	Horvát-Szlavon	Együtt
a) Kereseti csoportok.						
Östermelés						
kereső	1.711	13.064	14.775	654	5.466	6.120
eltartott	1.510	8.973	10.483	897	4.391	5.288
együtt	3.221	22.037	25.258	1.551	9.857	11.408
Ipar						
kereső	1.491	2.314	3.805	382	279	661
eltartott	1.478	2.183	3.661	1.011	1.556	2.567
együtt	2.969	4.497	7.466	1.393	1.835	3.228
Kereskedelem, forgalom						
kereső	813	876	1.689	262	116	378
eltartott	1.055	1.091	2.146	740	796	1.536
együtt	1.868	1.967	3.835	1.002	912	1.914
Szabad foglalkozások						
kereső	535	1.485	2.020	194	202	396
eltartott	1.011	2.768	3.779	737	1.951	2.688
együtt	1.546	4.253	5.799	931	2.153	3.084
Mindössze						
kereső	4.550	17.739	22.289	1.492	6.063	7.555
eltartott	5.054	15.015	20.069	3.385	8.694	12.079
együtt	9.604	32.754	42.358	4.877	14.757	19.634
b) Egyes kereseti ágak.						
Földművelés, kertészet, állat-tenyésztés	3.122	20.626	23.748	1.477	8.842	10.319
Erdészet	76	1.400	1.476	21	124	145
Vas- és aczélgártás	258	428	686	139	234	373
Építőipar	404	843	1.247	198	393	591
Fa- és faragászati ipar	342	530	872	196	248	444
Eledelipar	296	368	664	157	202	359
Ital-, élvezeti s elszállásolási ipar	646	796	1.442	229	391	620
Ruházati ipar	397	834	1.231	189	385	574
Kereskedelem árukkal	670	455	1.125	393	261	654
Szárazforgalom	529	799	1.321	339	518	857
Egyéb kereskedelmi ágak	463	634	1.097	203	277	480
Állami s egyéb közszolgálat	868	3.353	4.221	479	2.181	2.660

gazdasági állapotnak megfelelő foglalkozási ágak, a horvátok között ellenben a gazdálkodás különféle ágai túlnyomók. A Bosznia felé irányuló horvát kivándorlás e tekintetben ugyanazon jellemző vonásokat mutatja, mint az amerikai kivándorlás.

A foglalkozásnak egyes fontosabb ágait a 43. sz. táblában részleteztük; legnagyobb tömegekkel itt természetesen a földművelés, kertészet és állattenyésztés szerepel, mely 3.122 magyarnak és 20.626 horvátnak nyújt kenyeret, erdőszettel alig foglalkozik magyar kivándorló, ellenben feltűnően sok (1.400) horvát, kétségkívül erdei munkások. Az egyes ipari ágak közül mindenütt többségben vannak a horvátok, legnagyobb számmal az építőiparban (843 horvát, 404 magyar). Ezzel szemben kereskedelemmel több magyar foglalkozik, mint horvát, viszont az állami és egyéb közszolgálatot négyszerannyi horvátnak biztosítja existenciáját, mint magyarnak.

A rendelkezésre álló adatok szerint a Bosznia-Hercegovinában élő magyar állampolgárok közt 22.289 kereső és 20.069 eltartott egyén van, még pedig a magyarok közt 4.550 kereső s 5.054 eltartott, horvátok között ellenben 17.739 kereső és 15.015 eltartott. A keresőknek feltűnő kedvező aránya, melyet a horvátok közt észlelünk, onnan van, hogy közöttük — mint láttuk — nagy többségben vannak az őstermelők, kik közt a tizennegyedik életévet betöltött minden gyermek már keresőnek számítatik, míg a többi életpályán természetesen csak sokkal később válhatik a fiatalember keresőképesé. De az őstermelők között is előnyben vannak a horvátok a magyarok fölött; közöttük jóval több a kereső, mint az eltartott, míg a magyarok közt ez a különbség sokkal kisebb. Ennek okát nem tudjuk; nem lehetetlen, hogy csak a felvétel hiányosságában rejlik. Az iparos népesség körében a kereső és eltartottak közti arány a magyarok közt ugyanaz, mint a horvátok közt s ugyanezt mondhatjuk a kereskedőkről is. A szabad foglalkozások közt feltűnő sok a horvát, ez nyilván onnan van, mivel a horvátok nyelvrokonságuknál fogva sokkal könnyebben nyerhetnek el közhivatali állásokat, mint a magyarok, kik a Boszniában használatos nyelvet nem értik.

Befejezésül s némi összehasonlítás céljából közöljük még azon adatokat, melyeket az 1880. évi népszámlálás a magyar honosok kereseti viszonyairól kiderített:¹⁴⁶⁾

¹⁴⁶⁾ Oesterreichisch Ungarische Staatsangehörige in Bosnien und in der Herzegovina. (Statistische Monatsschrift. VIII. évfolyam. 1882. 29—31. lap.)

	férfi	nő		férfi	nő		férfi	nő
köztisztviselő ...	451	—	vendéglős ...	201	48	kárpitos ...	1	—
közszolgák ...	114	—	pinczér ...	57	62	könyvkötő ...	2	—
pénzügyőrség ...	132	—	kávés ...	7	2	szappanfőző ...	2	—
tanító ...	36	6	pék ...	61	1	kéményseprő ...	4	—
ügyvéd, jegyző ...	38	—	mészáros, hentes	45	—	fodrász ...	18	—
orvos ...	7	—	szabó ...	20	4	fazekas ...	1	—
gyógyszerész ...	6	—	cipész ...	79	—	takács ...	1	—
szülésznő ...	—	5	kalapos ...	1	—	föld- és házbirtokos	26	1
mérnök, építész ...	11	—	mosó ...	5	34	földműves ...	1.948	16
pap ...	13	—	kézimunka ...	—	8	napszámos, béres	149	—
apácza ...	—	8	kőműves ...	24	—	kertész ...	2	—
magántisztviselő ...	28	—	asztalos, ács ...	61	—	bányász ...	3	—
gyáros ...	6	—	üveges ...	5	—	kocsis, fuvaros	41	—
festő, fényképész	5	—	kovács, lakatos	72	—	cselédtag ...	2.482	4832
zenész ...	3	—	hognár ...	24	—	házcseléd ...	25	268
kereskedő ...	131	1	bádogos ...	22	—	kéjő ...	—	20
könyvelő ...	43	—	gépész, órás ...	12	—			
ügynök, szállító	23	—	aranyműves, véső	1	—			

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Magyarok Szerbiában.

Románián kívül Szerbia azon európai állam, melyben a magyarságnak aránylag legnagyobb szerepe jut. Bár a Szerbiában élő magyarság számra nézve csekélyebb, mint a Romániába költözött, mégis annyiban van különös fontossága, hogy az állam területén élő idegen nemzetiségek közül számra nemcsak legnépesebb, de egyúttal az összes idegen nemzetiségeknek a felét kiteszi, tehát akkora tömeggel szerepel, mint valamennyi más együttvéve. A szerb statisztika gazdag és kimerítő forrásmunkái a Szerbiában élő magyarság viszonyainak tanulmányozását lehetővé teszik s ezért módunkban van azokkal tüzetesebben foglalkoznunk. Bár a régibb népszámlálási munkákban Magyarország nincs Ausztriától különválasztva, mégis a későbbi évek adatai alapján lehetséges legalább hozzávetőleg megbecsülni, hogy Szerbiának az Osztrák-Magyar monarchiából eredő lakossága mekkora részben származik hazánkból s mily viszonyban áll az állam területén élő egyéb nemzetiségekhez. A legrégebb erre vonatkozó adatok 1874-ből valók ¹⁴⁷⁾, amely évben

¹⁴⁷⁾ Recensement de la population de la Serbie en Décembre 1874. (Statistique de la Serbie, IX. kötet, Belgrád 1873, 147. lap.)

Szerbiában 12.883 osztrák-magyar honosságú egyén élt ; tekintettel arra az arányra, mely Ausztria és Magyarországnak Szerbiába letelepedett népességében a későbbi népszámlálások tanúsága szerint fennáll, megközelítő pontossággal felvehető, hogy 1874-ben Szerbiában 11.000 magyarországi születésű egyén élt, a magyar honosok száma pedig kerek 6000 főre rúgott. Az 1884. évi népszámlálás¹⁴⁸⁾ sem a szülőhelyet, sem a honosságot nem tüntette ki, hanem csak nemzetiségek szerint részletezte Szerbia népességének tarka képét. A következő évtizedben erősen fokozódott a magyar lakosság száma ; volt ugyanis¹⁴⁹⁾

	magyarországi születésű	magyar honos
1890-ben	24.562	11.635
1895-ben	28.796	12.264

Az 1900. évi népszámlálás eredményei e sorok írásakor — sajnos — nem állottak rendelkezésre s így azokat e helyen még nélkülöznünk kell.

Magyarországból Szerbiába szakadt honfitársainknak földrajzi elterjedése sok érdekes jellemvonást mutat fel. Legsűrűbben élnek véreink — mint a mellékelt térképből látni — a Száva és Duna völgyében, ahol a népességnek jelentékeny része magyarországi születésű. Maga az ország fővárosa, Belgrád, a legnagyobb magyar telep, ahol nem kevesebb mint 13.212 hazánkfi él, a lakosságnak 23 3 százaléka. Belgrád népességének tehát közel negyedrésze Magyarországból vándorolt be. Hasonló sűrűséggel másutt nem élnek kivándorlóink, de arányuk igen magas még Posavina járásban, ahol 6 78 százalékra rúgnak, míg a Duna- és Szávavölgy egyéb részeiben ritkábban ugyan, de még mindig elég sűrűn élnek. Az ország belseje felé gyorsan és fokozatosan apad arányszámuk, de Kragujevac táján s általában a Morava völgyében sűrűbben élnek, leginkább Nis városában (2 80) s attól délre egészen a macedóniai határig. A 45. számú tábla kerületenként és járásonként közli az idevágó adatokat. Ezekből e helyen csak annyit említünk meg, hogy Belgrád városán kívül Podrinje (3.296), Podunavlje (3.169), Valjevo (2.085), Požarevac (1.643) és Krajina (1.186) kerületekben legnagyobb

¹⁴⁸⁾ Recensement de la population du royaume de Serbie dans l'année 1884. (Statistique de la Serbie. 16. kötet, Belgrád 1889.)

¹⁴⁹⁾ Recensement de la population dans le royaume de Serbie le 31. Decembre 1890. V. partie. (Statistique de la Serbie, I. kötet, Belgrád 1893), és Recensement de la population dans le royaume de Serbie le 31. Decembre 1895. II. partie. (Statistique du royaume de la Serbie, XIII. kötet, Belgrád 1899.)

a magyarországi születésű népesség, ahol az utolsó időben való gyarapodása is legjelentékenyebb volt. Úgy a földrajzi eloszlás, mint az 1890-től 1895-ig való gyarapodás a következő felsorolásból ítélhető meg:

Kerület	magyarországi születésű egyének száma		tízezer lakos közül volt magyarorsz. szül.	
	1890	1895	1890	1895
Valjevo	1.466	2.085	128	171
Vranja	176	543	12	33
Kragujevac	595	835	42	56
Krajina	1.013	1.186	111	126
Krusevac	208	286	14	18
Morava	740	898	46	51
Pirot	129	124	11	10
Podrinje	2.577	3.296	150	174
Podunavlje	2.565	3.169	124	141
Požarevac	1.524	1.643	74	75
Rudnik	219	244	14	15
Timok	44	55	5	6
Toplica	386	369	32	28
Užice	55	78	4	5
Reka	130	165	19	22
Belgrád város	12.104	13.212	2.231	2.234
Nis város	631	608	317	279
Összesen... ..	24.562	28.796	114	

Ez a jelentékeny néptömeg túlnyomólag a városokban koncentrálódik; Belgrád, mint láttuk egymaga 13.212 magyar kivándorlónak lett második hazájává és közel 9000-re rúg még azon honfitársaink száma, kik Szerbia egyéb városaiban tartózkodnak. Ezek is leginkább a már fentebb említett kerületek városaiban összpontosulnak és helyenként igen számot tevő alkotórészét teszik a város lakosságnak. Így Mitrovica népességének 23·3 százaléka, Majdanpeknek 18, Sabacnak és Ubnak 17, Obrenovacnak 16, Smederevonak 12, Grockának 10 százaléka Magyarországból ered, mint ez a 48. sz. táblából kitűnik. A városokban élő összes népesség számai volt:

	magyarországi születésű	horvátországi	összesen
1890-ben	18.996	917	19.913
1895-ben	19.967	2.007	21.974

A népesség *demographiai viszonyait* illetőleg a *nemen* kívül semmiféle adatokkal nem rendelkezünk. Kivándorlóink közt kezdettől fogva a nők voltak túlsúlyban s ez a túlsúly az utolsó időben nem jelentéktelenül fokozódott. Volt ugyanis:

	férfi	nő	százalékban	
1890-ben	11.851	12.711	48 ₁	51 ₁
1895-ben	13.137	15.659	45 ₁	54 ₁

A nőtöbbség kizárólag csak a városi népességet jellemzi, mert a vidéken majdnem mindenütt a férfiak vannak jelentékeny többségben. Legsűrűbb a nők többlete Belgrádban, ahol ugyanis:

1890-ben	5.138 férfi és 6.966 nő
1895-ben	5.213 „ „ 7.999 „

találtatott. Jellemző, hogy a horvátországi születésű népességben jóval több a férfi, mint a nő; 1890-ben még a városokban is túlsúlyban volt a finem, most azonban már ott is némi nőtöbbség jelentkezik.

A Szerbiában élő magyarországi születésű lakosságnak *közelebbi eredetére* nézve adataink nincsenek; sem a szerb hivatalos statisztika nem részletezi a magyar lakosság szülőhelyét, sem a magyar népszámlálások nem mutatják ki a hazánkból távollevők tartózkodási helyét. A szerb statisztika azonban lehetővé teszi, hogy erre a kérdésre is némi világot vessünk, amennyiben egyrészt a horvát-szlavonországi születésű, másrészt a magyar, horvát és tót anyanyelvű lakosságot külön tűnteti ki. A szerb népszámlálási munkáknak erre vonatkozó adatai arról tesznek tanúságot, hogy bár a Szerbiában élő horvát-szlavon születésű népesség az utolsó év-ötöd folyamán megkétszereződött, mégis aránylag csekély részét képezi a Szent István birodalmából Szerbiába, kivándorolt népességnek és így ebben a tekintetben igen lényeges különbség van a Bosznia felé irányuló kivándorláshoz képest, melyben — mint láttuk — a horvát elem igen nagy túlsúlyban van. Szerbia területén élt ugyanis:

	A Szt.-István birodal- mában szül. egyén	ezek közül horv.- szlav. születésű	
1890-ben	24.562	1.220	= 4 ₁ %
1895-ben	28.796	2.541	= 8 ₁ „

Ennek a népességnek zöme a Szerém vármegyével határos kerületekben, ú. m.: Podrinje, Valjevo és Podunavlje kerületekben, legkivált pedig Belgrád városában él, ahol ugyanis számuk a következő:

	1890	1890
Podrinje	265	275
Valjevo	121	235
Podunavlje	146	194
Belgrád városa	430	1.523

míg Szerbia többi részében csak 258, illetve 419 horvát-szlavon születésű egyén él. A horvát-szerb elem az említett kerületeknek is

csak a Szávamenti járásában tömörül s a kerületek belsejében csak szórványosan, elenyésző csekély számmal fordul elő. Arra utal ez a jelenség, hogy a Szerbiában élő horvát-szlavon eredetű népesség minden valószínűség szerint a vele határos Szerém vármegyéből ered, mely viszont Szerbiával folytonos népcserében áll, úgy, hogy a Horvát-Szlavonországban megszámlált szerb honosok túlnyomó része (t. i. 452 közül 369) ezen vármegyében telepedett le. Kétségtelen tehát, hogy a horvátoknak Szerbiába való átköltözése a határszéli forgalom jellegével bír, mely az országnak Szerbiától távolabb eső részeit eddig csak csekély mértékben vonta be körébe s éppen ezért Horvátországra nézve nagyobb jelentőségűnek nem mondható.

Annak a fontos kérdésnek eldöntése, hogy a Szerbiában élő magyarországi lakosság mily *anyanyelvű*, a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem történhetik meg ugyan praecisióval, de hozzávetőlegesen mégis válaszolhatunk reá. A szerb népszámlálási munkák ugyanis tüzetes kimutatást adnak a Szerbiában élő különböző nemzetiségek számáról s így a magyar, horvát és tót anyanyelvűekről is, kik természetesen csakis hazánkból vándorolhattak oda be. Ez a három nemzetiség azonban a Szerbiában élő honfitársainknak csak csekély részét képviseli, zömük tehát más nemzetiségekből került ki; e nemzetiségek közül csak három jöhet számba, ú. m.: a német, román és szerb. Ezeknek abszolút számát ismerjük ugyan, de hogy közülök mennyi a Magyarországból eredő német, román és szerb, erről a szerb statisztika nem ad felvilágosítást. Megkísértjük azonban, hogy erre a kérdésre is némi fényt vessünk.

A szerb népszámlálási munkákból tudjuk, hogy a Szerbiában élő magyarországi születésű lakosság száma 1890-ben 24.562, öt évvel reá pedig 28.796 volt. Ebből nemzetiség, illetve anyanyelv szerint volt:

	1890-ben	1895-ben
magyar	2.126	2.020
horvát	610	746
tót	224	199
együtt	2.960	2.965

marad tehát magyarországi születésű egyéb nemzetiségű lakó: 1890-ben 21.602 és 1895-ben 25.831. Hogy ezek közül mennyi a magyarországi születésű német, azt abból ítélhetjük meg, hogy a Szerbiában élő német anyanyelvűek száma 1895. évben 6.437 volt; tudjuk viszont, hogy csak 360 németországi születésű egyén él Szerbiában, továbbá a 3.508 ausztriai születésű egyén közül is csak mintegy 785 németajkú lehet (t. i. ennyi marad az 1.276 cseh,

413 szlovén, 235 lengyel, 165 olasz¹⁸⁹⁾ és a 634 németajkú zsidó levonása után), úgy, hogy csak 1.145 németajkú egyén marad, akitől biztosan megállapítható, hogy nem Magyarországon született. Ha már most kétszer annyi egyént veszünk fel eme német elemeknek Szerbiában született ivadékaik részére (ami bőven van számítva), akkor a 6.437 főnyi németajkú népességből még mintegy 3.000 főnyi tömeg marad, melyről a legnagyobb valószínűség szerint feltehető, hogy Magyarországból vándorolt be. Ez a feltevés annál valószínűbb, mivel a Szerbiával határos Torontál és Temes vármegyék németajkú vidékeiről kétségtelenül állandó átvándorlás áll fenn, sőt valószínű, hogy e mozgalomban Bács-Bodrog vármegye sváb népessége is résztvesz.

Sokkal nehezebb annak a kérdésnek eldöntése, hogy a még mindig fennmaradó mintegy 23.000 főnyi magyarországi születésű népesség közül mennyi a szerb és mennyi a román. Erre nézve pozitív adataink nincsenek, némi következtetést azonban abból vonhatunk, hogy a magyarországi románság kétségkívül a Szerbiával közvetlenül határos Krassó-Szörény és Temes vármegyékből ered s így minden valószínűséggel az ezen két vármegyével határos kerületekben telepedett is meg. Ezekben a kerületekben azonban (Ključ, Poreč, Golubac és Ram) mindössze csak 1.200 magyarországi születésű egyén iratott össze s ha ezt mind román ajkúnak vesszük, akkor a Szerbiában élő magyarországi eredetű szerbek száma 22.000-re tehető, miből 1.800 Horvátországból való. Ezek alapján a Szerbiában élő magyarországi születésű népesség nemzetiségi megoszlásáról a következő képet nyújthatjuk:

magyar	2.020
német	3.000
tót	199
horvát	746
szerb : magyarországi	20.000
horvátországi	1.800
román	1.000

Vessünk még egy pillantást az egyes nemzetiségeknek földrajzi eloszlására. Miként a 47. sz. táblából látjuk, a *magyarság* zöme, jó fele, Belgrád városában él, ahol:

1884-ben	699	.
1890-ben	1.008	
1895-ben	1.079	

¹⁸⁹⁾ Az Olaszországban szülöttek száma 421, ellenben olasz nyelvű egyén 586 van; a többlet tehát ausztriai olaszokból eredhet.

magyar ajkú lakos iratott össze. Mind a három évben túlnyomó volt a magyarok között a nők száma, még pedig fokozódó arányban, ami arra utal, hogy a magyarság javarészből a cselédséghez tartozó elemekből kerül ki, melyek Szerbiába is — hasonlóképpen mint Romániába, de sokkal kevésbé intenzív módon — munkakereset céljából kivándorolnak. Szerbia egyéb részei közül leginkább a Szávamenti kerületekben találunk nagyobb számú magyar ajkú lakost (Podrinje, Podunavlje, Krajina és Valjevo), és pedig egyaránt a városokban és a vidéken. A városok közül Sabácban 127, Kragujevacban 54, Nišben 48, Požarevacban 46 magyar ajkú egyén el, túlnyomó részben szintén nő. A horvát ajkú lakosság szintén Belgrádban legszámosabb (241 fő), azonkívül Podunavlje és Krajina kerületekben is erősebben van képviselve, de a nőnem túlsúlya Belgrádban is csak jelentéktelen, az országos összegben pedig tetemes férfitöbbletnek ad helyet, jeléül annak, hogy a horvát kivándorlás a magyartól eltérő jellegű, ami a horvát ajkú népességnek a vidéken való nagyobb mérvű letelepedésében is kifejezést nyer. A csekély számú *tótság* eloszlásáról sokat nem mondhatunk; leginkább a városokban, főleg Belgrádban (98 lélek) húzódik meg, de jelentőségre sehol sem tesz szert, sőt létszáma lassanként csökken.

Az alábbiakban közöljük a magyarországi nemzetiségeknek számára vonatkozó főbb adatokat:

a) Magyar anyanyelvűek:		1884	1890	1895
a városokban:	férfi	500	683	544
	nő	683	1.057	1.105
vidéken:	férfi	66	202	193
	nő	62	184	178
összesen:	férfi	566	885	737
	nő	745	1.241	1.283
	együtt	1.311	2.126	2.020
b) Horvát anyanyelvűek:				
a városokban:	férfi	116	320	248
	nő	53	156	225
vidéken:	férfi	55	99	219
	nő	13	35	54
összesen:	férfi	171	419	467
	nő	66	191	279
	együtt	237	610	746
c) Tót anyanyelvűek:				
a városokban:	férfi	131	58	80
	nő	87	73	72
vidéken:	férfi	16	66	23
	nő	10	27	24
összesen:	férfi	147	124	103
	nő	97	100	96
	együtt	244	224	199

A Szerbia felé irányuló kivándorlásnak jelentősége leginkább attól függ, vajjon az odaköltözött honfitársaink megőrzik-e egyrészt a velökszületett anyanyelvüket, másrészt ragaszkodnak-e továbbra is régi hazájukhoz legalább annyiban, hogy korábbi állampolgárságukat az új hazában is fenntartják. Az első szempontot illetőleg kitűnik a fentebb közölt adatokból, hogy bár a magyarországi születésű népesség száma emelkedett, tehát a bevándorlás fokozódott a magyar anyanyelvűek száma az utolsó évtizedben (1890-től 1895-ig) mégis csökkent; közel áll tehát az a feltevés, hogy a magyar elem az uralkodó szerbségbe való beolvadás által veszített számerejéből. Ez a jelenség egyes kerületekben, minő p. o. Morava, Krajina, s Podunavlje annál szembetűnőbb, mivel ott a magyarországi születésű lakosság tetemes szaporodása mellett a magyarajkú elem nem lényegtelenül csökkent. Magyarázatául szolgálhat pedig, hogy a magyarság leginkább alsóbbrendű hivatási ágakat töltvén be (cselédség, munkás s napszámos népesség), ezen alárendeltségénél fogva a munkaadó körökhöz alkalmazkodni kénytelen, s így lassanként elveszíti régi nemzetiségét s beleolvad az uralkodó szerbségbe. A horvát elemre nézve ez a veszély nem áll fenn, sőt úgy látszik, hogy a szerb fajjal való nyelvi és ethnographiai rokonságánál fogva a horvát elem terjeszkedése Szerbia egész területén meg van könnyítve. Egyedül Belgrád városa képez e tekintetben kivételt, ahol ugyanis a horvátországi születésű lakosság számának tetemes (430-ról 1.523-ra) emelkedése mellett a horvát ajkú elem ereje mégis megcsappant, még pedig feltűnő arányban a férfilakosság körében. Ezzel szemben számottérvő a horvát elemek a vidéken való térfoglalása, különösen Krajina és Podrinje kerületekben. A tót elemnek stagnációja mellett figyelmet érdemlő jelenség ezen számra nézve jelentéktelen fajnak a fővárosban való tömörülése.

Amidőn így a Szerbiában folyó nemzetiségi átalakulásokat a magyar fajra nézve kedvezőeknek nem mondhatjuk, annak megállapítása elől sem zárkozhatunk el, hogy a Száván túli magyar népelemeknek a magyar hazához való ragaszkodása is folytonosan és következetesen gyengül. A Szerbiába kivándorlottaknak nagy része a magyar állampolgárságtól való megválás által is jelezte, hogy eredeti hazájától végképen elszakadt s ezen letöredezett népelem száma évről-évre magasabbra emelkedik. 1890-ben 24.562 magyarországi születésű szerb lakos közül még 11.635 magyar honpolgár volt, vagyis 47·3%, öt évvel reá pedig 28.796 közül csak 12.264, azaz 42·6%. A csökkenés ugyan nem nagyon jelentékeny, de az

átalakulás, a nemzettesttől való elidegenedés lassú és következetes folyamatának félreismerhetetlen és határozott bizonyítékát adja. Kétség sem férhet ahhoz, hogy a Szerbiába elszakadt véreink nagy részben elvesztek hazánkra nézve ; a túlnyomó szerb népesség körében egyrészt nemzetiségöket nem óvhatják meg, másrészt a könnyebb megélhetés szempontjából a magyar állam kötelőkeit is lerázzák magukról s szerbekké válnak testestül-lelkestül. A faji magyarságnak csekély száma mellett főleg ez az utóbbi körülmény jelezi népességünkben szenvedett veszteségünket, mert a magyar állampolgárságtól való megválás a hazánktól elszakadt néprétegek végleges elvesztését jelenti. Ez a folyamat az egész országban felismerhető, de különösen a vidéki népesség körében, és ott is leginkább a női elem között erőteljes. Egyrészt a vidéken élő magyarság, másrészt a női elem sokkal könnyebben szerzi meg a szerb honosságot, mint a városokban tömörülő honfitársaink s azok közül különösen a férfielelem. A vidéken szétszórt magyarországi születésű népességnek tömörülés hiányában való szétforgácsoltága egyrészt, a női népesség nehezebb életviszonyai másrészt, érthetővé teszik azt a jelenséget, hogy a magyar népesség mindinkább a szerb állam oltalma alá húzódik, s hogy ez a folyamat évtizedről-évtizedre intenzívebbé válik, az a modern állami s társadalmi fejlődés mellett meg nem lephet. Mekkora ez az áthonosulási folyamat s miként alakult az utolsó öt év alatt, az a következő adatokból ítélhető meg :

	magyarországi születésű		magyar honosságú		a magyar születésűek közül hány % a magyar honos	
	lakosság száma					
	1890	1895	1890	1895	1890	1895
Városokban :						
férfi	9.069	9.324	4.924	4.910	54 ¹ / ₂	52 ¹ / ₂
nő	10.844	12.650	4.973	5.256	45 ¹ / ₂	41 ¹ / ₂
együtt	19.913	21.974	9.897	10.166	49 ¹ / ₂	46 ¹ / ₂
Vidéken :						
férfi	2.782	3.813	1.085	1.257	39 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂
nő	1.867	3.009	653	841	35 ¹ / ₂	27 ¹ / ₂
együtt	4.649	6.822	1.738	2.098	37 ¹ / ₂	30 ¹ / ₂
Mindössze :						
férfi	11.851	13.137	6.009	6.167	50 ¹ / ₂	46 ¹ / ₂
nő	12.711	15.659	5.626	6.097	44 ¹ / ₂	38 ¹ / ₂
együtt	24.562	28.796	11.635	12.264	47 ¹ / ₂	42 ¹ / ₂

A felsorolt számok szembetűnővé teszik a jelzett viszonyokat ; világosan kitűnik azokból, hogy míg 1890-ben a városokban a magyar eredetű férfinépességnek még jó fele megőrizte volt magyar

honosságát, addig a vidéken élőknek már két ötöde sem, a nő-népesség körében pedig még sokkal kevesebb volt a magyar honos. A rákövetkező öt év minden vonalon veszteséget jelentett a magyar államra nézve; a városokban élő férfinépesség vesztesége ugyan csekély volt (alig $1\frac{1}{2}\%$), de a nőnépesség már kevésbé bír ellenállani az áthonosulásnak; a vidéken szétszórt magyarok már jóval nagyobb számmal szerezték meg a szerb állampolgárságot, de különösen nagy számmal a nők, kiknek már csak alig több mint negyedrésze maradt meg a magyar állam kötelékében.

A vidéken szétszórt magyarság, különösen pedig a nőknek intenzív áthonosodása az uralkodó állameszmének való ellenállás hiányában találja magyarázatát; minél kisebb számban él a magyarság a túlnyomó szerb elem között szétszórva, annál inkább kénytelen magát a szerb állam védelmére bízni és csakis a tömegesebben együtt élő rajok őrizhetik meg a magyar állampolgárságukat nagyobb mértékben. A népesség topographiai eloszlása élesen demonstrálja e jelenséget; csakis a fővárosban, Belgrádban, tartja meg a magyarországi születésű népességnek egy jelentékeny része a magyar honosságot, de a nők itt is kevésbé ragaszkodnak hozzá — s ez részben szerb állampolgárokkal való házasságkötés eredményére is vezethető vissza — a szerb honosságot megszerző egyének száma pedig időfolytán emelkedik. A kisebb városokban a magyarországi lakosság ellenállási képessége jóval csekélyebb, mint Belgrádban, de még mindig kedvezőbb a vidéknél magánál. A nagy különbséget, mely e tekintetben Belgrád közt és a kisebb városok között fennáll, a következő adatokból ítélhetjük meg:

	magyarországi születésű		magyar honos		a magyar születésűek közül hány % magyar honos	
	lakosság száma					
	1890	1895	1890	1895	1890	1895
Belgrádban:						
férfi	5.138	5.213	3.285	3.335	63 $\frac{1}{2}$	63 $\frac{1}{2}$
nő	6.966	7.999	3.579	3.860	51 $\frac{1}{4}$	48 $\frac{1}{2}$
együtt	12.104	13.212	6.864	7.195	56 $\frac{1}{2}$	54 $\frac{1}{2}$
A többi városokban:						
férfi	3.931	4.111	1.639	1.575	41 $\frac{1}{2}$	38 $\frac{1}{2}$
nő	3.878	4.651	1.394	1.396	35 $\frac{1}{2}$	30 $\frac{1}{2}$
együtt	7.809	8.762	3.033	2.971	38 $\frac{1}{2}$	33 $\frac{1}{2}$
Vidéken:						
férfi	2.782	3.813	1.085	1.257	39 $\frac{1}{2}$	32 $\frac{1}{2}$
nő	1.867	3.009	653	841	35 $\frac{1}{2}$	27 $\frac{1}{2}$
együtt	4.649	6.822	1.738	2.098	37 $\frac{1}{2}$	30 $\frac{1}{2}$

44. sz. tábla.

Szerbiának magyarországi születésű lakossága 1890-ben és 1895-ben.

Kerület	1890			1895			Ezek közül nő (1895)		
	váro- sokban	vidé- ken	együtt	váro- sokban	vidé- ken	együtt	váro- sokban	vidé- ken	együtt
a) Magyarországi.									
Valjevo ...	678	667	1.345	668	1.182	1.850	315	526	841
Vranja ...	44	125	169	136	387	523	79	180	259
Kragujevac ...	492	61	553	690	96	786	410	50	469
Krajina ...	667	301	968	716	332	1.048	372	158	530
Krusevac ...	109	56	165	189	87	276	101	48	149
Morava ...	640	51	691	592	249	841	293	104	397
Pirot ...	70	39	109	70	37	107	45	16	61
Podrinje ...	1.689	623	2.312	1.980	1.146	3.126	1.060	513	1.573
Podunavlje ...	995	1.424	2.419	1.306	1.669	2.975	656	728	1.384
Požarevac ...	938	577	1.515	927	670	1.597	523	346	869
Rudnik ...	174	29	203	169	52	221	93	26	119
Timok ...	42	1	43	41	12	53	28	7	35
Toplica ...	70	311	381	47	310	357	28	132	160
Užice ...	47	6	53	64	9	73	31	8	34
Reka ...	50	75	125	102	50	152	62	26	88
Belgrád város ...	11.674	—	11.674	11.689	—	11.689	7.153	—	7.153
Nis város ...	617	—	617	581	—	581	341	—	341
Összesen ...	18.996	4.346	23.342	19.967	6.288	26.255	11.599	2.863	14.462
b) Horvátországi.									
Valjevo ...	48	73	121	136	99	235	58	29	87
Vranja ...	4	3	7	14	6	20	7	4	11
Kragujevac ...	34	8	42	37	12	49	16	4	20
Krajina ...	29	16	45	33	105	138	5	7	12
Krusevac ...	35	8	43	1	9	10	1	6	7
Morava ...	48	1	49	39	18	57	21	6	27
Pirot ...	14	6	20	7	10	17	2	6	8
Podrinje ...	221	44	265	107	63	170	44	23	67
Podunavlje ...	23	123	146	19	175	194	9	51	60
Požarevac ...	8	1	9	25	21	46	12	7	19
Rudnik ...	5	11	16	15	8	23	4	1	5
Timok ...	1	—	1	2	—	2	1	—	1
Toplica ...	—	5	5	8	4	12	6	2	8
Užice ...	2	—	2	4	1	5	2	—	2
Reka ...	1	4	5	10	3	13	—	—	—
Belgrád város ...	430	—	430	1.523	—	1.523	846	—	846
Nis város ...	14	—	14	27	—	27	17	—	17
Összesen ...	917	303	1.220	2.007	534	2.541	1.051	146	1.197
Főösszeg ...	19.913	4.649	24.562	21.974	6.822	28.796	12.650	3.009	15.659

45. sz. tábla.

**Szerbiának magyarországi születésű lakossága 1895-ben,
járások szerint kimutatva.**

Kerület, járás	Magyar- Horvát		10 000 lakóra jut magyar s horvát	Kerület, járás	Magyar- Horvát		10 000 lakóra jut magyar s horvát
	országai szüle- tésű népesség				országai szüle- tésű népesség		
Valjevo.				Podunavlje.			
Kolubara	3	2	2 ₃	Vračar	469	72	251 ₆
Podgorica	67	26	19 ₀	Grocka	367	11	204 ₄
Posavina	1.260	146	678 ₇	Jasenica	380	18	62 ₀
Tamnava	520	61	202 ₀	Kolubara	90	12	47 ₀
Vranja.				Kosmaj	172	7	63 ₁
Jablanica	174	2	60 ₃	Posavina	376	65	192 ₆
Leskovac	284	13	55 ₅	Smederevo	1.121	9	237 ₆
Masurica	6	—	3 ₃	Posarevac.			
Poljanica	16	3	7 ₇	Golubac	156	2	105 ₂
Pčinja	43	2	11 ₅	Zvižd	47	1	25 ₆
Kragujevac.				Mlava	67	1	14 ₁
Gruža	6	—	1 ₅	Morava	67	3	24 ₃
Jasenica	140	6	42 ₄	Požarevac	964	27	179 ₁
Kragujevac	582	40	159 ₉	Ram	279	12	89 ₁
Lepenica	58	3	17 ₅	Homolje	17	—	8 ₇
Krajina.				Rudnik.			
Ključ	456	105	336 ₇	Dragacevo	1	—	0 ₃
Krajina	263	3	40 ₇	Ziča	72	12	35 ₅
Poreč	329	30	302 ₇	Kačer	7	—	4 ₄
Krusevac.				Ljubac	7	2	3 ₆
Aleksinac	62	—	28 ₁	Studenica	13	1	5 ₆
Zupa	6	—	2 ₂	Takovo	56	5	23 ₅
Morava	14	1	6 ₇	Trnava	65	3	41 ₃
Ražanj	41	4	25 ₅	Timok.			
Rasina	122	3	28 ₀	Banja	7	—	3 ₀
Trstenik	33	2	13 ₃	Zaglavak	42	2	8 ₄
Morava.				Sorljig	4	—	1 ₃
Belica	186	16	67 ₅	Toplica.			
Levač	12	—	4 ₆	Dobrič	333	8	55 ₁
Paracin	506	39	142 ₇	Kosanica	6	2	4 ₀
Resava	122	2	25 ₄	Nis	18	2	3 ₀
Timnic	15	—	4 ₇	Užice.			
Pirot.				Zlatibor	4	—	1 ₇
Bela-Palánka	11	6	10 ₀	Moravica	2	—	0 ₇
Vlasotinci	19	5	6 ₆	Požega	15	—	5 ₃
Lužnica	2	—	1 ₁	Rača	13	1	6 ₀
Nisava	75	6	15 ₀	Užice	39	4	15 ₀
Podrinje.				Crna-Gora	—	—	—
Azbukovica	5	—	2 ₃	Reka.			
Jadar	137	5	41 ₈	Holjevac	8	—	2 ₇
Mačva	556	33	111 ₃	Zaječar	144	13	35 ₀
Pocerina	2.415	132	427 ₀				
Radjevina	13	—	6 ₀				

46. sz. tábla.

Szerbiának magyar honossága lakossága 1890-ben és 1895-ben.

Kerület	1890.			1895.			Ezek közül nő (1895.)		
	váro- sokban	vidé- ken	együtt	váro- sokban	vidé- ken	együtt	váro- sokban	vidé- ken	együtt
Valjevo ...	171	203	374	190	283	473	78	134	212
Vranja ...	5	14	19	29	31	60	15	14	29
Kragujevac...	201	31	232	218	32	250	108	13	121
Krajina...	309	286	595	322	338	660	137	107	244
Krusevac ...	52	24	76	48	48	96	22	23	45
Morava...	361	14	375	211	215	426	102	87	189
Pirot ...	25	33	58	37	14	51	19	7	26
Podrinje ...	715	170	885	657	250	907	290	98	388
Podunavlje...	450	586	1.036	538	497	1.035	259	182	441
Požarevac...	345	257	602	324	282	606	165	121	286
Rudnik ...	39	27	66	59	30	89	29	14	43
Timok ...	4	—	4	6	3	9	4	2	6
Toplica ...	10	20	30	12	18	30	7	9	16
Užice ...	15	3	18	19	4	23	4	1	5
Reka ...	23	70	93	32	53	85	14	29	43
Belgrád város	6.864	—	6.864	7.195	—	7.195	3.860	—	3.860
Nis város ...	308	—	308	269	—	269	143	—	143
Összesen...	9.897	1.738	11.635	10.166	2.098	12.264	5.256	841	6.097

47. sz. tábla.

Szerbiának magyar, tót és horvátjainak lakossága 1898-ban.

Kerület	Összes népesség			Csak városi népesség			Az összes népesség között van nő		
	magy.	tót	horvát	magy.	tót	horvát	magy.	tót	horvát
Valjevo...	78	12	35	43	5	13	46	5	9
Vranja ...	8	1	1	2	1	—	5	—	—
Kragujevac...	73	10	11	67	10	9	54	4	4
Krajina...	107	18	98	32	8	30	55	6	4
Krusevac ...	15	1	6	9	1	—	11	—	2
Morava...	66	5	31	59	5	22	36	3	14
Pirot ...	11	1	6	10	1	6	8	1	3
Podrinje ...	225	13	169	135	8	90	128	7	65
Podunavlje...	149	8	52	51	—	4	77	3	10
Požarevac...	103	23	27	63	9	14	58	13	12
Rudnik ...	23	4	17	21	4	1	17	2	7
Timok ...	7	2	—	4	—	—	4	1	—
Toplica ...	8	—	3	8	—	1	5	—	2
Užice ...	9	—	1	9	—	1	5	—	—
Reka ...	11	1	16	9	—	9	7	—	3
Belgrád város	1.079	98	241	1.079	98	241	740	51	126
Nis város ...	48	2	32	48	2	32	27	—	18
Összesen...	2.020	199	746	1.649	152	473	1.283	96	279

48. sz. tábla.

A szerb városok magyar lakossága 1890-ben és 1895-ben.

Város	Magyarországi szül. népesség			Magyar honosok		Ma- gyar	Tót	Horvát
	1895		1890	1895	anyanyelvű lakosság 1895-ben			
	absolut	%						
Alexinac	16	55	1.6	2	15	1	—	—
Belgrád	12.104	13.212	19.8	6.864	7.195	1.079	98	241
Valjevo	200	87	1.1	34	30	20	2	11
Vranja	13	31	0.3	1	11	1	1	—
Zaječar	49	109	1.4	23	32	9	—	9
Knajazevac	40	36	0.7	3	6	5	—	—
Kragujevac	449	597	4.1	173	179	54	8	9
Krusevac	107	110	1.8	43	27	6	1	—
Leskovac	33	114	0.8	4	18	1	—	—
Negotina	139	150	2.8	78	54	10	—	—
Nis	631	608	2.8	308	269	48	2	32
Paracin	145	154	2.4	65	—	7	1	10
Pirot	66	68	0.6	14	28	9	1	3
Požarevac	691	655	5.6	189	195	46	2	8
Prokuplje	53	49	0.8	7	11	8	—	1
Svilajinac	82	98	1.9	25	32	3	3	1
Smederevo	736	837	12.1	294	348	29	—	—
Užice	37	43	0.6	10	12	8	—	—
Sabac	1.696	1.912	17.0	641	613	127	6	78
Veliko Gradiste	160	164	4.9	104	86	11	7	6
Grocka	104	240	10.6	55	62	8	—	3
Jagodina	143	195	3.8	97	118	18	1	4
Kladovo	102	127	6.9	15	26	—	—	—
Majdanpek	331	226	18.5	191	146	3	2	—
Mitrovica	61	66	23.3	37	25	3	—	12
Obrenovac	383	502	15.9	99	32	13	3	2
Palanka	110	164	5.0	41	86	9	—	—
Tekija	66	103	7.5	10	—	10	—	—
Čuprija	312	167	3.3	174	57	29	—	7
Ub	143	214	17.0	38	128	10	—	—
Gornji Milanovac	52	54	2.1	5	11	2	—	—
Loznica	89	59	1.6	28	11	—	—	—
Čačak	59	55	1.3	16	16	14	2	—

Sajnos, hogy a szerb népszámlálások a népesség szülőhelyének, honosságának és anyanyelvének kivételével más részleteket nem tartalmaznak, melyek az ott élő magyarok életviszonyainak feltüntetésére alkalmasak volnának. Már körviszonyaikat sem ismerjük, még kevésbé foglalkozásukat. Tudomásunk van azonban arról, hogy a férfinépesség leginkább földműveléssel foglalkozik, e tekintetben a viszonyok hasonlóak Boszniához. Számosan vannak azonkívül fuvarosok, bérkocsisok, favágók és egyéb napszámosmunkát űző egyének. A női népesség leginkább házi szolgálatot végez. A maga-

sabb intelligenciát feltételező kereseti ágak gyéren vannak a magyarok közt képviselve, s iparos, kereskedő sincsen sok.

Fentebb már említettük volt, hogy Magyarország déli részeiből átszivárog a népesség Szerbiába, de egyúttal kimutattuk azt, hogy ez az átszivárgás Horvát-Szlavonországból aránylag csekély — a horvát születésű egyének száma csak 2.541 — ellenben az anyaországból jelentékeny néptömegeket (26.255) von el. A Magyarországgal fennálló ezen népkicserélődés mérlege Szerbiára nézve activ, míg hazánk ezen népcserében állandóan károsodik, amennyiben a hazánkba beköltöző szerbek száma aránylag csekély (1880-ban 830, 1890-ben 1.101 szerb honos élt a Szent István birodalmában, ebből az anyaországra csak 441, illetve 649 lélek jut). A fennálló vándormozgalom jellege és aránya a szerb hivatalos statisztika idevágó adatgyűjtéséből is kitűnik, mely s szerb határon át való be-, illetve kiköltözést tünteti fel, sajnos azonban csak az egész monarchiára vonatkozólag. Mivel azonban már fentebb említettük, hogy a magyarságnak Szerbiába való özönlése mintegy nyolczzszor akkora, mint az osztrákok kivándorlása, hozzávetőleg megítélhetjük, hogy az alább közlendő összegeknek mekkora hányada írható Magyarországra számlájára. A régibb szerb adatgyűjtés az 1863—1875. éveket öleli fel; eszerint:¹⁶¹⁾

	Az Osztrák-magyar birodalomból Szerbiába beköltözött	Szerbiából az Osztrák- magyar birodalomba kiköltözött	bevándorlás többlete (+ vagy hiánya (—))
1863-ban	45.142	36.610	+ 8.532
1864-ben	44.907	36.387	+ 8.520
1865-ben	48.558	46.729	+ 1.827
1866-ban	63.925	65.993	— 2.068
1867-ben	55.886	61.477	— 5.591
1868-ban	57.756	57.705	+ 6.981
1869-ben	50.657	48.017	+ 2.640
1870-ben	49.497	47.441	+ 2.056
1871-ben	49.542	50.926	— 1.389
1872-ben	59.969	54.578	— 3.609
1873-ban	58.643	60.383	— 1.780
1874-ben	54.279	54.735	— 456
1875-ben	36.680	37.664	— 984
évi átlag:	51.265	50.132	+ 1.133

Ezen adatok lényeges vándorlási különbözetet tüntetnek fel, jóval nagyobb, mint aminő a népszámlálások pozitív adataiban a

¹⁶¹⁾ Immigration et émigration de la Serbie dans les années 1860 à 1875. Statistique de la Serbie, vol. XI. Belgrade 1882, 114—117. lap.)

vándormozgalom eredményei gyanánt kifejezésre jut. Az eltérést az adatok természete magyarázza, különösen az a körülmény, hogy a felsorolt adatok szorosan véve nem a be- és kivándorlást, hanem a határszéli forgalmat tüntetik fel. A határon belépők számának némely évben való tetemes emelkedése onnan magyarázható, hogy az egyének egy része nem Ausztria-Magyarország felé, hanem valamely más állam felé lép ki s így a kiköltözöttek fent idézett összegéből természetesen hiányzik. Ez okból helyesebb képet nyerünk az újabb adatgyűjtésből,¹⁵²⁾ mely az osztrák-magyar legitimációval Szerbiába érkezett vagy onnan elutazott személyek számát mutatja, még pedig következőképen:

	Szerbiába érkezett	Szerbiából elutazott	érk. többlete (+) vagy hiánya (—)
1889-ben... ..	105.833	98.758	+ 7.075
1890-ben... ..	113.844	105.958	+ 7.886
1891-ben... ..	24.756	23.180	+ 1.576
1892-ben... ..	26.762	25.693	+ 1.069
1893-ban... ..	56.280	57.573	— 1.293
1894-ben... ..	147.993	141.518	+ 6.475
1895-ben... ..	29.006	25.676	+ 3.330
1896-ban... ..	157.814	155.224	+ 2.590
1897-ben... ..	163.188	156.666	+ 6.522
évi átlag... ..	91.720	87.805	+ 3.915

Ez adatok, bármily eltérők is az egyes években¹⁵³⁾, abban megegyeznek, hogy az osztrák-magyar legitimációval Szerbiába beköltözött egyének száma — egy évet kivéve — állandóan nagyobb az eltávozottakénál, tehát kétségen felül áll, hogy Szerbia az Ausztriával s Magyarországgal való népcseréjében állandóan lényegesen nyer.

Egészen véve, átpillantva a Szerbia felé irányuló kivándorlást, mondhatjuk hogy elég élénk, bár nem rohamosan fokozódó mozgalommal állunk szemben, mely túlnyomóan szerb ajkú népességünkől szedi áldozatait s a kivándorlott magyar ajkú elemre nézve nem előnyös; a Szerbiába elszakadt magyarság ott sem nem-

¹⁵²⁾ Annuaire statistique du royaume de Serbie. Vol. III. Belgrade 1900, 185—188. lap.)

¹⁵³⁾ A szerb statisztikai hivatal igazgatójától nyert felvilágosítás szerint az 1891—1892. évi adatok azért ütnek el annyira a többi évek adataitól, mivel a Száva állomás rendőrbiztosa a határszéli forgalomról nem terjesztett be kimutatásokat; a hanyag hivatalnoknak nyugdíjba kellett mennie, de mivel hivatalában semmi hivatalos feljegyzés nem volt feltalálható, az említett évek forgalmi statisztikája hiányos maradt.

zeti jellegét nem óvhatja meg, sem gazdasági téren jelentékenyebb positiót nem biztosíthat magának: sorsa tehát a szerbség nagy tengerében való lassankénti elmerülés.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A romániai magyarság.

A magyarországi kivándorlás szempontjából Amerikán kívül Románia érdemli meg leginkább figyelmünket; egyrészt azért, mivel akkora néparadat hullámszik arra felé, minőt Európa semmiféle állama nem von el tőlünk, másrészt pedig azért, mivel a kivándorló magyarság, amely nagyrészen tiszta magyar faj, ott van leginkább a pusztulás veszélyének kitéve. E helyen mindamellett csak röviden vázolhatjuk a Romániai magyarság helyzetét; egyrészt, mert *Hegedüs Loránt* többször említett becses munkája¹⁵⁴⁾, mely a romániai székelység politikai és társadalmi viszonyait mélyreható tanulmányok alapján tüzetesen ismerteti, feleslegessé teszi a kérdésnek szélesebb alapon való tárgyalását, másrészt pedig mert a munkánkban követett statisztikai bizonyító módszert Romániával szemben nem alkalmazhatjuk, mivel a román statisztika e tekintetben teljesen cserben hagy: sem az ott élő magyar honosok, sem a magyarországi születésű avagy magyar ajkú népesség számát nem mutatja ki. A román statisztika ebben a tekintetben annyira hátramadott, mint Európa államai közül — Törökországot kivéve — egy sem; nekünk magyaroknak ezt annál inkább kell fájlalnunk, mivel népünk egy részének sorsa és jövője függ attól, mennyire bír az a romániai oláhositó törekvéseknek ellenállni, ezeknek hatását pedig — megbízható statisztikai adatok híján — megközelítőleg sem vagyunk képesek megállapítani. Innen van, hogy még a legelemibb kérdésre sem bírunk felelni: az Oláhországban élő magyarok száma tekintetében, mint láttuk¹⁵⁵⁾, 50.000 és 200.000 között ingadoznak a nézetek.

A magyarság történelme Romániában, illetve Moldvában visszanyúlik egészen a középkorig. Történelmi bizonyítékok szólnak mellette, hogy a magyarságnak mindig nagy szerepe volt Moldvában

¹⁵⁴⁾ A székelyek kivándorlása Romániába. Budapest, 1902.

¹⁵⁵⁾ Lásd e munka 54. lapját.

sőt egyesek¹⁶⁶⁾ azt hiszik, hogy lakói kezdetben tisztán magyarok voltak s egyedül a magyar uralkodott úgy ott, mint Besszarábiában. Hogy a moldvai magyar telepek minden esetre igen jelentékenyek lehettek, kitűnik abból, hogy az első magyar biblia-fordítást, az ú. n. müncheni codexet Tatroson, Moldvában írták 1466-ban, egy századdal reá pedig (1570 ben) Bákó városában magyar barátok laktak s az egész város — sok más községgel együtt — magyar volt. Még a 17-ik században is jelentékeny volt a moldvai magyarság, de az egykorú írók már annak pusztulásáról beszélnek s gyakran emlegetik, hogy régente sokkal több magyar élt ott.

A moldvai magyarság történelmével e helyen nem foglalkozhatunk; szorítkozunk tisztán csak arra, hogy viszontagságos múltját néhány adattal jellemezzük, főleg oly célból, hogy a magyarok földrajzi elhelyezkedését és számát némileg megítélhessük.

A moldvai magyarok számáról és helyzetéről *Bandin Márk* martianopoli érsek és moldvai püspöki helyettes, ki az ottani magyar telepeket 1646-ban beutazta, X. Incze pápához intézett s 1648-ban kelt jelentésében, melyből Gegő Elek bő kivonatot közöl¹⁶⁷⁾, felette érdekes adatokat említ fel, melyeket a magyar községekre vonatkozólag a következőkben foglalunk össze :

Huss, mely nevét az 1460. körül Sopronból és Pozsonyból kiűzött magyar husszitaktól nyerte, 682 lakossal; *Bandin* itt 124 egyént bérált. *Vaslu*, hajdan több mint 300 magyar család lakta, most csak 16 magyar lakója van. *Barlad*, 150 magyar lakó, magyar tanítóval. *Galacz*, 70 magyar. *Takucz*, hajdan 200 magyar ház, templommal, most nincs katholikus lakója. *Bogdana*, régente csak magyarok lakták, most csak 18 ilyen van. *Stánfalva*, 150 magyar. *Mánfalva*, 9 magyar ház. *Godzafalva* 14, *Völcsör* 12. *Ujfalu* 10 magyar házzal, együtt egy plébániát képeznek. *Tatros*, hajdan magyarok lakták, ma csak 10 házban vannak; temploma kétszáz éves; *Bandin* itt 140 embert bérált. *Lukácsfalva*, régente 100 magyar család, most alig 80 lélek. *Alfalu*, hajdan nevezetes nagy telep, most elhagyatott telep. *Szaloncza*, tiszta magyar falu, melyben *Bandin* 105 személyt bérált. *Forrófalva*, tiszta magyar falu, 400 lakóval; *Bandin* itt 224 egyént bérált. *Paskan*, hajdan tiszta magyar, ma csak 30 lélek. *Bogdánfalva* 55, *Hidegkút* 58 magyar lakóval. *Terebes*, 155 magyar. *Bákó*, hajdan magyar ferenczrendi kolostora volt; *Bandin* itt 310 személyt bérált meg. *Karácsonkő* (Piatra), hajdan egészen magyar, ma csak 16 lélek. *Román*, azelőtt magyar temploma s 800 kath. lakosa volt, most csak 36. *Tamásfalva* 70, *Dsidafalva* 163, *Domafalva* 389, *Lakosfalva* 40, *Steczkőfalva* 160 magyar lakossal. *Szabófalva* magyar község. *Nemcz* (Németváros), 100 lakossal. *Gyula*, elpusztult magyar falu. *Baja*, hajdan 6000, most csak 256 magyar lakossal. *Szucsava*, hajdan nagyrészt magyar lakossággal, mely pap híján eloláhosodik. *Seredvádsár* magyar lakói kivesztek. *Herló*, régente 500 magyar ház, most csak

¹⁶⁶⁾ László Mihály: Keleti testvéreink. Budapest 1882. 25. lap.

¹⁶⁷⁾ Gegő Elek: A moldvai magyar telepekről. Budán, 1838. 129—144. lap.

19 lélek; temploma pusztulófélben. *Kutndr*, lakói leginkább magyarok; 3 kath. templom. *Jas* (Jászvásár, Jassy), azelőtt több ezer, most csak 3--400 magyar lakóval; ezenkívül 130 református katona.

Bandin jegyzetei szerint Moldvában 1646-ban, 33 községben 1020 magyar család létezett 9 lelkiatya és 13 diák felügyelete alatt. Ebben az időben tehát a magyarság sokkal kisebb létszám mellett, sokkal nagyobb területet foglalt el, mint ma. A magyar telepek a Kárpátoktól a Pruth partjáig s a Duna alsó folyásától a Pruth felső folyásáig voltak, melyeknek már akkor ott történeti multjuk volt.

Százhúsz évvel Bandin Márk után *Zöld Péter* székely pap utazta be a moldvai csángó telepeket; szerinte négy csoportban foglaltak helyet a magyarországi kivándorlók: Tatros mellett, a Szereth mentén, Román környékén és a Pruth mentén; az ő idejében Szabófalvát 500 gazda lakta, magyarok voltak Barát lakói s Talpának a Moldva mellett 12 fiókja volt. 62 tiszta magyar községet említ, minő Bácsfalva, Aczúfalva, Madaras, Csík, Burjánfalva, Farkasfalva, Nagypatak, Talpfalva, Sasfalva, Urakfalva, Forrófalva, Szabófalva stb. Jassyban, ahol régente 1000 katolikus lakott, már csak 300-at talált, kiknek csak egyszer egy évben szabad a kolostor egyházában magyarul énekelniök.¹⁶⁸⁾

A moldvai csángókról bővebb — bár sok tekintetben felületes — értesülést nyerünk *Gegő Eleknek*, a magy. tud. akadémia küldöttjének munkájából, melyben 1836. évi útazásáról számol be.¹⁶⁹⁾

¹⁶⁸⁾ Rubinyi Mózes: A moldvai csángók multja és jelene. Ethnographia. XII. évfolyam. 1901. 119—120. lap.

Nagyérdekűek *Zöld Péter* ama jegyzetei, melyek a *csöbörösöki magyarságról* szólnak. „Ama huszita magyarok, akiket nem engedtek Moldvában letelepedni, tovább mentek a krími határok földjére s itt három faluban telepedtek le. E falvak: Szent-Péter, Szent-János és Szent-Antal. 17 éve nem volt papjuk a csöbörösökieknek, amikor odakerült *Zöld Péter*. A bíró s az esküdtek előtt kötötték a házasságot. Szigorúan vallásos katolikusok (már t. i. a *Zöld* idején), akik még a bűjtököket is megtartják, nem átkozódnak, a haldokló előtt összegyűlekeznek, éjjelnappal könyörögnek lelki üdvösségéért és dús alamizsnákkal akarnak használni elköltözötteik sorsának. *Zöld*et jól megértették; tanította őket keresztelezésre, meggyöntatott 7139-et, megkeresztelt 2512-öt, nem egy tíz évesnél idősebb, sőt házasembert is. 2000 férfi egy mérfoldra kísérté ki a faluból távozó *Zöld Pétert*, könyörögve neki, hogy, ha csak teheti, küldjön nekik magyar papot! De a jassy-i páter --- a szomszéd kerület előjárója — nem talált embert, aki átlépve az egyházi kerület határát, elment volna csöbörösöki papnak. Nem is kaptak talán soha. *Jerney* (1851-ben) már hiába keresi nyomait. Vérük az oláh s a tatár vérral elvegyült.” (Rubinyi, id. czikk 119—120. lap, *Gegő*, id. m. 109—114. lap.)

¹⁶⁹⁾ *Gegő Elek*: A moldvai magyar telepekről. A magy. tud. akadémia elébe terjesztve. Budán, 1838.

Gegő Elek 1836-ban a Moldvában élő magyarság számát 45—55.000 lélekre becsülte ; a fennálló magyar telepekről plébániánként a következő kimutatást adja :

a Bákói körületben :

Bogdánfalva, 800 magyar, filiái :	Hidegkút, Fund 200 magyar.
Gorzafalva 800 „ „	Bogáta, Borzest, Doftánfalva, Dománfalva, Fűrész, Guravuj, Herza, Káson, Pralla, Szalonc, Szőlő-hegy, Ujfalu, Vizanta, Völcsök, 4000 magyar.
Kalugerpatak 600 „ „	Bákó, Barátfalva, Skine, Sospatak, Terebes, 300 magyar.
Klézse 550 „ „	Csikfalu, Pokolpataka, 3000 magyar.
Pusztina 700 „ „	Alsó-Sziró, Felső-Sziró, Berzunst, Bosoten, Brustulácza, Csügés, Glodur, Moine, Kománfalva, Orosa, Sóstázló, Vidráz, 5000 magyar.
Tatros 700 „ „	Akna, Diószeg, 7000 magyar.
Forrófalva 1400 „ „	Nagypatak, Paskán, 3000 magyar.

a Románi körületben :

Csutafalva 500 magyar, filiáiban 800 magyar.	
Domafalva 800 „ filiái :	Dsidafalva, Tamásfalva, Talpa, 4000 magyar.
Halocsest 400 „ filiája :	Miklósfalva, 1000 magyar.
Prézest 600 „ filiái :	Pojána, Drosest, 2000 magyar.
Szabófalva 1600 „ „	Ankucza, Huszárfalva, Kakasfalva, Kelgyés, Kiczko-falva, Lakosfalva, Gyéresd, Steczkófalva, 5000 magyar.

a Galaczi járásban :

Galacz 100 magyar ; filiája :	Foksány, kevés magyar.
-------------------------------	------------------------

a Jassyi járásban :

Jassy 1060 magyar, filiái :	Kutvár, Serata, 1000 magyar.
-----------------------------	------------------------------

a Hussi járásban :

Huss 130 magyar, filiái :	Waslui, Falcsi, 1300 magyar.
---------------------------	------------------------------

Tizenöt évvel később (1851-ben) *Jerney János*,¹⁶⁰⁾ a tudós archaeologus, járta be Moldvát s arra az eredményre jutott, hogy az a föld — a régi Etelköz — a magyarságnak huzamosabb ideig hazája, valósággal őshelye volt, a csángók pedig az ősmagyaroknak Etelközbe szorult ivadéakai. Jerney 350 helységről, ill. helynévről mutatta ki a magyar eredetet. 43.000-re teszi a magyarok számát ; legnagyobb, magyarul még tudó falvaik népessége : Bogdánfalva 1700, Dsoszén 531, Forrófalva 1500, Kalugerpatak 1300, Klézse 1000, Ploskuczén 390, Szabófalva 2000 lakossal. Kutatásai-

¹⁶⁰⁾ Jerney János : Keleti útazás a magyarok őshazájának kinyomozása végett. Pestén, 1851. 2 kötet.

¹⁶¹⁾ Petrás Incze János : Döbrentey Gábor kérdései s Petrás Incze feleletei a moldvai magyarok felől. Budán, 1842.

ban támasza volt *Petrás Incze János* lelkes¹⁶¹⁾ ki a moldvai magyarok (csángók és székelyek) számát több évre vonatkozólag megállapította. Ezek a számok — kiegészítve régibb és újabb adatokkal — a következők:

1646. évben (Bandin)	5—6000 lélek
1770. „ (Petrás)	12.000 „
1790. „ „	15.000 „
1815. „ „	20.000 „
1821. „ „	25.000 „
1830. „ „	45.000 „
1835. „ „	57.000 „
1851. „ (Jerney)	43.000 „

1868-ban több magyar pap, Veszely Károly, Imets Fülöp Jákó és Kovács Ferencz a Szent-László-társulat megbízásából keresték fel a romániai magyar telepeket s erről nagyobb munkában¹⁶²⁾ be is számoltak. Eszleléseikből mi csak azokat említjük fel, melyben a romániai magyarság számának meghatározását kísérik meg. Imets adatai szerint a moldvai katolikusok száma:

	1852	1857	1868
a jassyi területen	6.135	6.695	7.469
a serethi „	14.116	14.121	17.187
a beszterczei „	17.630	17.758	21.466
a tatrosi „	8.396	8.899	10.223
Összesen... ..	46.277	47.473	56.345

Hozzászámítva a nem állandó kereskedők, mesteremberek s munkások számát, mely 2—3000 lehetett, a moldvai katolikusok száma kerek 60.000 volna, mely kilencztized részben magyar lévén, a moldvai magyarság 1868-ban mintegy 55.000 lélekre rúghatott.

Kovács Ferencz parochiánként közli a moldvai katolikusok számát, mindenütt jelezve a hívek nyelvét is. Ezek a parochiák és 1857. évi lélekszámok a következők:

Jassyi terület.	Lélekszám	Hívek nyelve
Jassy	2.210	német, lengyel, oláh, franczia, magyar.
Horlest	556	oláh.
Hus	2.159	oláh.
Galacz... ..	352	magyar, német, oláh, franczia.
Botusán	1.031	német, lengyel, oláh, kevés magyar.
Kotnara	577	oláh, kevés magyar.
Összesen	6.885	

¹⁶²⁾ Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva—Oláhbanban. 1868. Maros-Vásárhelyt, 1870. Imets statisztikai adatai a 100—101., Kovácséi a munka második érszének 46—51. lapjain közölve.

Sereghi kerület.	Lélekszám	Hívek nyelve
Halaucsest	2.554	magyar, oláh.
Szabófalva	3.577	magyar, kevés oláh, német.
Recsetén	2.299	magyar, oláh.
Tamásfalva	2.335	oláh, kevés magyar
Aczélfalva	2.016	oláh, magyar.
Talpa	1.337	magyar, kevés oláh, német.
Összesen	14.118	

Besztercei kerület.		
Bákó	1.010	magyar, kevés lengyel, német.
Prezest	2.624	oláh, magyar.
Valén	3.032	magyar, itt-ott oláh.
Kalugyerpataka	2.986	magyar.
Bogdánfalva	1.945	magyar.
Nagypatak	1.426	magyar.
Forrófalva	1.296	magyar.
Klézse	3.439	magyar.
Összesen	17.758	

Tatrosi kerület.		
Tatros	1.938	magyar.
Gorzafalva	2.362	magyar.
Pusztina	2.106	magyar.
Dormánfalva	1.581	magyar.
Foksán	912	magyar, kevés német.
Összesen	8.899	

Moldvának katolikus népessége tehát ezen felsorolás szerint 1857-ben 47.660 lélekre rúgott volna, mihez Kovács szerint még 4—5000, ide s tova mozgó kath. magyar számítandó, összesen tehát mintegy 52.000 lélek. Ebből a parochiák nyelve alapján mintegy 33—35.000 lélekre becsülhetjük a magyar elem számbeli erejét, tehát jóval kevesebbre mint Petrás és Jerney fent közölt adatai szerint. 1869-re Kovács 63.000 katolikus lakót vesz fel Moldvában, melyet ekként oszt meg:

székely települő állandó lakhelylyel ...	12.000	} összesen 63.000
mozgó magyarság	5.000	
ősi nyelvét értő és beszélő magyar ...	46.000	
előlahosodott csángó	15.000	

A statisztikai adatokban eszerint, miként látjuk, nagy ingadozások és eltérések vannak. Oláh források 1870 közül 50.000-re becsülték a Romániában élő csángók, és 36.000-re a székelyek és magyarok számát¹⁶³⁾. A csángók az oláh forrás szerint leginkább

¹⁶³⁾ M. G. Obédénare: La Roumanie économique, d'après les données les plus récentes. Paris, 1876.

Román, Bacau (Bákó) s Jassy kerületekben Rachiteni, Valeni, Cleja (Klészse), Prajesci, Valea Szaka (Bogdánfalva), Cotnari községekben élnek. „Ils ne résisteront pas longtemps à la roumanisation; la conscription et un excellent moyen d'assimilation“. A városokban élő magyarokról és székelyekről pedig így szól az idézett forrás: „ceux qui naissent en Roumaine, sont perdus pour le magyarisme“¹⁶⁴⁾

Sajnos, hogy ezen oláh forrásnak nagyon is igaza van. A romániai magyarság erősen beolvad az oláhságba, sok helyütt, ahol évszázadok előtt magyar községek voltak, ma a magyaroknak alig van már nyomuk. Így a karácsonykői (ma piatrai) kerület, Karácsonykő városával együtt hajdan egészen magyar volt, míg ma oláh; Kutvár, mely hajdan híres volt magyarországi szölejéről, ma tiszta oláh s Kutnar a neve; a dorohói, falcsi, hussi, jassyi, németi (niamczi), berlowi s putnai kerületek az oláhosító olasz papok befolyása alatt vesztették el magyarságukat, Románvásár kétezer magyarjából alig maradt hírmondó, Németváros, Gyula és Baja hat-ezer magyarja is kiveszett, a hajdan magyar iskolával és templommal bíró Herló pedig teljesen eloláhosodott. Huss városában 186 évig magyar volt az istentisztelet nyelve, ma pedig nyoma sincs ott magyarnak. A magyar papok és tanítók hiánya folytán pusztulásnak indul a magyarság; amióta a magyar isteni tiszteletet eltiltották, az eloláhosodás martalékául estek Halocsest (hajdan Halastó), Dunafalva, Tamásfalva, Özelény, Talpa nagyközségek s a kisebb magyar telepek közül Glicsest, Zsidófalva, Farkasfalva, Skéja, Burjanesti, Szokna, Miklósfalva, Borgó, Pildesti, Soccum stb.¹⁶⁵⁾ Az oláh kormány a magyar helyneveket is eloláhosította, úgy hogy hangzásukból ítélve ma senki sem sejtene, hogy régi magyar telepek s részben még ma is magyar községek lappangnak e nevek alatt; így lett — hogy csak néhány példát említsünk — *Madarasból* Madaraest, *Bessenýősből* Beznoassa, *Sasfalvából* Saskán, *Babosfalvából* Babusén, *Urakfalvából* Uricsest, *Farkasfalvából* Farkasén, *Bo. Izából* Buzen, *Aczélfalvából* Oczelén, *Magyarokfalvából* Madzsi-rest, *Dzsidafalvából* Judenum, *Szabófalvából* Saboanum, *Forrófalvából* Forroanum, *Gyulából* Dzsulest stb.¹⁶⁶⁾

¹⁶⁴⁾ Obédénare, id. m. 408 és 409. lap, ahol a székelyekről igen ellenszenvesen nyilatkozik: „Les Szeklers sont rudes, grossiers, prêts à s'emporter et à se quereller, vindicatifs; des Huns, en somme.“

¹⁶⁵⁾ László Mihály, Keleti testvérek, 48, 58, 63, 71. lap.

¹⁶⁶⁾ László, id. m. 26. és 37. lap.

Nem csuda, hogy ilyen viszonyok között a romániai magyarság különösen pedig a moldvai csángóság rohamosan pusztul; Ballagi Aladár szerint 1888-ban még 40.000 magyar élt Moldvában¹⁶⁷⁾, ellenben Rubinyi Mózes, ki tizenkét évvel később járta be a csángó községeket¹⁶⁸⁾, már csak 20.000-re becsüli számukat; ezek közül él:

a bákói kerületben	--- --	1.000
a kalugeri	„ --- --	2.500
a forrófalvi	„ --- --	3.000
a klézsei	„ --- --	4.000
a valénii	„ --- --	2.000
a ploskucéni	„ --- --	500
a szabófalvi	„ --- --	3.500
szétszórva oláh falvakban	--- --	3.500
összesen	--- --	20.000

Rubinyi ezeket két részre osztja, déliekre és éjszakiakra, a déli csángók a bákói kerület székhelyétől délre vannak a Sereth mindkét partján, még pedig a jobbparton Lúzi-Kalagura, Bogdánfalva (Valea-Szaka), Nagypatak (Valea-Mare), Forrófalva (Faroan), Klézse (Cleja); a bal parton Valéni s messze délen Adjuddal szemben Ploskucén már az éjszaki csángókhoz tartoznak, mert a múlt század elején telepedtek le mai falvaikba Szabófalváról.

A moldvai magyar telepek története, miként ezen rövid és hiányos vázlatból is látszik, messze visszanyúlik a múltba. Ezekben a telepekben a magyar nemzet testétől évszázadok előtt elszakadt néptöredék lassú elpusztulását, eloláhosodását észlelhetjük. Ma még félig magyarok e telepek, bár már magukon viselik az oláh bélyeget; de ha továbbra is eddigi elhagyatottságukban maradnak s nem siet segítségükre a magyar társadalom, egyház vagy kormány, egy-két évtized múlva alig lesz ott hírmondója a csángó-magyaroknak.

Egészen más természetű az a vándormozgalom, mely a magyarság nagy töredékének Romániában, különösen pedig annak városai-ban való letelepedését eredményezte. Ez a kivándorlás újabb keletű, s legerősebben az utolsó évtizedekben fokozódott. Erdély keleti és dél-határvármegyéiből indul ki s számos oláhajkú honpolgárunkon kívül a székelyek és magyarok rajait viszi Romániába. Ez a *székely-kivándorlás* az utóbbi években állandóan napirenden volt, foglalkoztatva a közvéleményen kívül az irányadó közigazgatási és kor-

¹⁶⁷⁾ Dr. Ballagi Aladár: A magyarság Moldvában. (Földrajzi Közlemények. XVI. kötet. 1888. 1—27. lap.)

¹⁶⁸⁾ Rubinyi, id. m. 166 és 168. lap.

mányköröket is. Mérveiről pontos tudomásunk nincs, a meglevő — bár hézagos statisztikai adatokat már fentebb (54—61. lap.) ismertettük, minden valószínűség szerint azonban mintegy százezerre tehető a Romániába kivándorlott székelyek száma.

Sajnos, a romániai hivatalos statisztika ebben a tekintetben teljesen cserben hagy; mindössze csak annyit tudunk meg belőle, hogy 1889-ben 47.948 magyar ajku, de csak 14.014 (?) magyar honos élt Romániában. A legutóbbi, 1899. évi népszámlás,¹⁶⁹⁾ nem választotta el a magyar honosokat az osztrák állampolgároktól, hanem csak *osztrák-magyar* állampolgárokat mutatott ki, még pedig:

Moldvában	...	24.529
Nagy-Olahországon	...	62.302
Kis-Olahországon	...	14.160
Dobrudsában	...	3.117
Összes	...	104.108

osztrák és magyar állampolgárt. Hogy ebből mennyi a magyar, nem lehet biztosan tudni; de tekintettel Románia fekvésére és tudva azt, miként oszlik meg a magyar és osztrák honos népesség Boszniában és Hercegovinában, fel lehet tenni, hogy a Romániában élő „osztrák-magyar“ honosoknak legalább háromnegyed része, tehát kerek 80.000 lélek magyar alattvaló. Miután 1859-ben csak 28.186 osztrák és magyar honos élt Romániában, az azóta elmúlt negyven év alatt igen jelentékeny a szaporulat. Hogy mennyire rúg azon magyar eredetű kivándorlók száma, akik immár oláh alattvalók, arról nincs tudomásunk; a hivatalos román jelentés csak annyit említ meg, hogy néhány ezer csángó és székely „d'origine hongroise presque totalement perdue dans le cours de quelques siècles“ él, mint román alattvaló Moldva középső részében, a román, bacăui és falcini kerületekben.

A Romániában élő magyarság életviszonyaival, politikai, társadalmi és gazdasági helyzetével e helyen nem foglalkozunk; eléggé ismeretesek ezek Hegedűs Loránt és Barabás Endre munkáiból¹⁷⁰⁾, de meg sokkal több helyet igényelne e kérdések tárgyalása, mintsem amennyivel itt rendelkezünk.

Ez okból csak annak megenyhítésére szorítkozunk, hogy a

¹⁶⁹⁾ L. Colesco: Population de la Roumanie. Résumé démographique présenté à la IX-e session de l'Institut internat. de Statistique Bucarest, 1903. 17. lap. 1889-re nézve: Buletin Statistic General al Romaniei. Anul I. 1892. 187. lap.

¹⁷⁰⁾ Hegedűs L., id. m. — Barabás Endre: A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. (Közgazdasági Szemle, XXV. évfolyam. 1901. 424—452. lap.)

kivándorlott magyarok jelentékeny része a városokban telepedett le vagy keresi — legalább ideiglenesen — kenyerét. *Bukarestben* körülbelül tizezerre rúg a számuk, de pontosabb adatokkal felőlük nem rendelkezünk; ellenben igen becsesek amaz észlelések és adatok, melyeket a Közgazdasági Szemle a *Galaczon* élő magyar kivándorlókról tett közzé¹⁷¹⁾ Ezek szerint a Galaczon élő magyar honpolgárok száma 3.666, köztük 1.592 férfi és 2074 nő, nemzetiség szerint 3.130 magyar, 329 román, 101 német, 61 tót s 33 szerb és ruthén, vallásra nézve 2.381 róm. katolikus, 512 református, 52 ág. evangélikus, 406 görög keleti, 217 görög katolikus, 71 izraelita és 7 unitárius. Ezeknek legnagyobb része Erdélyből való, még pedig Csikvármegyéből 1.501, Háromszékből 1.436, Brassóból 112, de képviselve van az országnak majdnem minden vármegyéje. Hogy mily tömeges a kivándorlás a két székely vármegye egyes községeiből, kitűnik abból, hogy p. o. Nagy-Kászon-Jakabfalváról 374, K.-Ujfalúról 284, Feltizről 197, Kézli-Vásárhelyről 312, Lemhényről 229 egyén tartózkodott Galacson. A 3.666 magyar honpolgár közül 2.261 állandóan, 1.405 pedig átmenőleg tartózkodott ott. A férfiak között sok az iparos (p. o. 38 kovács, 21 lakatos, 42 cipész, 18 asztalos, 20 sodronyos); a nők közt legtöbb a cseléd (1.332), a férfiak közt a napszámos (619). Sajnos az elzúllásnak indult nők is nagy számmal lézengenek itt, mint Románia és Bulgária minden nagyobb városában.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Magyarok a Balkán-félsziget egyéb részeiben.

A magyar elemnek kelet felé való húzódása nem ér véget Szerbia és Románia déli határainál, tovább terjed az a Balkán felé s azon túl is. Sajnos azonban, hogy ezen terjeszkedés mértékét és irányait statisztikai adatokkal alig bizonyíthatjuk. *Bulgáriából* még rendelkezünk egyes adatokkal, de már a Balkán-félsziget többi részein élő magyarokról semmiféle megbízható adataink nincsenek. A bolgár statisztika nem mutatja ki a magyar honosokat külön, hanem az osztrákokkal együtt; de biztosra vehetjük, hogy az „osztrák-magyar” alattvalók legnagyobb része magyar. Létszámuk azonban nem igen nagy, amennyiben 1888-ban 4.045, 1893-ban pedig 5.261 osztrák-

¹⁷¹⁾ Putnik Béla: A magyarok kivándorlók Galacson (Közgazdasági Szemle XXVI. kötet, 1901. 826-832. lap; és A galaczi magyarok száma (u. o. XXVIII. kötet, 1902. 627-629. lap.)

magyar alattvalót írtak össze Bulgária területén.¹⁷²⁾ Az alább közölt 49. számú táblázatból, mely az erre vonatkozó adatokat tartalmazza, látjuk, hogy a magyar honosok legnagyobb számmal a sophiai kerületben élnek, ahol létszámuk a két népszámlálás közti időszakban tetemesen, t. i. 1.222-ről 2.048-ra emelkedett; ezenkívül még a rousséi, plovdivi, várnai és vidini kerületekben élnek nagyobb számmal, mindenütt kivált a városokban.¹⁷³⁾ 1893-ból az Ausztriában és Magyarországon született egyének száma is ismeretes, ez 6.536-ról, miből 1.860 a sophiai, 1.242 a vratzai, 884 a svichtovi és 636 a rousséi kerületre jut. Miként látható, az osztrák-magyar szülöttek eloszlása egészen eltérő a monarchiánk állampolgárainak betelepítési viszonyaitól. Osztrákok és magyarok nagy számmal vándoroltak ki a vratzai és svichtovi kerületekbe, de állampolgárságukat levetvén, bolgár alattvalókká váltak, még pedig oly nagy mértékben, melyhez hasonlót sehol másutt nem látunk. A vratzai kerületben ugyanis 618 magyar-osztrák születésű egyénnel szemben csak 96 magyar s osztrák honos iratott össze, a svichtovi kerületben pedig 435 mellett csak 137. Ezzel szemben a sophiai, rousséi, plovdivi, vidini és várnai kerületekben számosabbak a magyar-osztrák honosok, mint amennyien szülőhelyükkül vallottak be Magyarországot és Ausztriát. Nyilvánvaló tehát, hogy a bevándorlásnak amott más természetűnek kellett lennie, mint az utóbbi kerületekben, de adatainkból közelebbi felvilágosítást nem nyerünk.

A Bulgáriában élő osztrákok és magyarok között a nemek eloszlása majdnem teljesen egyforma; egyes helyeken némi növekedést találunk, de egészben véve feltűnőbb különbségek nincsenek. Az eloszlás a következő:

	férfi	nő
1888. magyar s osztrák honos	2.203	1.842
1893. " " " " " " " " " "	2.601	2.560
1893. magyar-osztrák születésű	3.264	3.272

Arra nézve, hogy a népesség hazánknak mely részeiből s mely rétegeiből kerül ki, alig tudunk valamit. Az 1893. évi népszámlálás adataiból mindössze annyit tudunk meg, hogy Bulgáriában 307 magyar anyanyelvű egyén iratott össze, (124 férfi és 183 nő), közü-

¹⁷²⁾ Résultats généraux du dénombrement de la population de la principauté de Bulgarie le 1 Janvier 1888. Sophia 1890. ; uyanaz 1893-röl, Sophia 1897. Album de Statistique graphique. Etat de la population d'après le recensement du 1. Janvier 1893. Sophia 1896.

¹⁷⁴⁾ Keleti Károly (A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Budapest, 1885. 222. lap.) Sopronban 800, Várnában 300 s Vidinben 900 osztrák s magyar honost vesz fel: utolbbi szám azonban téves, mivel a népszámlálás szerint az egész vidini kerületben csak 258-ra rúg az osztrák és magyar alattvalók száma.

lők 264 Sophiában (163 férfi, 101 nő), 17 Várnában (8 férfi, 9 nő) s 18 Sistovóban (8 férfi, 10 nő).¹⁷⁴⁾ Kétségtelen tehát, hogy kívándorlónk túlnyomó nagy része nem magyar-ajkú, hanem minden valószínűség szerint német, horvát, szerb vagy oláh nemzetiségű. Foglalkozásukra nézve nagyrészt iparosok, kereskedők vagy munkások; a nők közt — sajnos — igen nagy számmal vannak azon szerencsétlen teremtetések, kik a Kelet felé irányuló lelketlen leánykereskedés áldozatai gyanánt a Balkán-félsziget minden nagyobb városában feltalálhatók s a magyar nemzetre mindent inkább, mint sem tisztességet hoznak.

Keleti-Ruméliában és Törökországban mindenütt találni elszórtan magyarokat is, de megbízható statisztikai adatok hiányában nem szólhatunk róluk. Számuk különben sem jelentékeny; nem tömeges kivándorlás, hanem szórványos letelepedés eseteivel állunk itt szemben, melyeknek demographiai vagy nemzeti szempontból tekintve nagyobb jelentőségük nincsen.

49. sz. tábla.

Osztrákok és magyarok Bulgáriában, 1888 és 1893. években.

Kerület	Osztrák és magyar honosok		Ezek között nő		Osztrák-magyar szül. egyének	
	1888	1893	1888	1893	össz. (1893)	ebből nő
Burgas	92	148	38	72	115	68
Varna	269	322	115	133	263	92
Vidin	310	258	162	141	245	136
Vratza	14	96	6	49	1.242	618
Kustendil	8	35	3	19	45	26
Lovetch	14	3	7	2	9	4
Lom	69	61	37	29	144	65
Plovdiv	346	488	152	228	230	103
Pleven	37	109	16	40	268	107
Razgrad	7	24	5	8	26	9
Rou-sé	922	810	457	452	636	361
Svichtov	35	137	19	71	884	435
Sevlievo	22	56	6	26	53	27
Silistra	105	94	41	33	118	37
Sliven	46	77	12	30	84	35
Sophia	1.222	2.048	557	1.060	1.860	999
Stara Zagora	60	38	13	17	42	21
Tatar Pazardjik	71	112	41	42	45	19
Trin	151	12	41	7	19	13
Tirnovó	27	102	12	40	114	51
Haskovo	57	61	23	25	27	5
Choumen	109	70	56	36	67	41
Rahovo	52	—	23	—	—	—
Összesen	4.445	5.161	1.842	2.560	6.536	3.272

¹⁷⁴⁾ A bolgár statisztikai hivatal volt igazgatójának, Ivantchoffnak szives közlése.

Kilenczedik szakasz.

Magyarok Európa egyéb részeiben.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Közép- és Dél-Európa.

Az eddig tárgyalt államokon kívül aránylag kevés magyart találunk Európa különböző részeiben. Úgy éjszaki, mint nyugati és déli Európa csak kis mértékben gyakorolt vonzó hatást hazánk népére s így nagyobb telepeket sehol sem találunk. Amennyiben a rendelkezésre álló statisztikai adatok engedik, a következő képet nyújthatjuk a külföldön élő magyarokról:

Svájcz népszámlálásai¹⁷⁶⁾ 1870., 1880., 1888. és 1900. évekből (mindig december 1-ről) mutatják ki a szövetséges kantonok területén élő magyar honosokat, 1900. évből a magyarországi születésű népességet is. Ezen adatok tanúskodása szerint Svájcban aránylag kevés honos élt s az utolsó évtizedig csak jelentéktelenül gyarapodott a számuk; 1888 óta azonban az ottani népesség erősen megduplázódott, bár még ma sem éri el az ezer főt. A Svájcban élő magyar honosok száma volt ugyanis:

1870-ben	360
1880-ban	459
1888-ban	444
1900-ban	978

A magyarországi születésű egyének száma 1900-ban 1.045 volt

A svájci magyarság száma tehát igen csekély; tízezer lakóra átlag csak 3-2 lélek jut, de ez az arány majdnem háromszorosára emelkedik Zürich kantonban és Genf, Schaffhausen, Graubünden s St.-Gallen kantonokban is jóval magasabb az országos átlagnál.

Ami a magyarságnak a városokban való eloszlását illeti, erre

¹⁷⁶⁾ Schweizerische Statistik, 51. kötet, 246—267. lap; 84. kötet, 216. lap. Az 1900. évi adatokat a svájci statisztikai hivatal igazgatója, Dr. Louis Guillaume szivességének köszönjük.

nézve eddig csak az 1880. és 1888. évre vonatkozó adatok állanak rendelkezésre. Ezekből az tűnik ki, hogy honfitársainknak kétharmada a városokban él, legtöbbje Zürichben. A 10.000-nél népesebb városokban a következő volt a magyarság száma :

	magyar 1880	honos 1888	magyar szül. 1888
Zürich	173	152	95
Genf	36	27	39
Basel	22	22	35
Bern	19	30	29
Lausanne	8	11	11
St.-Gallen	18	23	24
Chaud-de-Fonds	3	1	3
Luzern	3	3	7
Neuenburg	3	1	3
Winterthur	—	3	6
Biel	—	—	1
Herisau	—	1	1
Schaffhausen	13	1	4
Freiburg	—	4	6
Locle	3	—	—

A Svájcban élő magyarság demographiai és társadalmi viszonyairól alig tudunk valamit, csakis az 1880. évi népszámlálás részletezi a magyar honosokat nem szerint, egyéb tüzetes adatok nincsenek közöttéve. Az említett évben 459 magyar honos között 325 férfi és 134 nő volt, a nőnem tehát itt is erős kisebbségben van. (29·2%).

Olaszországban még jelentéktelenebb a magyarság száma; csakis az 1901. évi népszámlálásból¹⁷⁶⁾ vannak erre vonatkozó adatok, melyek az ott élő magyar honosok nemét, főbb korcsoportjait, családi állapotát, hitfelekezetét és foglalkozását mutatják ki. Az Olaszországban élő összes magyar honosok száma csak 673, köztük 364 férfi és 309 nő. 379-nek állandó lakása volt Olaszországban, 294 ellenben csak átmenőleg tartózkodott ott. Legnagyobb számmal Lombardiában élnek a magyarok, azonkívül Venetóban és Lazióban s így kétségtelen, hogy a nagyvárosok : Milano, Velence, Róma indítja letelepedésre honfitársaink legnagyobb részét. Az átmenő tartózkodással összeírt magyarok ezenkívül Liguriában és Campaniában vannak legnagyobb számmal ; amott Genova, itt Nápoly vonzza honfitársainkat.

¹⁷⁶⁾ Censimento della popolazione del regno d'Italia al 10 Febbraio 1901. Vol. II. Roma, 1903. 370. és 376. lap.

Svájc magyar lakossága 1870—1900. években.

Kanton	Magyar honosok				Magyarországi születésűek 1900
	1870	1880	1888	1900	
Zürich	140	203	179	405	382
Bern	15	34	35	132	138
Luzern	12	3	9	21	22
Uri	—	—	—	—	—
Schweiz	3	1	4	10	8
Unterwalden o. d. W.	—	—	—	—	—
„ u. d. W.	—	—	—	—	—
Glarus	2	1	1	3	3
Zug	—	—	—	5	4
Freiburg	9	—	5	5	7
Solothurn	14	5	12	10	13
Basel város	25	22	22	47	48
Basel vidék	1	4	1	16	16
Schaffhausen	12	13	3	24	20
Appenzell A.-Rh.	—	3	1	8	5
„ J.-Rh.	—	—	—	—	—
St.-Gallen	12	39	47	57	93
Graubünden	3	17	11	23	45
Aargau	8	10	16	32	32
Thurgau	3	9	12	20	27
Tessin	12	2	7	7	23
Waadt	41	27	31	53	49
Wallis	4	—	3	5	7
Neuenburg	13	17	7	28	28
Genf	31	49	38	67	75
Összesen	360	459	444	978	1.045

Az olaszországi magyarok személyi viszonyait az alábbi táblában részletezzük. Itt csak azt a jellemző vonást emeljük ki, hogy honfitársaink között igen sok (180) a vagyonából élő s nyugdíjas, valamint az értelmiségi foglalkozásokhoz tartozó, ami az olasz magyarság magas szellemi színvonaláról tanúskodik. Eltérőleg a legtöbb európai államtól, itt nem az alsóbb néprétegek kihúzódsával állunk szemben, hanem majdnem kizárólag legjobb társadalmi körainkből kikerült egyénekkkel, kik Olaszország áldott földjére telepedtek le tanulmány, kereset vagy szórakozás céljából, vagy kiket átmenő útasok gyanánt talált ott a népszámlálás.

Spanyolországban az 1887. évi népszámlálás kimutatta a magyar és osztrák honosokat, de a két állam elkülönítése a bevalások alapján nem volt teljesen keresztülvihető. A spanyol Institut Géographique et Statistique igazgatósága részéről készségesen rendelkezésünkre bocsátott adatok alapján Spanyolországban 408 osztrák és magyar honos iratott össze, közte 264 férfi és 144 nő; ezek

51. sz. tábla.

Magyar honosok Olaszországban 1901. évben.

Földrajzi eloszlás, nem, kor, családi állapot	állandó	átmenő	Összesen	Hitfelekezet, foglalkozás	állandó	átmenő	Összesen
tartózkodással	tartózkodással	tartózkodással		tartózkodással	tartózkodással		
a) Földrajzi eloszlás.				e) Hitfelekezet.			
Piemont	14	8	22	Katholikus	271	210	481
Liguria	40	73	113	Protestáns	50	39	89
Lombardia	130	36	166	Görög keleti	2	1	3
Veneto (Velencze)	59	30	89	Izraelita	43	18	61
Emilia : Ducati	15	—	15	Nem részletezett	13	26	39
Roniagna	—	—	—				
Toscana	25	21	46	Összesen	379	294	673
Marche (Markák)	3	10	13				
Umbria	1	1	2	f) Foglalkozás.			
Lazio (Róma)	53	36	89	Östermelők	1	17	18
Abruzzi, Molise	—	—	—	Iparosok :			
Campania	13	51	64	Önállók	5	—	5
Puglie (Apulia)	5	—	5	Alkalmazottak	21	1	22
Basilicata	—	—	—	Munkások	19	6	25
Calabrie	—	—	—	Kereskedők :			
Sicilia	21	28	49	Önállók	16	16	32
Sardegna (Szardínia)	—	—	—	Alkalmazottak	4	—	4
Összesen	379	294	673	Hitel, közlekedés (önálló)	4	2	6
b) Nem.				Vendéglős : önálló	2	—	2
Férfi	173	191	364	Segédszemélyzet	8	1	9
Nő	206	103	309	Vagyonából élő, nyugdíjas	105	75	180
Összesen	379	294	673	Pap, szerzetes	11	5	16
c) Kor.				Apáca	—	1	1
0—14	46	37	83	Tanár, író, tolmács	5	5	10
15—44	222	194	416	Tanító	11	4	15
45—64	92	56	148	Diplomata, consuli tisztviselő	5	2	7
65—	19	7	26	Orvos	3	3	6
Összesen	379	294	673	Művész (festő, szobr., építész)	3	5	8
d) Családi állapot.				Színész, zenész	4	2	6
Nemházas	217	198	415	Mutatványos, bohóc	2	4	6
Házas	132	80	212	Tengerész	—	41	41
Özvegy	30	16	46	Magántisztv. és szolgáló	27	24	51
Összesen	379	294	673	Haztartás, gyermek, egyéb és foglalk. nélküli	123	80	203
				Összesen	379	294	673

közül azonban csak 32 férfi és 19 nő vallotta magát kifejezetten magyar honosnak, 162 férfi és 74 nő osztráknak, 70 férfi és 51 nő pedig osztrák-magyaroknak; az utóbbiaknak egy része kétségtelenül magyar, mindamellett az összes magyar honosokat alig becsülhetjük 80—100 nál többre. A kifejezetten magyar honosoknak jelzett egyének ekként oszlanak meg provinciák szerint:

	férfi	nő	együtt
Badajoz	12	9	21
Barcelona	13	7	20
Castellón	3	—	3
Guipúzcoa	—	1	1
Orense	1	—	1
Teruel	1	—	1
Zaragoza	2	2	4
öcsese	32	19	51

Látható a felsorolásból, hogy éppen a jelentékenyebb városokat magában foglaló provinciákban, mint Madrid, Malaga, Sevilla, Cordoba, Valencia stb., magyar honos egyáltalában nincs kimutatva, holott kétségtelen, hogy ilyenek ott — legalább kisebb számmal — mindenesetre élnek; ezek tehát kétségtelenül az osztrák-magyar honosok gyűjtőfogalmában vesznek el. Ez utóbbiak Madridban (85), Barcelonában (64), Vizcayában (59), Badajozban (43) és Valenciában (28) vannak kimutatva nagyobb számmal, míg a többi provinciában csakis felette szórványosan fordulnak elő.

Sokkal megbízhatóbb adatokat nyújtott az 1900. évi népszámlálás, melyek az egyes szempontoknak egymással való egybevetése által különösen figyelmet érdemelnek.¹⁷⁷⁾ A magyar honosok száma ekkor 64 volt, kik közül 40 férfi és 24 nő. Ezek következőképen oszlanak meg provinciák és községek szerint:

Provincia	Község	férfi	nő	együtt
Barcelona	Barcelona	2	4	6
Cáceres	Escorial	1	—	1
Cádiz	Algeciras	2	2	4
Canarias	Sta Cruz de la Palma...	—	1	1
Huelva	Huelva	3	—	3
Iaen	Linares	6	1	7
Madrid	Madrid	5	3	8
Málaga	Cómpeta	1	—	1
Oviedo	Languo	3	—	3
	Oviedo	1	—	1
Toledo	Sta Cruz de la Zarza...	4	6	10
Valencia	Onteniente	1	—	1
Vizcaya	Arrigoriaga	2	3	5

¹⁷⁷⁾ Francisco Martin Sanches, a spanyol Instituto geografico y estadistico igazgatója nagy előzékenységgel bocsátotta rendelkezésünkre a Spanyolországban élő magyar honosokra vonatkozó terjedelmes táblázatok másolatait.

Provincia	Község	férfi	nő	együtt
Vizcaya	Bilbao	7	3	10
	Deusto	1	—	1
	Erandio	1	1	2
	összesen	40	24	64
Ezek közül született Magyarországon ...		38	17	53
	Spanyolországban ...	4	5	9
	Franciaországban ...	—	2	2

A magyar honosok között volt 33 nemházas (20 férfi, 13 nő), 27 házas (17 férfi, 10 nő) és 4 özvegy (3 férfi, 1 nő); koruk szerint:

15 éven alúli	15	40—50 éves	10
15—20 éves	7	50—60 „	4
20—30 „	14	60—70 „	3
30—40 „	10	70—80 „	1

Foglalkozásukat tekintve, leginkább iparosok és kereskedők s ezeknek családtagjai, tehát mind önálló keresetet nyújtó foglalkozások; cseléd és napszámos csak 1—1 van. Annál feltűnőbb, hogy közülök 21 analphabeta, s mivel csak 7 olyan gyermek van, ki koránál fogva nem tudhat még írni s olvasni, legnagyobb részük felnőtt korú (házas és özvegy) egyén. A foglalkozások részletes jegyzékét itt közöljük; a benne kitüntetett egyének csekély számánál fogva ugyan e jegyzékből következtetést vonni nem lehet, mindamellett érdekesnek tartjuk a Spanyolországba szakadt honfitársaink kis csoportjának ily tűzetes, szinte egyénenként való bemutatását.

52. sz. tábla. *Magyar honosok Spanyolországban, 1900. évben.*

Foglalkozás	nemházas		házas		özvegy		mindössze	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Lakatos	5	—	5	—	—	1	10	1
Molnár	—	—	1	—	—	—	1	—
Szabó	1	—	—	—	—	—	1	—
Villanyossági ipar	2	—	—	—	—	—	2	—
Órás	—	—	1	—	—	—	1	—
Kereskedelmi tengerész	1	—	1	—	—	—	2	—
Orvos	—	—	1	—	—	—	1	—
Fogász	—	—	1	—	—	—	1	—
Mérnök	—	—	2	—	—	—	2	—
Földbirtokos	—	—	—	—	1	—	1	—
Háztartásbeli családtag	—	6	—	10	—	—	—	16
Cseléd	—	1	—	—	—	—	—	1
Kereskedő, önálló	3	—	1	—	1	—	5	—
Kereskedelmi alkalmazott	—	—	2	—	1	—	3	—
Kereskedősegéd	1	—	—	—	—	—	1	—
Mechanikus	1	—	—	—	—	—	1	—
Napszámos	—	—	1	—	—	—	1	—
Foglalkozás nélküli gyermek	2	5	—	—	—	—	2	5
Tanuló	3	1	—	—	—	—	3	1
Ismeretlen foglalkozású	1	—	1	—	—	—	2	—
Összesen	20	13	17	10	3	1	40	24

Portugálban az 1900. évi népszámlálás alkalmával magyar honos nem találtatott; a szülőhely nem képezvén a feldolgozás tárgyát, nem lehet tudni, vajon Magyarországból bevándorlott egyének ott tartózkodnak-e.¹⁷⁸⁾

Franciaország Nyugot-Európa azon állama, melyben a magyarok száma a legnagyobb. Csakis 1890 óta vannak közzétéve erre vonatkozó adatok, a régibb népszámlálások együvé foglalják a magyarokat az osztrákokkal. Utóbbiak a két legújabb népszámlálás szerint körülbelül négyszer oly számosak, mint a magyar honosok s ezen arányból hozzávetőleg megbecsülhetjük a magyarok számát a régibb népszámlálások idejére is. A rendelkezésre álló adatok szerint élt Franciaországban: ¹⁷⁹⁾

	magyar honos	osztrák honos	együtt
1872	?	?	5.112
1876	?	?	7.498
1881	?	?	12.090
1886	?	?	11.817
1891	2.261	9.648	11.909
1896	2.068	8.884	10.952

Ezek szerint az utolsó évtizedben stagnálás állott be a Franciaországban élő magyar honosok tekintetében, de ugyanez jellemzi az osztrák honosok kivándorlását is. Ami földrajzi elterjedésüket illeti, az 53. sz. táblából kitűnik, hogy a Franciaországban élő magyarság hatvan százaléka Páris városában (ill. a Seine départementben) koncentrálódik, ahol számuk 1.374, illetve 1.294-re rúgott. Franciaország egyéb részeiben felette gyéren élnek hazánkfiak; aránylag számosabbak még az ország éjszakeleti részében, le egészen Svájcig, továbbá Alpes-Maritimes, Bouches du Rhône, Rhône, Yonne és Seine et Oise départementokban. Számuk azonban oly ingadozó, hogy abból következtetést levonni nem lehet.

A Franciaországban élő magyar honosok egyéni viszonyairól a nemen kívül nincsenek adataink; 1890-ben 873, 1896-ban 821 nő volt közöttük, vagyis 38·6 és 39·7 százalék. Ez az arány Páris városában is fennáll. Ami a társadalmi viszonyokat illeti, csak annyit tudunk, hogy Párisban, ahol a magyaroknak külön egyesületük is

¹⁷⁸⁾ A portugál statisztikai hivatal igazgatójának, Antonio Eduardo Villaça tanácsosnak értesítése.

¹⁷⁹⁾ Statistique de la France. Résultats généraux du dénombrement de 1876, Paris 1878. XXXIII. és 6. lap. — Dénombrement des étrangers en France. Résultats statiques du dénombrement de 1891. Paris 1893, 44—45. lap. — Résultats du dénombrement de 1896. Paris 1899, 108 és 250—261. lap.

53. sz. tábla.

Magyar honosok Franciaországban, 1890 és 1896. években.

Département neve	Összesen		Ezek kö- zött nő		Département neve	Összesen		Ezek kö- zött nő	
	1890	1896	1890	1896		1890	1896	1890	1896
Ain	11	—	6	—	Lot	3	—	1	—
Aisne	31	28	14	11	Lot-et-Garonne	4	4	—	1
Allier	2	6	—	3	Lozère	—	—	—	—
Alpes (Basses)	4	—	1	—	Maine-et-Loire	6	5	5	4
Alpes (Hautes)	—	—	—	—	Manche	6	1	5	1
Alpes-Maritimes	56	107	26	53	Marne	37	19	16	9
Ardèche	1	1	1	—	Marne (Haute)	9	2	2	—
Ardennes	36	22	16	9	Mayenne	1	—	1	—
Ariège	—	—	—	—	Meurthe-et-Moselle	21	14	9	7
Aube	22	8	8	3	Meuse	8	3	4	1
Aude	1	—	—	—	Morbihan	—	—	—	—
Aveyron	3	2	2	1	Nièvre	14	11	4	4
Bouches-du Rhône	39	47	17	19	Nord	27	24	3	5
Calvados	3	16	1	7	Oise	18	6	3	1
Cantal	—	—	—	—	Orne	1	—	1	—
Charente	6	20	—	—	Pas-de-Calais	11	8	3	3
Charente-Inferieure	14	10	3	4	Puy-de-Dome	5	8	2	3
Cher	11	8	5	4	Pyrénées (Basses)	1	8	1	3
Corrèze	3	—	—	—	Pyrénées (Hautes)	—	2	—	—
Corse	2	1	—	—	Pyrénées-Orientales	—	—	—	—
Côte-d'Or	19	30	6	6	Rhin (Haut) (Belfort)	1	4	—	1
Côtes-du-Nord	1	—	1	—	Rhône	33	41	12	19
Creuse	21	20	11	10	Saône (Haute)	8	6	2	4
Dordogne	6	13	5	9	Saône-et-Loire	9	2	5	—
Doubs	12	37	3	12	Sarthe	2	—	1	—
Drôme	9	7	1	2	Savoie	5	—	3	—
Eure	6	3	1	—	Savoie (Haute)	5	9	—	2
Eure-et-Loir	15	8	6	4	Seine	1.374	1.294	531	515
Finistère	1	1	—	1	Seine-Inferieure	22	19	9	6
Gard	10	7	2	4	Seine-et-Marne	12	5	4	2
Garonne (Haute)	1	—	1	—	Seine-et-Oise	51	36	29	20
Gers	10	1	—	1	Sèvre (Deux)	—	—	—	—
Gironde	34	13	16	3	Somme	19	5	9	1
Hérault	2	3	1	2	Tarn	1	1	1	1
Ille-et-Vilaine	—	6	—	3	Tarn-et-Garonne	4	9	2	4
Indre	4	2	1	—	Var	10	7	2	4
Indre-et-Loire	10	8	3	1	Vaucluse	3	2	1	1
Isère	22	12	4	5	Vendée	—	—	—	—
Jura	17	8	6	—	Vienne	7	1	3	—
Landes	—	—	—	—	Vienne (Haute)	3	1	1	1
Loir-et-Cher	1	—	—	—	Vosges	7	3	3	1
Loire	—	10	—	5	Yonne	43	26	17	8
Loire (Haute)	1	—	—	—					
Loire-Inferieure	1	7	—	4	Összesen	2.261	2.068	873	821
Loiret	22	10	10	3					

van, az intelligens elemek vannak túlsúlyban. A tulajdonképeni értelmiségen kívül az ipari és kereskedelmi keresetek vannak erősen képviselve. A vidéken élő magyarok társadalmi s kereseti viszonyairól jóformán semmit sem tudunk.¹⁸⁰⁾ Sajnos, hogy az 1901. évi népszámlálás eredményei eddig nincsenek közzétéve. Csak annyit tudunk, hogy magában Páris városában (tehát nem az egész Seine départementben) 1.306 magyar honpolgár élt, míg 1896-ban 1.187.¹⁸¹⁾

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Éjszaki-Európa.

Belgiumban csak az 1890. évi népszámlálás mutatta ki a magyar honosokat az osztrákoktól elkülönítve,¹⁸²⁾ 1900-ban ellenben az osztrákokkal egybefoglalva mutattattak ki. Létszámuk igen csekély, csak 274; provinciák szerint ekként oszlnak meg:

Anvers...	119
Brabant ...	101
Flandre occidentale ...	1
Flandre orientale ...	2
Hainaut ...	14
Liège ...	32
Limbourg ...	1
Luxembourg ...	—
Namur ...	4
összesen ...	274

Az osztrákok száma Belgiumban is körülbelül négyszer akkora, mint a magyaroké (1.153); ez az arány tehát némi támpontul szolgálhat a magyarok számának hozzávetőleges megbecslésére oly államokban, melyekben az osztrák és magyar honosok egy tételben vannak kimutatva.

¹⁸⁰⁾ Mint érdekes jelenséget megemlítjük, hogy Algirban is vannak magyar honosok; 1896-ban 74-re rúgott a számuk, még pedig:

Algir tartományban ...	7 férfi, 6 nő
Oran ...	52 „ 4 „
Constantine ...	2 „ 3 „

A férfiak közül Oranban 33 az idegen légióhoz tartozik. (V. ö. Résultats du dénombrement de 1896. Paris, 1899. 468—469. lap.)

¹⁸¹⁾ A francia statisztikai hivatal igazgatójának, Lucien March-nak szives közlése.

¹⁸²⁾ A népszámlálási munka egy tételben mutatja ki a magyar és osztrák honosokat, de a belga statisztikai évkönyv kettéválasztja őket. V. ö. Annuaire statistique de la Belgique. XXXII. kötet, 1902. 68. lap.

Németalföld legutóbbi (1900. évi) nagyszabású népszámlálási munkájában is egybeveti a magyarokat az osztrákokkal. Összes számuk az egész országban 555; a fentiek alapján a magyar honosok számát legfeljebb százra becsülhetjük. Az osztrák-magyar honosok eloszlása a következő:

	férfi	nő	együtt
Nordbrabant	13	11	24
Gelderland... ..	29	7	36
Zuidholland	116	74	190
Noordholland	125	76	201
Zeeland	2	—	2
Utrecht	20	8	28
Friesland	—	1	1
Overijssel... ..	3	1	4
Groningen	—	1	1
Drenthe	1	—	1
Limburg	39	28	67
összesen	348	207	555

Ezeknek legnagyobb része, t. i. 241 férfi és 145 nő a nagyvárosokban él, még pedig: Amsterdamban 117 férfi és 72 nő, Rotterdamban 79 férfi és 52 nő és Hágában 29 férfi és 17 nő.

Dánia statisztikája a régebbi évekre vonatkozólag semmi támogatást nem nyújt a magyarok számának megállapítására; népszámlálási munkáiban nemcsak a magyarok, de az osztrákok sincsenek külön kimutatva, hanem számos más állambeliekkel együtt egy „Vegyes” rovatba vannak együvé dobva. Csakis az 1901. évi népszámlálás alkalmával mutatták ki először a magyarországi születésű egyéneket, kiknek összes száma 128, még pedig:

	férfi	nő	együtt
Kopenhágában	23	12	35
a kisebb városokban... ..	30	8	38
a vidéken	32	23	55
összesen	85	43	128

Személyi viszonyaikról közelebbi adataink nincsenek, de földrajzi eloszlásukat kerületek szerint a következőkben mutathatjuk be: ¹⁸³⁾

Kopenhága városa	35	Aarhus	2
Kopenhága, kerület	19	Randers	17
Frederiksborg	2	Aalborg	7
Holbst	1	Thisted	1
Maribo	7	Viborg	3
Svendborg	5	Ringskóbing	6
Odense	2	Ribe	14
Vejle	7	Összesen	128

¹⁸³⁾ Az összes adatokat a dán királyi statisztikai hivatal igazgatójának, Falbe-Hansen V. doctor szíveségének köszönhetjük.

Nagy-Britanniára vonatkozólag kedvezőbbek a viszonyok. *Anglia* statisztikája 1871. óta mutatja ki a magyarországi születésű népességet s 1891. óta nem szerint is különíti el. Ez a népesség számra nézve nagyon csekély, 1871-ben 390, 1881-ben 441, 1891-ben 738 és 1901-ben 1.109 főre rúgott; közel két harmad része London városában él; ezenkívül csak az éjszaknyugati grófságokban élnek némileg számottevő mennyiségben. Földrajzi eloszlása grófságok szerint a következő:¹⁸⁴⁾

	1871	1881	1891	1901
London	231	247	471	750
South-Eastern-Counties	159	28	28	61
South-Midland „		11	19	54
Eastern „		4	11	25
South-Western „		7	2	13
West-Midland „		6	11	26
North-Midland „		5	12	6
North-Western „		91	106	88
Yorkshire „		28	46	44
Northern „		12	8	16
Monmouthshire és Wales		2	26	26
Összesen	390	441	738	1.109

Az 54. sz. táblában az Angolországban élő magyar eredetű lakosságot kisebb területi egységek szerint mutatjuk ki. Demographiai viszonyaik tekintetében a régiebb évekből csak a nemek eloszlásáról van tudomásunk; 1891-ben 501 férfi és 237 nő, tíz évvel később 790 férfi és 319 nő volt az angliai magyarok között, a nők aránya tehát 32, illetve 29% volt; a nők mindenütt jelentékeny kisebbségben voltak, így különösen London városában is, ahol 1891-ben 150, 1901-ben 217 nő találtatott.

A legújabb népszámlálás a magyarországi születésű népességet kor és családi állapot szerint is kimutatta; az előbbi felsorolás megfelelő adataiból látható, hogy a házások aránya csekély, különösen feltűnő pedig a férjes nők alacsony száma a házas férfiaknak kétszer akkora összege mellett. Nyilvánvaló, hogy a házas férfiaknak többlete családjuk hátrahagyásával ment Angliába keresetének javítása céljából s hogy ekként az Angliában élő magyar családok száma igen csekély. Az angolországi magyarság jellemző

¹⁸⁴⁾ Census of England and Wales for the year 1871. General Report Vol. IV. London 1873; 77. lap. U. az 1881-ről, Vol. III., XXVI. lap. U. az 1891-ről, Vol. III. XXXVI. lap. U. az 1901-ről ezen cím alatt: Summary tables, 260–281. l.

vonását a kereső korban álló nőtlen férfiak nagy száma (a 20-ik éven felül 358, a 15—20 évesek hozzászámításával 425) teszi; az össznépséggnek több mint harmadrésze (379 férfi és nő) a 25-ik és 35-ik életév között áll, s a gyermekek száma igen csekély (a 15-ik éven alul 38 fiú és ugyanannyi leány).

A részletes adatok a következők:

	Nemházas		Házias		Özvegy		Összesen		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	együtt
0—10	24	29	—	—	—	—	24	29	53
10—15	14	9	—	—	—	—	14	9	23
15—20	67	23	—	3	—	—	67	26	93
20—25	120	32	6	18	—	2	126	52	178
25—35	189	25	105	57	—	3	294	85	379
35—45	26	7	105	62	7	7	138	76	214
45—55	12	6	55	12	3	1	70	19	89
55—65	6	3	26	3	6	8	38	14	52
65—75	3	—	2	4	4	1	9	5	14
75—85	2	—	3	—	4	4	9	4	13
85-ön túl	—	—	1	—	—	—	1	—	1
Összesen:	463	134	303	159	24	26	790	319	1.109

Nagyérdekűek az angol népszámlálási munkának azon adatai is, melyek a magyarországi születésű népséggnek foglalkozására vonatkoznak. Az igen részletes felsorolást alább csak némi összevonásokkal közöljük. Látjuk belőle, hogy a magyarok között túlnyomók az iparosok, közöttük különösen a szabó-ipar, a vendéglős-ipar, a gép- és fém-ipar van erősebben képviselve. Sajnos, hogy a foglalkozásokon belül a foglalkozási viszony nincs kitüntetve; mégis azt a benyomást nyerjük az adatokból, hogy az önálló iparosok és kereskedők száma igen csekély lehet s kivándorlottjaink legnagyobb része az iparban és kereskedelemben mint segéd vagy munkás nyer alkalmazást. Az értelmiségi foglalkozásokhoz kevés egyén tartozik; legtöbb itt a zenész, kik alatt kétségtől czigány-zenészeink értendők. A részletes adatok a következők:

	férfi	nő		férfi	nő
Közigazgatás	1	—	Cseléd, szolga	24	29
Egyházi személyzet	5	2	Szakács	8	2
Ügyész	1	—	Mosónő	—	1
Orvos	1	—	Kereskedő	38	—
Tanszemélyzet	8	3	Üzleti szolga	32	1
Író	6	—	Bank és biztosításügy	11	—
Mérnök	3	—	Száraz közlekedés	8	—
Festő, szobrász	7	—	Hajózás	18	—
Fényképész	4	—	Mezőgazdasági munkás	2	—
Zenész, énekes	39	5	Fémek feldolg., gépgyártás	30	—
Színész	7	5	Ékszerész, aranyműves és	—	—
Mutatványos	4	6	kereskedő	14	—
Szállodai személyzet	16	1	Műszerész	4	—

54. sz. tábla.

Angliának magyarországi születésű lakossága 1881–1901. években.

Grófság	1881	1891	1901	Grófság	1881	1891	1901
London.	247	471	750	Éjszaki középgrófságok	5	12	6
Délkeleti grófságok	28	26	61	Leicestershire ...	1	1	—
Surrey ...	5	9	10	Rutlandshire ...	—	—	—
Kent ...	3	4	15	Lincolnshire ...	3	9	2
Sussex ...	2	10	21	Nottinghamshire ...	1	1	3
Hampshire ...	17	3	9	Derbyshire ...	—	1	1
Berkshire ...	1	—	6	Éjszaknyugati grófságok	91	106	88
Déli grófságok	11	19	54	Cheshire ...	22	3	7
Middlesex ...	7	15	45	Lancashire ...	69	103	81
Hertfordshire ...	1	—	—	Yorkshire	28	46	44
Buckinghamshire ...	—	1	1	Éjszaki grófságok	12	8	16
Oxfordshire ...	—	2	4	Durham ...	1	4	12
Northamptonshire ...	—	1	1	Northumberland ...	10	2	4
Huntingdonshire ...	—	—	—	Cumberland ...	1	2	—
Bedfordshire ...	1	—	1	Westmorland ...	—	—	—
Cambridgeshire ...	2	—	2	Monmouthshire és Wales	2	26	26
Keleti grófságok	4	11	25	Monmouthshire ...	—	2	13
Essex ...	2	9	18	Glamorganshire ...	2	23	10
Suffolk ...	2	2	7	Carmarthenshire ...	—	—	—
Norfolk ...	—	—	—	Pembrokeshire ...	—	—	—
Délnyugati grófságok	7	2	13	Cardiganshire ...	—	—	1
Wiltshire ...	—	1	1	Brecknockshire ...	—	—	—
Dorsetshire ...	1	—	1	Radnorshire ...	—	—	—
Devonshire ...	4	1	4	Montgomeryshire ...	—	—	—
Cornwall ...	2	—	2	Flintshire ...	—	—	—
Somersetshire ...	—	—	5	Denbighshire ...	—	—	1
Nyugati középgrófságok	6	11	26	Merionethshire ...	—	—	—
Gloucestershire ...	3	3	10	Carnarvonshire ...	—	—	—
Herefordshire ...	—	—	4	Anglesey ...	—	1	1
Shropshire ...	—	—	—	Összesen	441	738	1109
Staffordshire ...	3	—	2				
Worcestershire ...	—	4	1				
Warwickshire ...	—	4	9				

	férfi	nő		férfi	nő
Villanyos berendező	13	1	Posztókereskedő	6	—
Házberendező ipar	10	—	Szabó	110	17
Műasztalos	29	—	Czipész	28	—
Egyéb faipar	26	—	Egyéb ruhaipar	14	16
Úveges	1	—	Fodrász, borbély	37	—
Vegyészeti ipar	5	—	Élelmезési ipar	24	—
Szűcs	13	1	Vendéglősipar	57	5
Timár, nyerges	5	—	Dohánygyártó	3	—
Papiripar	3	—	Vegyес foglalkozások ..	19	—
Nyomdász, könyomdász ...	7	—	Vagyonából élő	21	8
Könyvkötő, könyvkereskedő	2	—	Fogl. nélk. 10 éven felül ...	37	186
Textilipar	5	1	„ „ „ „ alul	24	29
			Összesen	790	319

*Skótországban*¹⁸⁶⁾ 1871-ben 6, 1881-ben 71 s 1891-ben 41 magyarországi születésű egyén élt, közte volt 8 brit honos (4 férfi, 4 nő) és 33 idegen honos (21 férfi, 12 nő); az utóbbiak között 5 egyén (1 férfi, 4 nő) húsz évnél fiatalabb volt, a többi idősebb. Az 1901. évi népszámlálás a honosságot részletezte; összesen 39 magyar honos élt Skótországban, közte 19 férfi és 20 nő. Tizenöt évnél fiatalabb volt 5 fiú s 10 leány, 15 évnél idősebb 14 férfi és 10 nő. Tüzetesebb adatok nem állnak rendelkezésre.

*Irország*¹⁸⁶⁾ csak 1881-ben mutatta ki a magyar születésű lakosságot külön: mindössze 8 egyént (4 férfi, 4 nő, valamennyi felnőtt korú); 1891-ben az osztrákokkal együtt 35 férfit és 15 nőt részletez. 1901-ből adatok még nem állnak rendelkezésre, de látható az idézett számokból, hogy Irországnak kivándorlóinkra nézve semmiféle jelentősége nincs.

Skandinávia is alig játszik szerepet nemzetközi népcserénk ügyében. *Svédországban*¹⁸⁷⁾ 1890-ben mindössze 29 oly egyént irtak össze, ki Magyarországon született, közte 19 férfit és 10 nőt; ezek azonban 4 férfinak kivételével, ki magyar honosságát megtartotta, már mind svéd alattvalók voltak s így nemzetünkre nézve elveszetteknek tekinthetők. *Norvégiában*¹⁸⁸⁾ ugyanakkor 8 magyaror-

¹⁸⁶⁾ Eighth Decennial Census of the Population of Scotland taken 3. April 1871. Vol. II. Edinburgh 1874. 193. lap. — Ninth Decennial Census of the Population of Scotland taken 4. April 1881. Vol. II. Edinburgh 1883. 345., 355. és 391. lap. — Tenth Decennial Census of the Population of Scotland taken 3. April 1891. Vol. II. Part. I. 300. és 309. lap. — Eleventh Decennial Census of the Population of Scotland taken 31. March 1901. Glasgow 1903. Vol. II., LIV. lap.

¹⁸⁶⁾ Census of Ireland. 1881. Part. II. Dublin 1882., 132. lap. — Census of Ireland 1891. Summary tables. Dublin 1892. 32. lap.

¹⁸⁷⁾ Bidrag till Sverige officiella Statistik. a) Befolkingsstatistik. Ny följd. XXXII. 3. Stockholm 1895. 90. lap.

¹⁸⁸⁾ Norges officielle Statistik. Tredie Raekke. No 278. Folketaellingen i Kongeriget Norge 1. Januar 1891. Kristiania 1897. 44. lap. — 1900-ra vonatkozólag a

szági születésű egyén élt; 1900-ban 16-ra rúgott ezeknek száma, kik közül 10 férfi és 6 nő volt, két gyermek kivételével mind felnőtt egyének. Közülök 10 magyar állampolgárnak vallotta magát, egy megszerezte a norvég honosságot s két gyermeke is új hazájának kötelékébe való, 1 német alattvaló s kettőnek honossága nem volt megállapítható. Többnyire iparosok és kereskedők, de van közte színész, zenész és szobrász is. Magyar nevű egyén csak egy van közöttük.

Végül még **Oroszországról** kellene szólanunk, sajnos azonban, hogy az itt még 1897-ben megejtett első rendszeres népszámlálás részletes eredményei máig sincsenek közzétéve. Illetékes helyről vett értesülés szerint a magyarországi születésű lakosság száma nem is fog megállapíthatni, mivel a szülőhely szerinti részletezésben Magyarország Ausztriával együtt fog szerepelni, adatai tehát ránk nézve hasznavehetetlenek lesznek. Készül ugyan a magyarajkú lakosság részletezése nem és kor szerint, de ennek eredményei is csak 1905-ben fognak közrebocsáttatni. Némi csekély adataink vannak *Finnországból*,¹⁸⁹⁾ amelynek nagyobb városaiban 1890-ben 29, 1900-ban 53 magyar és osztrák állampolgár iratott össze, (közte 31 férfi s 22 nő), de sem azt nem tudni, hogy ezek közül mennyi a magyar honos, sem egyéb részleteket személyi viszonyaik felől nem ismerünk. A finn egyházi anyakönyvek szerint 1900-ban csak két férfi élt az országban, ki Magyarországon született.

Ennyiben állnak azon adatok, melyek az Európa különböző részeiben élő magyarországi származású népességről rendelkezésre állanak. Sajnos, nem sok az egész, de egyik-másik irányban mégis némi fényt derítenek azon életviszonyokra, melyek között hazánkból elszakadt honfitársaink ott élnek.

norvég statisztikai hivatal igazgatója, Kiaer A. N. rendelkezésünkre bocsátotta a Norvégiában összeírt magyarok lajstromát, összes személyi adataikkal együtt.

¹⁸⁹⁾ Suomenmaan Virallinen Tilasto. VI. Väkiluvun-tilasto. Helsingissä 1893. 97 lap. — 1900-ra vonatkozólag a finn statisztikai hivatal igazgatójának, Hjelt Ágostnak szíves közlése.

Tizedik szakasz.

Az amerikai magyarság.

HARMINCZNEGVEDIK FEJEZET.

Az Egyesült-Államokban élő magyarok száma és nemzetiségi viszonyai.

Miként tudjuk, a magyarországi kivándorlás nagy áradata az éjszak-amerikai Egyesült Államok felé hömpölyög, ahova eddig százezrével vándoroltak ki honfitársaink. Már csak ez okból is kíváncsinos tudni, hogy mennyire rög voltaképen az Egyesült-Államokban élő magyar eredetű népesség. A nézetek erre vonatkozólag eltérők s a kétszázezettől ötszázezerig, nyolczszázezerig, sőt millióig ingadoznak. Hogy ezek az utóbbi nézetek mennyire túlzottak, ki fog tűnni alábbi fejtegetéseinkből, melyek az amerikai népszámlálások és a bevándorlási statisztika eredményein épülnek fel.

Az amerikai népszámlálások csak 1870 óta tüntetik fel az Egyesült-Államokban élő magyarországi születésű, tehát onnan bevándorolt népességet; ennek száma volt:¹⁹⁰⁾

1870-ben	3.737
1880-ban	11.526
1890-ben	62.435
1900-ban	145.815

Az utolsó évben eszerint az Egyesült-Államok 76 millióra rög lakosságának két tized százaléka volt magyarországi születésű, míg az előző évtized végén egy tized; ez magában véve nem nagy arány, de a húsz vagy harmincz év előtti állapothoz képest mégis rendkívül gyors és nagymérvű emelkedésnek nevezendő. A négy népszámlálási évben talált magyarok létszáma egyúttal a kivándorlás nagyságát is tanúsítja és ez utóbbi statisztikájával egybevetve több

¹⁹⁰⁾ Census Reports, Volume I. Twelfth Census of the United States, taken in the year 1900. Population. Part I. Washington 1901. Továbbá: Quarterly Report 1890—91. Nr. 3. 618. lap és 1892—93. Nr. 2, 474—505. lap.

megjegyzésre ad alkalmat. A kivándorlások statisztikájából tudjuk, hogy az Egyesült-Államok 1861-től 1870-ig csak 488 magyarországi kivándorlót mutattak ki, az 1870-iki népszámlálás azonban már közel 4000-re tette a Magyarországon született azon egyének számát, kik az Unió területén élnek. Tudjuk ugyan, hogy az ötvenes években szabadságharcunk számos alakja keresett Amerikában új otthont, ahol egész magyar telepeket (mint Uj-Buda, Jowa államban) létesítettek; de az akkori emigránsok közül már nem sokan lehettek életben húsz év múlva, amidőn az amerikai census 3.737 magyart mutatott ki,¹⁹¹⁾ s így mindenestre már a hatvanas években is jóval erősebbnek kellett az amerikai áramlatnak lennie, mint a minőnek a hivatalos adatokból felismerhető.

A reá következő tíz év alatt a kivándorlási statisztika szerint 13.475 hazánkfiá telepedett le az Egyesült-Államokban. A már előzőleg ott talált magyarokkal együtt, tekintetbe véve az évtized elhalálózásait, az 1880. évben mintegy 12.000-re lehetne becsülni az ott élő magyarokat, amely összeg a népszámlálás kimutatta 11.526 lélekkel eléggé egyezik s egyúttal arra is utal, hogy ezen idő alatt (1880 előtt) a kivándorlottaknak csak igen csekély része térhetett hazájába vissza.

Idáig a népszámlálás eredményei a vándorlások statisztikájával meglehetősen egybevágóak. A következő évtizedről ez már nem állítható. 1881-től 1890-ig 136.562 magyar vándorolt be az Unióba; e nagy szám az 1880-ban talált magyarországiakhoz hozzáadva, (s levonásba hozva az időközi elhalálózások hozzávetőleges számát), az 1890. évre máris mintegy 110.000 főnyi magyarországi születésű lakosságot eredményezne.¹⁹²⁾ Az ez évi népszámlálás azonban

¹⁹¹⁾ Az 1850. és 1860. évi népszámlálások alkalmával magyarokat nem mutattak ki.

¹⁹²⁾ Ezen becsülést, melyet első ízben „A magyarok kivándorlása Amerikába” cz. dolgozatomban közöltem („Közgazdasági Szemle” XX. évf. 50. lap) Hegedűs Loránt hasonczímű munkájában (37—39. lap) hosszasan bonczolgatja s azon eredményre jut, hogy ezen szám alacsony, mert a magyarok száma legalább kétszázezer, talán negyedmillió is. Erre vonatkozólag e helyen csak annyit akarok megjegyezni, hogy ezen számításomnak — mint a czikk szövegéből kitűnik — nem egy fix összeg megállapítása, hanem annak kimutatása volt a célja, hogy az 1890. évi amerikai népszámlálás által kimutatott lélekszám nem lehet helyes; ezért mondtam, hogy az ott előadott s fentebb itt is közölt számítási művelet „az 1890. évre mintegy 110.000 főnyi magyarországi születésű lakosságot eredményezne”; az ez évi népszámlálás azonban csak 62.435 lelket talált.” Szükségesnek tartom itt továbbá hangsúlyozni, hogy az Egyesült Államok népszámlálásainak itt (és régebbi

csak 62.435 lelket talált. Mintegy 48.000 főnyi hiánnyal van tehát itt dolgunk, melyről nem tudhatni, a felvétel hiányosságából ered-e, avagy annyi magyar kivándorló ismét visszatért volna Amerikából. A m. kir. központi statisztikai hivatal által gyűjtött adatok szerint 1880-tól 1890-ig Abauj-Torna, Zemplén, Sáros, Szepes és Liptó vármegyékbe mintegy 18—19.000 ember tért vissza Amerikából.¹⁹³⁾ Kétségtelen, hogy e szám a tényleges visszavándorlásnál jóval kisebb, kétségtelen továbbá az is, hogy más megyék is résztvettek a ki- és visszavándorlás mozgalmában, (így Borsod, Gömör, Trencsén, Moson, Sopron stb.); mindazáltal alig tételezhető fel, hogy a tényleges visszavándorlás oly tömegesen történt volna, a minőt az amerikai census és a kivándorlási statisztika különbözete szerint feltételeznünk kellene. A mutatkozó eltérés tehát pozitív magyarázatot nem találhat. Annyi azonban kétségtelen, hogy a tulajdonképeni magyar elem már 1890-ben is 62.000 főnél jóval erősebb volt, mert honfitársainknak Amerikában született gyermekei — az első nemzedékben okvetlenül — a magyarsághoz számíthatók. De világos az is, hogy azon nézetnek, mely már akkor is fél millióra tette az Amerikában élő magyarok számát,¹⁹⁴⁾ semmiféle pozitív alapja nincs.

Még nagyobb különbséget találunk a következő évtizedre vo-

 munkámban is) közölt adatai *nem a bevándorlottak nemzetiségére, hanem szülőhelyére* („foreign born population, country of birth“) vonatkoznak, erre tehát nem igen mondható, hogy „a hatóságok erős amerikaizáló hajlandója“ befolyásolhatta volna, és hogy „a tótok egy része nem is tudta magát magyarnak vallani“ (Hegedüs). Csakis a bevándorlási statisztika különböztet meg nemzetiségeket, s ott a magyarországi német tényleg a németek között, a magyarországi oláh a románok között van kimutatva (lásd erre vonatkozólag e munka 155. lapját); a népszámlálás ellenben az idegenek szülőhelyét (országát) kérdezte s így természetesen ki kell hogy essenek a magyar fogalom alól „magoknak a magyaroknak gyermekei, unokái“, kik már Amerikában születtek, de *egyelőre* még „mind igaz veszteségeink“; sajnos, hogy csak *egyelőre*, hiszen maga Hegedüs mondja, hogy „a második nemzedék elamerikaisodása oly gyorsan megy, mint a szemfényvesztés“ (35. lap). Megjegyzem e helyen még, hogy 1904. évi január 1-étől kezdve az Egyesült Államok bevándorlási statisztikáját is a Census Bureau fogja készíteni, minek folytán a két statisztika között meg lesz az eddig nélkülözött összhang. „An immediate advantage of the transfer will be the harmonizing of the tables showing the country of the immigrant's birth with the Census tables showing birthplace of the foreign born“. (Bureau of the Census. Report of the Director to the secretary of Commerce and Labor. Washington 1903. 11. lap.)

¹⁹³⁾ Magyar Statisztikai Közlemények. I. kötet, 71* lap.

¹⁹⁴⁾ A Pallas Nagy Lexikona, I. kötet, 547. lap.

natkozólag. Az Egyesült Államok statisztikája szerint ezen évtized folyamán körülbelül 370.000 magyarországi alattvaló vándorolt ki, s ha figyelembe is vesszük, hogy a kivándorlóknak 20—25 százaléka másod- vagy harmadízben megy ki Amerikába, tehát tulajdonképpen nem szaporítja a kivándorlottak számát (l. a 67. lapon), mégis mintegy 280.000 kivándorló marad az 1891—1900. évekre. Másrészt a német kikötők feljegyzései szerint ugyanakkor 192.000 magyar ment az Egyesült-Államokba (l. a 78. lapon) s ha ehhez a a belga és németalföldi kikötőkben hajóra szállott kivándorlóinkat egész összegben, tehát maximális értékben, hozzávesszük (l. a 68. lapon), 275.000 főt nyerünk, mint a hazánkból az Egyesült-Államokba kivándorlott véreinket, kikből azonban a 20—25 százalék újbólkivándorlót szintén leütvé, kerek számmal 200.000-ben állapíthatjuk meg a kérdéses összeget, ugyanannyira, amennyire az amerikai kivándorlás által sújtott országrészeknek 1891—1900. évi tényleges népvesztése is rúg (l. a 41—43. lapon). Ha már most számításba vesszük az időközben elhaltakat, valamint a hazájukba végkép visszatérteket, akiknek aránya együttvéve legfeljebb 30%-ra tehető, akkor a magyarságnak 1890-től 1900-ig újabb bevándorlások által való tényleges szaporulatát az amerikai statisztika alapján mintegy 250.000, a kikötők adatai szerint ellenben körülbelül 170.000 főre becsülhetjük, úgy, hogy 1900-ban 310.000, illetve 230.000 magyarországi születésű egyénnek kellett volna az Egyesült-Államok területén élnie. A népszámlálás azonban, mint említők, csak 145.815-ben állapította meg e számot, a két forrás eredményei között tehát óriási űr tátong, melyet kitölteni, ill. eltüntetni nem vagyunk képesek. Felmerül az a gyanú, hogy az Egyesült-Államok területén élő magyarok egy része az osztrákok között van kimutatva, de ezt a gyanút a statisztika adatai nem igazolják, mivel az osztrák kivándorlókra s az Unióban élő osztrákokra vonatkozó adatok egymással egészen összhangban állanak.

A fentebbiek alapján az Egyesült-Államok területén élő, *magyarországi születésű egyének számát* az 1900. évre vonatkozólag — eltérőleg a népszámlálás eredményeitől — *harmadfél-, vagy három-százezerre* becsüljük. E számban nem foglaltatnak benn a bevándorlott magyar honosoktól Amerikában született gyermekek, kik az első nemzedékben kétségtől még a magyarsághoz számítandók. Az amerikai statisztika erre vonatkozólag is közöl érdekes adatokat; kimutatja ugyanis a népesség szülőhelyén kívül az „*idegen származást*” is (foreign parentage), még pedig azon az alapon, hogy az

állam területén élő lakosok *szülei* milyen országból valók. Ez alapon a külföldi eredetű népesség természetesen sokkal nagyobb lesz, mintha tisztán csak az idegen országokban született lakosokat tekintjük idegeneknek; utóbbiaknak száma az Egyesült-Államok egész területén 10,460.085, míg az idegen származású egyének száma 26,198.939, vagyis az összes népességnek 34.3 százaléka. Ez alapon sikerül kimutatni, hogy az Egyesült-Államok területén született, tehát látszólag már nem idegen népességnek jelentékeny része külföldi bevándorlók ivadéka, egy másik rész pedig külföldiek és bennszülöttek között kötött házasságokból ered, tehát így mély bepillantást nyerhetünk a bevándorlottak és a bennszülött népesség keverődésének nagy jelentőségű folyamatába. Szemügyre véve már most a magyarországi lakosság ezen keverődési és származási viszonyait, úgy látjuk, hogy míg a népszámlálás a Magyarországon született s így onnan az Unióba bevándorlott lakosság számát 145.815-re teszi, addig 235.000-re rúg azoknak száma, kik mindkét vagy egyik szülőjük után magyarországi származásúaknak tekinthetők. Az Egyesült-Államok területén ugyanis 210.300 egyén él, kinek atyja és anyja magyarországi; ezek közül 66.727 már az Unióban született, míg 143.573 egyebütt, nyilván Magyarországon, aminthogy számuk is majdnem teljesen egyezik a Magyarországon született egyének létszámával. Kiderül továbbá, hogy az Egyesült-Államokban 4.950 egyén él, ki magyar apától és amerikai anyától, továbbá 1.141, aki amerikai apától és magyar anyától született, még pedig kevés kivétellel Amerikában; végül összeíratott 10.037 egyén mint magyar apák és idegen (nem amerikai) anyák gyermeke és 8.572 egyén mint idegen (nem amerikai) apák és magyar anyák ivadéka.

Ezek alapján az Egyesült-Államok területén élő és mindkét vagy csak egyik szülője révén magyarországi származású népesség száma ekként állapítható meg:

				összesen	közülök született	
					Amerikában	egyebütt
magyar apától s magyar anyától származott				210.300	66.727	143.573
magyar	"	amerikai	"	4.950	4.899	51
amerikai	"	magyar	"	1.141	1.132	9
magyar	"	idegen	"	10.037	nincs	
idegen	"	magyar	"	8.572	részletezve	
mindössze				235.000		

Miként látható, az ezen alapon felállított számítás közel kétharmadrésszel nagyobb összeget eredményez, mint ha a Magyarországból eredő népességet tisztán csak szülőhelye szerint mutatjuk ki.

Ha már most arra a fentebb kifejtett álláspontra helyezkedünk, hogy a Magyarországból bevándorlottak száma az amerikai népszámlálásban megbízhatatlans az abban kimutatott 145.000 fővel szemben 250—300.000-re tehetjük az oda tényleg bevándorlottak számát, akkor ezeknek Amerikában született ivadékaival együtt az **1900. év végén az Egyesült-Államokban élő összes magyarországi származású népesség számát 4—500.000-re becsülhetjük.** Ekkora az az összeg, melylyel nemzetünk az Unió népességét 1900-ig gyarapította; de egyúttal ez az a maximális szám is, melynél nagyobbbat semmiképen el nem fogadhatunk, hacsak minden alapot nélkülöző merő találgatásokba nem akarunk bocsátkozni.¹⁹⁵⁾ (Nagyon természetes, hogy 1900 óta ez a szám lényegesen emelkedett.)

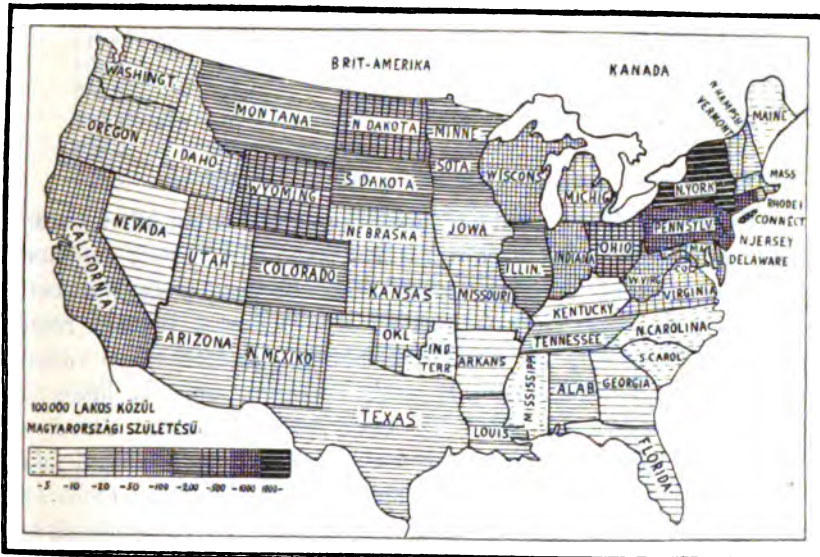
Az Egyesült-Államokban élő magyarok földrajzi eloszlását illetőleg a hivatalos népszámlálások eredményeire vagyunk utalva, bár azokat, mint említettük, alacsonyabbaknak tartjuk a valóságnál. Ez eredményekből, melyeket az 55. sz. táblában közlünk, látható, hogy

¹⁹⁵⁾ A „Budapesti Hírlap“ 1902. évi április 28-iki (116.) számában „Az amerikai magyarok“ cím alatt közölt vezércikkében „az amerikai kivándorlási bizottság adatai“ (?) alapján 744.000 lélekre (helyesebben 757.000-re) teszi az Unio 12 államában élő honfitársaink számát. Bár ez az adat a fentebbi fejtegetésünk alapján szembetűnőleg téves, mégis ide igtatjuk e cikk főbb adatait mint annak jelét, hogy mennyire túlzott adatok kerülnek forgalomba:

Állam	magyar	tót	horvát szlapon	szerb ruthén	összesen
New-York	65.000	35.000	8.000	9.000	117.000
Ohio	28.000	5.000	2.000	8.000	43.000
New-Jersey	28.000	40.000	2.000	8.000	78.000
Illinois	6.000	20.000	9.000	5.000	40.000
Pennsylvania	25.000	300.000	55.000	8.000	388.000
Connecticut	18.000	20.000	2.000	2.000	42.000
Rhode Island	3.000	2.000	1.000	—	6.000
California	1.500	1.000	4.000	10.000	16.500
Missouri	1.500	5.000	3.000	1.000	10.500
Indiana	1.500	2.000	2.000	1.000	6.500
Minnesota	1.000	—	2.000	1.000	4.000
Michigan	1.500	1.000	2.000	1.000	5.500
12 állam együtt ...	180.000	431.000	92.000	54.000	757.000

Ezen számban még nem volnának benne a Magyarországból kivándorolt németek, valamint az Unió többi államaiban lakó magyar kivándorlók. Ugyanez a cikk a Kanadában lakó honfitársaink számát 40.000-re teszi, tehát több mint tiz-szerannyira, amennyi magyar letelepülőt az ottani magyarok maguk felvesznek (l. a 88. lapon.)

honfitársaink leginkább az Unió északkeleti államaiban telepednek le. Kivándorlóink, mint tudjuk, (lásd a 83. lapon), leginkább a keleti kikötővárosokban (főleg New-Yorkban) kötnek ki s onnan szélednek el az Unió különféle részeibe; zömük azonban nem távozik messze az Atlanti-óceántól s csak kisebb rajok telepedtek le az Egyesült-Államok éjszaki és középső tájain; de nincs állam, melyben legalább néhány magyar ember ne élne. A magyarság zöme — az összes népességnek több mint kétharmad része, — Pennsylvania, New-York, Ohio és New-Jersey államokban található, az elsőben 47.393, a másodikban 37.168, a két utóbbiban 16.463 és 14.913 egyén.

11. sz. Az Egyesült-Államok magyarországi születésű népessége 1900-ban.

Néhány ezer él még a velők közvetlenül szomszédos államokban: Illinoisban 6.734, Connecticutban 5.692, Indianában 1.379, ellenben Massachusettsben, New-Hampshireben, Vermontban, Columbiában és Maineben feltűnően kevés a magyar bevándorlott. Odább nyugat felé aránylag kevés magyar megy; csak Éjszaki-Dakotában (1.327), Minnesotában (2.182) és Wisconsinban (1.123) tömörülnek még nemileg, a többi államokban legfeljebb egyes nagyobb városokban telepedtek le figyelmet érdemlő számban.

A 11. sz. rajzban feltüntetjük az egyes államokban tartózkodó honfitársainkat, az állam népszámához viszonyítva. Bármily jelen-

tékeny is kivándorlottjaink száma, mégis csak négy állam van, melyben ez a viszony nagyobb, t. i. fél százaléknál magasabb; ezek ugyanis New-York, ahol százezer lakóra 1.639, New-Jersey, ahol 792, Pennsylvania, ahol 752 és Connecticut, ahol 687 magyarországi bevándorló jut. Ezek egyuttal azon államok is, melyekben a magyarság az újabb időben legerősebben tömörült. Az alábbi felsorolásban közöljük a magyarság létszámát 1870-től 1900-ig azon államokban, melyek a magyarság góczpontjául tekinthetők:

	1870	1880	1890	1900
Pennsylvania	144	1.168	24.901	47.393
New-York	709	4.440	15.598	37.168
Ohio	234	1.477	5.431	16.463
New-Jersey	85	272	3.417	14.913
Illinois	420	691	3.126	6.734
Minnesota	209	356	1.256	2.182
Dakota (North és South) ...	3	64	513	1.748
Indiana	36	77	436	1.379
Wisconsin	237	447	486	1.123

Ebben a kilencz államban lakik honfitársainknak kilencz tized-része; harmincz évvel ezelőtt 2.077 lélek, ma 129.103, valójában ennél is jóval több. A lakosságnak ezen eloszlását nagyban befolyásolják a nagyobb városok, melyek a kivándorlók tetemes részét magukhoz vonzzák s így a külföldi lakosság góczpontjaivá válnak. Magában New-Yorkban ma már 31.516 magyar eredetű lakos él, közel húszszerrel több, mint tíz évvel ezelőtt; utána Cleveland (Ohióban) a legnépesebb magyar telep, 9.558 magyarországi lakóval. Felette jelentékenyek még Chicagó 4.946, Passaic (New-Jerseyben) 3.602, Bridgeport (Connecticutban) 3.172, Philadelphia 2.785, Pittsburg 2.124 és Johnstown 2.017 magyar lakóval (utóbbi három Pennsylvaniában). Az 56. sz. táblában kimutatjuk a jelentékenyebb városok magyarországi születésű népességének gyarapodását az utolsó harmincz év alatt. A száznál több magyar lakóval bíró nagyobb városok neveit pedig államonként csoportosítva, itt közöljük:

New-York: New-York 31.516, Yonkers 1.387, Buffalo 215, Binghamton 181, Syracuse 124.

Pennsylvania: Philadelphia 2.785, Pittsburg 2.124, Johnstown 2.017, Mc Keesport 806, Scranton 561, Alleghany 560, Wilkesbarre 364, Reading 259, Allentown 210.

New-Jersey: Passaic 3.602, Trenton 1.494, Newark 1.325, Bayonne 541, Paterson 317, Elizabeth 233, Jersey City 136.

Ohio: Cleveland 9.558, Youngstown 1.031, Toledo 647, Dayton 102.

Connecticut: Bridgeport 3.172.

Illinois: Chicago 4.946, Joliet 153.

Maryland: Baltimore 155. — *Massachusetts*: Boston 330.

Indiana: South Bend 733, Indianapolis 138.

Wisconsin: Milwaukee 381. — *Tennessee*: Nashville 150.

Minnesota: St. Paul 659, Minneapolis 581.

Montana: St. Louis 561, Kansas City 118.

Nebraska: Omaha 253. — *Colorado*: Denver 179.

California: San Francisco 315, Oakland 128.

Egyes államokban a magyarság nemcsak a nagy városokban, de azokon kívül is igen sűrűn él. Ezek közül Pennsylvania jár elől, ahol a nagyvárosokon kívül a kisebb városokban és községekben mintegy 37.000 magyar lakik, főleg a nagy kőszénbánya-vidéken és gyártelepeken.

Az utolsó harmincz év alatt a magyarok száma leginkább Pennsylvaniában, Ohióban, New-Jerseyben és New Yorkban emelkedett, ellenben azon államokban, melyeket a magyarság főleg az ötvenes években keresett fel nagy előszeretettel, t. i. Wisconsin, Jowa, Michigan, California, Missouri, Texas, Tennessee és Kentucky államokban a magyarság azóta csak csekély mértékben gyarapodott. Akkor emigránsaink az Egyesült-Államok belsejébe húzódtak, ahol mezőgazdasági vállalkozásokra alkalmasabb volt a tér; akik akkor kivándoroltak, mind a műveltség magas fokán álló férfiak voltak, kik szakértelemmel megindított nagyobb vállalkozások által igyekeztek jövőjüket megalapítani s a magyar névnek tiszteletet, becsületet szereztek. Ma kivándorló munkásaink s napszamosaink ezrei meg ezrei a keleti államok nagyvárosait s egyes bányavidékeiket lepik el, ahol nyers testi munkával szerzik meg kenyerüket; intelligens vállalkozó szellem, mely a Nyugat kevésbé taposott földjén kísértené meg szerencsáját, csak elvétve akad. S így a kivándorlók helyi eloszlása lényegesen összefügg a kivándorlás folyamatának alakulásával s azon feltűnő elválózással, mely ez utóbbiban felismerhetővé válik.

Kivándorlóinknak földrajzi eloszlását élénken világítja meg az Egyesült-Államok bevándorlási statisztikája 1896 óta, amióta kimutatja, hogy a bevándorlottak az Unió mely államaiban telepedtek le. Ezek a viszonyok későbbi elvándorlás folytán változhatnak ugyan, de nagyjából mégis hű képet adnak honfitársainknak egyes

államokban való tömörüléséről, s a többi államokban való szétszóródásáról. Az 57. sz. táblában tüzetesen mutatjuk ki az utolsó hat év erre vonatkozó adatait. Ezen adatokat természetesen ugyanazon elővigyázattal kell fogadnunk, melyre — az ismételt ízben kívándorlókra s visszatérőkre való tekintetből — már fentebb ráutaltunk. Ezek az adatok is igazolják, hogy kívándorlóinknak mintegy fele Pennsylvaniába megy, egy heted New-York államban állapodik meg, egy tized New-Jerseyben s valamivel kevesebb Ohióban és Illinoisban. Az utolsó hat év alatt számbavett 290 470 magyar, tót, horvát és ruthén bevándorló közül ugyanis 141.845 ment Pennsylvaniába, 43.641 New-Yorkba, 28.174 New-Jerseybe, 23.486 Ohioba, 16.343 Illinoisba és 8.518 Connecticutba. Újabban azonban a távolabb Nyugat államait is többen kezdik felkeresni, így p. o. Washingtonba 545, Texasba 529, Californiába 852, Wisconsinba 1.277, Coloradoba 3.156 kívándorlónk ment s ugyancsak élénkül a mozgalom a délkeleti államokban is.

Végül még néhány pillantást akarunk vetni a hazánkból kivándorló nemzetiségeknek földrajzi eloszlására. Az amerikai népszámlálások eziránt nem nyújthatnak felvilágosítást, de a bevándorlási statisztika adatai, melyek államonként mutatják ki a bevándorlott nemzetiségek megoszlását, ez irányban is fényt derítenek. Az utolsó négy év (1898/9—1901/2) adatai szerint ugyanis a bevándorlott tótoknak és horvátoknak nagyobb fele Pennsylvaniába ment, míg a magyaroknak csak mintegy harmadrésze telepedett le ott, ellenben igen nagy számmal mentek magyar ajkú kívándorlónk New-York, New-Jersey és Ohio államokba. Íme azon államok felsorolása, melyeket Magyarországból eredő különböző nemzetiségeink nagyobb tömegekben kerestek fel, s melyekben a nemzeti-ségek különböző eloszlása világosan felismerhető.

	magyar	tót	ruthén	horvát
Pennsylvania	19.985	61.005	8.927	38.809
New-York	10.606	19.762	3.460	5.451
New-Jersey	10.237	11.838	1.983	853
Illinois... ..	1.505	5.247	336	8.253
Connecticut	2.452	3.848	508	321
Michigan	276	822	67	2.340
Minnesota... ..	61	1.981	44	1.981
Colorado	493	308	35	2.255
Massachusetts	336	1.020	562	162
Missouri	97	325	92	1.205

55. sz. tábla.

**Az Egyesült Államok magyarországi születésű lakossága
1870–1900. években.**

Állam, terület	1870	1880	1890	1900	100.000 lakóra	
					1890	1900
Alabama	24	60	150	322	10	17
Alaska	—	—	—	8	—	11
Arizona	6	14	9	22	15	18
Arkansas	2	58	35	97	3	7
California	102	216	369	799	31	54
Colorado	2	49	359	574	87	106
Connecticut	30	76	1.146	5.692	154	627
Dakota, North	3	64	513	1.327	100	416
South				421		
Delaware	3	1	114	86	68	46
Distr. of Columbia	46	35	41	48	17	17
Florida	2	8	29	37	7	7
Georgia	42	55	62	166	4	8
Hawaii	—	—	—	5	—	3
Idaho	4	13	9	37	11	23
Illinois	420	691	3.126	6.734	82	139
Indiana	36	77	436	1.379	20	54
Indian territory	—	—	—	20	—	5
Iowa	134	244	213	453	11	20
Kansas	38	291	721	650	50	44
Kentucky	107	47	67	146	4	7
Louisiana	29	40	66	148	6	11
Maine	—	6	16	29	2	4
Maryland	46	71	207	323	21	27
Massachusetts	14	82	389	926	17	33
Michigan	144	193	637	835	30	34
Minnesota	209	356	1.256	2.182	96	125
Mississippi	10	14	41	40	4	3
Missouri	599	354	582	902	22	29
Montana	11	10	48	274	36	113
Nebraska	73	189	449	561	42	43
Nevada	3	15	6	3	13	8
New-Hampshire	3	—	19	84	5	20
New-Jersey	85	272	3.417	14.913	237	792
New-Mexico	4	7	9	41	6	21
New-York	709	4.440	15.598	37.168	260	1.639
North-Carolina	1	4	3	8	0.2	0.4
Ohio	234	1.477	5.431	16.463	148	396
Oklahoma	—	—	22	158	35	39
Oregon	8	36	73	154	23	38
Pennsylvania	144	1.168	24.901	47.393	474	752
Rhode Island	5	5	19	69	6	16
South-Carolina	6	18	13	19	1	2
Tennessee	87	123	257	296	15	15
Texas	46	104	228	593	10	19
Utah	1	7	23	33	11	38
Vermont	—	5	35	128	12	38
Virginia	12	33	448	607	27	33
Washington	2	5	104	222	30	43
West-Virginia	5	39	236	810	31	84
Wisconsin	237	447	486	1.123	29	55
Wyoming	9	7	17	287	28	309
Összesen	3.737	11.526	62.435	145.815	99	191

56. sz. tábla.

Az Egyesült-Államok nagyobb városaiban élő magyarországi születésű lakosság 1870–1900. években.

V á r o s	1870	1880	1890	1900
New-York, N. Y.	591	4.182	12.885	31.516
Chicago, Ill.	159	300	1.818	4.946
Philadelphia, Pa.	52	192	1.354	2.785
St.-Louis, Mo.	126	173	253	561
Boston, Mass.	2	38	188	330
Baltimore, MD.	40	47	163	155
San-Francisco, Cal.	61	128	167	315
Cincinnati, Ohio	37	106	120	208
Cleveland, Ohio	97	867	3.210	9.558
Buffalo, N. Y.	6	24	80	215
New-Orleans, La.	14	37	25	68
Pittsburg, Pa.	11	69	794	2.124
Washington DC.	43	26	41	48
Detroit, Mich.	53	64	112	91
Mitwaukee, Wis.	43	70	197	381
Newark, N. J.	30	69	430	1.325
Minneapolis, Minn.	—	6	269	581
Jersey City, N. J.	5	16	78	136
Omaha, Nebr.	—	—	136	253
St.-Paul, Minn.	—	25	410	659
Kansas City, Mo.	70	22	141	118
Denver, Colo.	—	9	108	179
Indianapolis, Ind.	6	32	56	138
Allegheny, Pa.	5	7	312	560
Johnstown, Pa.	?	?	?	2.017
Tacoma, Wash.	?	?	?	1.494
Yonkero, N. Y.	?	?	?	1.387
Youngtown, Ohio	?	?	?	1.031

57. sz. tábla.

*As Egyesült-Államokban 1896/7–1901/2. években bevándorlott magyar
honosok részletezése államok szerint.*

Állam	1896/7	1897/8	1898/9	1899/00	1900/1	1901/2	Együtt
Alabama	9	4	33	40	37	61	184
Alaska	—	—	5	—	4	9	18
Arizona	—	2	7	11	16	8	44
Arkansas	—	7	14	22	17	66	126
California	14	23	107	162	267	279	852
Colorado	26	39	882	523	779	907	3.156
Connecticut	580	809	894	2.111	1.828	2.296	8.518
Delaware	5	5	22	12	20	29	93
Distr. of Columbia	2	5	—	6	3	1	17
Florida	6	2	2	6	3	2	21
Georgia	60	22	7	1	3	2	95
Hawaii	—	—	—	—	—	—	—
Idaho	—	—	1	3	15	5	24
Illinois	414	588	1.955	3.138	3.932	6.316	16.343
Indiana	48	80	208	519	523	881	2.254
Indian territ.	—	—	2	11	9	19	41
Iowa	23	31	117	98	84	106	459
Kansas	1	6	38	68	70	138	321
Kentucky	4	8	11	32	65	24	144
Louisiana	17	6	33	57	46	32	191
Maine	6	8	49	43	56	75	237
Maryland	88	109	111	183	235	250	976
Massachusetts	163	225	304	567	630	579	2.468
Michigan	68	121	682	935	845	1.043	3.694
Minnesota	79	69	356	570	737	863	2.674
Mississippi	—	2	5	7	6	7	27
Missouri	81	104	176	270	395	918	1.944
Montana	25	42	220	244	297	271	1.099
Nebraska	9	17	13	12	54	38	143
Nevada	1	2	2	3	1	—	9
New-Hampshire	4	5	6	23	29	22	89
New-Jersey	1.368	1.898	3.245	6.804	6.166	8.693	28.174
New-Mexiko	—	1	30	38	27	22	118
New-York	4.297	4.065	5.157	8.233	9.265	12.624	43.641
North-Carolina	3	1	—	—	—	1	5
North-Dakota	150	369	10	33	50	57	669
Ohio	720	957	2.389	4.825	4.496	10.099	23.486
Oklahoma	1	6	3	4	2	3	19
Oregon	6	3	17	9	31	23	89
Pennsylvania	6.520	6.599	13.931	32.386	33.318	49.091	141.845
Porto-Rico	—	—	—	—	—	2	2
Rhode-Island	4	14	18	32	28	32	128
South-Carolina	—	—	—	—	—	1	1
South-Dakota	1	18	9	37	20	32	117
Tennessee	10	10	12	25	13	72	142
Texas	61	116	70	66	136	80	529
Utah	1	1	7	11	5	5	30
Vermont	11	12	6	17	58	86	190
Virginia	24	28	42	92	127	139	452
Washington	2	12	48	86	153	244	545
West-Virginia	38	61	170	408	607	1.054	2.338
Wisconsin	77	51	119	207	253	570	1.277
Wyoming	3	4	25	46	109	133	220
Átutazóban	—	92	—	—	—	—	92
Összesen	15.025	16.659	31.570	63.036	65.870	98.310	290.470

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

Az Egyesült-Államokban élő magyarok társadalmi és culturális helyzete.

Az Egyesült-Államokban élő magyarság társadalmi helyzetéről és culturális viszonyairól különösen az újabb időben igen sokat irtak hivatott szakférfiak, kik az amerikai viszonyokat személyes tapasztalatból ismerik. E munka szűk keretében alig mondhatunk e kérdésről újat s így inkább csak arra szorítkozunk, hogy idevágó irodalmunk felhasználásával rövid összefoglaló képet nyújtsunk amerikai magyarjaink helyzetéről, mintegy háttérül az előbbi fejezetben nyújtott statisztikai vázlatnak. Főleg három írónk munkáira támaszkodunk, ú. m. *Kohányi Tihamér*, a clevelandi „Szabadság” című újság szerkesztőjének, *Hegedüs Loránt* és *Szávay Gyula* közléseire.¹⁹⁶⁾ Mindnyájan egyetértenek abban, hogy bár az amerikai magyarság ma már számra nézve igen tekintélyes és egyes városokban igen nagy tömegekben van képviselve, mégis szoros értelemben vett *magyar kolóniák* az Egyesült-Államokban nincsenek, mert eltekintve egyrészt a Georgia államban levő *Budapest* nevű teleptől, ahol 30 családnak állandó lakása van, összesen pedig 76 magyar család bír szőlőföldet, másrészt Kanadától, ahol több helyen megoszolva 175—200 család van megtelepülve, kivándorlottainknak sehol földbirtokuk nincsen és a városokban sem laknak kolóniákba tömörülve. Sem *Cleveland*, sem *Bridgeport*, sem *South Bend* nem tekinthetők kolóniáknak, még kevésbbé alkotnak ilyet a nagy városokban szétszórta lakó honfitársaink; de még a bányatelepeken vagy gyári városokban lakó magyarok sem képeznek kolóniákat vagy telepeket, mert honfitársainknak csak kisebbik része szerez a városokban, így különösen az előbb említett három városban és *Toledóban* házat, de nagyobb részük keresete szerint változtatja lakóhelyét, s mivel az amerikai viszonyokhoz hozzásimulni nem tud, vagy nem akar, ma itt, holnap ott, sokszor ezer mérföldnyire

¹⁹⁶⁾ „Szabadság.” Jubileumi szám. 1901. decz. 25. Az amerikai magyarság múltja, jelene és jövője. A Szabadság tíz éves jubileumára szerkeszti és kiadja Kohányi Tihamér. Cleveland, O. 72. lap); továbbá Kohányi Tihamér *felolvasása*. Az amerikai magyarok helyzetéről (a „Vándorló magyarok” című füzetben, 10—30. lap). Hegedüs Loránt: A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapest, 1899.

előbbi munkahelyétől telepedik meg, anélkül, hogy a magyarság vagy intézményei hasznát vehetnék. „Népünk túlnyomó nagy része — írja Kohányi¹⁹⁷⁾ — bányákban, gyárakban, vasuti építkezéseknél, kőfejtő bányákban, téglafételekben dolgozik, szóval a legnehezebb munkában. Hogy ebből a siralmas állapotból kiemelkedni nem tud, annak oka elsősorban az, hogy nagyobb tömegekben él együtt, egymással folyton anyanyelvén érintkezik, angolul beszélni tudó emberek társaságát úgyszólván félve kerüli s így sohasem tanul meg angolul. Aki pedig angolul nem tud, az sem munkában, sem üzletben nem tud boldogulni.” Ugyanezen hibákkal bővelkednek kereskedőink, üzletembereink is nagy részt, miért is leginkább csak magyar üzletfelekre számíthatnak s ezeknek elvonulásával tönkre mennek. Hibája népünk nagy részének az is, hogy gyermekeit nem igyekszik könnyebb és magasabb rendű foglalkozásra nevelni; gyári munkások s bányászok lesznek a gyermekekből, kik már 15 éves korukban fognak a testet őrő nehéz munkába. Így arra sem számíthatni, hogy az Amerikában született magyar nemzedékből a magyarság vezetői támadhassanak, ami annál inkább is baj, mert ebből a nemzedékből már amerikai munkások kerülnek ki, s ha hozzátartozóik elhalnak, idővel teljesen kiszakadnak a magyarság testéből. A mesteremberek, kik otthon saját műhelylyel birtak, Amerikában vagy gyári munkásoknak állnak be, vagy valamely műhelyben vállalnak munkát, mert önálló vállalatot pénz és az angol nyelv ismerete nélkül nem kezdenek s a nagyiparral különben sem versenyezhetnének. Orvosaink s ügyvédek egyike sem képes tisztán honfitársai révén megfelelő existenciát biztosítani.

Ehhez a képhez sok tekintetben hasonló az a jellemzés, melyet Amerikában járt szakférfiaink, kü önösen *Hegedűs Loránt* és *Szávay Gyula*, az ottani magyarok helyzetéről nyújtanak. Az utóbbinak munkájából, ide igtatunk egyes jellemző részleteket.¹⁹⁸⁾

„Amerikában a magyarok, olaszok, lengyelek és oroszok szolgáltatják a legalsóbbrendű bevándorlási anyagot; lenézés, ellenszenv és üldözés a részük ott. A jólétből kevés jut nekik s az is csak keveseknek. Azoknak, kik a létért való küzdelem nehéz munkájá-

¹⁹⁷⁾ A Szabadság jubileumi számában, melyből e fejezet adatainak legnagyobb részét átvettük.

¹⁹⁸⁾ Szávay Gyula: *Túl a tengeren. Tanulmányok, karczolatok Amerikáról, élete különösségéről és okosságáról.* Budapest, 1900.

ban a kipallérozott versenytársakkal egyenlő erőknek és ügyeseknek bizonyúlnak. Ez a négy nemzetiség, tisztelet legyen adva a kivételeknek, a kik más sorsban is vannak, csak a maga legalját önti át Amerika földére, a földröz-ragadt, ágról-szakadt, anyagilag (és sokszor erkölcsileg is) elzúllott népet."

"Minden műveltség, szakmabeli képzettség hijával nekimennek annak az új életnek, melynek semmiféle tengelyét, rugóját nem ismerik. Elpusztult földmives és szőlőmives nép kiköt a new-yorki szabadságszobor alatt és értetlen bámulattal nézi a levogót, lesi a szerencsét. A csalódások és csalások egész szövevényén, a testi és lelki gyötrődés mindenféle kinján keresztül ütődik-verődik, mire egy nap munkában találja magát. Eljut valami bányába, a hol reggel négy órától kezdve kaparja az elevenek sirjában a szenet, vagy eljut valami gyárba, a hol hasonló nehéz munkában verejtékezik, hogy kenyerét megkeresse."

"Az egyesületek sokasága fonja keresztül-kasul e magyar telepeket; az egyesületi és a hitközségi élet az, mely egyesíti s egy-szersmind szétválasztja őket, itt fejtik ki azt a nélkülözhetetlen köz-életi tevékenységet, a mely nélkül magyar ember el nem tud lenni."

Az ilyen központokon társadalmilag is ki tud bontakozni a magyar s politikailag is bizonyos súlylyal esik a latba. Ilyen helyeken nem kell szégyenkeznie a hungarian névnek, sőt úgy találtam, hogy az igazi nemzeti és faji erények, a magyar nyíltszívűség, jó lélek, bátorság, gavallérság fölkeltek a magyarok iránt a rokonszen-vet és tiszteletet. Ez a „magyar” nem hasonlítható össze a bányamunkások és kokszegetők zagyvalék, hamisított magyarjával, ez a magyar nem hoz szégyent a magyar névre."

"Erős érzelmek fogják meg az utas szívét, a mikor abban a nagy idegenségben a gyorsan robogó vasútról letekintve azt olvassa Newark egyik vasútmenti házán, hogy: *Magyar Munkáskönyvtár*, mikor a New-yorki II. és III. Avenue egész sereg üzletén és vendéglőjén magyar czégfeliratokat olvas, benn az üzletekben egész otthonos magyar beszédet hall, mikor Pittsburgban (a gyárvidék felölélésevel) négy magyar hitközséget talál, mikor a clevelandi Kis-Magyarország körülveszi, megmutatja három templomát, magyar iskoláját, tizenöt egyesületét s azt a városrészt, a hol, mintha Debreczen vagy szeged szép szabad földszintes utczái volnának, jobb módban éldegél, vagyonkát gyűjtve a magyar s a hol minden hazai erkölcsé és szokása felelevenül."

De ennek a képnek is van árnyoldala; mert a magyar beszé-

det telefüzik elmagyarosított angol kifejezésekkel s „még a játszó gyerekek az utcán csak mosolyognak s integetnek a magyar megszólításra, szülőik házi nyelvére, de ők maguk már inkább csacsognak angolul. A második generáció már — akármilyen legyen is az első — tisztára angol s meg kell barátkozni az oly jelenetekkel, hogy például Bostonban betértem Kakas János uram díszes nagy szücsüzletébe s a tulajdonos, fia az ideletelepült öreg Kakas Jánosnak, azt feleli a kérdezősködésre, hogy az ő neve Mr. Kekesz és hogy ő már egy szót se tud magyarul, de odafenn az „old gentleman“, az öreg úr, az még beszél valamit.“

Ily sötétek az Egyesült-Államokban élő magyarság életviszonyai. 1900-ban felmerült az az üdvös eszme, hogy az amerikai magyarság, mely ott végleg letelepedett, a magyar ősfoglalkozáshoz, a földműveléshez visszavezetessék s kolóniákat alkosson, melyekben magyar nemzetiségét örök időkre megóvhassa. De a terv részvétlenség miatt és érdeklődés híján abbamaradt s így a csak máról holnapra élő magyarság, mely a legtöbb helyen csak egy csöppet képez az idegen nemzetek árjában, lassankint elvész hazánkra s nemzetünkre nézve.

Azon helyek közül, melyeken a magyarok nagyobb tömegekben, vagy legalább nagyobb számmal élnek, Kohányi beható közlései alapján a következőket említjük fel:

1. *Cleveland* (Ohio államban), az amerikai Kecskemét, a legnagyobb magyar telep, melyben utcáhosszat magyar szó hallatszik, magyar felirások díszlenek ott, ahol húsz évvel ezelőtt még mocsár volt. Clevelandban már 1851-ben is telepedtek le magyarok, de tömegesebb település csak 1880-ban kezdődött, amidőn az Eberhardt-féle vasgyár körül sűrűn telepedtek le magyarok, megvetve a magyar negyed alapját. 1886-ban a gróf Batthányi Lajos segélyegyletet alapították, mely ma is virágzik, egy évvel rá magyar és tót együttesen felépítette a templomot, de midőn 1889-ben a Szent Imre magyar egyelet zászlószentelésén a pánszlávizmus ütötte fel fejét, a magyarok új templom és Magyar Ház felépítését határozták el. A templomot csakhamar református és görög-katholikus templom, római- és görög-katholikus magyar iskola követte, de a Magyar Ház néhány évi fennállás után tönkrement s ma már csak névleg létezik. A magyarság évről-évre szaporodott; ma már 50 magyar üzletember, 5 magyar orvos, több magyar ügyvéd s három magyar lap, közte a tíz év óta fennálló Szabadság van Clevelandban. A tulajdonképeni magyar kolónia a város keleti részén van, de a városban

is sokan laknak, különösen magyar zsidók, kiknek két hatalmas egyesület van több ezer taggal s 40.000 dollár alaptőkével. A város nyugati részén lakó magyaroknak, kik leginkább a Kundtz Tivadar-féle faneműgyárban dolgoznak, három nagy egyesületök (Deák-, Zrinyi- és Kossuth-egyesület) s egy Hungaria Hall-juk van, melyet a nevezett gyáros tart fenn. Cleveland lakói között jelenleg 9.558 van, aki Magyarországon született.

A clevelandi magyarok résztvesznek a magyar haza minden örömében és fájdalmában. Bár anyanyelvre nézve nem mind magyarok, mégis minden alkalommal documentálják a magyar hazához való ragaszkodásukat s nem egyszer nagyszabású ünnepélyekkel tüntettek hazafiságuk mellett. A hazafias érzést a számos magyar egyesület is terjeszti; sajnos azonban, hogy a vallási különbség a magyar társadalmat gyakran széthúzza.

2. *Chicagó* (Illinois). Az első magyarok Kossuth Lajossal 1851-ben jöttek Chicagóba, 1871-ben mintegy százan voltak ott, de a magyarság csak a nyolczvanas években kezdett szaporodni. Nemsokára akkorára nőtt a számuk, hogy 1891-ben megalakították a Magyar Jótékonycélú Társulatot, melyet nemsokára több más magyar egyesület követett. Különösen megszorodott a magyarság South-Chicagóban, ahol az Illinois Steel Co. hatalmas aczélgyárában talált foglalkozást; ugyanitt 1896-ban magyar református templom épült. A chicagói magyarság hasznos munkát végez a magyar nyelv ápolása körül; buzgólkodásának köszönhető, hogy a chicagói könyvtárnak magyar osztálya is van. 1900-ban 4.946 magyarországi születésű egyént számláltak itt.

3. *Bridgeport*. (Connecticut államban.) A kies fekvésű város nyugati részén, közvetlenül az Atlanti-tenger mellett van a 6—7 utczára terjedő magyar negyed, melynek helyén még néhány évvel ezelőtt erdőterület volt. Az első magyarok, kik 1881-ben és 1882-ben telepedtek ide, leginkább az ollógyárban, vasöntődében és szijgyártó műhelyekben találtak munkát. Ma 5.000-re rúg a számuk, de jórészüik már ott született, a magyarországi születésűek száma (1900-ban) 3.172 volt; legtöbbjük a vasöntőgyárban dolgozik, a nők a szövőgyárban nyernek alkalmazást. Mintegy 50 magyar kereskedéssel foglalkozik s van 24 magyar üzlet, közte 9 korcsma, 8 mézsáros üzlet és 7 vegyeskereskedés. Néhálynak kisebbszerű gyára is van s tíznek saját farmja van. 32 magyarnak saját háza, 50-nek üres házhelye van. 1897-ben magyar iskolát állítottak fel, de a lelkesedés csakhamar elaludt s az iskolát be kellett szüntetni s azóta

csak a nyári szünet alatt részesülnek a gyermekek magyar oktatásban. Az egyleti élet erősen ki van fejlődve; itt székel a több ezer taggal bíró Betegsegélyző Egyletek Szövetkezete, a Rákóczy betegsegélyzőegylet és az Első magyar egylet. A bridgeporti magyarokat eleintén nem nézték jó szemmel, de az ellenszenv rövid idő alatt rokonszenvvé változott s ma nagy tekintélynek örvendenek.

4. *South Bend.* (Indiana államban.) Magyar lakóit leginkább dunántúli kivándorlók köréből nyerte, kik 1882. óta telepedtek oda. Nehezen jutottak munkához, de végre bejutottak az Oliver-féle gyárba, ahol csakhamar annyira megkedvelték a kitartó és ügyes magyar munkásokat, hogy az igazgatóság még több magyart igyekezett odahozatni. De midőn később néhány tót sztrájkra lovalta fel a magyar munkásokat, elvesztették munkájukat s csak nagynehezen birtak 1886-ban újra a gyárba bejutni. 1889-ben alakították az első egyletet (Szt. József betegsegélyző-egylet), melyet azóta hat más követett. Ma már róm. kath. templomuk és iskolájuk is van. Számukat Kohányi mintegy 2500-ra teszi, de a népszámlálás szerint csak 733 magyarországi születésű egyén iratott össze; közülök száznak saját háza van. Leginkább gyárakban dolgoznak, kovács-, lakatos- és asztalos-munkánál; gazdálkodással csak kettő foglalkozik.

Az amerikai magyarság védőbástyái Amerikában a *magyar egyletek, templomok és iskolák*. A magyar egyesületek száma már harmadfél száz, kétszáz ezer dollárt jóval meghaladó készpénzvagyonnal és 24.500 taggal (ebből 3 szövetségre 4.500 jut); 15 év alatt egy millió dollárnál többet fizettek ki tagjaiknak. Legfontosabbak a következők:

A *Betegsegélyző Egyletek Szövetkezete* (Bridgeport), alakult 1892-ben; ma 101 osztályban 2585 tagja van, bevételei 1892—1901. években 70.869 dollárra rúgtak (1901-ben 20.000 dollár), kifizetett haláleseti segélyben (személyenként 600 dollár) 47.485 dollárt, betegsegélyben 4.265 dollárt, összesen 51.750 dollárt vagyis 258.750 koronát.

Az *Amerikai Magyar Református-Egyesület* (Trenton, N. J.), alakult 1896-ban; ma 49 osztályban 1200 tagja van, készpénzvagyona 1220 dollár. Évi bevétele 1900-ban 4.450 dollár volt. Haláleset után 600 dollár segélyt ad évente.

Szűz Mária Magyarok Pátronája, róm. és gör.-kath. szövetség (Cleveland) 1897-ben alakult; 934 tagja és 2.927 dollár vagyon van. Évi bevétele 7.771 dollár. Elhalálozás esetén fizet 600 dollárt.

Magyar Segély-Egylet (New-York) 1898-ban alakult az Amerikába érkező magyarok segélyezésére; házában a bevándorlók mérsékelt áron teljes ellátást kapnak, a pénztelenek ingyen ellátásban részesülnek; munkaközvetítésért nem fogad el semmi fizetést. 1900-ban 3.167 bevándorló fordult meg a házban, kik közül 257-et ingyen ellátott, 2.375-nek munkát szerzett. Pártoló tagjainak adományaiból tartja fenn magát. Az osztrák-magyar főconsul ellenőrzése alatt áll, a folyó 1904. évben azonban a ház kezelőjének súlyos mulasztásai és szabálytalanságai miatt a hatóság bezáratta.

Magyar Társulat (New-York) 1885-ben alakult a kivándorlók segélyezésére, utóbb bank- és hajójegy-osztálylyal megnövekedett, de rövid virágzás után (midőn vagyona 15.000 dollárra rúgott) tönkrement.

Jótkonyczéli Társulat (Chicago), 1871-ben alakult Deák-kör neve alatt, de 1891-ben átalakult s tisztán a szegény magyarok segítségét tűzte ki céljául. Az utolsó tíz év alatt 10.697 dollárt fordított jótkony czélokra. Jelenleg 142 tagja van.

Az Egyesült-Államokban jelenleg fennálló egyesületekről a Szabadság összeállítása alapján a következő statisztikát közölhetjük:

Connecticut államban: Bridgeport 57 egylet (és 6 fiók), New-Haven 1, South-Norwalk 3, Torrington 1; együtt 12 (és 6 fiók), továbbá 1 szövetség (Bridgeport).

Illinois: Auburn 1, Chicago 2, Joliet 1, South-Chicago 2 (és 1 fiók), Westville 1; összesen 7 (és 1 fiók).

Indiana: East-Chicago 1, South-Bend 4, Whiting 1; összesen 6.

Massachusetts: Boston 1.

Michigan: Delray 1, Red-Jacket 1 (fiókkal).

Nebraska: Omaha 1.

New-Jersey: Carteret 1 (és 1 fiók), Elizabethport 2, Keasbey 1, Newark 1, New-Brunswick 2, Passaic 4, Phillipsburg 1, Perth-Amboy 3, South-River 1, Trenton 3, Woodbridge 2, Port-Reading 1; összesen 22 (és 1 fiók), továbbá 1 szövetség (Trenton).

New-York: Buffalo 1, Kreischerville 1, New-York 12 (és 3 fiók), Roseton 1, Rondout 1, Tomkins Cove 1, Verplank 1, Yonkers 1; összesen 19 (és 3 fiók).

Ohio: Asthabula 2, Cleveland 20 (és 1 fiók), Congo 1, Conneaut Harbor 1, Dillonvale 1 (és 1 fiók), Fairport 2, Lorain 3, Startle 2, Toledo 2 (és 2 fiók), Youngstown 3; összesen 36 (és 3 fiók) és 1 szövetség (Cleveland).

Pennsylvania: Adelaide 1, Audenried 1, Braddock 3, Bishop 1

(és 7 fiók), Bens-Creek 1 (3 fiókkal), Brownsville 1 (1 fiókkal), Calumet 1, Cementon 1, Duquesne 2, Eleanor 1, Erie 1, Fayette-City 1, Freeland 1, Gallitzin 1, Hazleton 2 (és 13 fiók), Homestead 2 (és 1 fiók), Irwin 1, Johnstown 3, Jobs 1, Leisenring 1 (és 1 fiók), Lloydville 1, Morrisdale Mines 1 (és 1 fiók), Mt.-Carmel 1, Mc. Adov 1, Mc. Keesport 2 (3 fiókkal), Phoenixville 1, Philadelphia 1, Portage 1, Punxsutawney 1 (2 fiókkal), Pittsburg 3, (14 fiókkal), Snow-Shoe 1, South-Bethlehem 1, Stockdale 1, Scranton 2, Shamokin 1, Trauger 1, Van Meter 1 (2 fiókkal), Windber 1, Wilkes Barre 1; összesen 50 (48 fiókkal).

Virginia: Pocahontas 1 (5 fiókkal).

West-Virginia: Algoma 1, Hutchinson 1.

Wyoming: Cumberland 1, Rock Springs 2 (1 fiókkal).

Összesen tehát 162 egyesület, 64 fiók és 3 szövetség.

Ezen egyesületek céljuk szerint ekként oszlanak meg:

Betegsegélyző: 1 szövetség, 98 egyesület, 46 fiók.

Bányászbetegsegélyző: 9 egyesület és 10 fiók.

Betegsegélyző és temetkező: 8 egyesület.

Betegsegélyző és templomi: 4 egyesület.

Betegsegélyző és önképző: 1 egyesület.

Betegsegélyző és társalgó: 10 egyesület és 2 fiók.

Betegsegélyző és műkedvelő: 1 egyesület.

Betegsegélyző és lovagegylet: 2 egyesület.

Templomegylet: 2 egyesület.

Egyházi és segélyző: 1 egyesület és 9 fiók.

Önképző: 1 egyesület és 1 fiók.

Ifjúsági: 3 egyesület.

Testvéregylet: 1 egyesület.

Vallási: 2 szövetség és 1 egyesület.

Segélyző és társas: 3 egyesület és 1 fiók.

Műkedvelő és társas: 2 egyesület.

Dalárda és ének: 5 egyesület.

Republikánus klub: 1 egyesület.

Egyéb: 9 egyesület.

Az Egyesült-Államokban fennálló magyar egyházközségek a következők:

Clevelandi róm. kath. egyház a 80-as évek végén alakult, de a magyarok és tótok közt beállott szakadás folytán 1893-ban új templom épült, mely mellé 26.000 dollár költségen díszes kétemeletes iskola is épült. A hitközség vagyona 55.000 dollár, bevétele

1900-ban 15.073, kiadása 35.096 dollár. Az iskolát 350 gyermek látogatja. 1899-ben 116 keresztelezés, 43 házasság és 52 haláleset fordult elő. A hitközséghez tartozik 300 család és több ezer magános.

South-Bendi róm. kath. egyház 1893-ban alakult, 1900-ban templomot vásároltak, utóbb iskolát is építettek. Az egyházközséghez 174 család tartozik, mintegy 1000 lélekkel; az iskolásgyermekek száma 108.

Toledoi róm. kath. egyház 1898-ban alakult, van temploma, díszes iskolája, paróchiája és tanító lakása.

Bridgeporti róm. kath. egyház 1894-ben alakult, de temploma csak 1901-ben készült el 21.000 dollár költségen. A hitközséghez 150 család tartozik ezernél több lélekkel.

Mc. Keesporti róm. kath. egyház (monongahela-völgyi) 1897-ben alakult meg a Monongahela-völgyben ezer számra dolgozó magyarságnak a pánszlávizmus karjaiból való kiragadása céljából. Temploma, mely a legnagyobb az amerikai magyar templomok közt, 1901-ben épült paróchiával együtt. Építése 40.000 dollárba került.

Clevelandi gör. kath. egyház 1891-ben alakult, az egyedüli tisztán magyar ajkú gör. kath. hitközség. A templom 1894-ben épült, hat évvel rá magyar iskolát is nyitottak.

Clevelandi ev. ref. egyház 1891-ben alakult; a templom három évvel később épült. A gyermekek csak szombaton nyernek magyar oktatást. Az egyháznak 800 felnőtt tagja van.

Pittsburgi ev. ref. egyház 1891-ben alakult, a midőn a már néhány év óta fennálló magyar és tót református egyház kettévált; az új templom 1892-ben épült.

Bridgeporti ev. ref. egyház, temploma 1896-ban épült, egy évre reá a paróchia és iskola is felépült. Vagyona 10.000 dollár. Az iskolát, melyben nyáron naponta, egyébként hetenként kétszer van magyar nyelvű oktatás, 75 gyermek látogatja valláskülönbőség nélkül. Az egyház tagjainak száma 500.

New-Yorki ev. ref. egyházban már 1881 óta tartottak isteni tiszteletet, de hivatalosan csak 1895-ben alakult meg; külön temploma nincs, de van 10 leányegyháza. New-Yorkban körülbelül 2000 református él, vidékén 8000.

South-Chicagói ev. ref. egyház 1898-ban alakult, amikor templomot is épített.

South-Norwalki ev. ref. egyház (Conn.) 1893-ban alakult, temploma 1896-ban épült, iskolája (60 gyermek részére) és paróchiája 1901-ben nyílt meg. Az egyházközség tagjainak száma 214.

Trentoni ev. ref. egyház 1894-ben szervezkedett, temploma 1898-ban épült, van iskola és lelkészi lak is. Az egyházhoz tartozók lélekszáma 400, leginkább Zemplén és Abauj-Torna vármegyékből. A trentoni missiói körhez tartozik Phoenixville 300, South-River és vidéke 200, New-Brunswick 100, Philadelphia 700 és Springtown 70 ref. magyarral.

Scrantoni ref. egyház (Pa) 1900 óta áll fenn, midőn a scrantoni angol presbyterián egyház hívta meg a ref. magyarság lelki gondozására; működése területén a presbyterián egyház 11 kisdé-óvót tart fenn a bevándorlók gyermekei számára s az általa fenntartott magyar templomok értéke 10.000 dollár; köztük legszebb a wilkes-barrei.

South-Norwalki szabad ref. egyház 1892-ben alakult; külön temploma nincs, de vasárnapi iskolájában 50 gyermek nyer oktatást. Az egyház tagjainak száma 34.

Phoenixvillei ref. egyház 1900-ban alakult; van temploma és iskolája. 150 lélek tartozik hozzá.

Ezenkívül hitközségekké szervezkedtek a róm. katolikusok a következő helyeken: Hazleton (Pa), Mc Adov (Pa, templommal), Throop (templommal), Pocahontas (Va), Mt. Carmel (Pa), Passaic (NJ.), Maynard (O.), Lorain (O.), Fairport Harbor (O., templommal).

Ref. templomok vannak még Mt. Carmelen (Pa), Johnstownban, építését tervezik Passaicban és Toledoban.

Az Egyesült-Államokban tehát, mint láttuk, 5 magyar római katolikus templom van, u. m. Cleveland, Toledo, Bridgeport, South Bend és Mc. Keesport városokban, a mc.-adovi és throopi templomokon kívül, melyeknek papjaik még nincsenek. De nincs minden templom mellett magyar iskola, a hol pedig van, ott magyarul nem értő angol tanítók tanítják a magyar gyermekeket. Sajnos, hogy míg az Egyesült-Államokban minden nemzetnek van saját nyelvű iskolája, addig csak éppen a magyarnak nincs; a magyar főpapi karnak kellene magyar papokat s tanítókat küldenie s oda hatnia, hogy a magyarok hazafisága lehetőleg megóvassék. A magyarországi tótok a panszlavismus karjaiba jutottak, az eredetileg közös magyar és tót templomokból a magyarokat kiszorították s a tótok az orosz birodalom által támogatásban részesülnek templomok építésével s a népoktatás szempontjából is.

A magyar ref. egyházak száma 10, számos leányegyházzal. Az anyaegyházak mindegyike rendes lelkészi állomással bír s majdnem kivétel nélkül temploma, iskolája s parochiája van. Ezen egy-

házak isteni tisztelete kizárólag magyar nyelvű, góczai a hazafias-ságnak. Ez egyházak a nagylelkű angol ref. egyház gondozása, oltalma s kormányzata alatt állanak, de mivel az anyaország egyházával semmiféle kapcsolatban nincsenek, félő, hogy a mostani generáció sírbaszálltával beleolvadnak az egyetemes angol reform. egyház testébe.

Az itt felsorolt egyházközségek között, mint láttuk, egyesek igen nagyok, népesek, akárhányban a házasságkötések és keresztelesek száma is igen nagy, jeléül annak, hogy az amerikai magyarság körében a családalapítás is mind sűrűbbé válik s Amerikába szakadt honfitársainktól már igen sok gyermek születik — amerikai állampolgárnak. Kohányi összeállítása alapján közlünk az amerikai magyar egyházak népmozgalmának jellemzésére néhány adatot az előfordult keresztelők, házasságkötések és halálesetek statisztikájából :

		Keresz- telés	Házasság- kötés	Halál- eset
Clevelandi róm. kath. egyház	... 1894—1889.	627	158	223
„ ev. ref. egyház	... 1891—1901.	313	151	115
Bridgeporti róm. kath. egyház	... 1898—1901.	380	141	105
„ ev. ref. egyház	... 1897—1901.	243	69	58
New-yorki ev. ref. egyház	... 1895—1901.	282	303	18
South-Chicagói ev. ref. egyház	... 1898—1901.	90	34	25
South-Norwalki ev. ref. egyház	... 1893—1901.	181	65	30
Trentoni ev. ref. egyház	... 1896—1901.	119	86	36
Scranton és körny. ev. ref. egyház	1900—1901.	80	12	26

A magyarok összetartásának fokozására s a hazafias nemzeti szellem ébresztésére nagy befolyást gyakorolnak az Egyesült-Államokban megjelenő hírlapok, bár — sajnos — az egymás közt egyenlenség és viszály ezekben — akár csak a mi vidéki lapjainkban — túl sok helyet foglal el. Először 1853-ban jelent meg magyar lap, a „Magyar Száműzöttek Lapja“, melyből Kornis Károly szerkesztésében hét szám látott napvilágot. Azután 1884-ig magyar lap nem jelent meg; ekkor megindult az „Amerikai Nemzetőr“, mely hosszas küzködés után 1899-ben megszűnt. Jelenleg hét magyar lap áll fenn, u. m.: a „Szabadság“ (Cleveland, 1892. óta), a szocialista „Amerikai Magyar Népszava“ (1894. óta), a „Magyarok Csillaga“ (Mc.-Keesport, 1899. óta), a „Magyar Hirmondó“ (1900. óta), az „Amerikai Magyar Reformátusok Lapja“ (1900. óta), a „Magyarok Vasárnapja“ (1901. óta) és a „Pitty-palatty“ című élcslap (1901. óta). Fennáll ezeken kívül mintegy 50 tót lap, túlnyomó-

lag a pánszláv mozgalmak szolgálatában, valamint német és ruthén lapok is.

Azt a nagy veszélyt, mely az amerikai magyarok elamerikaizálásában rejlik, amerikai véreink maguk is jól ismerik. Ime az amerikai magyar sajtónak egy legújabb nyilatkozata :

„Mi Amerikában még magyarok vagyunk, de ha megszűnik a kivándorlás, ötven év után már a jelen magyar amerikai nemzedék csak mint édes emlékre fog visszaemlékezni arra, hogy az ő apái itt ma még a magyar faj fennmaradásáért vívtak szellemi csatákat. Mi magyarok úgy fogunk Amerikában járni, miként a tengerbe ömlő folyam: *idők multával úgy nyelvben, mint szívben Amerika gyermekeivé válunk örökre.* Azért azokra nézve, a kik végleg itt telepedtek le, csak hiú álom és elérhetetlen ábránd az, hogy ők Amerikában is megmaradnak magyaroknak örökre. Dehogy! *Az a gyermek, a ki Amerikában született és itt is nevelkedett már, a magyar nemzetre nézve kilencz tized részben elveszett.* Ez, illetve az ilyen gyermek más, mint amerikai, nem lesz képes lenni soha. Amerika nem amerikaizasi erővel, de iskoláival annál több eredményt ér el; mert az a gyermek, a kit Amerika csodálatos éleslátással szervezett iskoláival egyszer a kezébe vesz és csak két évig is nevel, jobb, nemesebb és szebb eszmét, mint az amerikaiságot elképzelni tudni nem fog soha és sehol. Ennek, illetve az ilyennek csak egy a dicső, csak egy a szent és egyedül csak egy a világ legszebb eszményisége: amerikaivá lenni, válni és maradni örökre. S ez az áramlat, a mely úgy fogja felolvasztani itt előbb vagy utóbb az Amerikába megtelepedett magyarságot, miként a rohanó szélvész magával ragadja és felemészti magában a felszálló füstöt.“¹⁹⁸⁾

Ezeket a szavakat szívleljék meg mindazok, kiknek feladatuk az amerikai magyarság megmentéseért küzdeni. Az amerikai magyarsággal szemben felébredt immár a haza és a nemzet érdeklődése és részvéte; de a nemes célú mozgalom, melyet a *Magyar Nemzeti Szövetség* támasztott,¹⁹⁹⁾ nem a helyes mederbe terelődött. A magyar lelkesedés külsőségekbe kapaszkodott, — mint, sajnos, már annyiszor — s szem elől tévesztette a gyakorlati célt. Nem nemzeti zászlóra s ezzel kapcsolatos ünnepélyekre van amerikai véreink

¹⁹⁸⁾ Kovács Kálmán mc.-keesporti róm. kath. lelkésznek cikke: „Amerikai magyarok jövője“, az Amerikai Magyar Népszava 1903. évi karácsonyi számában.

¹⁹⁹⁾ Nemzeti zászlónk Amerikában. Zseni József beszámolója az Országos Nemzeti Szövetség megbízásából az amerikai magyarok körében teljesített küldetéséről. Budapest, 1903.

nek szükségük — bármi lélekemelők voltak is ez ünnepélyek, — hanem magyar iskolára és magyar templomra. Akkora lelkesedéssel és áldozattal, minő emez eszményileg szép mozgalmat létesítette, alapíthattunk volna az Egyesült-Államokban néhány magyar iskolát s ezzel a magyar gyermekek egy részét megmenthettük volna a biztos elamerikaiasodás alól. Társadalmunknak s a kormánynak is oda kellene hatnia, hogy amerikai véreinknek minél több magyar iskola és templom felállítását tegye lehetővé; ez az egyedüli eszköz, melylyel az amerikai magyarság fennmaradását némileg biztosíthatjuk.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

A kanadai magyarság.²⁰⁰⁾

Amióta az Egyesült-Államok megszűntek a kivándorlók Eldorádójává lenni, azóta nagy részük Brit-Éjszak-Amerika vagyis Kanada felé veszi útját. Ezen ország kormánya mindent elkövet, hogy arrafelé terelje Európa kivándorlóinak árját, különösen pedig Kanada nyugati tartományai, Manitoba, Assiniboia, Alberta, Saskatchewan, Athabasca és Brit-Columbia felé, ahol még óriási kiterjedésű, bár silány talajú területek várnak benépesítésre. Mint említettük, a kanadai kormány tényleg sokat ígér a kivándorlóknak, s ezen ígéreteit be is váltja; a baj csak az, hogy a kivándorló Kanaánba vél jutni s ehelyett oly vidékre kerül, melynek zord égaját nehezen bírja s melynek rossz talaja csak óriási áldozatok és fáradság árán válik félig-meddig termővé és gyümölcsözővé. Miután pedig a kivándorlók legnagyobb része pénzből kifosztva érkezik oda, a telepedéshez pedig, még ha az illető ingyen földet is kap, legalább 5—600 dollár kell, a kivándorlók legnagyobb része nagy nyomorba kerül s kiábrándulva vérmes reményeiből, visszavágyik hazájába vagy más helyre, ahol jobb boldogulást remél.

Magyar kivándorlóink legnagyobb részének is ez a sorsa; de bár így van, bár újabban már idehaza is terjesztik a Kanadára vonatkozó kedvezőtlen híreket, népünk kibujdosása mégis fokozódik. Legújabbban már a kanadai kormány is szükségesnek tartotta a bevándorlók statisztikájában a magyaroknak külön rovatot nyitni; de

²⁰⁰⁾ Leginkább Farahó János dolgozatai alapján: Magyar kivándorlók Canadában (Közgazdasági Szemle, XXV. évf., 1901. 26. kötet, 810—826. lap) és A kanadai magyarság (u. o. XXVI. évf., 1902. 28. kötet, 593—598. lap.)

nemcsak hazánkból, hanem Ausztriából is jelentékeny a kivándorlás, sőt a velünk határos Galicziából és Bukovinából óriási mértékben indult meg a Kanada felé való kivándorlás. A kanadai kormány kimutatása szerint ugyanis oda bevándorlott:²⁰¹⁾

	Magyar- országból	Galicziá- ból	Ausztria egyéb részeiből
1899. (jan.—decz.)	276	6.806	131
1900. (jan.—decz.)	530	6.593	248
1900. júl. 1—1901. jún. 30....	546	4.702	228

Mivel pedig hazánkban már több év óta tart a kivándorlás, a Kanadában élő magyarok számát ma már — leütve az elég számos visszavándorlókat — 3000-re lehet becsülni. Ez a szám elég nagy arra, hogy figyelemmel kísérjük oda került véreinket.

A kivándorlás kérdésével foglalkozók körében újabban felmerült az az eszme, hogy az Amerikába kivándorlott honfiainkat, kik ott túlnyomó részben természetes hajlamaiknak meg nem felelő keresetekhez jutottak, vissza kell vezetni az ős magyar foglalkozáshoz: a földműveléshez. Ez az eszme mindenesetre helyes, de keresztülvitele — félmillió emberről lévén szó, — szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Az Egyesült-Államokban a „Szabadság“ szerkesztősége meg is indított oly mozgalmat, melynek célja, kivándorlóink egy részét átvinni Kanadába s ott mezőgazdasági telepeket létesíteni. De ez a terv akkora anyagi segédeszközöket kíván, minőkkel kivándorlóink legnagyobb része nem rendelkezik. Kanadában élő honfiaink legnagyobb része már eddig is tényleg mezőgazdasági telepes, kik ott ingyen vagy olcsón földhez jutottak, de sajnos, a nekik átadott föld oly terméketlen, minőnek kezeléséhez az áldott talajú alföldünk parasztja hozzászokva nincs. Daczára annak, Kanadában tényleg egész magyar (vagy legalább magyarországi) telepek jöttek létre, melyeknek némelyike több száz lakót számlál.

Kivándorlóink között itt is előfordul minden nemzetiség; a magyarok mellett ott találjuk a délvidéki svábokat s ott vannak a tótok is, kik már is behurczolták a nemzeti összetartás legnagyobb akadályául szolgáló pánszláv eszméket. Kanadai települőink nagy baja, a nyelvi széttagoltságon kívül az is, hogy az ország óriási területén szét vannak szórva, telepeik között érintkezés vagy összetartás alig fejlődhetik s a consuli képviseletük 2—3000 kilométernyi

²⁰¹⁾ Statistical Tables relating to the Colonial and other possessions of the United Kingdom. Part XXVI. 1901. London, 1903. 472. lap.

távolságban van, oly messze, ahova a levél négy hétig megy — akárcsak Európába. Ily viszonyok között érthető, hogy a magyar telepek nem fejlődhetnek kedvezően s ha a települők vezetését önzetlen hazafias férfiú helyett véletlenül valamely lelketlen iparlovag rántja magához, a telepek és telepések jövője egészen bizonytalanná válik.

Pillantsuk át ezek után — Farahó közlései alapján — kanadai főbb telepeinket.

Kivándorlási ügynökök által törbeccsált kivándorlók alapították *Huns Valley*-t, mely tiszta tót telep.

Ugyanígy alakította a már említett „gróf Eszterházy Pál“ (igazi nevén Grün Mór) ügynök 1886-ban a whitewoodi állomástól 300 kilométernyire levő *Eszterháza* és *Kaposvár* telepeket, leginkább szabolcsmegyei kivándorlókból. Eredetileg 20 család telepedett itt meg s ma 72 telepes család él itt, kik saját erejükből szép templomot is építettek faragott kőből; nagy küzdelemmel bírták ennyire vinni, mert a talaj itt sem nagyon kedvező a földmívelésre.

Yorktontól 120 kilométernyire alakította a kanadai bevándorlás szolgálatában álló Kovács János pittsburgi ref. lelkész az *Olthon*-telepet, de midőn hívei tőle utóbb elfordultak, új telepet létesített *Bearck's Hill* néven. E két telep lakói legnagyobbbrészt Sopron és Pestmegyékből, néhányan Csongrádról valók.

A kanadai vasúttársaság 22 lélekből álló magyar csoportot az Atlanti-tenger partjától 4300 kilométernyire fekvő *Red Deer Lake* telepre vitt, hogy ott új telepet létesítsenek, de a száraz, fagyos vidék és a vasúttól való nagy távolság (120 km.) a telep fejlődését megbénítja.

Délvidéki (torontáli) németjeink (Zichyfalva, Bethlenháza) a Szt.-Pál és Reginától délre eső vidékre szállíttatva, ott *Zichydorf* községet alapítottak.

Hasonló módon szállíttatnak Kanada nyugati részeibe kivándorlóink, vagy a vasúti társaságok drága földjeire, vagy a terméketlenebb „ingyenföldre.“ Sajnos, hogy egyes magyar iparlovagok is nagyban járultak hozzá, hogy — önző haszonlesésből — magyar kivándorlóinkat a legrosszabb vidékekre szállíttassák, ahol jövőjük egészen bizonytalanná válik.

A kanadai magyarok helyzete tehát igen súlyos; nagyrészüik nem bírja a szokatlanul zord éghajlatot s a nehéz munkát, melylyel földjük megmunkálása jár; az ország nagy részében, különösen a

nyugati államokban, az őszi vetések nem bírják ki a telet s így a magyar parasztnak az otthon megszokottól teljesen elütő s fárasztó gazdálkodást kell űznie, hogy megélhessen. A nehéz munka és gond mellett még a kivándorlók lelki elhagyatottsága is akadályozza a magyar telepek fellendülését. Magyar pap és tanító, akire itt mindenek felett szükség volna, alig van egy kettő; történtek ugyan lépések, hogy Magyarországból református theológusok hívasanak Kanadába, de a kísérlet kevés eredménnyel járt, s nagy magyar telepek még ma is pap nélkül vannak, vagy magyarul nem tudó papok vezetése alatt állanak. Kivándorlott honfitársaink nemzeti érzésének és a magyarsághoz való tartozásuknak ébrentartása pedig oly fontos feladat, melyet elhanyagolni semmi szín alatt nem szabad. Önzetlen lelki atyák vezetése alatt a kanadai magyar telepek sokkal könnyebben boldogulnának s legalább el lehetne kerülni azt a szomorú esetet, hogy ily vezetés hiányában lelketlen úzerek hálójába kerüljenek, kik nemcsak szellemi vezetőik nem lehetnek, de egyenesen anyagi megromlásukra törnek.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

A délamerikai magyarok helyzete.

Sehol oly rossz sorsa széles e Föld kerekségén a magyarságnak nincsen, mint Dél-Amerikában.

A délamerikai kivándorlás alig régibb 10—15 évesnél; e munka első részében (88—93. lap) igyekeztünk statisztikai adataink alapján megállapítani, mekkorák a délamerikai magyar kivándorlás mérvei. Több rendbeli adataink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy 1900. évig Braziliába 10—12.000, Argentínába 5000 és Uruguaybe 4—500 honfitársunk vándorolhatott ki s bár azoknak jó része visszatért, újabb kivándorlók bizonyára pótolták a hiányt. A Dél-Amerikában élő magyarok száma tehát legfeljebb 15—20.000-re rúg. Ez a szám magában véve nem igen nagy, de tekintettel az oda került honfitársaink sanyarú helyzetére, nagynak mondhatjuk az így szenvedett veszteséget, mert kivándorlóink, kik túlnyomó részben tiszta magyarok, ott a biztos pusztulás elé néznek.

Tudjuk már, mily galád módon, hazug ígéretekkel csábítják a szegény magyar parasztot Dél-Amerika vadonaiba s miként válnak kivándorlóinkból, kik reményekkel telve mennek a nagy útra, Dél-Amerikában valóságos rabszolgák. De lehetetlen, hogy közelebbről

rá ne mutassunk azon szörnyű viszonyokra, melyek közé honfiaink Braziliába jutnak. Az utolsó néhány évben a *Ligurea americana* genuai hajóstársaság hívogató nyomtatványainak hatása alatt a Dunántúlról, különösen a sopronmegyei Rábaköz vidékéről, sok száz meg ezer ember ment el Dél-Amerikába. Ezeknek a szerencsétleneknek levelei alapján vázoljuk azt a sorsot, mely ott a magyar kivándorlókra vár. Hadd keltsék fel ezek a jajkiáltások az illetékes hatósági és kormánykörök figyelmét s rázzák fel eddigi tétlenségükből azokat, kiknek az idegenbe csalt honfitársaink védelme feladatát képezi.

Egy sopronmegyei, tamási kalaposmester 1900. november 26-ikán azt írja déli Braziliából: „Itt a szegény ember úgy van, mint nálunk a barom, de még úgy sem, mert odahaza becsületes gazdánál a kutya is különben él, mint mi; nem ehetünk egyebet, mint kukoriczát, mert krumplit is csak úgy ehetünk, mint ti odahaza tortát, mert egy napi keresetünkért kapunk egy kilót, a gabonaféléből nem is ehetünk, mert nem kerül... Itt mindig oly meleg van, mint nálunk augusztusban. Három hónapig kávé szedtünk és most megkezdtük a kapálást és kapálunk júniusig. Ahol egy évig voltunk, ott kellett hagynunk a termést, mert megígérték, hogy amit a kávé közt babbal és kukoriczával kiültetünk, miénk lesz, és mikor learattak, elvettek tőlünk mindent, azt ígérték, hogy hízlalhatunk disznót, tyúkot, de mire hízlaltunk, elvették tőlünk. A keresetből sem tudtunk egy krajczárt sem félretenni. Az új helyen talán jobb lesz, ha megtartják, amit ígértek, tán megtakaríthatunk, és ha lesz annyi pénzünk, hogy haza mehessünk, talán megláthatjuk azon szent földet, ahonnan lelkiismeretlen gazok eltántorítottak bennünket ide e kárhozatba és kínszenvedésbe.”²⁰²⁾

Egy másik rábaközi (bőszárkányi) lakos egyszerű keresetlen modorában ekként írja le braziliai viszontagságait: „Mink igen be lettünk csapva, mert mink földre mentünk, hogy azt kapjuk, de abból semmi sem lett, mert ami föld van, az mind kávé és azt kellett volna munkálni, de az igen kevés kereset, abból még magamat sem tudtam volna eltartani; a fizetés volt 50 litertől a mi pénzünkben 50 krajczár, ezer fa megkapalásáért 30 forint, de csak egyszer egy esztendőben, míg a munka háromszoros rajta, mert azt tisztán kell tartani mindig. Négy napig próbáltuk a szedést, de már

²⁰²⁾ Szegh Vilmos tamási kalaposmester levele, a Soproni Napló 1901. évi 2. számában.

akkor tudtuk, hol vagyunk; tanácskoztunk egymással, mit csináljunk most?“ ... Három közülök megszökött, de két nap múlva utólérték őket. Azután vasútépítéshez mentek, de ott roppant nagy dinamitrobbantások voltak, melyektől nagyon féltek, mert sok ember veszett bele. „Még egy hónapot kihúzzunk itt, aztán másfelé megyünk; igen rosszúl megy sorom, az élelem drága, 50 kilogramm liszt 18 ft 80 kr., én fizetek kosztért 50 frtot egy hónapért meg hálás, nincs más mint kávé, kukoricza és bab... Megmondhatja odahaza, senki meg ne mozduljon ide. Egy magyar embert, kinél 800 ft volt, agyonütöttek, három gyermeke és felesége van; mert itt nincs törvény; akit elütnek, ott elássák, senki sem keresi, ha meglátják, akkor sem mernek szólni, mert mindenkinél van puska... Akinek pénze volt, mind viasszaszökött a kávétól; két napig mentünk vonaton, akkor vittek három waggonnal magyarokat, ... azok onnan nem szabadulnak soha, mert nincs pénzük, mert oly messze viszik az embert, tán végít éri a világnak... Megfizetnek mindent az angolok (!), hanem aztán elbánnak velünk; adtak nekünk, amit csak kívántunk, mink mentünk *hatvannégyen* egy helyre, annyi szivart vittek, hogy még a gyermekek is szivaroztak...!“ ²⁰³⁾

Hasonló volt a sorsa annak a veszprémmegyei munkáscsoportnak, melyet 1901-ben szerződttetett egy ügynök a braziliai Genuába, ahol a munkások egy kávéültetvényesnél dolgoztak. A lelketlen ügynök azonban gyalázatos módon zsákmányolta ki a szegény munkások tájékozatlanságát. Midőn ugyanis a magyarok huszonnégy napi fáradságos tengeri út után Dél-Amerikába megérkeztek, a braziliai kávéültetvényes a szó szoros értelmében egy vasketreczbe záratta őket és valósággal úgy bánt velük, mint a rabszolgákkal.

A szegény kivándorolt munkásokra ezután keserves sors várakozott. Munkájok fárasztó és majdnem elviselhetetlen volt s bár egyre dolgoztak, fizetésük alig volt elég arra, hogy megéljenek. Iszonyú volt a drágaság. Így például egy kiló szalonna két forintba, egy káposztafő ötven krajczárba került, úgy, hogy a szegény magyar munkásoknak két évig koplalniok kellett, csak hogy hosszas kínlás után legalább az útiköltségüket összekuporgathassák. Éppen csak annyi táplálékot vettek, hogy gyermekeikkel együtt éhen ne

²⁰³⁾ Major Illés bősárányi lakos levele Braziliából (Soproni Napló, 1900. 86. szám.)

pusztuljanak, úgy, hogy amire hazatértek, csak csont és bőr volt rajtuk és alig volt emberi alakjuk.²⁰⁴⁾

Egy másik hazánkfia, kit a balsorsa a brazilai őserdőkbe juttatott, hasonló nyomorúságot tár fel előttünk. 1903. január 20-án kelt levelében írja:

„Ideérkezésünk alkalmával bedugtak bennünket az ős vadonba s abból kell élő földet csinálni. Kaptunk egy fejszét, egy kapát, egy görbe kést, azonkívül öten egy nagy és egy deszkametsző fűrész, egy pár fűrőt és egy zsindelyhasító vasat. Ezekkel kellett megkezdenuk a gazdálkodást. Először is egy jó darab erdőt levágtunk s hagytuk egy hónapig feküdni, azután fölgújtottuk, elégettük s betöltöttük kukoriczával. Tessék most elgondolni, így megy ez évről-évre. A fát nem tudjuk értékesíteni, el kell égetni s a mi földet csinálunk, azt kapával kell megmunkálni, hogy a mit termelünk, azt keserves verejtékünk árán kapjuk. Nagyon sokszor azonban hiába dolgozunk. Ha valamit el akarunk adni, azért meg a szatócsok nem akarnak pénzt adni, hanem azt akarják, hogy cseréljük be iparczikkéért. Így bizony nem tudunk pénzhez jutni, de az már kicsinált dolog is, mert egyszer fültanuja voltam, hogy egy hivatalos úr mondta a boltosnak, hogy ha lehet, csak pénzt ne adjanak a kolonistáknak. Biztos tehát, hogy a hivatalos urak is nyomnak bennünket. Egy lélekzetre el sem tudom mondani a bajainkat; de a mi legjobban fáj és nyomja szívünket, az a hazánktól való távollét. Azt a tanácsot adom minden magyar honfitársamnak, hogy ha mást nem ehetik is, mint kenyeret és kolompért, maradjon otthon, mert nekünk bizony még kolompérra sem jut. Az itteni ételek különben is élvezhetetlenek, nem magyar embernek valók és méregdrágák. Óva intem tehát minden honfitársamat, hogy maradjon otthon, szeresse drága magyar földünket, legyen hű polgára a magyar hazának.“²⁰⁵⁾

Ilyen és hasonló panaszokkal telvék a Dél-Amerikából hazatérő levelek; írónk mind egyetértenek abban, hogy ott a magyaroknak semmi reménye nincs a boldogulásra. Óva intenek mindenkit attól, hogy oda kivándoroljon; akárhányából pedig kitör az elkeseredettség hangja. „Annyit is írhatok — így ír egy egyszerű rába-

²⁰⁴⁾ Új hírek, 1903. 14. szám.

²⁰⁵⁾ Adorján József levele Jaguaryhoi, Rio Grando do Sul államából. (Esti Ujság, 1903. márcz. 9.)

közi paraszt Braziliából — hogy aki valakit idehí, érdemes agyon-
ütni.”

Ezek az állapotok a braziliai consulátusunk előtt sem ismeretlenek; a san-paoloi consul a külügyminisztérium útján figyelmeztette is a magyar kormányt a kivándorlottak nagy nyomorára s a belügyminisztérium ennek alapján rendeletet is adott ki az ügynökök működésének megakadályozására. De a délamerikai propaganda nem annyira ügynökök útján történik, mint nyomtatványok útján, melyekkel a Dunántúlt elárasztják s a naiv magyar paraszt gyanútlanul hisz a hazug felhívásoknak (hiszen *nyomtatva* vannak!), tulajdon ingatlanain s néhány száz forinttal útnak indul Brazília felé. Mire odaérkezik, kifosztották pénzéből s tehetetlen prédájává válik a kapzsi ültetvényesek ügynökeinek, kiknek karmaiból csak nehezen bír szabadulni.

Ezt az embertelen eljárást, a rabszolgakeresedésnek ezt a modern megújulását tovább tűrni nem lehet. A kormány kötelessége, hogy egyrészt teljesen eltiltsa a Dél-Amerikába való kivándorlást — ahogy már más államok is eltiltották, — másrészt pedig lépéseket tegyen a braziliai kormánynál az ültetvényekre csalt magyarok kiszabadítása és hazatérése ügyében. Tíz-tizenötezer magyar életéről és jövőjéről van itt szó, melyet a kapzsi haszonlesésnek prédául odadobni nem szabad.

Befejezés.

A külföldön élő magyarság feletti rövid szemlénket befejeztük. Foglaljuk össze adatainkat s íme a következő képet nyerjük

58. sz. tábla.

*A külföldön élő magyarországi származású népesség áttekintése
1900. évben.*

Állam	Lélekszám	Állam	Lélekszám
Ausztria	270.751	Irország	30
Német birodalom	23.639	Svédország	29
Bosznia-Hercegovina	42.358	Norvégia	16
Szerbia (1895)	28.796	Finnország	16
Moldva	20 000	Oroszország mintegy	500
Románia	80.000		
Bulgária, mintegy	4.000	Európában összesen	478.635
Egyéb Balkan-Áll., mintegy	3.000	Egyesült-Államok, mintegy	500.000
Svájc	1.045	Kanada	3.000
Olaszország	673	Brazília	12.000
Spanyolország	64	Argentína	5.000
Portugál	—	Uruguay	500
Franciaország (1896)	2.068	Közép- és Dél-Amerika egyéb államai	500
Belgium (1890)	274		
Németalföld, mintegy	100	Amerikában összesen	521.000
Dánia	128	Egyebütt mintegy	2.000
Angolország	1.109	Mindössze	1,002.000
Skótország	39		

Íme tehát **kerek egy millióra** rúg azon honfitársaink száma, kik hazánkat elhagyva, idegen földön alapítottak új hazát. Nemzetünknek több mint egy huszad része elszakadt az anya kebelétől és idegen állam oltalma alá húzódott. Szörnyű vád hazánk és kormányára ellen, mely arra kényszerítette népünknek egy jelentékeny részét, hogy hazájának hátat fordítva, messze idegenben kezdjen új életet.

De nézzük immár, milyen viszonyok között, a boldogulás mekkora valószínűségével kezdheti meg az új hazában új életét? Hiszen végig járattuk szemünket a külföldi államok mindegyikén, amelyben honfitársaink letelepedtek; összefoglalhatjuk immár tapasztalatainkat egy egységes képpé.

Európa nyugati és északi államairól, ahol hazánkfiak csak néhány százan élnek, nincs mit mondanunk, mert jelentőségük kivándorlásunk tekintetében csekély. De annál fontosabb ránk nézve

Ausztria, Németország, a Balkánfélsziget és Amerika, amelyeknek mindegyike magához szívja népünknek igen jelentékeny tömegeit.

Ausztriában negyedmilliónál jóval több honpolgárunk él; helyzetük nem kedvezőtlen, Ausztia fejlett ipara biztos jövővel kecsegteti őket, de bár nemzetiségük üldözésnek nincs kitéve, fennmaradása idegen népek közepette mégis veszélyeztetve van. Még a bukovinai csángók is, kik csodálatos szívóssággal tartották fenn magukat egy századnál tovább, újabban szintén kezdenek beléolvadni a környező nagy oláhság tömegébe.

Németország csak újabban szerepel mint népünk elvonója; ipara és mezőgazdasága mindig több meg több munkáskezet von el hazánkból, kiknek megélhetése ott biztosítva van, de nemzeti sajátságainak fenntartására ott sem alkalmas a talaj.

A *Balkánfélsziget* államai közül újabban *Szerbia* lép előtérbe; hazánk déli részéből szedi áldozatait, kik magyar iskola és egyház hiányában hamar levetik magyar állampolgárságukat, nyelvben és érzésben a bennszülött népességhez csatlakoznak.

Románia a magyarság temetője, — annál inkább szomorú ez a tény, mivel tiszta fajmagyar elem pusztul ott el. Moldvában már csak idő kérdése a csángó faluk fennállása; egyházaikat, iskoláikat üldözi a mindent eloláhosító állam. A romániai székelység helyzete sem jobb: oláhosodik, züllik és pusztul. A magyar állam tehetetlensége végpusztulásra engedte jutni romániai székeleinket.

Nem mondhatunk kedvezőbbet a többi Balkán-államról sem.

Bosznia-Hercegovina nyújthatna kedvezőbb talajt kivándorlóinknak, de eddig nagyobb tömegekben csak horvátjaink telepedtek meg ott, az anyaország kevés figyelemre méltatta a tartományt, melyben termelésünk folytán nagy szerepre volnánk hivatva.

Az amerikai *Egyesült-Államok* még ma is ígéretföldje a magyar kivándorlóknak; pedig az aranykor ott már rég elmúlt, kivándorlóinkra ma már csak a legnehezebb, legalsóbbrendű munka vár ott. A megélhetés ugyan többnyire biztosítva van, bár ezren meg ezren nyomorban sínylődnek ott is; de a magyarság nemzeti jellege a legnagyobb mértékben veszélyeztetve van s a viszonyok alapos ismerői kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy az amerikai magyarság egy-két nemzedék alatt teljesen elamerikaiasodik, hazánkra s nemzetünkre nézve teljesen elvész. Ugyanez a sors vár rá *Kanadában* is, ahol azonban a megélhetés anyagi gondjai sokkal súlyosabbak, mint az Unióban.

Mit mondjunk végül *Dél-Amerikáról*, ahol félrevezetett népünk

valóságos rahszolgai helyzetbe került? Valamennyi kivándorlónk közül azoknak legrosszabb a sorsuk, kiket balvégzetük ide sodort.

Ime, ez kivándorlónk helyzete ma, — ilyen kilátással kecsegtet a jövő!

A hazánktól elszakadt milliónak alig egy harmada él oly viszonyok között, melyeket rá nézve gazdaságilag és társadalmilag kedvezőknek lehetne nevezni; a másik kétharmad ki van szolgáltatva oly idegen államhatalmaknak, melyek nemzeti létét nemcsak nem respectálják, de enyhébb vagy erőszakosabb módon — iskolával, egyházzal, állami intézményekkel vagy rendőri intézkedéssel — üldözik és irtják.

Hol van tehát az a rejtélyes erő, mely mind ennek daczára mégis elszakítja népünket a hazai rögtől? Mi az a csábos varázs, mely oda csalogatja, ahol gyakran még a jelen is nyomor, a jövő pedig biztos pusztulás?

A külső okokat: a nyomort, a nehéz megélhetést, a hazai viszonyokkal való elégedetlenséget, a jóllét utáni vágyat, az ügynökök csábításait ismerjük, amelyek idegenbe vonzzák népünket. De ezzel szemben áll a bizonytalan jövő, az idegen és ismeretlen világ, a fosztogatás, az emberfeletti munka, ezreknek tönkrementje és nyomorúságos elpusztulása, mely kiábrándíthatná népünket Amerikáért való rajongásából. S mégsem riad vissza; ellenkezőleg: évről-évre fokozódó arányokban, immár ijesztő mértékben veszi kezébe a vándorbotot s megyen neki az ismeretlen világnak, ahol merő bizonytalanság vár reá. A néplélek oly rejtélyeivel állunk itt szemben, melyeket megfejtteni alig tudunk. S ha rápillantunk azokra a mély sebekre, melyeket a kivándorlás nemzetünk testén üt, ha rágondolunk arra a szomorú jövőre, mely kivándorlónkra túl az Óceánon vár: mély fájdalunkban önkéntelenül is ajkainkra tolnak ama szavak, melyeket a Virágregék költője félszázaddal ezelőtt intézett az Amerikába kibujdosó Kerényihez, mintha már akkor megsejtette volna nemzetünknek majdani nagy baját:

„Nincs-e elég sebed, oh népem, a mi fáj,
Hogy elszéledsz, mint a pásztor nélküli nyáj...?
Itthon még nemzet vagy, bár gyászba öltözött, —
Koldus, földönfutó más nemzetek között.”

Sajtóhibák.

61. lapon, felülről a 10. sorban, ezer lakóra helyett olvasandó száz lakóra.						
104.	"	alúlról az	1.	"	365	" " 265.
122.	"	" a	2.	"	közművelődési	" " kivándorlási.
191.	"	" a	4.	"	1381	" " 1881.
228.	"	" a	7.	"	Meerburg	" " Marburg.
252.	"	felülről a	6.	"	igazoljuk	" " igazolják.
256.	"	alúlról a	11.	"	23 ₀	" " 43 ₂
278.	"	felülről a	12.	"	1800	" " 1880.
288.	"	" a	15.	"	cseledtag	" " családtag.

Valtariok Kausalon

Peruut Lohon

Hongansitz K. ad 1899

Ugyanazon szerzőtől megjelentek:

Sopron és környékének hőmérsékleti viszonyai. Adalék Magyarország éghajli viszonyainak ismeretéhez. Budapest, 1885.

Hunfalvy János Egyetemes Földrajza. III. kötet: Éjszaki- és Közép-Európa földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Befejezte és sajtó alá rendezte Dr. Th. G. Budapest, 1890.

Budapest közegészségi és közművelődési viszonyai. A VIII. nemzetközi közegészségi és demographiai congressus végrehajtóbizottságának megbízásából. (Magyar és francia nyelven). Budapest, 1894.

Budapest gyermekegészségügyi viszonyai. Az országos közegészségi egyesület pályadíjával kitüntetett mű. Budapest, 1896.

Budapest székesfőváros a millenium idejében. Budapest, 1897.

Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Akadémiai székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. kötet, 10. szám.) Budapest, 1903.

Budapest székesfőváros statisztikai hivatalának története 1869—1894. A hivatal kiadása. Budapest, 1894.

Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. Kiadja Budapest székesfőváros statisztikai hivatala. I. évfolyam 1874—1894. Budapest, 1896. — II. évfolyam 1895—1896. Budapest, 1898. — III. évfolyam 1897—1898. Budapest, 1901. — IV. évfolyam 1899—1901. Budapest, 1904. (Sajtó alatt.)

Budapest székesfőváros az 1891. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. (Körösy Józseffel együtt.) 2 kötet, kiadja Budapest székesfőváros statisztikai hivatala. Budapest, 1894—1895.

Budapest székesfőváros az 1901. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. (Körösy Józseffel együtt.) I. kötet. Kiadja Budapest székesfőváros statisztikai hivatala. Budapest, 1904.

Die Natalitäts- und Mortalitäts-Verhältnisse ungarischer Städte in den Jahren 1878—1895. (Körösy Józseffel együtt.) Budapest és Berlin 1897.

Budapest környéke. Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták és a természet kedvelői részére. Kiadja a Magyar Turista-Egyesület Budapesti Osztálya. Budapest, 1900.

Hedin Sven: Ázsia sivatagjain keresztül. Átdolgozta Dr. Th. G. (A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára. I. kötet.) Budapest, 1901.

Hedin Sven: Ázsia szívében. Átdolgozta Dr. Th. G. (A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára. VI. és VII. kötet.) 2 kötet, Budapest, 1904. (Sajtó alatt.)

